

ERDÉLYI MÚZEUM

LXXVI. KÖTET

2014. 4. FÜZET

Pénzügyi válság, véletlen bolyongás, piaci hatékonyság

*

Az új regionális fejlődési paradigma két eleme Kelet-Közép-Európában:
intézményi decentralizáció és kutatás-fejlesztés

*

Regionális fejlesztés és területi kohézió Romániában
a 2014–2020-as programozási időszaki perspektívájából

*

Fiskális és monetáris beavatkozások
területi fejlődésre gyakorolt hatásmechanizmusának vizsgálata

*

Európai uniós következmények és kelet-közép-európai realitások között:
a rész munkaidős foglalkoztatás szabályozása Magyarországon

*

M. hely

*

Szemle

KOLOZSVÁR, 2014

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnökségének,
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye
A folyóiratot a CNCS a B kategóriába sorolta.

Szerkeszti

Kovács Kiss Gyöngy (felelős szerkesztő), Egyed Emese, Ilyés Szilárd-Zoltán,
Kerekes György (szerkesztőségi titkár), Kovács András (szerkesztőségi főtítkár),
Feyné Vincze Mária, Tánzos Vilmos, Veress Károly

A szám szerkesztője

Feyné Vincze Mária

Szerkesztőségi tanácsadók

Barta János, Gebei Sándor, Konrad Gündisch, Monok István, Velkey Ferenc

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Napoca nr. 2. I. em. Telefon/Fax: 0264–595 176

Postacím: 400750 Cluj–1. C.P. 191 România; e-mail: titkarsag@eme.ro

www.eme.ro/erdelyimuzeum

A lapszám megjelenését támogatta:

BETHLEN GÁBOR
Alap

Gróf Mikó Imre Alapítvány

Felelős kiadó Biró Annamária

ISSN 1453-0961

Készült a kolozsvári
GLORIA–IDEA nyomdában

Felelős vezető
Nagy Péter

Bélyácz Iván

Pénzügyi válság, véletlen bolyongás, piaci hatékonyság

A pénzügyi válság az elméleti alapvetés tükrében

Sokszor megjegyzik, ám ritkán hangsúlyozzák a hasonlóságot (sőt közös eredetet) a nagy gazdasági világválság és a 2007–2009-es globális pénzügyi válság között, hiszen mindkét esetben a deregulált pénzügyi szabadpiac volt a fő ok. Az utóbbi válság okairól Ravitz¹ oxfordi matematikus a következőket írta: „a kompetens jelenbeli megfigyelők a bizalom kifejezéséről gondolják, hogy releváns a többdimenziós piramisjáték matematikája szempontjából, amely elvezetett a jelen (hitel-összeroppanási) katasztrófájához. Kombinálva a minőség korrupcióját a bizonytalansággal történő visszaéléssel a matematikai modellekben, vakhit a (klasszikus) közgazdaságtanban és a matematikai formulákban – toxikus elegyet formált, hogy mohóságot és felelőtleniséget indukálva betölthesse destruktív hivatását. A matematika először képessé tevő technológiát szolgáltatott a komputerekkel, utána hihető teóriák nyújtásával legitimációt adott az elvadult spekulációhoz [...] keretezte fantázia-szülte termékeit kvantitatív specifikációval. Így a matematika egyedülállóan toxikussá vált, ahogy Warren Buffet fogalmazta: »a tömeges destrukció« eszközévé.”

Ebben a tömör „vádiratban” egyszerre éri kritika a laza feltételek mellett bekövetkezett hitelbuborékot, a hatékony piac teóriát, a komputermodellekre alapozott kockázatátterhelést, a spekulációt, a pénzügyi piacok szintetikus termékeit és a toxikus pénzügyi termékeket. Egyetlen tanulmány nyilvánvalóan szűk keret átfogó „védőbeszéd” megfogalmazására, arra azonban vállalkozhatunk, hogy árnyaltabb képet alkossunk magáról a válságról s annak elméleti hátteréről. A négy részből álló kifejtés első vonulata a véletlen bolyongás pénzügyi piaci szerepével, a második rész az ergodikus axióma helyével foglalkozik, a harmadik rész a piaci hatékonysággal, a negyedik pedig a bizonytalanság valós súlyát taglalja.

Mielőtt gondolatmenetünk kibontásához kezdünk, felidézünk egy vallomást a globális pénzügyi válság legkritikusabb napjaiból. Greenspan² a Kongresszus előtti meghallgatásán azt vallotta, hogy ő túlbecsülte a pénzügyi szabadpiacok önkorrekciós képességét, s tévedett ama lehetőséget illetően, hogy a dereguláció elszabadíthat destruktív erőket a gazdaságban. Greenspan ehhez hozzátette: „Még azt sem fogom fel teljesen, miért történt mindez, s nyilvánvalóan annak kiterjedése is érthetetlen, s ezért változtatni kell nézetemen.” Greenspan a következőket mondta: „Erről a válságról kiderült, hogy sokkal szélesebb kiterjedésű annál, mint amelyet valaha is elképzelhettem. [...] Az utóbbi évtizedekben óriási kockázatmenedzsment és árazási szisztéma jelent meg, kombinálva a matematikai és pénzügyi szakértők legjobb

Bélyácz Iván (1949) – az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Gazdálkodástudományi Intézet, belyacz@ktk.pte.hu

¹ J. Ravitz: *Fate and Reason in the Mathematics of the Credit Crunch*. Oxford Magazine 2008

² A. Greenspan: *Congressional Hearings*. New York Times B1 October 24. 2008

felismeréseit, támogatva a komputer- és kommunikációs technológia főbb eredményeivel. Nobel-díjat adtak a (szabadpiaci) árazási modell felfedezéséért, amely jelentős előrehaladást alapozott meg a (pénzügyi) derivatív piacon. Ez a modern kockázatmenedzsment-paradigma évtizedeken keresztül uralkodó volt. Ez az egész intellektuális építmény mégis összeomlott.”

A véletlen bolyongás az értékpapír-piaci áremelkedés alapja

A továbbiakban azt kell igazolni, hogy miért omlott össze a kockázatmenedzsment intellektuális teóriája, utána azt is meg kell magyarázni, hogy melyek azok az axiómák, amelyek az „építmény” alapjaként megrepedtek. A huszadik század közepétől a pénzügyi piacok árviselkedésével két fontos kérdés várt válaszra: az egyik az árak időbeli lefutásának alakja, a másik a jövőbeni értékpapírárok előrejelezhetősége volt.³

A korai empirikus vizsgálódások a pénzügyi piacok árviselkedésével kapcsolatban feltárták, hogy az árak lefutási pályája *véletlen bolyongásként* írható le. Ez akkor történik, ha az árváltozások véletlenszerűek, és egymástól függetlenül szóródnak. Ezt a felismerést különösen Kendall⁴ munkája demonstrálta a nyersanyag- és részvény piacok széles körére vonatkozóan.⁵ A modern közgazdaságtanban a véletlen bolyongás hipotézisének pénzügyi piacokra történő első alaposabb alkalmazása Samuelson⁶ nevéhez fűződik; az ő hozzájárulását tömören kifejezi cikkének címe, amely szerint bizonyítható, hogy a megfelelően anticipált árak véletlenszerűen fluktuálnak. Az információs hatékonyságú piacon az árak előre jelezhetetlenek kell hogy legyenek, ha kellően anticipáltak, azaz ha teljességgel beépítik az összes piaci résztvevő várakozásait és információit. Fama⁷ ehhez kapcsolódóan meggyőzően igazolta, hogy aktív piacon, amely sok jól informált és intelligens befektetőt foglal magában, az értékpapírok korrekten értékelték, s minden rendelkezésre álló információt tükröznek. Amennyiben a piac hatékony, akkor nincs olyan információ vagy elemzési mód, amely valamilyen alkalmas mérce szerint elérhetővé tenné a piac túlszárnyalását.

A véletlen bolyongás hipotézise, a hatékony piactheória és a pénzügyi piaci árak előre jelezhetősége a kezdetektől szorosan összefonódott egymással. Samuelson⁸ adott egyszer egy

³ Davidson (P. Davidson: *Is Economics a Science? Should Economics be Rigorous?* Real-World Economics Review no 59. March 12. 2012. 58–66.) úgy véli, hogy a jövőre vonatkozó előrejelzés lehet eszköze bizonyos tudományos metodológiának, de nem lehet célja magának a tudománynak. A tudományos teóriák összessége sem alkalmas alapot szolgáltatni pontos előrejelzések készítéséhez. A legjobb esetben az előrejelzés hasznos mellékterméknek tekinthető, ami elérhető adott teória alapján.

⁴ M. G. Kendall: *The Analysis of Economic Time Series*. Journal of the Royal Statistical Society. Series A Vol. 96. (1953). 11–25. 13.

⁵ Kendall úgy találta, hogy az azonnali gabonaárak (azaz a folyó piaci árak) véletlen bolyongást követnek. Samuelson (P. A. Samuelson: *Proof that Properly Anticipated Prices Fluctuate Randomly*. Industrial Management Review Spring. 1965. 41–49.) ezzel szemben úgy gondolta, hogy ez semmiképpen nem szükségszerű kimenet; könnyen el lehet képzelni olyan jó időjárást, amely sorozatban eredményez jó gabonatermést, ezért az árak nyomottak lesznek sorban, több időszakon keresztül. Technikai értelemben kifejezve a jelenséget, az időjárás szeriális korrelációja könnyen indukálhat szeriális korrelációt a gabonakinálatban és -árakban.

⁶ P. A. Samuelson: *Proof that Properly Anticipated Prices Fluctuate Randomly*. Industrial Management Review Spring. 1965. 41–49.

⁷ E. F. Fama: *Efficient Capital Markets: A Review of Theory and Empirical Work*. Journal of Finance. Vol. 25 No 2. 1970. 383–417.

⁸ P. A. Samuelson: *Proof that Properly Anticipated Prices Fluctuate Randomly*. Industrial Management Review Spring. 1965. 41–49.

verbális igazolást a véletlen bolyongás mint árlefutási pálya elkerülhetetlenségére, másodszor pedig egy formalizált bizonyítást az előrejelzés szükségtelenségére. Ő azt mondja, hogy a véletlenszerűség⁹ a nagyobb gazdagságra törekvő sok befektető aktív részvételével jön létre. Képtelennek mutatkozva mohóságuk csökkentésére, befektetők hada agresszíven lecsap a rendelkezésre álló legkisebb információk előnyre is, s így cselekedve beépítik információikat a piaci árakba, és gyorsan felszámolják azokat a profitlehetőségeket, amelyek agressziójukat előidéztek. Ha ez egy pillanat alatt végbemegy, ahogy az elvárható a „súrlódásmentes” piacok és a költségmentes kereskedés idealizált világában, akkor az árak mindig teljességgel kell hogy tükrözzék a rendelkezésre álló információkat, s profit sem nyerhető az információk alapú kereskedésből (mivel ezt a profitot már megnyerték). Az intuícióval szemben áll és érezhetően ellentmondásos, amit itt látunk: minél hatékonyabb a piac, annál véletlenszerűbben generálja az árváltozások sorozatát, s mindegyik piac közül az a leghatékonyabb, amelyen az árváltozások teljesen véletlenszerűek és előre jelezhetetlenek.

Samuelson úgy találta, hogy az eszközárak véletlenszerűen ingadoznak egy optimális pálya körül, ami megragadható matematikailag. Bizonyította, hogy bizonyos feltételek mellett a határidős (forward) árak – a nyersanyagok esetében – mutathatják a véletlen bolyongás jellemzőit. Samuelson formalizált bizonyítása a feltételes várakozás egyik fundamentális jellemzőjén alapszik. Ha egymást követő időpillanatokban előrejelzést készítünk az ársízelkedésre, akkor ezek az előrejelzések feltételes várakozások, ezért a következő előrejelzés előző várakozása azonos a mai előrejelzéssel. Intuitív megfontolás alapján, bár a holnap rendelkezésre álló információ javítja az előrejelzést, a legjobb mégis az, ha az információ már beépül a mai előrejelzésbe. Eszerint a holnapi előrejelzés mai legjobb megoldása egyszerűen a mai előrejelzés. Samuelson a bizonyítást arra alapozza, hogy a határidős árak véletlenszerűen fluktuálnak; az alapvető feltevés részéről az, hogy a piac egyenlővé teszi a határidős árakat az azonnali árak kondicionális várakozásával, a határidős megállapodás időpontjára vonatkozóan.¹⁰ Samuelson bizonyítja, hogy *a határidős megállapodás birtoklásából származó várható nyereség zérus lesz*. Lényegében a mai előrejelzés már magába építi a legjobb megoldást, az a holnapi előrejelzés lesz, így várható profit nem realizálható az árváltozáson.

Ha elfogulatlanul szemléljük Samuelson formalizált argumentációjának fentebb bemutatott eredményeit, akkor arra juthatunk, hogy e bizonyítás inkább tekinthető a pénzügyi hatékony piacteória és a pénzügyi piaci ár előrejelzés szükségtelenségének igazolásaként, mint a véletlen bolyongás paradigma bizonyítékaként. Hogy a határidős árak a jövőbeli azonnali árak feltételes várakozásai, ezzel Samuelson nagy lépést tett a pénzügyi hatékony piac teória megszilárdítása érdekében, ám ugyanő kételkedését igazoló kérdéseket tett fel: „Még nem tettem fel azt a kérdést, hogy a valószínűségi eloszlások feltételezhetően honnan származnak. Kinek a tudatában vannak meg ezek ex ante? Van-e ezeknek ex post validációja? Ezek feltehetően a piachoz mint egészhez tartoznak?” Bár e kérdésekre elméletileg megalapozott válaszok igazán nem születtek, az azonban rögzíthető, hogy mind a hatékony piac teória, mind a véletlen bolyongás a pénzügyi piacok paradigmájává vált az elmúlt fél évszázadban. Ennek érdekében sokat

⁹ Csak az érdekesség okán érdemes megjegyezni, hogy a gazdaságtudománytól eltérően a természet- és élet-tudományokban a véletlenszerűségben csaknem mindig valamilyen hiba fejeződik ki, természetes alternatíva hiánya miatt.

¹⁰ Samuelson elméletben összekapcsolja a térbelit (azonnali ár) az időbelivel (folyó határidős árak) annak érdekében, hogy megoldást találjon az árak kapcsolatára: folyó határidős árak = jövőbeli azonnali árak.

tett Fama¹¹, aki a Samuelson által megfogalmazott elméleti alapokat kombinálta az empirikus bizonyítékokkal.

A hatékony piactheória azt mondja, hogy az ármozgások előrejelzéséből nagyon nehéz, sőt valószínűtlen profitálni. Az árváltozások mögötti fő mozgató az új információk érkezése. A piac akkor tekinthető „hatékonyak”, ha az árak korrekciója gyorsan végbemegy, s átlagos értelemben torzításmentes az új információkra adott válasz. Ennek eredményeként az értékpapírok folyó ára – bármely időpillanatban – tükrözi az összes rendelkezésre álló információt. Következésképpen nincs ok arra, hogy az árakat túl magasnak vagy túl alacsonynak érezzék. Az értékpapírárok korrekciója még azt megelőzően bekövetkezik, hogy a befektetőnek lenne ideje kereskedni és profitot nyerni az információ új, pótlólagos adagja segítségével.

A hatékony piac létezésének legfőbb oka a befektetők közötti erős verseny az új információból történő profitálás érdekében. Az alul- és túlértékelt részvények azonosítása nagyon értékes képesség (ez megengedi a befektetőknek némely részvény megszerzését „valós” értéke alatt, vagy eladni másokat többért, mint amennyit érnek). Következésképpen sokan sok időt és erőforrást fordítanak arra, hogy helytelenül árazott részvényeket kutassanak fel. Természetesen amint egyre több elemző verseng egymással, s erőfeszítést tesz annak érdekében, hogy előnyhöz jusson túl- és alulértékelt értékpapírok révén, egyre kisebb lesz annak az esélye, hogy helytelenül árazott értékpapírokat találjanak és hasznosíthatnak. Egyensúlyi helyzetben viszonylag kis számú elemző képes lesz profitálni helytelenül árazott értékpapírok felkutatásával, többségük inkább esetlegesen vagy egyáltalán nem. A befektetők túlnyomó többsége esetében az információelemzés nyeresége valószínűleg nem haladja meg a tranzakciós költségeket. (Ugyanerről lásd bővebben Clark–Jandik–Mandelker.¹²)

A véletlen bolyongás azt jelzi, hogy az ármozgások nem követnek semmiféle trendet vagy lefutást, s a múltbeli ármozgások alkalmatlanok arra, hogy azokból következtethessünk a jövőbeli áralakulásra. Az értékpapírpiacon tele vannak tájékozott, jól fizetett és kitűnően képzett befektetőkkel, akik alul- és túlértékelt értékpapírokat keresnek attól függően, hogy venni vagy eladni akarnak. Minél több a piaci szereplő, s minél gyorsabb az információ terjedése, annál hatékonyabb lehet a piac.

A hatékony piacok paradoxona abban áll, hogy ha minden befektető úgy érzi, hogy a piac hatékony, akkor lehet, hogy a piac mégsem hatékony, mert senki nem analizálja az értékpapírokat. A valóságban a hatékony piacok ama piaci szereplőktől függnek, akik úgy érzik, hogy a piac nem hatékony, s az értékpapírokkal való kereskedés a piac túlszárnyalása érdekében történik. A valóságban a piacok sem nem tökéletesen hatékonyak, sem nem tökéletesen nem hatékonyak. Az összes piac hatékony egy bizonyos mértékben, némelyek inkább, mint mások. A hatékonyság nem mutatható ki fekete-fehér kontrasztként; inkább szürke színként jellemezhető. Azokon a piacokon, ahol a hatékonyságnak komoly hiányosságai vannak, a nagyobb tudású befektetők túlszárnyalhatják a kevésbé felkészülteket.

Évtizedek óta a hatékony piac teória és az értékpapír-piaci árak véletlen bolyongása centrális helyzetű mind a pénzügyi elméletben, mind a piaci gyakorlatban. Mindazonáltal

¹¹ E. F. Fama: *The Behaviour of Stock Market Prices*. Journal of Business. Vol. 38 January 1965. 34–105; E. F. Fama: *Efficient Capital Markets: A Review of Theory and Empirical Work*. Journal of Finance. Vol. 25 No 2. 1970. 383–417; E. F. Fama: *Efficient Capital Markets: Rerplay*. Journal of Finance Vol. 31 No 1. 1976 143–145.

¹² J. Clarke – T. Jandik – G. Mandelker: *The Efficient Market Hypothesis. = Expert Financial Planning: Investment Strategies from Industry Leaders*. Szerk. Robert G. Arffa. New York, Wiley and Sons. 2001.

megfogalmazódnak az árváltozások időbeli függetlenségét kétségbe vonó nézetek is. Lo és MacKinley¹³ azt állítja, hogy a részvényár szeriális korrelációk értéke nem zérus. Eszerint rövid távon nyerhető hozam a részvényáron, tulajdoníthatóan a befektetők felismerésének ugyanolyan irányba mutató ármozgásokról, azaz a nyájhatásról néhány egymást követő periódusban, egy bizonyos részvennyel kapcsolatban. Shiller¹⁴ hisz abban, hogy ez volt az a hatás, amely elvezetett az 1990-es évek közepén a „dot-com boom” irracionális túláradásához. Fama¹⁵ azt állítja, hogy a befektetők kezdetben vagy túlreagálják, vagy alulreagálják az információt, s a fentebb idézett szeriális korreláció annak tulajdonítható, hogy időben teljességgel reagálnak az információkra. A jelenség ugyancsak tulajdonítható a „nyájösztön” hatásnak. Shleifer¹⁶ három fontos argumentumot azonosított a hatékony piac teória és a véletlen bolyongás mellett. Először a befektetők racionálisak, s ezért az értékpapírokat racionálisan értékelik. Másodszor, némely befektető irracionális, ám kereskedésük véletlenszerű, s egymást kölcsönösen kioltják. Harmadszor, bizonyos befektetők irracionálisak, ám a racionális arbitrázsörök eliminálják azok árakra gyakorolt befolyását. Ha mindezek fennállnak, akkor mind a hatékony piacok, mind a részvényárak előre jelezhetetlenek, és ezért véletlen bolyongást követnek.¹⁷

Samuelson¹⁸ a véletlen bolyongás ingadozási centrumának egy optimális pályát tekintett, amely körül véletlenszerűen fluktuálnak az értékpapír-piaci árak. A hatékony piac teóriában, a piacon kereskedett likvid eszközök esetében az árak az aktuárius érték körül ingadoznak, s a mindenkori árak az aktuárius értéktől való eltérését „zajnak” nevezik. *A zaj egyszerűen azoknak a valószínűségeknek a súlyozott átlaga, hogy a részvényárak mindegyike elmozdulhat a következő periódusban.*

Hogy a zajnak általában és a zajkereskedésnek különösen milyen nagy szerepe van az értékpapír-piaci árakban és a véletlen bolyongás alakításában, azt meggyőzően igazolja Black¹⁹ zajról szóló tanulmánya. E mű alapvető jelentőségét az adja, hogy Samuelson²⁰ implicit igazolása helyett explicit argumentációt ad a véletlen bolyongás centrális szerepéről. A zaj az értékpapírár egyik alakító komponense, természetét tekintve rokon a megtérüléssel. Black²¹ meglehetősen választ ad arra a kérdésre, hogy valójában mi a zajkereskedés indítéka. Szerinte a zajkereskedők olyan egyének, akik olyasmivel kereskednek, amit ők információnak hisznek,

¹³ A. W. Lo – A. C. Mac Kinley: *A Non Random Walk Down Wall Street*. Princeton: Princeton University Press. 1999.

¹⁴ R. J. Shiller: *Irrational Exuberance*. Princeton: Princeton University Press. 2000; R. J. Shiller: *Measuring bubble expeditions and investor confidence*. Journal of Psychology and Investing Boston. MA: Harvard Business School Press. 2000.

¹⁵ E. F. Fama: *Market Efficiency, Long-Term Returns and Behavioural Finance*. Oxford. Oxford University Press. 1998.

¹⁶ A. Shleifer: *Inefficient Markets: An Introduction to Behavioural Finance*. Oxford. Oxford University Press. 2000.

¹⁷ A martingál javítja a véletlen bolyongási modellt. A martingál X_t sztochasztikus változó, aminek az a tulajdonsága, hogy adott Ω_t információs halmaz mellett nincs mód arra, hogy a befektető felhasználhassa az Ω_t információk halmazt profit realizálására azon a szinten túl, ami konzisztens az értékpapírban benne foglalt kockázattal (Elton et al. 2000). A martingál fejlettebb megközelítés, mint a véletlen bolyongás, mivel a részvényárak úgy ismertek, mint amelyek keresztlümmennek az alacsony és a magas fokú turbulencia periódusain.

¹⁸ P. A. Samuelson: *Rational Theory of Warrant Pricing*. Industrial Management Review Spring. 1965. 13–32.

¹⁹ F. Black: *Noise*. Journal of Finance. Vol. 41. No 3. 1986. 529–543.

²⁰ P. A. Samuelson: *Proof that Properly Anticipated Prices Fluctuate Randomly*. Industrial Management Review Spring. 1965. 41–49.

²¹ *I. m.*

ami valójában csupán zaj. Általánosabban, bármely időben vannak befektetők, akik az információtól eltérő okokból kereskednek – például olyanok, akik a váratlan likviditási szükségletek okán – és ezek a befektetők hajladóak volnának „túlfizetni” azt a privilégiumot, hogy a kereskedést azonnal végrehajthassák. Fontos felismernünk, hogy a zaj az információ ellentéte: a piaci résztvevők rendszerint az információra támaszkodva kereskednek, s bár a zaj elősegíti a pénzügyi piacok működését, ugyanakkor zavarok forrása is a piaci működésben.

Black²² nagy jelentőségű felismerése szerint *mind az ár, mind az érték úgy néz ki, mint egy geometriai véletlen bolyongási folyamat, zérustól eltérő átlaggal*. Az ár kiszámíthatatlan fluktuációjának oka, hogy az ár és az érték százalékos változásának átlaga *időben változni fog*. Az érték folyamat átlaga azért fog változni, mert az ízlés, a technológia és a gazdagság változik. Ez az átlag jelentősen csökkenhet, amikor az érték emelkedik, és növekedhet, ha az érték csökken. Az ár folyamat átlaga változni fog, mivel változik az ár és érték közötti reláció (s amiatt is, mert az értéklefutás átlaga változik), s az ár mozgása tendál az értékhez. Black azt is kiemeli, hogy az ár rövid távú volatilitása nagyobb lesz, mint az érték rövid távú változékonysága. Mivel a zaj – ebben a kontextusban – független az információtól, amikor a zaj által okozott százalékos ármozgás varianciája egyenlő az információ által kiváltott százalékos ármozgás varianciájával, akkor a napról napra mért százalékos ármozgás varianciája – Black szerint – megközelítőleg kétszerese lesz a napról napra mért értékváltozás varianciájának. Hosszabb időbeli intervallumban ugyanakkor a varianciaértékek konvergálni fognak egymás felé. Mivel az ár tendál az értékhez, az ár varianciája hosszabb idő múlva sokkal kisebb lesz az érték varianciájának kétszeresénél²³.

A volatilitás értékei időben változni fognak. A vállalat értékének volatilitását olyan dolgok befolyásolják, mint a vállalatra vonatkozó információk beérkezésének üteme és a vállalati áttétel. A vállalat értékének volatilitását befolyásoló összes tényező változni fog. Az ár volatilitása változni fog mindezen okok miatt és más tényezők okán ugyanúgy. Minden olyan, ami változtatja a zajkereskedés volumenét vagy karakterét, meg fogja változtatni az ár volatilitását is.

Mindezekből arra a következtetésre juthatunk, hogy az értékpapírárok véletlen bolyongást követnek, s ez szorosan kötődik a hatékony piac elméletéhez. A feltevés az, hogy a befektetők azonnal reagálnak mindenféle információs előnyre, ezáltal eliminálva a profitlehetőségeket. Így az árak mindenkor teljességgel tükrözik a rendelkezésre álló információkat, s nem realizálható profit az információs alapú kereskedésből. Ez elvezet a véletlen bolyongáshoz, ahol minél hatékonyabb a piac, annál véletlenszerűbb az árváltozások sorozata. A véletlen bolyongás úgy definiálható, hogy az árváltozások időben egymástól függetlenek.

Az ergodikus axióma és az értékpapírok jövőbeli áralakulása

A pénzügyi piaci szereplők számára mindig izgató kérdés volt, hogy miként ismerhető meg a jövőbeli áralakulás, hiszen azonnali gazdagság vár arra, aki ismeri a pénzügyi piacok jövőbeli árait. Az előzőekben vizsgált hatékony piac teória és a véletlen bolyongás folyamat agnosztikus választ adott a kérdésre az árak kiismerhetetlen fluktuációjával s az előrejelzés

²² I. m.

²³ I. m. 533.

szükségtelenségével. A pénzügyi elméletben szűkebben, a közgazdaságtanban tágabban létezik egy másik paradigma, aminek alapja az *ergodikus axióma*. Az ergodikus axióma azt állítja, hogy a múlt és a jelen valószínűségi eloszlása meghatározza azt a valószínűségi eloszlást, amely kormányozza a jövőbeli piaci árkiegészítőket. Ennek megfelelően a jövő sohasem bizonytalan, hanem csupán valószínűségi értelemben kockázatos, bár ezek technikailag nem biztosíthatók. Keynes²⁴ jól ismert bizonytalansági koncepciójára hivatkozva a postkeynesianus Davidson²⁵ írásaiban évtizedek óta érvel az ergodikus axióma érvényesíthetőségével szemben. (Az utóbbi részletes taglalása olvasható Davidson (2007:30–35; 102–103; 110–112) munkájában. Hogy is került az ergodikus axióma a közgazdaságtan és a pénzügyi elmélet alaptételei közé?

Az ergodikus teória a hosszú távú működéssel jellemezhető *dinamikus rendszerek viselkedését* írja le. Ez az elméleti alapvetés azt állítja, hogy – bizonyos feltételek mellett – egy függvény időbeli átlaga végig a pályagörbe mentén létezik, és kapcsolódik a térbeli átlaghoz. Birkhoff²⁶ és Neumann,²⁷ valamint Kolmogorov²⁸ abból indult ki, hogy általában az időbeli és térbeli átlag eltérhet egymástól. Ha viszont a transzformáció ergodikus, a mérték pedig változatlan, akkor az időbeli átlag – csaknem mindenütt – azonos a térbeli átlaggal.²⁹ Ha veszünk a térből egy integrálható függvényt, kiválasztunk véletlenszerűen egy pontot (az ergodikus eloszlásnak megfelelően), s számítjuk a függvény átlagát az univerzumra (a teljes populációra), akkor az *időbeli átlagot* kapjuk. Amikor az idő tart a végtelenhez, akkor az időbeli átlag tart a limithez; a limit egyenlő a tér összes pontjánál levő függvényérték súlyozott átlagával (olyan súlyokkal, amelyeket ugyanaz a valószínűségi eloszlás ad meg), s ez a *térbeli átlag*. A klasszikus ergodikus teória az egyik változata a nagy számok törvényének, ami azt mondja, hogy az elégségesen nagy minta (azaz a hosszú időn keresztüli átlag) reprezentálja a teljes populációt (a térbeli átlagot).

Ha az univerzum egyes pontjait azonosítjuk az értékpapír-piaci árak momentumaival, a befektetési időhorizont áraiból képzett átlagokat a térbeli és időbeli átlaggal, az időhorizont összes áreseményét a populációval (univerzum), az univerzumból vett mintát a piac áreseményeinek mintájaként, akkor az ergodikus axióma értékpapír-piaci analógiája előtt nem volt akadály. Samuelson írta, hogy ha a közgazdaságtant a „történelem birodalmából” a „tudomány birodalmába” akarják átemelni, akkor „az ergodikus hipotézist el kell helyezniük teóriájukban”.³⁰ Más szóval ő az ergodikus axiómát a közgazdaságtan tudományos módszerének sine

²⁴ J. M. Keynes: *The General Theory of Employment Interest and Money*. New York: Harcourt, Brace and Company. 1936.

²⁵ P. Davidson: *Rational Expectations: A Fallacious Foundation for Studying Crucial Decision Making*. Journal of Post-Keynesian Economics. Vol. 5. No 2. 1982-1983. 182–198.

²⁶ G. D. Birkhoff: *Proof of the Ergodic Theorem*. Proceedings Natural Academy of Sciences. Vol. 17. 1931. 656–660; G. D. Birkhoff: *What is the ergodic theorem?* American Mathematical Monthly. Vol. 49 No 4. 1942. 222–226.

²⁷ J. Neumann: *Proof of the Quasi-ergodic Hypothesis*. Proceedings Natural Academy of Sciences. Vol. 18. 1932. 70–82.

²⁸ A. N. Kolmogorov: *Foundations of the Theory of Probability*. New York. Chelsea. 1960 (az eredeti változat 1934-ben jelent meg).

²⁹ A dinamikus rendszerben a transzformáció a teret önmagában ábrázolja. A pontok halmaza a transzformáció ismételt alkalmazásával nyerhető, adott pontra nézve, amit trajektóriának neveznek. Bizonyos dinamikus rendszerek értékmegeőrzők, ami azt jelenti, hogy a halmaz mértéke ugyanolyan, mint ama pontok mértéke, amelyek ábrázolják azt.

³⁰ P. A. Samuelson: *Classical and Neoclassical Theory. = Monetary Theory*. Szerk. R. W. Clower. Penguin Books. London 1969. 12.

qua nonjává tette. Lucas–Sargent³¹ ugyancsak követelte, hogy az ergodikus axióma mögötti princípium a közgazdaságtan művelésének egyetlen tudományos módszere. Szerintük a „tudomány karakterisztikai szigorúságot, konzisztenciát és matematikai megalapozást igényel. Így, ha a közgazdaságtan tudomány akar lenni, akkor fel kell tudja mutatni ezeket a jellemzőket”. Samuelson ehhez hozzáteszi azt a követelést, hogy a közgazdászok el kell hogy fogadják az ergodikus axiómát modelljeikben, miközben művelik a közgazdaságtant mint tudományt, egyenrangúan a fizikával, a csillagászzal és a kémiával. A hatékony piac teóriája rendelkezik mindeme karakterisztikákkal. Samuelson, Lucas és mások adaptálták az ergodikus axiómát, mivel azt akarták, hogy a közgazdaságtan olyan „kemény tudomány” legyen, mint a fizika vagy a csillagászat.³²

A leírtak alig hagynak kétséget afelől, hogy az ergodikus axióma paradigma rangjára emelése inkább lehetett tudományelméleti deklaráció, mint empirikus tapasztalatokon nyugvó felismerés eredménye, ami egyben szembefordulást jelentett Keynes bizonytalanságkonceptiójával is. Abban az időben, amikor Keynes az Általános elméletet³³ írta, nem ismerhette az ergodikus sztochasztikus teóriát. Mindazonáltal Keynes Tinbergen ökonometriai módszeréről írt kritikájában³⁴ megjegyezte, hogy Tinbergen módszere nem érvényes bármely gazdasági előrejelzésre, mivel a gazdasági adatok időben „nem homogének”. A homogenitás hiánya elégséges feltétele a folyamatok *nem ergodikus alakú* lefutásának. Tehát a Keynes utáni kor szóhasználatával Keynes bizonytalanságkonceptiója, a gazdasági jövővel kapcsolatban annak megkövetelésén alapul, hogy a gazdasági rendszert *nem ergodikus sztochasztikus folyamatok irányítják*.

Az ergodikus axióma feltételezi, hogy a gazdasági jövő előre determinált, mivel a gazdaság egy létező ergodikus sztochasztikus folyamat által vezérelt. Valakinek elegendő csupán kalkulálni a jövőbeli árakra és outputra vonatkozó valószínűségi eloszlásokat ahhoz, hogy jelentős és hiteles statisztikai információt írthasson fel a jövőre vonatkozóan. Az ergodikus és nem ergodikus sztochasztikus folyamat közötti differencia technikai magyarázatát adja Davidson.³⁵ Az ergodikus axióma felállítja azt a feltételt, hogy a jövő már előre determinált létező paraméterekkel (piaci fundamentumok). Következésképpen a jövő hitelesen előrejelezhető a jelenbeli és múltbeli adatok analizálásával ahhoz, hogy nyerhető legyen a jövőbeli eseményeket vezérlő valószínűségi eloszlás. Más szóval, *ha a jövőbeli eseményeket feltételezhetően ergodikus sztochasztikus folyamat generálja* (a matematikai statisztika nyelvezetét alkalmazva), *akkor a jövő előre determinálható, s ma felfedezhető a múltbeli és mai adatok megfelelő statisztikai valószínűségi elemzésével, tekintettel a piaci fundamentumokra*. Ha a rendszer nem ergodikus

³¹ R. E. Lucas – T. J. Sargent: *Rational Expectations and Econometric Practice*. Minneapolis. University of Minnesota Press. 1981.

³² Például a csillagászat tudománya az ergodikus sztochasztikus folyamat ama előfeltételezésén nyugszik, hogy a „nagy ősrobbanás” óta az összes égitest mozgását ez a folyamat irányítja a világmindenség létezésének végéig. Ennek megfelelően az égitestek mozgásának múltbeli mérésére vonatkozó valószínűségi analízis megengedi a csillagászoknak, hogy előre jelezzék a napfogyatkozást, aktuális bekövetkezése néhány másodperces tűréshatárával (P. Davidson: *Is Economics a Science? Should Economics be Rigorous?* Real-World Economics Review no 59. March 12. 2012. 58–66.).

³³ J. M. Keynes: *The General Theory of Employment Interest and Money*. New York. Harcourt, Brace and Company. 1936.

³⁴ J. M. Keynes: *Professor Tinbergen's Method*. Economic Journal. Vol. 49. 1939. 558–568.

³⁵ P. Davidson: *Risk and Uncertainty in Economics*. Conference on “The Economic Recession and the State of Economics” Westminster London. February 6. 2009.

viselkedésű, akkor a múlt és a jelen valószínűségi eloszlása nem szolgáltat statisztikailag hiteles becslést, tekintettel a jövőbeni események valószínűségére.

Ha valaki a gazdaságot sztochasztikus folyamatként fogja fel, akkor a jövőbeni kimeneteket valószínűségi eloszlás határozza meg. Davidson³⁶ sajátos argumentációval cáfolja a jövőbeli adatok megismerhetőségét. Logikailag tekintve ahhoz, hogy a jövedelemrealizálók statisztikailag hiteles előrejelzést készítsenek a jövőbeli paraméterekre, a döntéshozóknak mintát kell venni a jövőből, s azt analizálni szükséges. Mivel ez nem lehetséges, így az a feltevés, hogy a gazdaság sztochasztikus folyamat, akkor megengedi az elemző számára azt állítani, hogy a múltból és a jelenből vett minta ekvivalens a jövőből vett mintával. Más szóval *az ergodikus axióma magában foglalja, hogy bármely jövőbeni időpontbeli kimenet statisztikai árnyéka a meglévő piaci adatoknak*. Mivel a jövőből történő mintavétel nem lehetséges, a hatékony piac teória képviselője kell hogy előfeltételezze: a valószínűségeket a már létező piaci adatokból számították, s ez ekvivalens a piacból vett ama mintából származó adatokkal, amelyek a jövőben fognak bekövetkezni. Ez az előfeltevés ergodikus axiómaként ismert, ami lényegében azt állítja, hogy a jövő csupán statisztikai árnyéka a múltnak. Csupán ha az ergodikus axiómát fogadjuk el univerzális igazságként, akkor számítható valószínűségi eloszlás (kockázat) historikus piaci adatok bázisán, ami statisztikailag ekvivalens a jövőből vett minta vételével és analizálásával. Csak az ergodikus axióma alapján gördül eggyé a múlt, a jelen és a jövő.

E megközelítéssel élesen szemben áll Keynes álláspontja, aki úgy tekintett a gazdasági rendszerre, amely a naptári időben halad a megmásíthatatlan múlt felől a bizonytalan, statisztikailag nem előre jelezhető jövő felé, ahol a jövedelemköltségi döntéseket az egyének úgy hozzák, hogy tudják azt: nem ismerik a jövőbeni kimeneteket. Ha Keynes – a maga korában – ismerte volna a klasszikus ergodikus axiómát, akkor azt elutasította volna, mivel e megközelítés azt specifikálja, hogy az összes jövőbeli esemény aktuáriusan bizonyos, azaz a jövő pontosan ismerhető vagy hitelesen előre jelezhető a meglévő piaci adatok elemzése alapján. A mai neoklasszikus közgazdaságtan vonatkozó alaptétele szerint feltételezik, hogy a piacon racionális döntéshozók nagy számban vannak jelen, akik mielőtt vételi vagy eladási döntést hoznak, hiteles információkat gyűjtenek és analizálnak egyrészt a már bekövetkezett események valószínűségével kapcsolatban, másrészt a jövőben várhatóan bekövetkező események valószínűsége kapcsán. Hatékony piacon feltételezik, hogy ez a fontos információ a múlttól és a jövőről minden döntéshozó rendelkezésére áll. Az ergodikus axióma mély paradigmatis hatására jellemző *a racionális várakozások teóriájának* meghatározó szerepe. A neoklasszikus elmélet feltételezi, hogy a piaci résztvevőknek „racionális várakozásaik” vannak bármely ma meghozott döntés jövőbeli lehetséges kimeneteire vonatkozóan. Lucas (1998) racionális várakozás teóriája azt állítja, hogy bár az egyének előfeltételezhetően saját szubjektív valószínűségi eloszlásokra alapozva hozzák döntésüket, mindazonáltal ha a várakozások racionálisak, akkor ezeknek a szubjektív eloszlásoknak azonosnak kell lenniük azzal az objektív valószínűségi eloszlással, amely irányítani fogja a kimeneteket bármely adott jövőbeni időpontban. Más szóval a mai racionális piaci résztvevőknek valahogy rendelkezni kell statisztikailag hiteles információkkal ama jövőbeni események univerzumának valószínűségi eloszlásáról, amelyek bekövetkezhetnek valamely specifikus jövőbeni időpontban.

³⁶ P. Davidson: *Is Economics a Science? Should Economics be Rigorous?* Real-World Economics Review no 59. March 12, 2012. 58–66.

A postkeynesianus Davidson³⁷ (2007) az ergodik koncepció Keynes analízisére visszavetítésével azt feltételezi, hogy a pénzügyi rendszert nem ergodik sztochasztikus folyamatok determinálják. *Egy nem ergodik világban a mai vagy a múltbeli valószínűségi függvények nem hiteles sorvezetők a jövőbeli kimenetek valószínűségéhez.* Amennyiben a jövőbeni kimenetek hitelesen nem jelezhetők előre a megtörtént múltbeli és a létező jelenbeli adatok bázisán, akkor nincs aktuárius alap a biztosítótársaságok számára, hogy eme eszközök birtokosaik ellássák védelemmel a kedvezőtlen kimenetekkel szemben. Ennek megfelelően nem lehet meglepő, hogy a biztosítótársaságok, amelyek védelmet kínáltak ama lehetséges kedvezőtlen kimenetekkel szemben, amelyeket ezek az elbukó értékpapírosított piacokon forgalmazott eszközökön szenvedtek el, és dollármilliárdokkal nagyobb veszteségeik lettek, mint amekkorát e társaságok előzetesen becsülték.³⁸ *Egy nem ergodik világban lehetetlen aktuáriusan becsülni a jövőbeni biztosítási kifizetéseket.* Keynes és az őt követő postkeynesianusok elutasítják azt a feltételezést, hogy az egyén ismerheti a gazdasági jövőt, mivel az nem előre determinált. Ehelyett ők azt állítják, az egyén „tudja”, hogy nem ismerheti a ma hozott, kritikus jelentőségű gazdasági döntések jövőbeni kimeneteit. Szerintük *a jövő valóban ismeretlen*, és nem valószínűségi alapon kockázatos. Álljon itt még három citátum a jövő pontos megismerhetőségét kísérő kétségekről. A pénzügyi válság alatt íródott Taylor–Shiplej-írás³⁹ a következőként szól az előre jelezhetőségről: „a valószínűség és a statisztika nem lehet gyógyír sok problémára [...] ezek annak a benyomását keltik, hogy képesek méltányosan jelezni a történendőket [...] s aztán valami nem várt történik. A pragmatikusság nagyobb mértékéhez ragaszkodók igényelnék a hitelesség valamilyen mérvét, mint például az alkalmazhatóságát az elméletre vagy problémára. Bonyolult rendszerekben az előre jelezhetőség nem működik oly sikeresen, mint a laboratóriumok és a műszaki kísérletezés kontrollált világában, s az előre jelezhetőséget indikáló teóriák félrevezetik a politikacsinálókat, és ez ugyanígy folytatódik tovább. [...] Lehet, hogy akarnánk, mégsem birtokolhatunk egy mindenben megfelelő modellt, bizonyosan a modern idők eretnekségét [...]”

A keynesi keretfeltételeket elfogadó Hicks szerint a valós bizonytalanság feltételei mellett az emberek gyakran felismerik, hogy nem birtokolják, nem birtokolhatják annak jelét, hogy milyenek is kell lennie a racionális magatartásnak. Keynes világában mind az üzleti vállalkozó, mind a háztartás számára a *likvid státusz* megőrzése elsődleges jelentőségű.

Davidson⁴⁰ magyarázatot ad arra, hogy mindaddig, amíg a jövő bizonytalan és nem valószínűségi alapon kockázatos, az ár, amelyen a likvid eszközök eladhatók bármely jövőbeni időpontban a szabadpiacon, akár egyetlen pillanat alatt is drámaian megváltozhat. A legrosszabb eset scenárió mellett a likvid pénzügyi eszközök eladhatatlanná válhatnak, bármilyen ár mellett, amint a piac összeomlik, szabálytalan módon kreálva toxikus eszközöket. Ez történt a jelzalog háttérű értékpapírokkal a piacon, különösen a másodlagos jelzaloghitel-derivatívák kialakításakor.

³⁷ P. Davidson: *Rational Expectations: A Fallacious Foundation for Studying Crucial Decision Making*. Journal of Post-Keynesian Economics. Vol. 5. No 2. 1982-1983. 182–198;

³⁸ G. Morgenson: *Arcane Market is Next to Face Big Credit Test*. New York Times. February 17. 2008. A 1.

³⁹ P. Taylor – D. Shiplej: *Probably Wrong – Misapplications of Probability and Statistics in Real Life Uncertainty*. Oxford University. 2009.

⁴⁰ P. Davidson: *Securitization, Liquidity and Market Failure*. Challenge Magazine Vol. 51 May/June. 2008. 12.

A fentebb leírtakból kiderülhet, hogy a *véletlen bolyongás* hipotézis és az *ergodikus axióma* – elméleti értelemben – *homlokegyenest szemben áll egymással*. Míg az elsőhöz a bizonytalanság koncepciója kötődik szorosan, az utóbbihoz viszont az előre jelezhetőség bizonygatása. Empirikus-tapasztalati igazolás a véletlen bolyongás tételéről kapható, viszont az ergodikus axióma a bizonytalanság eloszlására tett kísérletként fogható fel. A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy miként ad mozgásformát az említett ellentmondásnak a hatékony piac teória s maga a piaci hatékonyság.

A piaci hatékonyság érvényesülése válságban

A hatékony pénzügyi piacok világában a forgalmazott eszközök birtokosai elvileg könnyen likviddézhetik pozíciójukat az előzőekben bejelentett piaci árhoz közeli áron, minden olyan esetben, amikor az értékpapír-birtokosok csökkenteni remélik pozíciójukat az adott eszközzel kapcsolatban. Ha a hatékony piac teória alkalmazható a mai világra, akkor hogyan magyarázható sok értékpapírosított piac bedőlése abban az értelemben, hogy a befektetők bezárva találtak magukat saját befektetéseikben, amelyekből nem tudták kivenni a cash-t.⁴¹

Karakteres érveléssel ébreszt kétségeket Soros⁴² a piaci hatékonyság érvényesülése kapcsán. Ő azt magyarázta, hogy a hatékony piac teóriája miért nem alkalmazható a valós világ pénzügyi piacaira; egy kissé eltérő terminológiával érvelt mint Keynes, ám konceptuálisan ugyanolyan módon. Soros a következőket írja: „el kell vetnünk a hatékony piac teóriáját a piaci viselkedésre vonatkozóan”. Szerinte közvetlen kapcsolat van a piaci árak és az alapul szolgáló realitás között, amit ő *reflexivitásnak* nevez. Mi is a reflexivitás? Soros⁴³ már korábban ellentétessel élt Samuelson ama véleményével kapcsolatban, hogy meg kell követelni az ergodikus axióma érvényesülését ahhoz, hogy a közgazdaságtan tudomány legyen. Soros állítása szerint az ergodikus axióma nem engedi meg „a résztvevők gondolkodása közötti reflexív interakciókat, amelyek jellemzik a valós világ pénzügyi piacait”. Más szóval az a mód, ahogy az emberek ma gondolkodnak a piacról, befolyásolhatja és megváltoztathatja a piac jövőbeli útját. A pénzügyi gazdasági jövő nincs előre determinálva semmilyen természeti törvény által. Soros reflexivitási koncepciója ezért ekvivalens Keynes ergodikus axiómára vonatkozó (visszavetített hipotetikus) elutasításával. *A reflexivitás azt jelenti, hogy az emberek gondolatai és cselekedetei formálják a jövőt*, míg a neoklasszikus közgazdászok előfeltételezik, hogy a jövő már előre determinált (mint az égitestek mozgása az asztronómia tudományában).

⁴¹ Több beszámoló is azt tanúsítja, hogy több befektetési bank képviselői azt mondták klienseiknek, hogy ezeknek az eszközöknek a birtoklása „cash egyenértékű” volt (J. J. Kim – S. Anand: *Some Investors Forced to Hold 'Auction' Bonds Market's Freeze Leaves Them Unable to Cash Out Securities That Were Pitched as 'Safe'*. Wall Street Journal. February 21. 2008). Az aukciós értékpapírok számos birtokosa úgy érezte, hogy az általa birtokolt eszközök nagyon likvidek, mivel az olyan nagy pénzügyi intézmények, mint a Goldman Sachs, Lehman Brothers, Merrill Lynch dealerként szervezték a piacot, s normál „ármegbeszélést” szolgáltattak. A New York Times 2/15/2008. számában a következő volt olvasható: számos ügyesen mozgó befektető nagy pofont kapott a héten a Goldman Sachstól. Goldman, a Wall Street legünnepeltebb bankja nem engedte, hogy befektetéseikből cashhez jussanak, amelyekről azt gondolták, hogy olyan biztonságosak, mint a cash; [...] a Goldman, a Lehman Brothers, a Merrill Lynch azt mondta befektetőinek, hogy ezeknek az értékpapíroknak a piaca befagyott – és ugyanez történt a cash reményeikkel is (J. Anderson – V. Bajaj: *New Trouble in Auction-Rate Securities*. New York Times. February 15. 2008. D4).

⁴² G. Soros: *The Crisis and What to Do About It*. New York Review of Books. December 4. 2008.

⁴³ G. Soros: *Letters to Editor*. The Economist. March 15-21. 1997.

A piaci hatékonyságot ért megannyi kritika után érdemes közelebbről megvizsgálni az uralkodó pozícióban levő globalizált pénzügyi piacok hatékonyságát. A pénzügyi világban minden korábbinál nagyobb kapacitások állnak rendelkezésre az információk összegyűjtésére és szétterítésére. Miért lehet az információs technológiának ilyen nagy transzformációs hatása? Az információs rendszerek precedens nélküli részletekkel szolgálnak a pénzügyi piacok állapotáról, ami erősíti a pénzügyi piacok ama képességét, hogy gyorsan azonosítsák az abnormális vagy rés profitszerzési lehetőségeket, azaz olyanokét, amelyek kockázattal korrigált megtérülési rátája a normális felett van. Az ilyen eszközök heves vásárlása az árazást normális mederbe tereli.

Ahogy Greenspan⁴⁴ nevezte, a „kockázati menedzsment intellektuális építménye” az, amely – feltevése szerint – segít a befektetőnek a jövőbeli piaci árakra vonatkozó valószínűségi eloszlások kalkulálásában, ami ma jelentős és hiteles statisztikai információt nyújt a piaci eszközök jövőjéről. A pénzügyi menedzsereknek azt tanácsolták, hogy döntéseiket alapozzák „kockázati menedzsment” komputermodellekre. Ezek a bonyolult modellek elvileg megengedik a befektetőnek „aktuárius bizonyossággal” megismerni bármely mai portfólió döntés kifizetését. Ezek a kockázati menedzsment modellek tudományos metodológián alapultak, ami azt előfeltételezte, hogy a (múltbeli adatokból kalkulált) valószínűségek poolba foglalhatók, menedzselhetők és megszelidíthetők a jövő hiteles előrejelzéséhez. Ha egyszer az önérdéküket követő befektetők rendelkeznek eme – jövőre vonatkozó – hiteles információkkal, akkor szabadpiaci cselekedetekkel optimálisan allokálhatják a tőkeforrásokat olyan tevékenységek felé, amelyeknek a lehető legmagasabb jövőbeli megtérülése lesz. Egy ilyen világban a piacok csak hatékonyak lehetnek, ehelyett e komputermodellekről – a válság kirobbanásakor – kiderül, hogy *a matematikai destrukció fegyverei*. A hatékonysági problémák gyökereit mélyebben kell keresnünk. Mielőtt ezt tennénk, nézzük meg a globális pénzügyi piacok további működési implikációit.

A dereguláció és az erősödő innováció nyomán (drámaian csökkentek a kommunikációs költségek, mérséklődtek a szállítási költségek, mindenütt, ahol volt, erős ösztönzés irányult a határokon átnyúló értékpapír-kereskedésre) leépültek a kereskedés és a befektetés előtt tornyosuló akadályok. Greenspan⁴⁵ emlékeztet arra, hogy az 1980-as évek elejétől bekövetkezett drámai növekedéssel fejlődtek azok a technológiák, amelyek lehetővé tették a pénzügyi piacok számára a kockázat szétszórásának forradalmasítását. Három vagy négy évtizeddel korábban a pénzügyi piacok a „plain vanilla” kiváló minőségű részvényekkel és biztonságos kötvényekkel kereskedtek. A pénzügyi derivatívok egyszerűek voltak, és kevés volt belőlük forgalomban. Amikor azonban beköszöntött a huszonnégy órás „real-time” kereskedés lehetősége, s a világméretben összekapcsolódott piacon a derivatívok, akkor a CDO-k és más komplex termékek piaca megnövekedett, s ezek képesek lettek a kockázat pénzügyi termékek közötti szétosztására mind földrajzilag, mind időben.

Nagyobb jelentőségű pénzügyi innovációként jelent meg a hitelbukási csereügylet (CDS). Ez a konstrukció – elnevezése szerint derivatíva, amely transzferálja a hitelkockázatot, rendszerint adósságinstrumentumról harmadik félnek valamilyen ár ellenében. Mivel lehet profitálni egy hiteltranzakcióból, közben transzferálni a kockázatot, jótétemény a bankok és más pénzügyi közvetítő intézmények számára, amelyek a megfelelő részvénytőke-arányos megtérülési ráta elérése érdekében kénytelenek erős tőkeáttételt alkalmazni pénzügyi mérlegükben.

⁴⁴ A. Greenspan: *Congressional Hearings*. New York Times. B1 October 24. 2008

⁴⁵ A. Greenspan: *The Age of Turbulence Adventures in a New World*. Penguin Books. 2007. 366.

Ugyanakkor ezek – kedvezőtlen időszakban – általában belefutnak *rossz adósságproblémába*, ami viszont a hitelnyújtás mérsékléséhez vezet. Már jóval a pénzügyi válság előtt Greenspan⁴⁶ figyelmeztetett a veszélyre: azok a piaci mechanizmusok, amelyek ezektől a fokozottan áttételes hitelkeletkeztetőktől a kockázatot transzferálják más szereplők felé, kritikus hatással bírhatnak a gazdasági stabilitásra, különösen a globális környezetben.⁴⁷

Mivel a komputerok sokkal több vevőt és eladót tudnak összehozni globálisan, mint a komputerkorszak előtti piacokon, így a komputerkorszak piaci kereskedési résztvevőinek mintanagysága drámaian nőni fog. Ha hiszünk a hatékony piac teóriában, akkor megengedjük a komputernek szervezni a piacot, ami radikálisan mérsékli a varianciát, s ezért növeli egy jobban szervezett és szabályosan működő piac valószínűségét, annál jobban szervezettet, mint amilyen a komputerera előtt létezett. Ha csupán a piac komputerbázisú szervezetének felépülését szorgalmazzák, akkor azt feltételezik, hogy a komputer mindig keres és talál elegendő számú résztvevőt értékpapír-vásárláshoz minden olyan esetben, amikor nagyszámú értékpapír birtokosa akar eladni. Ezért elméletileg soha nincs hiány résztvevőkből akár a piac egyik, akár másik oldalán.

A pénzügyi piaci kereskedés – döntően szükségből – egyre növekvően komputerizálttá válik, és a tőzsdei parkett „kikiáltó” típusú kereskedését a komputeralgoritmusok használata váltja fel. Davidson⁴⁸ indokoltan érvel amellett, hogy a forgalmazott eszköz birtokosának meg kell győződnie pozíciójának likviditási tehetőségéről olyan piaci áron, amely közel van az utolsó nyilvánosan bejelentett árhoz. Más szóval a *pénzügyi piaci szabályosság* szükséges a likviditás fenntartásához ezeken a piacokon. Sajnálatos tény, hogy a hatékony piac teória mai hívei szerint olyan különös intézményi megoldásra, mint a piac *kiegyensúlyozó* specialistája (market maker)⁴⁹ a komputerok világában nincs szükség. A komputerok és az internet környezetében benne foglaltatik, hogy az eladók és a vevők hatalmas tömegének találkozása könnyen és hatékonyan megoldható a virtuális térben. Úgy vélekednek, hogy nincs szükség olyan emberi cselekedetekre, mint a specialistáké, akik számon tartják a könyvek regisztrációját, s kereskedést kezdeményeznek akkor, amikor arról kell biztosítani a piaci résztvevőket, hogy a piac jól szervezett és szabályosan működő. A komputer képes számon tartani a vételi és eladási ajánlatokat, illeszteni azokat szabályos módon, gyorsabban és olcsóbban ahhoz képest, ahogy azt a piaci résztvevők tették az ilyen műveletekkel a múltban.

Davidson⁵⁰ határozottan amellett van, hogy a nem ergodikus bizonytalanság világában, ahol létezik szabályosan működő likvid újraeladási piac, ott kell lenni „piaci kiegyensúlyozónak” is, aki biztosítja a piaci résztvevőket, hogy az ár ellen úszik az eladási megbízások zuhatagában. A piaci kiegyensúlyozónak – ha szükséges – jelentős likvid forrással kell rendelkezni. A nagy volumenű forrásra azért van szükség, mert a legnagyobb tartalék is kimerülhet, ha a kiegyensúlyozó küzd az értékpapír-birtokosok eladási megbízásainak zuhatagával. A likviditás garantálható a legkeményebb piaci kondíciók mellett is, de csak akkor, ha a piaci kiegyensúlyozónak

⁴⁶ A. Greenspan: *The Age of Turbulence Adventures in a New World*. Penguin Books. 2007. 371.

⁴⁷ Ebben a viszonylatban a CDS kitalálása és piacra kerülése viharos volt. Mint Greenspan *i.m.* 371–372.) megjegyzi, a CDS mértéke a 2004 végi 6 ezer milliárd dollárról 2006 közepére világviszonylatban 20 ezer milliárd dollár egyenértéket tett ki.

⁴⁸ P. Davidson: *Securization, Liquidity and Market Failure*. Challenge Magazine Vol. 51 May/June. 2008. 12.

⁴⁹ A magyar pénzügyi szakmai szóhasználatban a „market maker” fogalmat „piacvezető” egyenértékűként említik.

⁵⁰ P. Davidson: *i. m.*

van könnyű – direkt vagy indirekt – hozzáférése a központi bank forrásaihoz, hogy megszerzhesse mindazokat a pénzalapokat, amelyek szükségesek a pénzügyi piac szabályosságának fenntartásához.⁵¹

Amikor a piacok racionálisan viselkednek, mint ahogy csaknem mindig ezt teszik, akkor a piaci résztvevők láthatóan elköteleződnek a „véletlen bolyongás” elfogadása iránt: úgy vélik, hogy a múlt nem ad jobb indikációt, mint a részvényár jövőbeli változási irányának pénzfeladással való valószínűsítése. Ám időnként ezt a bolyongást piaci pánik szakítja meg. Amikor elfogja a félelem, akkor a befektető menekül az elköteleződés elől, s akkor a részvényár ereszkedni kezd. Amikor viszont a befektetőket az eufória keríti hatalmába, akkor felhajtják az árakat abszurd szintekre. Greenspan⁵² felteszi a kérdést: honnan tudhatjuk, hogy az irracionális túláradás már indokolatlanul felhajtotta az eszközértékeket, amelyek utána nem várt és prolongált összehúzódnás áldozatává válnak? Általában azt mondják, hogy a leggazdagabb befektetők azok, akik az emberi lélektani elmozdulásokat figyelik ahelyett, hogy előrejelzést készítenének a részvényt kibocsátó vállalat várható profitjára. A befektetői hullámmal szemben haladókat „kontrázóknak” nevezik; ők ama nézet alapján kereskednek, hogy az irracionális túláradás egyszer csak abbamarad, a részvényárak esni kezdenek, pontosan amikor az árak indokolatlanul felfutnak, s amikor ez bizonyossá válik, akkor a félelem érzése keríti hatalmába a piacot, s az árak visszarendeződnek. A tömeglélektani hatással szembeni kereskedés – hosszabb távon – akár igen profitábilis is lehet.

Az ember veleszületett tulajdonsága, hogy hangulata az eufória felől a félelemben csaphat át, majd viszont, s permanensnek látszik az átalakulás: a tapasztalatok generálódása nem mutat arra, hogy ezek a tulajdonságok keverhetők lennének. Amikor arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen aggasztó kiegyensúlyozatlanságok és problémák vannak az előrejelzési időhorizonton, akkor az a konvencionális válasz, hogy a piaci résztvevők által előre jelezhető pénzügyi válságok ritkán szoktak bekövetkezni, aminek oka a mindent átható bizonytalanság. Ha a részvénypiaci árkidudorodásról úgy érzékelhető, hogy az a piaci összeomlás jele, akkor tudni lehet: a befektetők és a spekulánsok már korábban megkísérelnek kiárusítani. Ez visszanyomja a piaci buborékot, és a piaci katasztrófa elkerülhető. *A félelem vagy az eufória hirtelen kitörése olyan jelenség, amit senki sem képes anticipálni.*⁵³

⁵¹ A nyilvános piacok potenciális illikviditására vonatkozó megfigyelések arra utalnak, hogy a fő ok a hiteles piaci kiegyensúlyozó hiánya. Az utóbbi negyedszázadban a nagy pénzügyi értékpapírjegyzők nyilvános piacokat hoztak létre, amelyek az értékpapírosítás révén a hosszú lejáratú adósságinstrumentumokat (közülük némelyik nagyon illikvid volt, mint például a jelzáloghitelek) virtuálisan ekvivalens nagy hozamot és nagy likviditást ígérő pénzpiaci alapokká és más rövid lejáratú betétekké konvertálták. A befektetők abban hittek, hogy likvidde tehetik pozíciójukat, szabályosan változó áron, a legutolsó nyilvános aukció bejelentett tisztító árához közeli áron.

⁵² A. Greenspan: *The Age of Turbulence Adventures in a New World*. Penguin Books. 2007. 177.

⁵³ Greenspan (A. Greenspan: *The Age of Turbulence Adventures in a New World*. Penguin Books. 2007. 467.) gazdag pénzügyi piaci tapasztalatai birtokában állítja, hogy folyamatosan sikeresen befektetni nehéz cselekvés. A legsikeresebb befektetők története, mint például Warren Buffett históriája azt bizonyítja, hogy ő idejekorán megértette azt a jól dokumentált anomáliát, hogy a részvények megtérülési rátája, még a kockázattal korrigált is, meghaladja a kockázatos kötvényekét és más adósságinstrumentumokét, ami azt a hajlandóságot erősíti, hogy vegyenek, és nagyon hosszú távon meg is tartsanak részvényeket. Buffett egy interjúban azt találta mondani, hogy az ő kedvelt birtoklási periódusa a végtelen hosszú időszak. A piac annak a befektetőnek fizet prémiumot, aki hajlandó kibírni azt a próbát, hogy végignézi, ahogy a befektetések nettó értéke fluktuál, azon a ponton túl is, amit a Wall Streeten „alvó” pontnak neveznek.

A pénzügyi piacok történetében soha korábban nem játszott – a maihoz fogható – szerepet a globális finanszírozás, mint az utóbbi egy-két évtizedben. Az expanzió tükrözi a nemzetközi piacok kinyitását s ugyanígy a kommunikációs képességekből származó előnyök kihasználását; ez bizonyos véleményformálókat arra inspirált, hogy értekezzenek a „távolság haláláról”. A finanszírozás teljesen új formái, amelyeket kitalálni és kifejleszteni kellett – a hitelderivatívak, az eszközháttérű értékpapírok és más szintetikus konstrukciók a pénzügyi piaci kereskedést hatékonyabbá tették. A globális pénzügyi piacok haladása tetemesen javította annak hatékonyságát, ahogyan befektetik a világban képződő megtakarításokat, ami vitális jelentőségű indirekt hozzájárulás a világméretű produktivásnövekedéshez. (Greenspan szerint a világban képződő megtakarítás jelentős része kárba vész abban az értelemben, hogy jelentős része – különösen a közületi szektorban – nem produktív tőkeberuházásokat finanszíroz.) Sokan úgy vélik, hogy az utóbbi másfél évtized pénzügyi piaci válságai – különösen a megrendítő erejű és pusztító 2007–2009-es pénzügyi válság – kivételével a pénzügyi piacok simán mentek át az egyik egyensúlyi állapotból a másikba, azaz a smith-i láthatatlan kéz globális méreteken működött.

Mi történik akkor, ha az értékpapír-kereskedők milliói világszerte arra töreksenek, hogy alulértékelt eszközöket/részvényeket vásároljanak, s eladják azokat, amelyekről kiderül, hogy túlértékelték? Ez az a folyamat, amely folyamatosan javítja a szűkös megtakarítások irányításának hatékonyságát a legproduktívabb beruházások finanszírozásában. Ugyanakkor a soha véget nem érő helyezkedés az előnyök megszerzéséért a piaci szereplők közötti küzdelemben folyamatosan kiegyensúlyozza a kínálatot a kereslettel, olyan ár mellett, amelynek alkalmazkodása túl gyorsan megy végbe az emberi felfogóképességhez viszonyítva.

A realitásokkal való szembenézés mondatja Greenspan⁵⁴ véleményét, amit a legújabb keletű pénzügyi válság előtt vetett papírra emlékező írásában. Szerinte a piacok túlságosan nagygyá, bonyolulttá és gyorsan változóvá váltak, s ezzel a piaci működéssel kell megbirkózni a huszadik századi felfogású pénzügyi piaci felügyeletnek és regulációnak. Nem kell csodálkozni azon, hogy ezek a globalizált behemótok túlnyúlnak a legszofisztikáltabb piaci résztvevők felfogóképességén is. A pénzügyi regulátoroktól azt követeli a szakmai közvélemény, hogy egy olyan rendszert lássanak át, ami lényegesen bonyolultabb annál, ami akkor volt, amikor a pénzügyi piacokat még ma is reguláló szabályozásokat eredetileg megalkották. Mivel a piacok túl bonyolulttá váltak a hatékony emberi beavatkozás számára, ezért a legígéretesebb válságellenes politika az lehet, ami fenntartja a maximális *piaci flexibilitást* – a piaci kulcsszereplők tevékenységének szabadságát, olyanokét, mint a fedezeti alapok, a privát részvényalapok és befektetési bankok. A pénzügyi piaci hatékonysághiányok eliminálása képessé teszi a szabadpiacokat a kiegyensúlyozatlanságok helyrehozatalára.

A pénzügyi piacok a bennük rejlő hatékonyságpotenciáljuknak köszönhetően a szabadpiacok híveinek védelmét élvezik, a másik oldalon a hatékony piac teória kritikusai a reguláció szigorításában látják a piacok megfékezésének hatékony eszközét. Különösen a legutóbbi pénzügyi válság kapcsán merültek fel követelések az elvadult piacok megregulálására. Miként lehetne kontrollálni a nem regulált globális pénzügyi folyamatokat, a bennük rejlő káoszt jelentős kormányzati beavatkozás nélkül. Ha a – határokon átnyúló – napi tranzakciók ezer milliárd dollárokban mérhetők, amelyek közül csak keveset rögzítenek nyilvánosan, biztosak lehetünk-e abban, hogy a nem regulált globális pénzügyi rendszer működik-e? Ez a működés

⁵⁴ A. Greenspan: *The Age of Turbulence Adventures in a New World*. Penguin Books. 2007. 489.

nap nap után folyamatos, s működési hatékonysága nagyban függ a kiegyensúlyozó erők állapotától és aktivitásától. Greenspan⁵⁵ a fedezeti alapok példájával illusztrálja a reguláció szigorításának célszerűtlenségét. Ha a kormányzatok úgymond a fedezeti alapok megfélemezésére törekednének, az növelné a piaci likviditás aláadásának lehetőségét, s a több kormányzati reguláció előnyei iránt kétséget ébresztenének. A fedezeti alapok oly gyorsan változtatják befektetéseik összetételét, hogy szinte naponta más struktúrát kellene vizsgálni a regulátoroknak. Az alap befektetéseinek magatartására gyakorolt bármilyen kormányzati restriktió csökkentené a kockázatvállalást, ami pedig integráns része a fedezeti alapok piaci hozzájárulásának.

Hogy mennyire nem könnyű ítéletet mondani a pénzügyi piaci hatékonyság ügyében, azt két – minden tekintetben – mérvadó vélemény szembeállítása igazolhatja. Az előzőekben már többször citált Greenspan, a szabadpiaci működés feltétlen híve a következőképpen vélekedik a pénzügyi deregulációról és annak hatásáról: „Nincs abban semmi különös, hogy a törvényhozók és a regulátorok sietnek új törvények és szabályok kihirdetésével piaci összeomlás esetén, ám az így elkövetett hibák korrekciója évtizedeken át is tarthat. Régóta állítom, hogy a Glass–Steagall-törvény, amely 1933-ban elválasztotta egymástól az értékpapír-jegyzési üzletet a kereskedelmi banki funkciótól, hibás történeten alapult. 1933-ban a Kongresszus előtti vallomás tele volt anekdotákkal, amelyek olyan benyomást keltettek, hogy a bankok értékpapír-leányvállalatainak nem rendeltetésszerű használata aláas mindenféle szilárdságot. Csak a második világháború után, amikor a számítógépek lehetővé tették a bankrendszer egészének értékelését, vált nyilvánvalóvá, hogy azok a bankok, amelyeknek voltak leányvállalataik, az 1930-as évek válságát jobban viselték, mint azok, amelyeknek nem voltak fiáléik. Néhány hónappal hivatalba lépésem előtt a FED-ben az igazgatótanács kibocsátott egy javaslatot, amely újból megengedte volna a bankoknak eladni értékpapírokat leányvállalataikon keresztül, erős megszorító feltételek mellett. Az igazgatótanács folytatta a korlátozások könnyítésének kiterjesztését, én is többször hitet tettem a törvényi változtatások mellett. 1999-ben a Glass–Steagall-törvényt felváltotta a Grawn–Leach–Bliley-törvény, amely helyreállította a szükséges flexibilitást a pénzügyi rendszerben, eltávolítás nélkül.”⁵⁶

Ezzel szemben Krugman a New York Timesban kárhoztatta a pénzügyi rendszer deregulációját, amit a pénzügyi válság egyik fő okának tekintett: „Amerika a nagy válságból (Great Depression) szigorúan regulált bankrendszerrel emelkedett ki. A reguláció működött: az országot megóvta nagyobb pénzügyi válságtól, a második világháború után csaknem négy évtizeden át. Ám ahogy halványult a válság emléke, a bankárokat kezdték izgatni a korlátozó rendelkezések, amelyekkel szembesültek. A politikusok viszont növekvően hatása alá kerültek a szabadpiaci ideológiának, s egyre nagyobb hajlandóságot mutattak arra, hogy megadják a bankároknak, amit kívánnak. A bankárok viszont – a törvénykezésnek köszönhetően felszabadultak a tradicionális korlátozások alól, valamint megszabadultak a regulátorok be nem avatózó attitűdjétől; akik nem hittek a regulációban – úgy válaszoltak, hogy drámaian lazítottak a hitelnyújtási kritériumokon. Az eredmény hitelboom lett, valamint hatalmas ingatlanbuborék, amit a nagy válság óta a legrosszabb leromlás követett.”⁵⁷

⁵⁵ I. m. 372.

⁵⁶ I. m.

⁵⁷ P. Krugman: *Disaster and Denial*. The New York Times. June 20. 2009

Ugyanakkor azt sem szabad elhallgatni, hogy például Davidson⁵⁸ véleménye szerint a toxikus eszközkombinációk megjelenése szorosan kötődik a fentebb ellentmondásosan megítélt deregulációhoz. Ő az értékpapírosításban látja a piaci elfajulás fő okát. Az értékpapírosítás előtti időkben, amikor a bank hitelt nyújtott, különösen ha jelzáloghitelt, akkor a hitelmegállapodás alapvetően illikvid eszköz volt, amely a banki alapmérleg eszköz oldalán helyezkedett el. Milyen értéket lehetett adni ilyen eszközöknek a banki alapmérlegben? Ha az ilyen illikvid eszközöknek nem volt piacuk, akkor nem lehetett piaci értékjelölést adni az eszközöknek. Így ezek az eszközök általában kibocsátási értékükön kerültek be a mérlegbe, amíg törlesztették azokat, vagy amíg bukásuk bekövetkezett. Azt követően, hogy a Glass–Steagall-törvény eltörlésével felszámolták a kereskedelmi és befektetési bankok közötti válaszfalat, egyre több illikvid eszközt értékpapírosítottak, ám mindez hiteles pénzügyi kiegyensúlyozó nélkül történt. Az értékpapírosítás megalapozta annak lehetőségét, hogy illikvid eszközök likvidnek látszódnak, ám nem mindig bizonyultak likvidnek, sőt toxikussá is válhattak, amikor előre nem látható események következtek be, ami herdáló magatartást indukált a piacról történt gyors kilépéssel.

A fentebb elősorolt argumentumok nem szolgáltatnak igazolást sem ahhoz, hogy a komputerkorszakban alapvetően kételkednünk kellene a hatékony piac teória érvényességében, sem ahhoz, hogy a pénzügyi piaci reguláció szigorítása nyomán fokozódna a pénzügyi piacok működési hatékonysága. Mindezek ellenére joggal merül fel a kérdés, hogy akkor hol van a baj, miért következhet be reálgazdasági recesszióval járó pénzügyi piaci összeomlás. Erre a kérdésre a bizonytalanság valós szerepének meghatározásával kísérrelhetünk meg válaszolni.

A keynesi bizonytalanság újbóli felbukkanása

Gondolamenetünk végighúzódo motívuma, hogy az emberek mennyire sikeresen képesek előre jelezni a pénzügyi piaci kimeneteket. A hatékony piacteória proponensei azt állítják, hogy az összes nyilvánosan rendelkezésre álló információ, amely értékpapír-árváltozást indukál, a piac által hatékonyan beszámítódik az értékpapír folyó árába. Ezért, hacsak a befektető nem rendelkezik speciális vagy bennfentes információval, ami nem áll a piac egészének rendelkezésére, a befektető képes anticipálni az árváltozásokat. Keynes elméletében, szemben a klasszikus hatékony piac teóriával, az emberek felismerik, hogy a jövő bizonytalan. Keynes szerint ha a piaci résztvevők úgy gondolják, hogy a jövő ma bizonytalanabb, mint tegnap volt, akkor még ma csökkenteni fogják cash-flow elköteleződésüket annak érdekében, hogy erősítsék likviditási pozícióikat. Keynes így válekedik a bizonytalanság átható erejéről: „Azt feltételezni, hogy a jövő kiszámítható, a magatartási elvek hibás interpretációjához vezet.”⁵⁹ Tehát minél hosszabb idő telik el a választás és a következmény megjelenése között, annál valószínűbb, hogy az egyének megsejtik, hogy döntéseiket igazi bizonytalansági közegben kell meghozniuk. Eddigi fejtegetéseinkre támaszkodva listázunk ama bizonytalansági argumentumokból, amelyekkel a befektetők szembekerülhetnek:

⁵⁸ P. Davidson: *Securitization, Liquidity and Market Failure*. Challenge Magazine Vol. 51 May/June. 2008. 12.

⁵⁹ J. M. Keynes: *The General Theory of Employment*. Quarterly Journal of Economics Vol. 51 No 2. 1937. 209–223. 122.

- A „fekete hattyú” előfordulás, amely nagyon ritkán jelentkező, váratlan eseményeket jelöl.
- A külső realitás tudásának bármilyen természetű hiánya.
- Bizonytalan eseménynek tűnő történés, amelynek korrekt besorolásához hiányzik az ember elegendő kognitív ereje.
- Amikor keveset tudunk bizonyossággal a ma hozott befektetési döntések jövőbeli kifizetési eredményeiről.
- Előre nem lehet tudni, hogy mikor válik tömegessé a piacról történő kilépés (megszakítják a körforgást a pénzügyi piacon).
- Nem lehet tudni, hogy mikor éleződik ki a piacvezető (kiegyensúlyozó) hiánya miatt az eszközpiacon likviditási helyzet.
- A jelzőlogó hátterű derivatívokat úgy reklámozták, hogy „olyan jók, mint a cash”, holott ez az állítás hamis volt.
- A pénzügyi piaci pánik előre nem látható zuhataghatást válthat ki.
- A befektető soha nem tudhatja bizonyossággal, hogy a sok likvid eszköz közül melyiket érdemes választania.
- Bizonytalanság forrása, hogy a pénzügyi eszköz élettartama során realizált megtérülési ráta csak *ex post* ismerhető meg.
- A pénzügyi jövő azért is bizonytalan, mert nincs előre determinálva semmilyen természeti törvény által.
- Bizonytalanság forrása az, ha a befektető(k) fél(nek) kedvezőtlen események bekövetkezésétől.
- Az értékpapírosítás azért okoz óriási bizonytalanságot a pénzügyi rendszerben, mert illikvid eszközökből építkezik.
- Az illikvid eszközökből létrehozott befektetési csomagok toxikussá is válhatnak, s ez rombolóvá teszi a bizonytalanságot.
- Soha nem tudható előre, hogy az adós egyszer csak nem képes törlesztési kötelezettségei teljesítésére.
- A befektetők nem tudhatták előre, hogy az értékpapírosított eszközöknek nincs jól szervezett, szabályosan működő piaca.
- A likviditási preferencia teória feltételezi, hogy a gazdasági jövő bizonytalan.
- Bizonytalanság forrása lehet, hogy a piaci kiegyensúlyozó (piacvezető) magasabb fokú likviditása „kiszáradhat”.
- Fokozza a bizonytalanságot, ha a számítógépek nem képesek elegendő számú vevőt találni.
- Lehet-e tudni előre, hogy a befektetési bankok, tőzsdényitás előtt, az előzetes ármegbeszélésen milyen árat ajánlanak?
- Tudták-e a befektetők, hogy a nagy piaci szereplők nem tesznek oda pénzt ahhoz a kibocsátáshoz, amiről beszélnek?
- Tudhatják-e a befektetők, hogy a nagy pénzügyi mogulok mikor nyilváníthatják adott papír piacát befagyottnak?
- Ismert-e a befektetők előtt, hogy a privát pénzügyi piacok tranzakcióiból származó értékpapírok tradicionálisan illikvid eszközök?
- Tisztában voltak-e a befektetők azzal, hogy bizonyos szereplők a hosszú lejáratú illikvid adósságinstrumentumok számára nyilvános piacokat hoztak létre?

– Kapnak-e figyelemztetést a befektetők arról, hogy adott piac (amelyen megjelennek) nem regulált?

– Tudja-e a befektető, hogy az értékpapírosítás nyomán – bizonyos szereplők – nyilvános piacot olyan eszközöknek teremtenek, amelyek eredetileg privát piacokon keletkeztek?

– Bizonytalansági forrás, hogy a pénzügyi piacokon forgalmazott eszközök árában egyetlen pillanat alatt is drámai változás következhet be.

– Sosem lehet teljes bizonyossággal tudni, hogy a piac vagy az ott forgalmazott befektetések túlértékeltek vagy alulértékeltek.

– Lehet-e tudni, hogy a fedezeti alapok egyszer csak kezelhetetlenül túlértékeltté válnak, és vonzerejük csökken?

– A bizonytalanság csökkenthető azáltal, hogy a fedezeti alappal eliminálható az abnormálisan nagy piaci profitszóródás.

– A hitelbukási csereügylet transzferálja a hitelkockázatot, amiből azonban lehet rossz adósságfeltorlódás.

– A fedezeti alapok egyszerre kockázatviselők és veszélyt okozók – a reguláció itteni szigorítása mégis csökkentené a piaci likviditást.

– A befektetők számíthattak-e arra, hogy az egykor csak kiváló minőségű részvényeket forgalmazó piacok egy idő után válogatás nélkül mindenféle eszközt adnak és vesznek?

– Növeli a bizonytalanságot, hogy a pénzügyi piaci befektetők között egyre több a zajkereskedő, és egyre kevesebb az információra és előrejelzésre támaszkodó piaci szereplő.

– A befektetők között egyre nagyobb arányt tesznek ki a nagyon rövid távra elköteleződő értékpapír-birtokosok, ami a „short termism” térhódítását vonja maga után, s ez fokozza a pénzügyi piaci bizonytalanságot.

A fenti lista felsorolt esetei – szinte kivétel nélkül – a fundamentális bizonytalanságra adnak példát. Fő jellemzőjük, hogy kvalitatív jellegűek, s számszerűsítésük vagy igen kevéssé, vagy egyáltalán nem megoldható. A bevezetőben idézett Ravitz-vélekedéssel⁶⁰ szemben, a pénzügyi válság sem a hatékony piaci elméletet nem cáfolta meg, s a kockázati menedzsment modellek alkalmazhatóságát sem igazolta. A tanulmány gondolatmenete azt igyekezett bizonyítani, hogy a pusztító pénzügyi válságok okait mélyebben kell keresni. Annyit megállapíthatunk, hogy a válság következményei újból élesen szembeállították a pénzügyi piacok neoklasszikus felfogását a keynesi és postkeynesianus megközelítéssel. Míg az első a racionális várakozás → ergodikus sztochasztikus értéklefutás → előre jelezhetőség keretben értelmezi a pénzügyi piaci eseményeket, addig az utóbbi a véletlen bolyongás → nem ergodikus sztochasztikus lefutás → fundamentális bizonytalanság viszonyrendszerben helyezi el a pénzügyi piaci folyamatokat.

A véletlen bolyongás feltételezését az empirikus-tapasztalati bizonyítékok messzemenően alátámasztják, s széles körben elfogadott az a nézet, hogy az egymást követő időpontok ár- és megtérülési értékei kiszámíthatatlanok, s az esetek túlnyomó többségében az értéksorok időben nem korreláltak. Ez az oka annak, hogy a véletlen bolyongás feltevéséhez szorosan kötődik az időbeli értéksorok nem ergodikus sztochasztikus jellegű értéklefutása. Ebből pedig direkt módon következik az, hogy a jövő nem tekinthető csak kockázatosként, hanem számolni kell a fundamentális bizonytalanság bármikor történő jelentkezésével. A pénzügyi piac működéséből kevés olyan tapasztalat meríthető, amely az árak viselkedését ergodikus karakterűnek

⁶⁰ J. Ravitz: *i.m.*

mutatná. Az ergodikus axiómát inkább tekinthetjük az absztrakció magas fokát megtestesítő tudományos paradigmadeklarációnak, mint az empirikus-tapasztalati tények által bizonyított alapvetésnek a pénzügyi piacok működésére vonatkoztatva.

A pénzügyi válság nem cáfolta meg a hatékony piac teóriát, inkább felnagyítva rávilágított annak gyenge pontjaira. A piaci kiegyensúlyozó hiánya, a befektetői viselkedés extremitásai, a zajkereskedők irreálisan nagy aránya mind arra utal, hogy a piac hatékonyságát a piaci szereplők magatartása nagymértékben befolyásolta. A pénzügyi piacokon – az utóbbi másfél-két évtizedben – a szereplők közötti információs aszimmetria, az erkölcsi kockázat döntéshatásoló hatása, valamint egy-egy meghatározó súlyú intézmény (hitelminősítők, befektetési bankok) esetében az összeférhetlenség feldúsulása olyan méreteket öltött, ami kezelhetetlenné teszi a bizonytalanságot. A kockázati menedzsment modellek bizonyosan alkalmasak a kockázat transzferálására, szétterítésére, hovatovább csökkentésére, azonban tehetetlennek bizonyulnak a fundamentális bizonytalansággal szemben. Végül is arra juthatunk, hogy a probléma nem is az előrejelezhetőséggel van, hanem azzal, ha nem számolnak a bizonytalansággal, vagy ha a pénzügyi piaci szereplők cselekedeteikkel fokozzák a bizonytalanságot.

Financial Crisis, Random Walk, Market Efficiency

In financial theory we can accept as basic standard that time variation of prices at financial markets can be described by random walk. Random walk means that prices do not follow any trend or tendency and past price movements are unsuitable for speculating about future price variations. On the other hand there exists another paradigm that is based on the ergodic axiom. It claims that the probability distribution of the present and the past defines that probability distribution which dictates future market price outcomes. Random walk hypothesis and the ergodic axiom – in theory – are polar opposites. While the concept of uncertainty is linked closely to the first, the latter claims possibility of forecasting. Empirical proof is obtainable about the random walk hypothesis but the the ergodic axiom can be regarded as an endeavor to resolve uncertainty. The paper examines how the theory of efficient markets and the efficiency of the market itself provides a means of passage to this contradiction.

Horváth Gyula

Az új regionális fejlődési paradigma két eleme Kelet-Közép-Európában: intézményi decentralizáció és kutatás-fejlesztés

Bevezetés

A kelet- és a közép-európai országok ketté- vagy több részre szakadásáról értekezni ma a politikai és az értelmiségi közbeszéd gyakori témája. A megosztottság nemcsak politikai fogalom, hanem a hétköznapi élet velejárója is. Gyakran beszélünk olyan ellentétpárokról, amelyek nem csupán az ország egészére érvényesek, hanem annak egy-egy térségére is vonatkozathatók. Falu és város, elmaradott térség és dinamikusan fejlődő terület, főváros és vidék olyan ellentétes kategóriák, amelyek kedvezőtlen hatásait a társadalompolitikának figyelembe kell vennie. A modern állam alapvető funkciói közé tartozik a területi különbségek mérséklése, az esélyegyenlőség megteremtése az ország különböző térségei között.

Térbeli különbségeket az egyes történelmi korszakokban a gazdaság, a szellemi szféra és az infrastruktúra különböző ágazatai idéztek elő. Más és más tényezők alakították az ipari társadalom és a posztindusztriális korszak tereit, változó szerepük volt a településhálózat különböző elemeinek a nagy társadalmi innovációk befogadásában.

A tervgazdaságok fennkölt politikai eszméi közül a közmegegyezés egyik tárgya az volt, hogy a megtermelt javak elosztása az ország különböző pontjai között egyenletes legyen. Ez a cél azonban soha nem teljesült az államszocializmus időszakában. Hiába hirdettek ambiciózus iparosítási, közlekedési, képzési vagy lakásgazdálkodási programokat az akkori kormányok, az életkörülményekben megmutatózó különbségek csak lassan mérséklődtek, a rendszerváltozás után pedig további növekedésnek indultak.

A 21. század elejének területi fejlődése új paradigma szerint alakul. A 2008. évi válságot követően a versenyképesség és a fenntarthatóság követelményei még erőteljesebb hangsúlyt kaptak. E változások hatással vannak a társadalomirányítás szervezeti rendszerére éppúgy, mint a fejlődési hajtóerők differenciálódására.

A dolgozatban az új regionális fejlődési paradigma két, egymással összekapcsolódó, sok vitát kiváltó és félreértésekre is okot adó elemét, az intézmények decentralizációját és a kutatásfejlesztést vizsgálom területi összefüggéseiben, a kelet-közép-európai országokban. A volt szocialista országok versenyhátránya az intézményi felkészültségben, illetve az innováció és a K+F tekintetében is megmutatkozik.

Horváth Gyula (1951) – az MTA doktora, tudományos tanácsadó, egyetemi tanár, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara, Pécs, horvath@rkk.hu

A dolgozat az *Új térformáló erők és fejlődési pályák Kelet-Európában a XXI. század elején* című OTKA-kutatás (témaszám: 104985) keretében készült.

Kohézió helyett szétszakadás

A megtermelt jövedelem egy főre jutó értékeiben a kelet-közép-európai országok régiói között jelentős eltérések tapasztalhatók. A fővárosok mutatói nemcsak két-háromszorosát teszi ki a legelmaradottabb régiókéinak – ami az elmúlt évszázad húszas-negyvenes éveinek sajátossága volt, e rés az ötvenes-hetvenes években viszont csökkent –, hanem a különbség folyamatosan növekszik. 2000-ben például Budapest egy főre jutó GDP-je az országos átlagot 100 százalékkal haladta meg, 2011-ben már 122 százalékkal, Bukarest hasonló mutatói 138, illetve 178 százalék. A legfejlettebb és a legelmaradottabb megyék közti különbségek 2000 és 2011 között Magyarországon kétszeresről 2,2-szeresre, Romániában 2,4-szeresről 2,7-szeresre, Bulgáriában 1,7-szeresről 2,3-szeresre növekedtek. Ilyen eltérések Európa nyugati felén három-négy évtizeddel ezelőtt voltak megfigyelhetők. Nyilvánvaló, hogy illúzió volt a területi különbségek mérséklődését várni a piactudományra való áttérés első évtizedében. A második évtizedben is növekvő egyenlőtlenségek azonban már állam- és társadalomszervezési hiányosságokra utalnak.

A gazdasági teljesítőképesség alakulásához hasonló trendeket jeleznek az Európai Unió regionális versenyképességi jelentései is.¹ Az intézményi, infrastrukturális, társadalmi, szellemi és innovációs mutatókból képzett versenyképességi index alapján készült, 262 régióból álló európai rangsor legvégén összpontosul a kelet-közép-európai régiók döntő többsége, az ötven régióból az utolsó negyedben 28 található (1. táblázat). Az egyes országok legfejlettebb fővárosi régiói közül is mindössze Pozsony és Prága található a száz legversenyképesebb uniós régió között (2. táblázat).

1. táblázat

A versenyképességi csoportba sorolt régiók száma, 2013

Rangsorcsoport/ helyezési szám	Bulgária	Cseh- ország	Lengyel- ország	Magyar- ország	Szlo- vákia	Szlo- vénia	Ro- mánia	Összesen
1–50	–	–	–	–	–	–	–	–
51–100	–	1	–	–	1	–	–	2
101–150	–	–	1	1	–	1	–	3
150–200	–	6	6	2	1	1	1	17
200–	6	–	9	4	2	–	7	28
Összesen	6	7	16	7	4	2	8	50

(Forrás: Annoni–Dijkstra 2013. alapján a szerző összeállítás)

Az 1940-es évek végén Jean-François Gravier francia geográfus nagy hatású könyvet jelentetett meg *Párizs és a francia sivatag* címmel.² A francia regionalizmus és decentralizá-

¹ Paola Annoni – Lewis Dijkstra: *EU Regional Competitiveness Index*, RCI 2013. Luxembourg, Publication Office of the EU. 2013.

² Jean-François Gravier: *Paris and the French Desert*. Flammarion. Az 1947-ben megjelent mű második kiadása. Paris 1972.

ció egyik szellemi atyja azt tette egyértelművé, hogy az ország globális fejlődése a fővárosra összpontosuló fejlesztések nyomán nem lehet hatékony, a nemzetgazdaság versenyképességének kulcsa a régiók és a regionális központok felemelkedése. A háború okozta károk helyreállításának megtervezésében nem csupán a korábbi állapotok visszaállítását, hanem a térszerkezetben megmutatkozó hiányosságok korrekcióját is célul kell kitűzni. A fővároson kívüli területek fejlesztése érdekében kibontakozott politikai, gazdasági és civil mozgalmak hosszas küzdelmeit siker koronázta, mára csökkentek a francia régiók és a főváros közötti teljesítménykülönbségek. A vidéki francia nagyvárosok funkcionálisan gazdagodtak, az ország közigazgatásában lényeges átalakulás játszódott le, csökkent a központi hatalom befolyása, megerősödtek a helyi és a regionális autonómiák.

2. táblázat

A régiók helye a versenyképességi rangsorban

Ország	A régiók sorrendje
Bulgária	262, 246, 247, 259, 208, 248
Csehország	96, 166, 180, 164, 168, 179, 176
Lengyelország	197, 147, 184, 175, 204, 214, 212, 211, 209, 207, 206, 190, 196, 215, 230, 194
Magyarország	144, 192, 189, 219, 218, 231, 220
Szlovákia	78, 191, 216, 229
Szlovénia	155, 112
Románia	241, 255, 251, 261, 252, 165, 254, 242

(Forrás: Annoni–Dijkstra 2013 alapján a szerző összeállítására)

Megjegyzés: A helyezési számok a Eurostat NUTS2 régiójegyzékét követik. A magyar régiók: Közép-Magyarország, Közép-Dunántúl, Dél-Dunántúl, Észak-Magyarország, Észak-Alföld, Dél-Alföld; a romániai régiók: Északnyugat, Közép, Északkelet, Délkelet, Dél-Munténia, Bukarest–Ilfov, Délnyugat-Olténia, Nyugat.

A fővárosok nemzeti területi rendszerben elfoglalt helyének megítélése az elmúlt évszázadban Kelet-Közép-Európában egységes volt. A fiatal nemzetállamok fővárosuk fejlesztését a nemzeti szuverenitás kérdéseként kezelték. A vidéki nagyvárosok funkcionális gyarapítása nem volt fejlesztéspolitikai kérdés.

Magyarország kivételnek számított, Budapest ellenpontozásának igényét a szellemi elit hazai képviselői számtalanszor megfogalmazták.³ A Trianon utáni új Magyarország gyenge területi szerkezetének fejlesztése és a politikai kohézió megfelelő szintjét biztosítani képes közigazgatás kialakítása az 1920-as évek második felében került először a viták keresztüztébe. A centralizációs és a decentralizációs megoldások súlyáról, az ún. „szétpontosítás” társadalmi előfeltételeiről leginkább jogtudósok és közigazgatási szakemberek polemizáltak egymással, a

³ A Budapest-szindróma leírására és a viták bemutatására lásd Hencz Aurél: *Területszervezési törekvések Magyarországon. Az államigazgatási jogi szabályozás aspektusából*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1973; Beluszky Pál: *Budapest – zászlóshajó vagy vízfej? A főváros és az ország – történeti-földrajzi áttekintés*. Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő 2014.

gazdaság és a társadalomirányítás más szféráinak szereplői elvéve nyilvánítottak véleményt. Ritka kivételnek számított az akkori kultuszminiszter, Klebelsberg Kunó következetesen képviselt álláspontja a Budapesten kívüli szellemi centrumok fejlesztéséről. A 20. század állami politikájának kritikáját fogalmazta meg a szellemi erőforrások túlzott térbeli koncentrációjának mérséklése körül folyó vita kapcsán: „Budapesten a lágymányosi pocsolya az utolsó nagy szabad tér, tehát vagy lesz ott egyetemi város, vagy külföldi példák után indulva számolnunk kell azzal az eshetőséggel, hogy *tudományos életünk súlypontjait Szegedre és Debrecenbe kell áthelyeznünk*. Ez a két nagy alföldi város nemcsak telket adott az egyetemi építkezésekhez, hanem ötven százalékkal járul hozzá magukhoz az építési költségekhez is... Csak éppen Budapestnek jusson ki minden állami intézet és építkezés ingyen? Ezt a rendszert az osztó igazságra való tekintettel *nem lehet tovább fenntartani!*”⁴

A kelet-közép-európai gazdaságok területi szerkezete ma kevésbé alkalmas arra, hogy a posztindusztriális korszak és az európai integráció versenykövetelményeit érvényesíteni lehessen. A XX. század második felében a tervgazdaság keretei között megfogalmazott decentralizációs elgondolások, koncepciók, politikai jelszavak sorra kudarcot vallottak. Az előrelépés akadályát szinte minden decentralizációs nekirugaszkodás időszakában a központi hatalom (és az ágazati irányítás) – az akkori politikai berendezkedés miatt törvényszerűnek is tekinthető – ellenállása és a nemzeti területi közigazgatási rendszerek történetileg determinált provinciális magatartásformája együttesen építette ki.

Hiába fogalmazták meg például Magyarországon a különböző dokumentumok az 1920-as évek végétől napjainkig a nagyvárosi centrumok (Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs és Szeged) régióképző funkcióinak fontosságát, a rövid távú eredményekben érdekelt politikai elitek minden korszakban megakadályozták, hogy saját székvárosukon kívül kialakulhasson az a kritikus tömeg, amely – sok feltétel kedvező egybeesésének bekövetkezése esetén – kényszerítő erő lehessen a hatalom decentralizációjára is. Ma is számtalan példát sorolhatnánk arra, hogy a megyeszékhelyek tényleges vagy látszólagos dinamizmusát nem a regionalizmus jövőbeli érdekei, a magyar nagyvárosi hálózat európai városversenyre való felkészítése, hanem politikai akarat által motivált döntések idézik elő. Klebelsberg Kunó háromnegyed évszázaddal ezelőtti dilemmája mára nem véletlenül oldódott meg úgy, hogy a lágymányosi pocsolya helyén egyetemi tömbök és kutatóközpontok sorakoznak Budapesten. A vidéki szellemi centrumokban sokkal csekélyebb források elnyerése miatt kényszerítettek formális integrációra felsőoktatási intézményeket. A provincializmus táplálta szétforgácsoltság és a centralizációból adódó „vízfejűség” káros jelenségei együtt vannak jelen az országban.

A kelet- és a nyugat-európai fővárosok funkcionális gazdagsága között sokkal kisebb a különbség, mint vidéki nagyvárosainkat és a nyugat-európai regionális központokat összehasonlítva. A kelet-európai régióközpontokban gyengék az üzleti szolgáltatások, nincsenek repülőtereik, konferencia- és vásárközpontjaik, tudományos-technológiai parkjaik, országos vagy nemzetközi funkciókat is csak elvéve találhatunk.⁵

Az elmúlt években lezajlott átszervezések a korábbi, sokszor több évtizedes fejlődés nyomán kialakult regionális funkciók felszámolását jelentették, ami értelmiségi munkahelyek

⁴ Klebelsberg Kunó: *Budapest, Szeged és Debrecen mint tudományos székvárosok*. In: Klebelsberg Kunó: *Neonacionalizmus*. Atheneum Irodalmi és Nyomdaipari Rt. Bp. 1928. 71–76.

⁵ Horváth Gyula: *Régióközpontok Európában*. Magyar Tudomány 2007. 6. 704–720.

ezreinek megszűnését idézte elő egy-egy nagyvárosban. Magyarországon például felszámolták a közszolgálati televízió és rádió regionális stúdióit, a nagy közszolgáltató vállalatok (Magyar Államvasutak, Magyar Telekom stb.) regionális igazgatóságai megszűntek. Számos megyei közintézmény (például a megyei levéltárak) országos irányítás alá került. Az európai uniós tagságból származó intézménybővítések, a pénzügyi támogatásokhoz kapcsolódó szervezetalapítások szinte kivétel nélkül a fővárosban voltak.

Új elemek az európai fejlődési paradigmában

Az unió gazdaságában zajló kedvezőtlen változások egyik előre látható következménye az lesz, hogy az eddig alkalmazott struktúrapolitikai alapcélok közösségi finanszírozása nem bővül. A fejlesztési alapfilozófia hatását a nemzeti politikák és a fejlesztési szereplők addicionális forrásaival lehet majd fokozni. A válságból való kilábalás időszakában – az új európai területi fejlődés érdekében – értelemszerűen meg kell erősödnie az Európai Unió fejlesztési integrációt ösztönző politikájának. A strukturális támogatások felhasználásában a helyi-regionális közösségek és nemzeti költségvetések hozzájárulásának, illetve a különböző szintű stratégiai döntéseknek lényegesen nagyobb szerepe lesz.⁶

A strukturális politika megvalósítását szolgáló, valamennyi tagországra érvényes alapelvek sikeres alkalmazása a nemzeti regionális politikai szervezetrendszer korszerűsítését is megköveteli. Számos állam – pl. Görögország és a kelet-európai új tagországok többsége – azonban erre a szempontra nem figyelt. Az unió tagállamainak egy részében az alapelvek következetes alkalmazása növelte a regionális fejlesztések hatékonyságát, erősítette a kohéziót. Az utóbbi időben egyre határozottabban megfogalmazódó új támogatáspolitikai célkitűzés, a versenyképesség fejlesztése a régiók fenntartható fejlődését kívánja szolgálni. S ami talán a legfontosabb, az uniós tagság nem szűkíthető le a strukturális támogatások megszerzésére, hanem a közel 500 millió fős piac kiaknázása lehet a fejlesztési integrációból fakadó legfontosabb előny.

Ebből következik, hogy a regionális politika továbbfejlesztésének módja egy országban sem kizárólag az újraelosztás mértékében, a támogatások megszerzésében ésallokálásában, hanem a belső és a külső erőforrások együttes mobilizálásának lehetőségeiben keresendő.

Az elmaradottság mérséklése, a régiók fejlesztése az Európai Unió egyik fontos stratégiai célja, költségvetésének egyharmadát erre fordítja. A területi különbségek mérséklésére a közös költségvetésből a tagállamok, illetve azok régiói – fejlettségük színvonalától függően – jelentős támogatásokat kapnak. Ezek ellenére az egyes tagállamokban a régiók rangsorában csak akkor következtek be előnyös változások, ha az uniós támogatások felhasználása hosszú ideig következetes strukturális politikán nyugodott. Ha a régiók fejlesztési politikájukban nem a hagyományos infrastrukturális elemek fejlesztésére koncentráltak, hanem a modern területfejlesztési hajtóerőkre (innováció, üzleti szolgáltatások, modern iparszervezési megoldások, K+F, humán erőforrás-fejlesztés) összpontosították erőfeszítéseiket. Azok a régiók, amelyek kizárólag az Európai Unió támogatáspolitikájától várták boldogulásukat, és az éppen aktuális

⁶ Fabrizio Barca – Philip McCann: *Outcome indicators and targets: Towards a new system of monitoring and evaluation in EU Cohesion Policy*. Brussels 2011; Loris Servillo: *Territorial cohesion discourses: Hegemonic strategic concepts in European spatial planning*. *Planning Theory & Practice* 2010. 3. 397–416; Monica Singhal: *Special interest groups and the allocation of public funds*. *Journal of Public Economics* 2008. 2. 548–564.

fejlesztéspolitikai célok megvalósítására törekedtek, nem voltak képesek relatív pozíciójukon javítani.

Az Európai Unió tagországainak többségében ma már nyilvánvaló, hogy a hatalommegosztás és a többszintű kormányzás intézményei fokozzák a gazdasági teljesítőképességet és a jólétet az egyes régiókban. A lobbista politikus helyébe a helyi autonóm fejlődés hosszú távú garanciáit törvényekkel szabályozó, az európai együttműködést szorgalmazó, a regionális szereplők közötti partnerkapcsolatokat építő, fejlesztő típusú politikus lép. Számos nyugat-európai régió sikeres fejlődése mutatja e magatartás eredményességét, kiemelkedő szerepét a regionális identitás megerősítésében is.

Kedvezőtlen jelenségnek kell tekintenünk azt, hogy az Európai Unióhoz történő csatlakozás folyamata központosító hatása volt valamennyi új tagországban. A nemzeti fejlesztési tervek felülről lefelé építkeztek, a programok kidolgozásában a központi kormányzatnak szinte kizárólagos szerepe volt, a fejlesztési régiók – lévén nem közigazgatási egységek – érdekeiket, fejlesztési elgondolásaikat csak részben érvényesíthették, jobbra csak a projektek gyűjtésében jutottak szerephez. A nemzeti fejlesztési tervek döntően ágazati fejlesztési feladatokat jelölnek meg. A regionális operatív programokat sem a régiók fejlesztési elképzelései alapján alakították ki, hanem az ágazati operatív programokból kimaradt feladatokat tekintették regionális jelentőségűeknek. A régiók alulértékelését jól mutatja, hogy a regionális operatív programokra jutó pénzügyi források aránya nem éri el a fejlesztési kiadások 25 százalékát. A központi függés értelemszerűen a helyi-regionális szinergiák elhanyagolását eredményezi. A már lezárult és a folyamatban lévő nemzeti fejlesztési tervek tapasztalatai azt mutatják, hogy a centralizált döntési mechanizmus nem segíti elő a területi különbségek mérséklését, sőt azok növekedését idézi elő.

Ma még a hagyományos európai fejlesztéspolitikai elvek is nehezen vernek gyökeret a döntések kialakításában. A térszerkezetben tervezett átalakításokat, a több központú fejlesztési filozófiát nagyon sokan az európai uniós strukturális támogatásokhoz való hozzáférés (a pénzszerzés) miatt s nem a tényleges decentralizáció érdekében tartották papírra vetendő, ám később figyelmen kívül hagyott követelménynek. Nem kevesebb gondot jelent, hogy az uniós támogatáspolitikai gyakorlatban jelentőségüknél sokkal nagyobb súlyt képviselnek a technikai és adminisztrációs kérdések. Miközben a formai követelmények teljesítésére új iparág – pályázatgyártás – fejlődött ki valamennyi országban, tartalmi szempontokra, a nemzeti sajátosságok érvényesítésére, a térbeli törvényszerűségek alkalmazására csekély figyelem hárul. A két komponens közötti jelentős aránymódosulásnak a jelenlegi programozási ciklusban be kellene következnie.

Regionalizálási remények és félelmek

A 2007–2013 közötti első teljes európai uniós programozási időszakban az új tagállamoknak azt kellett volna bizonyítaniuk, hogy a területi közigazgatás, illetve a régiók intézményei alkalmasak a strukturális támogatások hatékony, az európai kohéziót is erősítő felhasználására. Nemzeti érdek lett volna mindenütt, hogy 2007-től regionális operatív programok szerveződjenek. A régiók fejlesztéspolitikai önállósága nélkül nem képzelhető el ugyanis a kohéziós politika prioritásainak hatékony teljesítése. Nyilvánvaló volt, ha a nagy mennyiségű uniós forrásokat a meglévő szerkezetben használják fel, a régiók közötti markáns különbségek mérséklése nem

képzhető el, az erősödő gazdasági teljesítményétől függetlenül az uniós kohéziós politika eredményei csak korlátozottak lehetnek.

A decentralizált és regionalizált fejlesztéspolitika kínálta akkor a hatékony és EU-konform megoldást valamennyi országnak. A területi intézményrendszer fejlesztéséhez új területfejlesztési paradigmára lett volna szükség. A 2000-es évtizedben az Európai Unió strukturális politikájának befogadását célzó intézkedések zöme az állami regionális politika cél-, eszköz- és intézményrendszerének a kiépítését szolgálta, a régiók saját politikája garanciáinak törvényi szabályozása és a régiók működésének finanszírozása lehetett volna a következő nagy lépés, ez azonban – Lengyelország kivételével – elmaradt.

A kormányzati politikák – függetlenül attól, hogy például Magyarországon, Bulgáriában és Romániában törvény szabályozza a területfejlesztést – nem sokat tettek azért, hogy alkalmazzák a Nyugat-Európában sikeresnek bizonyult decentralizációs eszközöket, például a többpólusú fejlődés érdekében. Sem az első, sem a második nemzeti fejlesztési tervek nem kezdeményeztek átütő változásokat, noha voltak kísérletek a decentralizáció intézményesítésének kiszélesítésére. A tervek ugyan az ország térszerkezetének korszerűsítését, a nemzeti versenyképesség növelését célozták meg, a meghatározó döntések azonban elmaradtak.

Az egymást követő kormányzatok fejlesztési filozófiáinak európaisága vallott kudarcot Magyarországon is amiatt, hogy nem lettek a régióknak önálló operatív programjaik, nem létesültek kutatóintézetek vidéki egyetemi központokban, nem szerveződhetek meg vidéken csúcstechnológiai képzést nyújtó egyetemi bázisok, nem épültek regionális repülőterek, nem fejlődhetett a vidéki műszaki képzés, nem talál ma kvalifikált munkahelyet régiójában a több ezer végzett diplomás. Az évszázados gyakorlat nem változott meg, a Budapesten kívüli ország „elsivatagosodása” egyre kiterjedtebb méreteket ölt, ami a jövőben pusztító hatással lehet a szigetszerűen kiemelkedő oázisokra, a néhány fejlett nagyvárosi térségre is. E hagyományos gondolkodásnak pedig az egész ország látja kárát.

Az Európai Unió tagországainak többségében ma már nyilvánvaló, hogy a hatalommegosztás és a többszintű kormányzás intézményei fokozzák a gazdasági teljesítőképességet és a jólétet az egyes régiókban. A lobbista politikus helyébe a helyi autonóm fejlődés hosszú távú garanciáit törvényekkel szabályozó, az európai együttműködést szorgalmazó, a regionális szereplők közötti partnerkapcsolatokat építő, fejlesztő típusú politikus lép. Számptalan nyugat-európai régió sikeres fejlődése mutatja e magatartás eredményességét, kiemelkedő szerepét a regionális identitás megteremtésében is.

A kelet-közép-európai regionalizmus fejlődéstörténetében a politikai érvek mellett a gazdaság és a társadalmi szereplők érdekei is nyomon követhetők. A tervgazdaság késői időszakában az optimális piacméret kialakítása – korlátozott formában – már szerepet játszott a területfejlesztési politika alakításában Magyarországon és Lengyelországban. A nagyvállalatok leányvállalataik megszervezésében területi szempontokat is érvényesítettek. A telephelyek térbeli közelsége azonban nem jelentette a gyáregységek közötti hatékony kooperációt, a vállalati döntések decentralizálását. Emiatt az egyes térségek belső gazdasági kohéziója sem erősödhetett meg. A gazdaság szervezésében a vertikális irányítási elemek domináltak.

A térbeli szempontok gazdaságban való érvényesülésének a lehetőségei az 1980-as évtized közepén külső, országhatáron túli változások nyomán is bővültek. Az 1970-es évek végén az Európai Unió tagállamaiban a határokon átnyúló együttműködések szervezésének korszaka kezdődött. Az interregionális kapcsolatok intézményesülésének egyik jelentős közép-európai

szerveződése lett az 1977-ben olasz kezdeményezésre alakult Alpok–Adria Munkaközösség. Az alapító olasz, német és osztrák régiók a kelet-európai gazdasággal való együttműködés lehetőségeit is ki kívánták aknázni. Kelet-Európában először Magyarország közigazgatási egységei lettek a munkaközösség tagjai. A szervezet munkabizottságaiban való részvétel bővítette a rendszerváltozás előtt álló magyar megyei tisztségviselők nemzetközi tapasztalatait. A rendszerváltozás kezdetén a magyar megyék képviselői abban reménykedtek, hogy a demokratikus kormányzás egyben a külpolitikai és külgazdasági jogosítványok decentralizálását is jelenti. Ez az elképzelés motiválta egyébként az ország nyugati térségeiben működő gazdasági szereplők gondolkodását is. Sajnos a magyar politikai rendszerben lezajlott változások nem támogatták a paradiplomácia intézményesülésének célkitűzéseit. Annak ellenére, hogy Magyarország aktív szerepet játszik a határ menti kooperációk szervezésében (2006-ban 18 határ menti együttműködési szervezetet jegyeztek), gazdasági fejlesztő hatásaiak szinte alig látszanak.

A kelet-közép-európai országok többségében nem történt lényeges előrehaladás a közigazgatás regionalizálásában sem. Egyedül Lengyelország tért át 2000-ben a regionális közigazgatásra, az új vajdaságok az uniós felkészülésben is versenyelőnyt jelentettek.

A magyar parlamenti pártok a rendszerváltozás után választási programjaikban a regionalizmus, a magyar államberendezkedés decentralizálása mellett kötelezték el magukat, de kormányzati pozícióban e célkitűzésekről – politikai érdekeik miatt – megfeledkeztek. Lényeges formai változásokra 2006-ban került sor, amikor a szocialista-liberális kormány a parlament elé terjesztette a közigazgatási régiók létrehozásáról szóló törvénytervezetet. Az ellenzék azonban ezt nem támogatta, s mivel e törvény kétharmados támogatottságot igényelt volna, nem léphetett hatályba.⁷ A 2010. évi kormányváltást követően a regionális intézményrendszert leépítették, a megyék lettek – legalábbis verbálisan – a strukturális politika címzettjei. A dekoncentrált regionális államigazgatási szervek nagy részét felszámolták. A társadalomirányítás minden szférájában (oktatás, egészségügy, tudomány, felsőoktatás stb.) erőteljes centralizáció zajlik.⁸

Romániában az elmúlt években bontakozott ki éles vita a decentralizációról, illetve az új területi-közigazgatási egységekről. A nagyszámú publikációban, vitaforumon, programtervezetben és politikai dokumentumban megnyilvánuló közéleti eseménysorozat formai kérdésekben váltott ki összeütközéseket. A vita csúcspontján szinte egyetlen kérdés fogalmazódott meg, legyen-e Székelyföld régió vagy sem. A régiók feladatairól, a közpénzügyek regionális jellemzőiről, a gazdaságfejlesztés modernizálásáról kevés szó esett.⁹

A regionális közigazgatással szembeni politikai ellenérvek jobbra a lakosság ellátásában bekövetkező kedvezőtlen változásokra hivatkoznak. A regionalizmus ellenzői szerint egy új közigazgatási szint eltávolodást jelentene a lakosságtól, a minőségi szolgáltatásokhoz való hozzáférés nehezebbé válna. A regionalizmussal szembeni ellenérvek sorában fontos helyet foglal el a lokális demokrácia meggyengülése miatti félelem. A régiók ellenzői a helyi önállóság korlátozására, a települési önkormányzatok pénzügyi feltételeinek romlására számítanak. A régiók iránti

⁷ Pálné Kovács Ilona (szerk.): *A politika új színtere a régió*. Századvég. Bp. 2009; Pálné Kovács Ilona: *Jó kormányzás és decentralizáció*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 2014.

⁸ Kornai János: *Központosítás és kapitalista piacgazdaság*. Népszabadság, 2012. január 28. 6–9.

⁹ Bakó Miklós – Szász Alpar Zoltán: *Conflict and convergence: Regionalisation plans and autonomy movements in Romania*. Acta Universitatis Sapientiae. European and regional Studies 2010. 1. 19–32.; Csutak István: *Új? Régi? Jó? Új régiókat Romániának!* Marosvásárhely, Bernády Ház, 2007; Szilágyi Ferenc: *Az új román területi közigazgatás lehetséges elvi alapjai*. Magyar Kisebbség. 2010. 3–4. 225–246.

bizalmatlanság alkalmanként euroszkeptikus színezetet is mutat, a régiók kialakításának szükségességét populista csoportok kizárólag az Európai Bizottság által támasztott, kötelezően teljesítendő formai szempontnak tekintik. És végül a 2010 utáni kormányzati ciklusban a korábbi időszak kísérleteinek a tagadása szolgáltatja a régiókkal szembeni ellenszenv ideológiai motívumait.

Természetesen ezek a pusztán politikai megfontolások alapján képviselt leegyszerűsített felfogások hamisak, hisz a regionális közigazgatás kialakításával párhuzamosan a helyi közszolgáltatások minőségének is erősödnie kell, ez utóbbi szolgálja a lakosság életkörülményeinek javítását. Nem beszélve arról, hogy a ma már kevésbé hatékony unitárius államberendezkedés decentralizálttá alakítása a központi kormányok kompetenciájának régiókra történő folyamatos átruházását jelenti Európa sok országában.

Szubszidiaritás elvben és gyakorlatban

A szubszidiaritás elve és gyakorlati alkalmazása pozitív hatást gyakorolt az európai területi kohézió alakulására. Sikereket egyértelműen azok az országok értek el, amelyek az állam működése szervezeti rendszerének átalakításában a szubszidiaritást alapkövetelménynek tekintették, és komplexitásában alkalmazták.¹⁰ Azaz a teljes döntési hierarchia átalakítása során a kompetenciák telepítésének újrendezésére került sor: a centralizált funkciókat éppúgy újrafogalmazták, mint ahogy az alsóbb szintek feladatai között is átrendeződéseket hajtottak végre. Sok példa bizonyítja, hogy az a társadalomirányítási rendszer versenyképes, amelyik egyértelműen tekintetbe veszi azt a szervezési követelményt, hogy nem szabad megterhelni az alacsonyabb szintet megoldhatatlan feladatokkal, és az átruházott kompetenciákhoz finanszírozási forrásokat is juttatni kell.

Hatékonyan működő régiók akkor lesznek a kelet-közép-európai országokban, ha – mint sok nyugat-európai ország példája is mutatja – a gazdaság szereplői kezdeményezik és kikényszerítik a régiókba szerveződést. Az ipar- és kereskedelmi kamarák és a vállalkozói szövetségek aktivitására van szükség. Döntési reakciójuk sebessége egyébként a gazdaság ütközésszerűségének a mércéje is egyben. A régiók intézményesítésének újabb nyitánya tőlük függ.

A területi fejlődést befolyásoló tényezők változása a regionális politika cél-, eszköz- és intézményrendszerének átalakítását követeli meg Európa-szerte. Az európai térfejlődés hosszú trendjei a decentralizáció legkülönbözőbb intézményesült formáinak kialakítását igénylik a kontinens eltérő hagyományú országaiban. A kelet- és közép-európai új tagállamok az uniós kohéziós követelményeknek csak decentralizált intézményekkel képesek megfelelni. Ez nemcsak közigazgatási kérdés, hanem – többek között – a versenyképesség javítását szolgáló kutatás-fejlesztés eredményességének az előfeltétele is. A regionalizmus térnyerése a területi szerkezetek korszerűsítését eredményezi. A decentralizált berendezkedésű országokban a tudás intenzív gazdaság térbeli terjedése gyorsabb, mint a központosított államokban.

¹⁰ Alessandro Colombo (ed.): *Subsidiarity Governance. Theoretical and Empirical Models*. New York, Palgrave Macmillan. 2012; Bruno Dente: *Le decisioni di policy*. Il Mulino. Bologna 2011; Horváth Gyula: *Szubszidiaritás és területfejlesztés*. = Hajdú Z. (szerk.): *Szubszidiaritás és regionalitás az egyház- és államszervezetben*. MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs 2010. 87–100; John Loughlin: *Regional autonomy and state paradigm shifts in Western Europe*. *Regional and Federal Studies* 2000. 2. 10–34; Jonathan Rodden: *Comparative federalism and decentralization. On meaning and measurement*. *Comparative Politics* 2004. 4. 481–500.

A többpólusú regionális fejlődés igénye a transzformációs országok hatalmi berendezkedését is átalakítja. A hatalmi berendezkedés szubnacionális szintje, a régió a gazdaság fenntartható növekedését és a térszerkezet korszerűsítését szolgáló, önálló finanszírozási forrásokkal rendelkező, autonóm fejlesztéspolitikát megvalósító, önkormányzati jogosítványokkal felruházott területi egység. Az innovatív fejlődés színtereivé a régiók válnak, az innovációkat kibocsátó alapintézmények regionális beágyazottsága erős lesz. Decentralizáció nélkül a liszaboni kritériumok nem teljesíthetők Európa unitárius berendezkedésű államaiban.

Nagy figyelem kíséri Magyarországon a Vajdaság és a Székelyföld autonómiatörekvéseit. Joggal szeretnénk, hogy a regionális identitás ezekben a térségekben erősödjön, az itt élők – nemcsak magyarok – maguk dönthessenek sorsuk alakulásáról. Nem kétséges, hogy például a Vajdaság 2009-ben elfogadott statútumtörvénye – minden jogos bíráló ellenére – Kelet-, Közép- és Délkelet-Európában a modern regionalizmus eszmeiségét szinte egyedüli módon testesítette meg. Ebben a régióban működik csak regionális alapokon nyugvó törvényhozás, itt vannak jól kidolgozott szervezeti rendszerben tevékenykedő államigazgatási szervek. Miről folyt a vita a Vajdaságban és a szerb parlamentben? Arról, hogy mi legyen az a másfélszáz jogosítvány, amelyet a belgrádi politikai elitnek át kell adnia a vajdasági döntéshozóknak. A vajdasági kutatási-fejlesztési titkárság (tartományi minisztérium) például ma olyan fejlesztési stratégiával rendelkezik, amelyről a magyar régióknak elképzeléseik sincsenek. A kedvező tapasztalat említése persze csupán elvi és formai jelentőségű, hiszen e funkciókhoz rendkívül szűkösek az erőforrások, a fiskális regionalizmus ismérvei nincsenek jelen a szerb kormány Vajdaság-politikájában. A többi országban azonban nincs olyan regionális intézmény, amely képes lenne a különböző távú elképzelések megfogalmazására, az érdekek artikulálására és egyeztetésére. Sajnálatos módon azonban a szerb alkotmánybíróság 2013 decemberében a vajdasági statútumtörvény kétharmadát az ország alkotmányával össze nem egyeztethetőnek minősítette, és módosításra kötelezte a tartományi parlamentet.¹¹

Jogos-e a határon túli magyar közösségek fejlődési szabadságának garanciáit számon kérni kormányaikon? Természetesen igen, hiszen az önazonosság kinyilvánítása és fejlesztése egyetemes emberi jog. Ugyanakkor számtalanszor szembetalálkozik kutató, politikus és még az átlagember is azzal a kérdéssel, hogy Magyarország milyen példát mutat szomszédainak a területi önállóság, a fejlesztési autonómia intézményesítésében.

Valószínű, hogy e hiányosságoknak a gyökereit egyrészt a magyar politikai gondolkodás centralizációs hagyományaiban, másrészt a provinciális felfogásmódban kell keresni. E két nézetrendszer egymással párhuzamosan haladt, és nemritkán erősítette is egymást Magyarországon. Hasonló jelenségek a többi kelet-közép-európai országban is fellelhetők.

Oázisok és sivatagok a kutatási térképen

Európa csökkenő világgazdasági befolyásának egyik oka a kutatási kapacitások és a humán erőforrások fejlettségének szemmel látható elmaradása a versenytárs Amerikai Egyesült

¹¹ Korhecz Tamás: *A törvényhozói autonómia és a közigazgatási decentralizáció között*. Új Magyar Közigazgatás 2010. 6–7. 38–49.

Államok mutatóitól. E hiányosságok felszámolásának programját fogalmazta meg az Európai Unió lisszaboni stratégiája.¹²

Európa jövőbeli fejlődésének kulcsa, hogy a növekedési tényezők hogyan helyezkednek el a kontinens különböző régióiban. A kontinens versenyképességben megmutatkozó lemaradásának egyik oka a K+F nagymértékű területi differenciáltsága. Ma Európa versenyképességét általában is kedvezőtlenül befolyásolja a gyenge térségi kohézió, a modern térformáló erők túlzott térbeli koncentrációja. A magas hozzáadott értéket előállító tevékenységek Európában a London–Párizs–Milánó–Berlin–Amszterdam ötszög területére összpontosulnak. Az innovatív iparágak területi elhelyezkedése még a legfejlettebb uniós tagországokban sem egyenletes, a nemzeti centrumtérsegek súlya meghatározó mind a K+F-kapacitásokban, mind pedig a csúcstechnológiai ágazatokban és a fejlett szolgáltatásokban. A kelet-közép-európai országokban sem más a helyzet, sőt a rendszerváltozást követően a koncentráció mértéke erőteljesebb lett.

A túlzott szellemi polarizáció hátráltatja a területi kohézió erősödését, a gazdasági elmaradottság mérséklését szolgáló gazdaságfejlesztési stratégiákban a K+F dekoncentrációjának jelentős szerepet kell kapnia. A nemzeti fejlesztési tervek operatív programjai ma még nem erre mutatnak. A lisszaboni kritériumok között a kutatás-fejlesztés erősítése jelentős hangsúlyt kapott. Ugyanakkor kevés szó esik arról, hogy a szellemi potenciál, a K+F-kapacitások és a tudás intenzív ágazatok regionális megoszlása egyenetlen, az európai régiók nagy részében az innovatív fejlődés feltételei ma még nincsenek jelen. A tudomány és a fejlesztés erőteljesen differenciált térbeli elrendeződésének tulajdonítható a tervezett lisszaboni mutatók teljesítésében megmutatkozó kudarc egyik oka.

A kutatási szervezetek ágazati átalakulását egyetlen kelet-európai országban sem kísérte a regionális szerkezet kedvező változása. A kutatóhelyek területi szerkezetére jellemző korábbi erőteljes fővárosi koncentráció fennmaradt. Az 1990-es évtizedben sok országban a K+F területi szerkezetében változások játszódtak le. A centrumtérsegek súlya több országban mérséklődött. A decentralizáció jelentős eredményei a hatalmi berendezkedésükben nem centralizált (regionalizált és föderalizált) országokban figyelhetők meg. Ausztriában Bécs súlya 15 százalékponttal, Spanyolországban Madrid pozíciója 12 százalékponttal mérséklődött. Az unitárius berendezkedésű Magyarországon a csökkenés mértéke csekély, a görög attikai régió növelte részesedését az ország kutatási-fejlesztési ráfordításában.

A kelet-európai országokban a kutatás és a tudomány fellegvái a fővárosok és régióik, ezekbe összpontosul a magasan képzett népesség is (3–4. táblázat). A fővárosi régió súlya Bulgáriában a legmagasabb, az ország a kutatási potenciáljának négyötöd része Szófiában és régiójában összpontosul. A magyar kutatási ráfordítások kétharmada Közép-Magyarországra jut. Csehország, Lengyelország és Szlovákia kutatási kapacitásai mutatnak némileg kedvezőbb területi képet, ezekben az országokban a fővárosi régiók súlya nem éri el vagy alig haladja meg az 50 százalékos részesedést.

¹² European Commission: *Lisbon Strategy evaluation document. Commission staff working document*. Brussels, 2.2.2010. SEC(2010) 114 final; *European Commission: Communication from the Commission. Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. Brussels, 3.3.2010. COM(2010) 2020 final; *European Commission: Progress report on the Europe 2020 strategy to the communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the Economic and Social Committee and the Committee of Regions*. Brussels, 23.11.2011. COM(2011) 815 final.

3. táblázat
A fővárosi régiók súlya a nemzeti kutatási térben, 2011

Ország	Régió	A régió részesedése az ország K+F ráfordításából, százalék	A régió részesedése a K+F foglalkoztatottakból, százalék
Bulgária	Yugozapaden	83,9	67,5
Csehország	Prága	36,9	37,9
Magyarország	Közép-Magyarország	65,1	63,4
Lengyelország	Mazowieckie	40,0	31,1
Románia	Bukarest–Ilfov	57,7	55,2
Szlovákia	Bratislavský kraj	51,8	53,9
Szlovénia	Zahodno Slovenija	75,2	73,4

(Forrás: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> adatai alapján a szerző számításai)

4. táblázat
A felsőfokú végzettségű 25-64 éves népesség aránya egyes régiókban, 2013

Ország	A legmagasabb	A legalacsonyabb	Különbség mértéke
	arányt mutató régió, százalék		
Bulgária	35,1	19,4	1,81
Csehország	38,4	12,5	3,22
Lengyelország	35,3	20,6	1,72
Magyarország	32,8	16,4	2,00
Románia	33,3	11,9	2,80
Szlovákia	37,5	16,6	2,26
Szlovénia	32,9	23,5	1,40

(Forrás: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> adatai alapján a szerző számításai)

A kelet-közép-európai centrumtérsegek fontosabb K+F-mutatói nem érik el az európai uniós átlagokat. A hét ország 50 NUTS2 régiójából mindössze két cseh régióban haladja meg a K+F GDP-aránya az Európai Unió átlagát, nyolc régióban 1-1,9 százalék között van, 39 régióban viszont nem éri el az egy százalékot, ezek közül 20 régió mutatója 0,3 százalék alatt van.

Hasonló képet kapunk, ha a K+F egyes ágazatainak a regionális megoszlását vizsgáljuk. A vállalati finanszírozású kutatásfejlesztés mutatja a legerősebb területi koncentrációt az országok többségében. Ha külföldi vegyes vállalat kutatási-fejlesztési egységet telepített Kelet-Európába, akkor annak szinte kizárólagos célpontja a főváros lett.

A K+F-intézmények területi szerkezetének konzerválódásában a tudományos és felsőoktatási irányítás fővároscentrikus értékrendszerén kívül a gazdaságfejlesztés hagyományos fellegőzésének érvényesülése is szerepet játszott. A magyar regionális tudomány már az 1980-as évtizedben felhívta a figyelmet a felsőoktatás, az alap- és alkalmazott kutatás és a gazdaság

aszimmetrikus elhelyezkedéséből adódó növekedési problémákra.¹³ A gazdaság modernizálásának már akkor is akadálya volt, hogy a vidéki K+F-centrumok az ország kevésbé fejlett régióiban helyezkedtek el, miközben az iparosodott térségekben (Észak-Dunántúlon, Észak-Magyarországon) gyenge kutatási kapacitások épültek ki. Ez az ellentmondás a piacgazdaság elmúlt évtizedében sem mérséklődött. A változatlan részaránytalanság nyomán alakulhatott ki az a jelenség – amire Európa-szerte nincsen példa –, hogy a második legnagyobb nemzeti kutatási centrum, Debrecen az ország legelmaradottabb térségében található. Az európai fejlődési trenddel ellentétes helyzet a különböző gazdasági szférák merev elkülönülésének, társadalomirányítási hiányosságoknak és fejlesztéspolitikai hibáknak a következménye.

Nem találunk Magyarországon olyan államigazgatási szervet, amely tisztában lenne az egyes régiók kutatási adottságainak a helyzetével, a fejlesztések lehetséges irányairól nem is beszélve. A regionális innovációs ügynökségek formálisan bizonyos minimális uniós követelményeket ugyan teljesítenek, ám átfogó K+F-stratégia kidolgozására és menedzselésére nem alkalmasak. Kétséges tehát, hogy milyen módon kíván az ország a lisszaboni követelményeknek eleget tenni. Hosszan lehetne sorolni azoknak a kérdéseknek a sorát, amelyekre mihamarabb választ kellene adnunk, de nem tudjuk, hogy mely intézménytől várjuk a megoldást.

Ha a tudásalapú gazdaságot tekintjük Magyarország modernizációjában és versenyképességében kiindulópontnak, akkor arról is gondoskodni kell, hogy a tudás regionális „termelése, megosztása” a jelenleginél sokkal arányosabb legyen. Magyarország előtt ugyanis nem csupán növekedési, modernizációs feladatok állnak, hanem ezzel szoros összefüggésben szükséges a regionális különbségek mérséklése, a területi kohézió erősítése.

Magyarországon ma a K+F szerkezete egyoldalú területi koncentrációt mutat, nincs olyan EU-tagállam, ahol ilyen magas, kétharmados arányban egyetlen régióban összpontosulnának az innovációs erőforrások. Miközben a tagországok többségében, tudatosan alkalmazott regionális és tudáspolitikai következtében decentralizációs folyamatok zajlanak, Magyarországon a területi arányok évtizedek óta mozdulatlanok.

Magyarország nem lehet sikeres, ha régióinak többsége stagnál. A tudomány decentralizációja nem öncél, hanem a regionális felzárkózás alapvető záloga. Ennek érdekében a felsőoktatási, az akadémiai, valamint az egyéb intézményi keretekben zajló kutatások személyi és infrastrukturális feltételeinek regionális különbségeit csökkentő fejlesztéseket önálló intézkedésekkel, a regionális operatív programok részeként kellene támogatni.

A tudomány decentralizálását Magyarországon legkorábban a Magyar Tudományos Akadémia kezdeményezte, az 1970-es évek legelején területi bizottságokat hozott létre. A területfejlesztésben ezek az intézmények fontos szerepet játszottak. A térségfejlesztésben tudásközpontokként is működtek. A 2011-ben elkezdődött akadémiai reform a területi bizottságok kutatásszervezési és tudástranszfer szerepét a centralizáció következtében a minimálisra csökkentette. A reform során célszerű lett volna figyelembe venni az intézményhálózat regionális fejlesztésének szempontjait, kezdeményezni a meglévő intézmények fejlesztését, új vidéki intézmények alapítását. Ennek az ellenkezője történt: a vidéki intézetek budapesti irányítású kutatóközpontok fennhatósága alá kerültek (ha formálisan a központ vidéken maradt is, e funkció nem több egyszerű postafiók szerepkörnél). A centralizáció veszélyeit elemző dolgozatában

¹³ Enyedi György: *Szellemi megújulás – a tudomány terjedése Magyarországon*. Társadalomtudományi Közlemények 1987. 4. 506–511.

Kornai János az akadémia intézethálózat átszervezéséről így fogalmazott: „Nem kell okvetlenül mesterségesen egy akolba terelni több kutatóműhelyt, több iskolát – még akkor sem, ha különállásuk esetleg többletköltségekkel jár. Mindegyiknek megvan a saját múltja, saját hagyománya, saját kollektív emlékezete; nehéz időket együtt éltek meg, és kialakult a közösségi érzetük. A hidegfejű technokratikus átszervezések összeforrott közösségeket vernek szét, szervezeteket fosztanak meg saját múltjuktól, és helyükbe mesterségesen alakítanak ki új idegen környezeteket.”¹⁴ A Budapesten kívüli országrészek ezekkel a változásokkal, illetve a felsőoktatási intézményeket elbizonytalanító intézkedések következtében jelentősen veszítettek modernizációs erejükből.

Következtetések

A gazdasági fejlődés, a regionális átalakulás és a hatalmi szerkezet modernizálódása közti összekötő kapocs a 20. század második felében Európában a decentralizáció volt. A decentralizáció tekinthető az Európai Unió regionális és kohéziós politikája egyik meghatározó alapelveként is. A hatalommegosztás megnyilvánulási formája, a regionalizmus a globalizált gazdaság és a helyi adottságok optimális kombinációjával új fejlődési erőforrásokat hívott életre, a politikai-közjogi régió a modernizáció egyik motorjává vált.

A szubszidiaritás elve és gyakorlati alkalmazása pozitív hatást gyakorolt az európai területi kohézió alakulására. Azok az országok érték el sikereket, amelyek az állam szervezeti rendszerének átalakításában a szubszidiaritást alapkövetelménynek tekintették, és komplexitásában alkalmazták. Azaz a teljes döntési hierarchia átalakítása során a kompetenciák telepítésének újrendezésére került sor: a centralizált funkciókat éppúgy újrafogalmazták, mint ahogy az alsóbb szintek feladatai között is átrendeződéseket hajtottak végre. Sok példa bizonyítja, hogy az a társadalomirányítási rendszer versenyképes, amelyik egyértelműen tekintetbe veszi azt a szervezési követelményt, hogy nem szabad megterhelni az alacsonyabb szintet megoldhatatlan feladatokkal, és az átruházott kompetenciákhoz finanszírozási forrásokat is juttatni kell. A regionalizmus térnyerése a területi szerkezet korszerűsítését eredményezi. A decentralizált berendezkedésű országokban a tudásintenzív gazdaság térbeli terjedése gyorsabb, mint a központosított államokban.

A kormányzás minősége, az intézmények működésének színvonala jelentős hatást gyakorol a gazdaság növekedési kilátásaira. A gazdag szakirodalmi források alapján bizonyítható, hogy egy ország irányítási problémái számos szempontból akadályozzák a gazdaság fejlődését. Ezért elengedhetetlen, hogy megfelelő intézményrendszer épüljön ki. A nem unitárius berendezkedésű fejlett európai demokráciákban a decentralizáció előtérbe kerülése elősegítette, hogy a szubnacionális szinten jelentős mozgástér jöjjön létre, amelyet az egyes régiók saját elképzeléseik alapján tudnak megfelelő közpolitikai berendezkedéssel, programokkal és akár filozófiával kitölteni. Ma már bizonyos, hogy a decentralizációnak vannak olyan előnyei, amelyek politikai csődhelyzet esetén kiutat mutathatnak egy-egy régió fejlődésében. A jövőbeli területpolitika ethosának alapja Európában a szubszidiaritás és decentralizáció lesz.

¹⁴ Kornai János: *i.m.*

Two Elements of the New Regional Development Paradigm in East-Central Europe: Institutional Decentralisation and R&D

The paper introduces two questions which are considered symptomatic in the declining competitiveness of East-Central European spatial policy on the basis of the European Union's regional policy documents. These are the following: the institutional balance point of spatial development and the inevitable factor of knowledge-based development, research and development and cross-border territorial cooperation. The paper presents author's opinion about the declining level of competitiveness of spatial policy in European comparison. Conclusion of the paper is that the quality of institutional system of the subnational governance has positive influence on the development, economic growth and wealth of the regions.

Benedek József

Regionális fejlesztés és területi kohézió Romániában a 2014–2020-as programozási időszak perspektívájából

Bevezetés

Az elmúlt időszakban a regionális fejlődés, településfejlesztés iránti szakmai érdeklődés Romániában megnőtt, elsősorban az Európai Unió-s tagságból adódó tapasztalatok és a következő programozási időszak által nyújtott lehetőségek keresztmetszetében. Közelebbről a 2007–2013 között alkalmazott regionális politika értékelése lehetővé teszi néhány előremutató és romániai környezetben újszerű gondolat megfogalmazását. A tanulmányban megvizsgáljuk a kitűzött regionális politikai célok megvalósításának mértékét a jelenlegi programozási ciklus végén. A regionális fejlesztést szabályozó törvényben (315/2004) meghatározott regionális politikai célkitűzéseket tekintjük az értékelés alapjaként. Ehhez adódnak az országos stratégiai tervdokumentumok, elsősorban a 2007–2013-as Nemzeti Stratégiai Referencia Keret (NSRK 2007–2013), amelyben öt európai finanszírozású fejlesztési prioritást fogalmaztak meg.¹ Ezek közül egy prioritás kifejezetten területi jellegű (kiegyensúlyozott területi fejlődés támogatása), illetve egy további prioritásnak jelentős területi hatásai vannak (infrastruktúra fejlesztése). Nem törekszünk teljes körű programértékelésre, hanem a kitűzött célokat és a hozzárendelt mutatók értékeit vetjük össze a valósággal. Egy ilyen jellegű értékelés gyakorlati hasznát növeli a következő programozási időszakra történő felkészülés sürgető közelsége és az ehhez kapcsolódó regionális fejlesztési prioritások megfogalmazása. Az előző programozási időszakban alkalmazott regionális politika a közvélemény számára meglepő módon azt eredményezte, hogy 2013-ban – az ország történetében első alkalommal – éles vita alakult ki a fejlesztési régiók státusa és összetétele (megyék regionális hovatartozása) körül.

Területi kohézió, regionális politikai célok értékelése

A regionális politika minimális szintű intézményesülésére Románia EU-csatlakozását megelőzően került sor, mintegy a csatlakozási tárgyalások eredményeként. Az 1998-ban elfogadott, majd 2004-ben újraírt regionális fejlesztési törvény a regionális politikának három alapelvét

Benedek József (1969) – geográfus, az MTA külső tagja, egyetemi tanár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Földrajztudományi Kar, Kolozsvár, és Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar, jozsef@geografie.ubbcluj.ro

¹ Román Kormány: *National Strategic Reference Framework 2007-2013*. Bukarest, elérhető: [http://www.fonduri-ue.ro/res/filepicker_users/cd25a597fd-62/Doc_prog/CSNR/1_CSNR_2007-2013_\(eng.\)pdf](http://www.fonduri-ue.ro/res/filepicker_users/cd25a597fd-62/Doc_prog/CSNR/1_CSNR_2007-2013_(eng.)pdf). (2007).

(szubszidiaritás, decentralizáció és partnerség), illetve három alapcélját fogalmazza meg (regionális diszparitások csökkentése, szektorális kormányzati politika összehangolása regionális szinten, területi együttműködés támogatása).

A felsorolt célok tükrözik a romániai területi tervezés diszkurzus szintjén végbement europaizációját, a gyakorlatban mindezeknek töredéke valósult meg. Ugyanakkor a 2004-ben megfogalmazott célokat elvileg megerősítette az európai területtervezés filozófiájában végbement váltás, amelynek eredményeképpen a területi kohézió – a regionális diszparitások mérséklésének fontos pillére – kiemelt céllá vált. Pontosabban a 2007-ben aláírt és 2009-ben hatályba lépő Lisszaboni Szerződés harmadik cikkelye egy új, horizontális EU-célkitűzést fogalmaz meg a területi kohézió formájában, kiegészítve a gazdasági és társadalmi kohézió előmozdításának célkitűzését. Ezt követően a területi kohézió kiemelt célként szerepel mind az uniós, mind a romániai fejlesztési dokumentumokban, annak ellenére, hogy a fogalom tartalma továbbra sem általánosan elfogadott. Ezt a célkitűzést erősíti meg a 2011-ben, Gödöllőn elfogadott dokumentum (*Az Európai Unió Területi Agendája 2020*), amelyben egy érdekes, újszerű megközelítéssel találkozunk, éspedig a dokumentum a területi kohézió folyamatdimenzióját emeli ki: „[...] a területi kohézió olyan elvek tárháza, amelyek a harmonikus, kiegyensúlyozott, hatékony és fenntartható területi fejlődést szolgálják.”

A 2007–2013-as időszakban a kohéziós politika részesedése az EU költségvetéséből megnőtt 35,67%-ra,² ami Románia számára kedvező helyzetet teremtett. Igaz, hogy a késői csatlakozók (Románia és Bulgária) az EU kohézióját gyengítették, ami hozzájárult a fejlesztési támogatások és prioritások átértékeléséhez. Románia fejlesztési prioritásait az NRSK 2007–2014 tartalmazza, amely egy kiemelt célt fogalmaz meg, éspedig: Románia és az EU-tagállamok közötti gazdasági és társadalmi diszparitások csökkentése, a GDP 15-20%-os bővülésével 2015-ig. A konvergencia célkitűzés keretében hét Operatív Programot (OP) fogalmaz meg, ezek közül a Regionális Operatív Program (ROP) stratégiai célja a régiók kiegyensúlyozott és fenntartható fejlődése. Ezt további öt specifikus cél megfogalmazása támasztja alá: a városok társadalmi és gazdasági szerepének növelése, a policentrikus fejlődés elveinek alkalmazása; a régiók elérhetőségének növelése, elsősorban a városi központok elérhetőségének javítása, illetve a városok és vonzáskörzeteik közötti szállítás javítása; a régiók szociális infrastruktúrájának javítása; a régiók versenyképességének növelése; és a turizmus regionális gazdasági szerepének növelése. Az öt cél egy kivétellel (turizmus) városcentrikus, az első két cél kifejezetten, a harmadik és negyedik burkoltan, tekintettel arra, hogy a meglévő társadalmi és üzleti infrastruktúra a városokban koncentrálódik. Más szóval a regionális fejlesztés stratégiai céljához (regionális diszparitások csökkenése) olyan specifikus célokat rendeltek, amelyek a magasabb urbanizációs szinttel rendelkező megyéket részesítették strukturálisan előnyben, ezzel mintegy hozzájárulva a regionális diszparitások növekedéséhez. Az ROP keretében minden célhoz egy prioritási tengely kapcsolódik, a megfelelő költségvetéssel és felhasználási útmutatásokkal együtt. A költségvetés tengelyenkénti leosztása a fent említett, regionális diszparitásokat növelő városi koncentrációt tükröz: 1. városok fenntartható fejlesztése – városi növekedési pólusok 31,36%; 2. regionális és helyi szállítási infrastruktúra javítása 19,76%; 3. szociális infrastruktúra javítása 14,81%; 4. regionális és helyi üzleti környezet konszolidációja 17,93%; 5. turizmus fenntartható fejlesztése és promóciója 16,14%. Ezekhez adódik még egy hatodik,

²R. Leonardi: *Cohesion in the European Union*, Regional Studies 40:02, (2006). 155–166.

nem tematikus, technikai segítséget nyújtó tengely. Tekintettel arra, hogy a tengelyek keretében nem került sor további területi fókuszálásra, az így meghatározott tengelyek nem kiegészítőek a többi operatív programhoz képest, hanem ezeknek céljaira, prioritási tengelyeire tevődnek rá. Ezt az átfedést csak további területi szelektivitást biztosító kritériumok bevezetésével lehetett volna elérni. Ez csupán az első tengely esetében valósult meg, ahol a támogatásokat városkategóriákra bontották le, illetve kizárták a támogatásokból a 10 000-nél kevesebb lakost számláló kisvárosokat. Mindez nyilvánvalóan az ROP és az NRSK céljainak ellentmondva a regionális diszparitásokat fokozta.

Az ROP stratégiai céljához két teljesítési mutatót is rendeltek, éspedig: 15 000 új munkahely létrehozása 2015-ig és a GDP/fő-ben mért interregionális diszparitások növekedésének megelőzése 2007–2013 között. Erre a célra 4,4 milliárd euró alkotja az ROP költségvetését. Ami a munkahelyeket illeti, a végső értékeléssel 2015-ig kell várnunk, viszont a diszparitások tekintetében 2014-ben nyugodtan állíthatjuk: ezek száma növekedett, ráadásul erőteljesen növekedett. Ez nem romániai sajátosság, sőt a nemzetközi szakirodalomban is pontosan megmagyarázott jelenségről van szó (a Williamson-hipotézis): egy alacsony fejlettségi szinttel rendelkező állam, mint Románia, külső konvergenciája a belső egyenlőtlenségek növekedésével jár. Tehát egy jól ismert jelenség mellőzésével, illetve a minimális szakmai megalapozottág hiányában egyszerűen a realitásoktól távol álló és így megvalósíthatatlan célokat követett a romániai regionális politika. Mint már említettük, a belső diszparitások növekedése nem korlátozódik Romániára, így számos tagállamban – elsősorban az EU-12-ben – növekedtek a regionális egyenlőtlenségek. Romániában például a GDP/fő relatív szórása az 1995. évi 15-ről 2007-ben 44-re emelkedett, ami a növekedésnek egy-két régióba, elsősorban a fővárosi régióba való viszonylagos koncentrációját tükrözi. Ezt az értéket az EU tagállamai közül csak az Egyesült Királyság haladja meg, tehát megfogalmazhatjuk, hogy Romániában EU-viszonylatban élen álló belső, területi polarizáció alakult ki, illetve ennek megfelelően a területi kohézió csökkent. A fokozódó belső egyenlőtlenségek ellenére azonban az egy főre jutó GDP az EU-12 csaknem valamennyi régiójában az EU-átlaghoz közeledik. További tény, hogy 2000 és 2007 között az új tagállamok csupán nyolc régiójában volt alacsonyabb az átlagos növekedés, mint az EU-27 átlagában. Románia egészében teljesítette legfontosabb területfejlesztési célját: jelentős konvergencia ment végbe; az EU-átlaghoz viszonyított egy főre jutó GDP-szint a 2000-es 26%-ról 2012-ben 49%-ra növekedett. Másképpen kifejezve, 2006–2010 között az egy főre jutó GDP 9 100 euróról 12 600-ra nőtt (38%-os növekedés). Ezzel teljesült az NSRK 2007–2013-ben megfogalmazott cél, hogy Romániában az egy főre jutó GDP 15–20%-al növekedjen 2015-ig.

Mint már említettük, a külső konvergenciát belső területi polarizáció kísérte, azaz a romániai régiók közötti különbségek tovább növekedtek: a legfejlettebb régió (Bukarest–Ilfov) egy főre jutó GDP-értéke háromszor volt nagyobb a legszegényebb régió (Északkelet) értékénél. A különbség 2007-ben már 3,48 volt, 2008-ban érte el a poszt szocialista időszak maximális értékét (4,05), majd a 2008-as pénzügyi válságot követően mérséklődött, de egy magasabb szinten (3,82).

Amennyiben megvizsgáljuk az egy főre eső GDP részarányát az EU-átlagból NUTS 2 szinten, világossá válik, mely régiók zárkóztak fel, és melyek maradnak le, periferalizálódnak (*I. táblázat*). Rendkívül látványos volt Bukarest és Ilfov fejlődése, mindkettő az EU-átlag 100%-a fölé került.

1. táblázat
Az egy főre jutó GDP Románia NUTS 2 régióiban

Régió/év	2000	2006	2007	2008	2009	2000–2009 (%)
EU-27	19 100	23 700	25 000	25 000	25 000	23
Északnyugat	1700	4200	5600	5800	5000	194
Közép	1900	4500	5900	6200	5300	178
Északkelet	1300	2500	3700	4000	3400	161
Délkelet	1600	3800	4700	5200	4400	175
Dél-Munténia	1500	3800	4700	5400	4700	213
Bukarest–Ilfov	3900	9900	12 900	16 200	13 000	233
Délnyugat-Olténia	1500	3600	4500	4800	4200	180
Nyugat	1900	5300	6700	7100	6000	215

(Forrás: saját feldolgozás Eurostat adatok alapján)

Ha igazat adunk Davoudinak, aki azt állítja, hogy a területi kohézió fogalmának alkalmazása kapcsán felmerül a területi méltányosság kérdése, azaz a fenti fogalomnak megfelelően a gazdasági fejlődés nem csupán a gazdasági és társadalmi kohézió erősödéséhez járul hozzá, hanem területi méltányosságot is kell eredményezzen,³ akkor nyugodtan állíthatjuk, hogy az elmúlt években tapasztalható „területi szétfejlődés” nem csupán statisztikailag mérhető jelenség, hanem morálisan méltánytalan és igazságtalan is a leszakadó régiók szemszögéből. Ez ellentmond a 315/2004-es törvény szubszidiaritás, decentralizáció és partnerség elveire építő regionális fejlesztési célkitűzéseinek (3. cikkely):

– az interregionális egyenlőtlenségek csökkentése a kiegyensúlyozott fejlődés támogatásával, a hátrányos helyzetű övezetek fejlődési lemaradásának behozásával, valamint új egyenlőtlenségek kialakulásának megelőzésével;

– a kormány szektorális politikáinak egyeztetése a régiók szintjén, a regionális kezdeményezések támogatása a helyi és regionális források értékesítése által, a régiók tartós gazdasági-társadalmi, valamint kulturális fejlesztése érdekében;

– az interregionális, belföldi és nemzetközi, valamint a határok menti együttműködés ösztönzése, a fejlesztési régiók részvétele az európai szervezetek regionális gazdasági és intézményi fejlődést promováló tevékenységeiben.

A fenti három célból csupán az utolsó valósult meg.⁴ A területi egyenlőtlenségek tekintetében nemcsak a területi polarizáció mértéke növekedett, hanem a centralizált regionális politikai támogatások nem a kiegyensúlyozott, harmonikus fejlődést támogatták, hanem, elsősorban a növekedési pólusok támogatásával hozzájárultak a szegényebb régiók leszakadásához és

³ Davoudi S.: *Understanding territorial cohesion* Planning Practice & Research 20:4, (2005). 433–441.

⁴ Nagy E.: *Factorial analysis of territorial disparities on the Hungarian-Romanian border region*, Romanian Review of Regional Studies 10:1, (2014). 7–14.

periferiálizálódásához.⁵ Ráadásul nem sikerült a különböző ágazati szempontoknak és politikáknak, a helyi és regionális fejlesztési igényeket, lehetőségeket figyelembe vevő összehangolása, elmaradtak az integrált fejlesztési programok kidolgozásához szükséges intézkedések.

A regionális politika intézményi kerete

A regionális fejlesztés intézményrendszerének stabilitása ellenére az előbbi fejezetben körvonalazott, látványos eredményeket produkálni képtelen regionális politikai célrendszer politikai legitimációs eszközzé vált a 2013 kezdetén berobbanó hangzatos, de komolyabb szakmaiságot nélkülöző kormányzati régióátstrukturizációs szándéknyilatkozatok keretében. Az 1998-ban több megye csoportosításával kialakított romániai regionális szint felruházása közigazgatási státussal egyelőre projekt szinten maradt (az Alkotmánybíróság 2014. januári 10-i döntésével alaptörvénybe ütközőnek nyilvánította a tervezetet). Ezt a kormány az új közigazgatási decentralizációs törvénytervezettel kívánta pótolni, amely a megyék szintjére több közigazgatási feladatot szándékozott levinni. Korábbi publikációkban jeleztem a romániai regionális fejlesztésről szóló 151/1998. sz. törvény, majd az ezt felváltó 315/2004 sz. törvény régiófelosztással és intézményes berendezéssel kapcsolatos kritikámat.⁶ A régiók kialakulásának, képződésének elemzése, függetlenül a folyamat jellegétől (spontán vagy tervezett), komplex, interdiszciplináris megközelítést igénylő folyamat, ahol a meghatározó szerepet a regionális földrajz, a gazdaságföldrajz, illetve a regionális és városgazdaságtan játssza. A 2013-ban megjelent regionalizációs tanulmányunk⁷ ebben a szemléletben született, amelyben többdimenziós elemzés alapján csoportosítottuk a megyéket. Hozzá kell adnunk, hogy a megyék régiókba történő, statisztikai célú csoportosítása nem oldja meg az adminisztráció működésével kapcsolatos alapvető problémákat, ezért érdemes több figyelmet fordítani a régiók intézményes berendezésére. Sajnos a regionális fejlesztés intézményrendszere nem változott az elmúlt évtizedben, ez továbbra is gyenge, kétszintes, centralizált rendszerként működik: a regionális szintet a Regionális Fejlesztési Tanácsok és a Regionális Fejlesztési Ügynökségek (RFÜ) képviselik, míg az országos szintet a Nemzeti Regionális Fejlesztési Tanács, amely fele-fele arányban a helyi vagy megyei közigazgatás és a kormány képviselőiből tevődik össze. Bizonyos európai regionalizációs modellektől eltérően (*comunidades autonomas* Spanyolországban, *Bundesland* Németországban és Ausztriában, a svájci kanton vagy a belgiumi régió), de összhangban másokkal (Franciaország, Portugália, Görögország stb.) a romániai régiók nem politikai entitások, korlátolt döntéshozatali hatalommal és pénzügyi forrásokkal rendelkeznek. Következésképpen, annak ellenére, hogy a fejlesztési régiók alkotják a regionális fejlesztési politikák kidolgozásának, alkalmazásának és értékelésének keretét, a regionális fejlesztés legfontosabb szereplője továbbra is az állam, amely nagymértékben ellenőrzi és irányítja a fejlesztésre szánt forrásokat.

⁵ Benedek J.: *Metropolisz térségek és metropolizáció a poszt-socialista Romániában*. Erdélyi Múzeum 75:3, (2013). 99–107.

⁶ Benedek J.: *A társadalom térbelisége és térszervezése*. Risoprint, Cluj-Napoca (2000); Benedek J.: *Amenajarea teritoriului și dezvoltarea regională*. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2004.

⁷ Benedek J. – Török I. – Máthé Cs.: *Dimensiunea regională a societății, diversitatea etno-culturală și organizarea administrativ-teritorială în România*. Studii de atelier, Cercetarea Minorităților Naționale din România, nr. 51. Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca (2013).

Mindehhez hozzájárul az is, hogy az állam biztosítja a különböző minisztériumokon és közhasznú társaságokon keresztül megvalósított infrastrukturális és szektorális beruházások finanszírozását. Természetesen az újonnan létrehozott keretben a megyei és helyi közigazgatásoknak nagyobb a mozgástere, azonban nem rendelkeznek törvényhozással és pénzügyekkel kapcsolatos hatáskörökkel. Ráadásul az Regionális Fejlesztési Ügynökségek minimális szerepet kaptak az ROP-k végrehajtása során, pontosabban közvetítő intézményi szerepkört töltenek be, míg az irányító hatóság, akárcsak a többi operatív program esetében, a szaktárca keretében működik.

A regionális politika sikertelenségének tényezői

Hipotézisként megfogalmazhatjuk, hogy a „gyenge” regionális bázissal rendelkező intézményi keret hiánya lehet egyik tényezője a romániai regionális politika alacsony hatékonyságának. Pontosabban az ország rendelkezésére álló jóváhagyott összegek alacsony abszorpciós rátája képezi az egyik jelentős problémát (*1. táblázat*).

A bukaresti Közpolitika Kutató Intézet (Institutul pentru Politici Publice) operatív programok értékelésén alapuló és a helyi közigazgatás abszorpciós kapacitását célzó vizsgálata⁸ egyéb tényezőket is felsorol, így például a helyi pénzügyi kapacitások túlértékelését. Az ROP-t illetően a tanulmány két tényezőt említ. Az egyik a jelentős regionális léptékű hatásokat generáló projektek hiánya, a másik a Regionális Fejlesztési Ügynökségek alacsony szintű bevonása az ROP-be. Az utóbbi gyakorlatilag megerősíti a fentebb említett, gyenge intézményi bázissal kapcsolatos megállapításunkat.

Romániában a kohéziós politika végrehajtásának hetedik évében (a hét programozási év az n+2 szabálynak köszönhetően még két évvel meghosszabbodik) az Európai Alapokért Felelős Minisztérium közleménye szerint 2013. november 22-én az országos abszorpciós ráta 36,8%-os volt, azaz az elmúlt két év alatt megkétszereződött, de még így is rendkívül alacsony szinten maradt. Ráadásul ez az arány jelentősen módosul, ha leszámítjuk az előfinanszírozás formájában történő átutalásokat,⁹ tehát a tulajdonképpeni költségterítés-alapú, bizottság általi időközi kifizetéseket figyelembe véve az effektív abszorpciós ráta alig érte el a 26,4%-ot. Mindez azt jelenti, hogy a 2007–2013-as Nemzeti Stratégiai Referencia Keretben megfogalmazott 90%-os célkitűzés megvalósíthatatlannak bizonyul.

Külön említést kell tennünk arról, hogy a regionális politika eredményességét negatívan befolyásolja a területi politikák összehangolatlansága, a felső szintű horizontális együttműködés hiánya.

A fejlesztési stratégiák, prioritások és célok összehangolása mindenképpen indokolt lenne a területi beavatkozás hatékonyságának növelése céljával. Így például, mint minden területi politika, a vidékfejlesztés is transzverzális és integratív jellegű, súlya a területi politika keretében annak függvénye, hogy mekkora a vidéki térségek kiterjedése, az ott élő népesség aránya az összlakosságon belül. Tehát Románia esetében, ahol az összlakosság mintegy fele

⁸ Institutul pentru Politici Publice: *Capacitatea și implicarea administrației publice locale în absorbția durabilă a banilor europeni pentru dezvoltarea comunităților din România*. (2012). Elérhető: <http://www.ipp.ro/library/fse/Bilantfonduristructuraleapl.pdf>

⁹ Nagy A.: *Regionális fejlesztéspolitika Romániában, a 2007–2013-as programozási időszak tükrében*. Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek 9:2, (2012). 66–74.

vidéki településeken él, és a vidéki térség az összterület mintegy 91%-át teszi ki, eredményes regionális politikát lehetetlen a vidékfejlesztési politikával összehangolatlanul megtervezni. Ennek jelentősége akkor válik világossá, ha a vidékfejlesztés céljaira tekintünk: Buday-Sántha szerint a vidékfejlesztés adott térség gazdasági, szociális, kulturális és ökológiai fejlesztésére, az ott élők életszínvonalának növelésére, a természeti és kulturális értékek, örökség védelmére irányuló tudatos tevékenység,¹⁰ míg Vincze Mária úgy fogalmaz, hogy „Vidékfejlesztést jelent tehát mindazon tevékenységek fejlesztése, amelyek a vidéki településeken élő lakosság megélhetési körülményeinek, jövedelemszerzési lehetőségeinek, vagyis életminőségének a javítására irányulnak, továbbá amelyek a természeti erőforrások, a környezet, a táj megőrzését szolgálják, és amelyek a vidék társadalomban betöltött szerepének ellátását erősítik.”¹¹ Mindkét megfogalmazásban olyan célok szerepelnek, amelyek ismétlődnek a regionális politika keretében is, ahol csupán a regionális különbségek csökkenése tekinthető specifikus regionális célkitűzésnek, nem beszélve arról, hogy a területi különbségek nem interregionális szinten, hanem településkategóriák között, pontosabban a városok és falvak között a legjelentősebbek.

2. táblázat

Az országos abszorpció ráta alakulása 2010. és 2013. (július) között

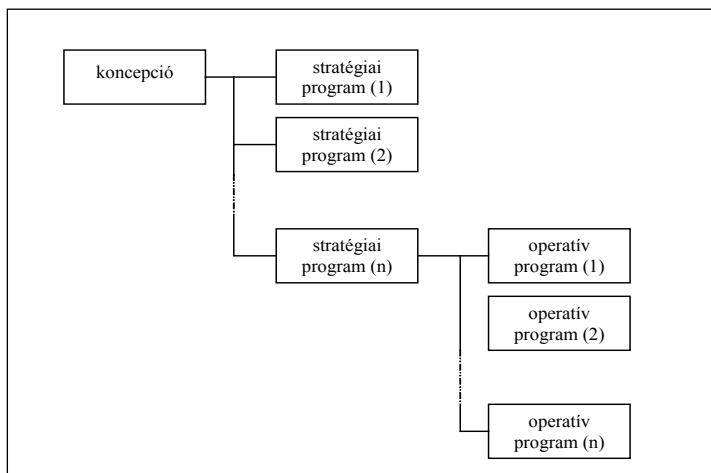
Operatív program 2007–2013	Össz- költségvetés (md. euró)	Országos abszorpció ráta (%)		Effektív abszorpció ráta (%)	
		2010	2013	2010	2013
Regionális OP	3,97	14,9	44,7	4,7	29,5
Környezeti OP	4,41	7,1	16,9	1,2	15,7
Szállítási OP	4,43	1,0	14,3	1,0	8,2
Versenyképességi OP	2,55	9,8	14,4	5,7	6,7
Humán erőforrás OP	3,48	13,4	16,6	1,4	16,6
Adminisztratív kapacitás OP	0,21	4,9	24,6	2,9	24,6
Technikai segítség OP	0,17	5,3	19,2	4,6	19,1
Összesen	19,21		19,1		15,7

(Forrás: Az Európai Alapokért Felelős Minisztérium közlménye (http://www.fonduri-ue.ro/res/filepicker_users/cd25a597fd-62/rezultate/std_abs/Evolutie.rata.absorbtiie.PO.mai.2012-05.iulie.2013.pdf)

A fent említett koordinátlanság egyik legfontosabb oka az országos területfejlesztési koncepciónak a hiánya. Az *Országos Területfejlesztési Koncepció* című dokumentum

¹⁰ Buday-Sántha A.: *Agrár és vidékpolitika*. Dialóg-Campus Kiadó, Bp. (2011).

¹¹ Vincze M.: *A vidékfejlesztés problémáinak rendszerelméletű megközelítése. Romániai sajtótárságok*. Erdélyi Múzeum 3. (2013). 30–51.

1. ábra

Tervezési dokumentumok hierarchiája
(Forrás: Kocziszky–Benedek 2013)¹²

tervezetfázisában maradt, a szakmai munkát követő nyilvános konzultációt lezáró szakaszt követően nem jött létre megfelelő politikai akarat a dokumentum elfogadására. Több EU-s tagállam ebben a tervdokumentumban alapozza meg az illető ország, illetve egy-egy térségének átfogó távlati fejlesztését. Ugyanakkor ezen tervdokumentumban határozzák meg a hosszú távú átfogó területfejlesztési célokat, valamint a fejlesztési programok kidolgozásához szükséges irányelveket. A területfejlesztési koncepció tehát egy adott terület *jövőképe*, beleértve az annak eléréséhez szükséges fejlesztési célokat és a programirányelvek meghatározását.

Tulajdonképpen a nem létező országos területfejlesztési koncepcióból kellene levezetni az Országos Területfejlesztési Terv (OTFT) részeit alkotó, szektorális területi programokat, amelyek gyakorlatilag egy átfogó, hosszú távú fejlesztési koncepció hiányában születtek meg. Ebből adódóan gyakori változásokat, kiegészítéseket hajtottak rajtuk végre, különösen az első rész vonatkozásában, amely a szállítási hálózatok fejlesztését szabályozza (autópálya-építés, utak, vasutak, repterek és vízi szállítókutak modernizációja). Ráadásul az OTFT hetedik és nyolcadik része (vidékfejlesztés, illetve oktatási infrastruktúra) tervezési fázisban maradt. Gyakorlatilag az OTFT stratégiai programként értékelhető, amely kijelöli a konkrét fejlesztési célokat; a probléma abból adódik, hogy a regionális tervezési folyamatban létrehozott operatív programok nem kapcsolódnak az OTFT-hez, nem részletezik a stratégiai programban meghatározott általános célokat, így elmarad a beavatkozási pontok megjelölése, a megvalósítás forrásszerkezetének bemutatása, a feladatok ütemezése stb.

A tervezési dokumentumok (konceptió, stratégiai programok, operatív programok) között szigorú logikai kapcsolat a tervezési gyakorlatban nem érvényesült.

¹² Kocziszky Gy. – Benedek J.: *Bevezetés a regionális politikába*. Miskolci Egyetemi Kiadó. Miskolc 2013.

A regionális politika 2014–2020 között

Az EB által 2010 márciusában meghirdetett és júniusában elfogadott *Európa 2020 Stratégia* alapvető célja, hogy hozzájáruljon a válságból történő kikerüléshez, és hogy az EU-t intelligens, fenntartható és inkluzív gazdasággá tegye (európai szociális piacgazdaság). A dokumentum három prioritást fogalmaz meg: a) intelligens növekedés: tudáson és innováción alapuló gazdaság kialakítása; b) fenntartható növekedés: erőforrás-hatékonyabb, környezetbarátabb és versenyképesebb gazdaság kialakítása; c) inkluzív növekedés: magas foglalkoztatás, szociális és területi kohézió kialakítása. Ezen cél megvalósulásához fog hozzájárulni az EU kohéziós politikája is. A korábbi gyakorlattól eltérően a stratégiai dokumentum konkrét teljesítendő célokat is kijelöl:

- a 20-64 évesek körében a foglalkoztatási ráta növelése a jelenlegi 69%-ról legalább 75 %-ra;
- az EU GDP-jének 3%-át kell a K+F-re fordítani;
- a „20/20/20” éghajlat-változási/energiaügyi célkitűzések teljesítése: az üvegházhatást okozó gázok kibocsátásának 20%-os csökkentése 1990-hez képest, a megújulóenergia-források arányának növelése 20%-ra, illetve az energiahatékonyság 20%-os javítása;
- a korai iskolaelhagyók arányának csökkentése 10% alá, illetve a 30-34 év közötti népességben a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya el kell érje a 40 %-ot;
- legalább 20 millióval csökkenteni azok számát, akik szegénységben élnek, vagy akik esetében a szegénység és társadalmi kirekesztődés reális kockázatot jelent.

Mindegyik Közös Stratégiai Keret-alap a küldetésének megfelelően támogatja az alábbi tematikus célkitűzéseket az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedésre vonatkozó uniós stratégiához való hozzájárulás érdekében:

- a) a kutatás, technológiai fejlesztés és innováció erősítése;
- b) az információs és kommunikációs technológiákhoz való hozzáférés, a technológiák használatának és minőségének javítása;
- c) a kis- és középvállalkozások, a mezőgazdasági (az EMVA esetében), a halászati és akvakultúra-ágazat (az ETHA esetében) versenyképességének javítása;
- d) az alacsony szén-dioxid-kibocsátású gazdaság felé történő elmozdulás támogatása minden ágazatban;
- e) az éghajlatváltozáshoz való alkalmazkodás, a kockázatmegelőzés és -kezelés előmozdítása;
- f) környezetvédelem és az erőforrás-felhasználás hatékonyságának előmozdítása;
- g) a fenntartható közlekedés előmozdítása és kapacitáshiányok megszüntetése a főbb hálózati infrastruktúrákban;
- h) a foglalkoztatás és a munkavállalói mobilitás ösztönzése;
- i) a társadalmi befogadás előmozdítása és a szegénység elleni küzdelem;
- j) az oktatásba, a készségekbe és az egész életen át tartó tanulásba történő beruházás;
- k) az intézményi kapacitás javítása és hatékony közigazgatás.

A továbbiakban érdekes kérdés, hogyan történt a fenti célok lebontása Romániára. *A Bizottság Szolgáltatásainak álláspontja Románia 2014–2020-as időszakra vonatkozó partnerségi megállapodása és programjai előrehaladásáról* című dokumentum alapján tekintjük át röviden az EU-stratégia által képviselt, területi kohézió szempontjából fontos kérdéseket.

3. táblázat

Románia reformprogram céljainak igazodása az EU 2020 Stratégia céljaihoz

EU-stratégia – 2020, célok	Románia –jelenlegi helyzet	Románia – nemzeti reform-program céljai 2020
EU GDP 3 %-a K+F-re	0,48% (2011)	2%
Az üvegházhatású gázok (ÜHG) kibocsátásának 20%-os csökkentése az 1990-es szinthez képest	+9% tervezett kibocsátás 2020-ban a 2005-ös szinthez képest	+10% kötelező nemzeti cél az ETS alá nem tartozó ágazatokban 2005-höz képest
20% megújulóenergia a teljesenergiafogyasztásban	+23,4%	24%
Azenergiahatékonyság 20%-os növekedése		10 Mtep (primer- energiafogyasztás csökkentése)
75%-os foglalkoztatottság (a 20-64 évesek körében)	63,8% (2012)	70%
Az iskolából kimaradók arányának max. 10%-ra való csökkentése	17,5% (2011)	11,3%
A felsőoktatási végzettséggel rendelkezők arányának 40%-ra növelése a 30-34 éves korosztály körében	20,4% (2011)	26,7%
A szegénység és társadalmi kirekesztettség kockázatának kitett lakosok számának 25%-os csökkentése, 20 millió ember kiemelése a szegénységből	- 788 000 (2011)	- 580 000

2013. november 19-én az Európai Parlament megszavazta az EU többéves pénzügyi keretét a 2014–2020-as időszakra. Másnap sor került a kohéziós politika alkalmazásához kapcsolódó rendeletek jóváhagyására, majd december 17-én az Európai Tanács jóváhagyására került sor. A rendeleteket közölte az EU hivatalos közleményének december 20-án megjelent száma (*Official Journal of the EU*). Ezek után lehet a végleges PM-et benyújtani, és elkezdődtek a hivatalos egyeztetések. A PM és OP-k egyeztetésére hat hónap állt rendelkezésre, tehát 2014 júniusában zárult le az egyeztetési folyamat.

A *Partnerségi Megállapodás* (PM) című dokumentum első verzióját Románia 2013. október 11-én nyújtotta be az EB-hez. Ezt a változatot az EB véleményezte, majd a szaktárca (Európai Alapok Minisztériuma) kidolgozta és közzétette 2014. március második felében a PM második verzióját. A PM a következő programozási időszak uniós finanszírozású fejlesztési prioritásait megalapozó alapdokumentum, amelynek előkészítése mellőzte mind a széles körű szakmai partnerséget, mind a nyilvános konzultációt. A tervezés immár szokássá vált romániai belterjessége, illetve rossz időtűmezése újból nyilvánvalóvá vált. Mivel a fejlesztési prioritások sikere nagymértékben a fejlesztési elképzelések széles körű szakmai partnerségén alapszik, nyilvánvaló, hogy Románia rossz kártyákkal, rossz szakmai megalapozottsággal indítja a következő programozási ciklusban való részvételét. Formailag ugyan megalakult a partnerség elvei érvényesítésének céljával az Intézményközi Bizottság a Partnerségi Megállapodásért (Comitetul Interinstituțional pentru Acordul de Parteneriat) 58 taggal (15 gazdasági és társadalmi szereplő, 27 államigazgatási intézmény képviselője és 14

önkormányzati képviselő); mindaddig hét alkalommal ülésezett, míg egyéb, vertikálisan szerveződő konzultációs tevékenységükről nem találtunk hivatalos információt (<http://www.fonduri-ue.ro/ciap>).

Egyébként a PM a korábbi uniós finanszírozású fejlesztési ciklusok alapküldokumentumaihoz képest (Nemzeti Fejlesztési Terv 2007–2013; NSRF 2007–2013) abszolút újdonságnak számít, több szempontból is: nagyobb fokú integrációt valósít meg, tekintettel arra, hogy magában foglalja az EU Kohéziós Politikájának pénzügyi alapjaiból (Strukturális Alapok és Kohéziós Alap) finanszírozott operatív programokat, valamint az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap (EMVA) és az Európai Tengerügyi és Halászati Alap (ETHA) hazai felhasználására vonatkozó programokat. Emellett a PM összehangolja a román tagállami programokat az EU Európai Területi Együttműködési Programjaival is (pl. a határ menti programok és a Duna-térség transznacionális programja). A PM az EB által meghatározott formai előírásoknak kell megfeleljen mind szerkezetileg mind tartalmilag. Például egy ilyen fontos előírás, hogy a PM nem az egyes tagállamok, így Románia nemzeti fejlesztési céljait hivatott bemutatni, hanem elsősorban az ország hozzájárulását ismerteti az Európa 2020 stratégia nyolc céljához, illetve az ezekből levezetett 11 tematikus célkitűzéshez.

A PM Romániában a következő kihívásokat azonosítja: alacsony versenyképesség, magas és növekvő társadalmi egyenlőtlenségek, szállítási és kommunikációs infrastruktúra fejletlensége, alacsony energiahatékonyság, jelentős környezeti kockázatok, alacsony adminisztratív kapacitás. Ezen kihívások, valamint a makrogazdasági helyzet és politika függvényében Románia PM-ben szereplő általános célkitűzései nem térnek el az előző ciklus céljaitól: az ország gazdasági felzárkóztatása az EU-s átlaghoz és a foglalkoztatottság növelése. Ez nem meglepő, hiszen a legjelentősebb lemaradások ezeken a területeken jelentkeznek, ráadásul a foglalkoztatottság szorosan összefügg a termelékenységgel is.

Sajnos, folytatva az előző programozási időszak gyakorlatát, az új PM csak egy ROP-ot irányoz elő, illetve a szektorális operatív programok egyike sem tartalmaz regionális szinten adminisztrált prioritási tengelyt, eltérően az egyébként román kormányzati körökben is felmagasztalt lengyel példától, amely 16 ROP-ot terveznek (minden fejlesztési régiónak egyet), illetve a humán erőforrás szektorális program egyik prioritási tengelyét regionális szinten adminisztrálják.

Az EU 2014 és 2020 közötti hétéves költségvetési keretéből 21,826 milliárd euró értékű forrás érkezik Romániába, népességarányosan lényegesen kevesebb, mint Magyarországra vagy más kelet-európai országba. Ezek a források az EU kohéziós politikájának, valamint vidékfejlesztési politikájának céljait támogatják, elősegítve Románia és a romániai régiók társadalmi-gazdasági felzárkózását az EU-átlaghoz, valamint növelve a mezőgazdaság versenyképességét és a vidéki térségek népességmegtartó képességét. Elvileg a PM alkotná a tervezési dokumentumok hierarchiájának csúcspontját, a többi, szektorális vagy területi fejlesztési program ennek alárendelt dokumentumot alkot (pl. Románia konvergenciaprogramja 2013–2016). Gyakorlatban, minimális horizontális koordinációval, párhuzamosan folyik a tervezés, könnyen előre látható konzekvenciával.

Konklúziók

Tanulmányunk legfontosabb konklúziója szerint a Romániában alkalmazott regionális politika nem érte el legfontosabb célját, a regionális diszparitások mérséklését. A piaci

mechanizmusok felülírták az egyébként gyenge koordinációjú, erősen centralizált és regionális-területi sajátosságokat figyelmen kívül hagyó regionális politika által mozgatott rendszer összehatásait. A megyék és fejlesztési régiók közötti fejlődésbeli különbségek megnöttek, erőteljes regionális polarizáció alakult ki, elsősorban a fővárosi régió és a „provinciák” között. Nehezebb világos válaszokat adni a fenti polarizáció okaira, ebben kétségtelenül nagy segítséget nyújtanak majd a következő években elkészülő hivatalos értékelések és hatásvizsgálatok.

A következő programozási ciklus kilátásai sem kecsegtetőek: centralizáltabban és széles körű egyeztetések nélkül, minimális koordinációval készült el a PM első verziója, majd 2014 márciusában a második, javított, de még nem végleges verzió. Ennek alapján várhatóan a regionális és területi polarizáció fokozódik, mélyítve az amúgy is jelentős regionális diszparitásokat.

The Regional Development and the Territorial Cohesion in Romania in the Perspective of the Programming Period 2014–2020

The main aim of this paper is to evaluate the regional policy of Romania in the programming period 2007-13. This evaluation is realised on the upper level, it means that we will compare the goals of the regional policy stated in the official documents (Law for Regional Development 315/2004 and the National Strategic Framework 2007-2013) with some empirical facts, by using the indicators related to the established goals. The paper brings evidence that the regional policy has failed in achieving his major objective: the reduction of regional disparities. Driven by the growth of the capital region Bucharest-Ilfov, the regional polarization has achieved its highest level during the post-socialist period.

Kocziszky György

Fiskális és monetáris beavatkozások területi fejlődésre gyakorolt hatásmechanizmusának vizsgálata

A közgazdasági szakirodalom egyik állandóan visszatérő kérdése az állam monetáris és fiskális szerepvállalásának mértéke és hatékonysága. Tanulmányunk ezeknek a beavatkozásoknak a területi szintű fejlettségre gyakorolt hatásvizsgálatára kidolgozott modellt elvi kerekeit tárgyalja. Dolgozatunk első részében röviden összefoglaljuk a téma elmélettörténeti hátterét, második részében pedig felvázoljuk azt a modellt, amely alkalmas a monetáris és fiskális transzmissziós mechanizmus területi hatásainak vizsgálatára.

Elméleti előzmények

Az állam piacbefolyásoló szerepének indokoltsága (egyrészt elméleti, másrészt gyakorlati megfontolások miatt) régóta vita tárgya. Ennek során számos érv és ellenérv, ill. azokat alátámasztani igyekvő empirikus elemzés látott napvilágot. Ezért érdemes először a kérdéskör elmélettörténeti hátterét röviden áttekinteni.

Közismert a klasszikusoknak (1776–1871 között) a piac hatékonyságába (a láthatatlan kézbe) vetett hite, amely szükségtelennek tartotta az állam gazdasági szerepvállalását. Később a neoklasszikus közgazdaságtani iskola (a 19. század utolsó és a 20. század első harmada) tudomásul vette, hogy bizonyos javakat és szolgáltatásokat az államnak kell biztosítania, de ennek mértékét (a kormányok mozgásterét) szabályokkal kívánta korlátozni. A neoklasszikusok ugyanis abból indultak ki, hogy a versenyszféra működése stabil, ezért jelentős beavatkozásra nincs szükség. Ezzel szemben az állami szerepvállalás növeli a költségvetés hiányát és az államadósságot, másrészt az állami beruházások negatív hatást gyakorolnak a versenyszféra beruházásaira (az ún. kiszorító hatás miatt), ami végső soron kedvezőtlenül hat a hosszú távú gazdasági növekedésre.

A piac szabályozó erejébe vetett hit látványos kudarcát hozta a nagy gazdasági világválság (1929–33), amelynek során avval kellett szembesülni, hogy a piac képtelen az egyensúlyi állapot helyreállítására. Keynes ennek kapcsán arra a következtetésre jutott, hogy a válságot alapvetően a magánszektor elégtelen kereslete okozza. Az egyensúly helyreállítása érdekében ezért a kormányoknak anticiklikus gazdaságpolitikát javasolt (azaz recesszió esetén a költségvetés terhére keresletet kell élénkíteni, túlfűtöttség esetén pedig visszafogott állami szerepvállalással hűteni kell a gazdaságot). Ugyanakkor nem vitatta, hogy recesszió idején az állami beavatkozás hatására költségvetési deficit keletkezik, de úgy gondolta, később (a növekedési ciklus helyreállítását követően) ez gyorsan megszüntethető. (Keynes [1936] alapján Hicks és Hansen

Kocziszky György (1949) – egyetemi tanár, Miskolci Egyetem, a Magyar Nemzeti Bank Monetáris Tanácsának tagja, regkagye@uni-miskolc.hu

[1937] által megalkotott IS-LM modell szemléletesen ábrázolja a kamatláb és a reálkibocsátás függvényében a költségvetési és monetáris expanzió hatását.)

A keynesi anticiklikus költségvetési politika hatásosságát (az 1960-as évek közepétől) az Európa-szerte jelentkező strukturális válságok (pl. Ruhr-vidék stb.) kezelésére tett gazdaságpolitikai kísérletek korlátozott eredményessége azonban megkérdőjelezte.

A keynesi elméletet leváltó újklasszikus felfogás a gazdaság egzakt leírhatóságával egyidejűleg abból indult ki, hogy a gazdaság szereplői racionálisan viselkednek. Ezért a fiskális beavatkozások hatástalanok, mert kiszámítható kormányzati magatartás esetén a gazdasági szereplők várakozásaikat beépítik döntéseikbe (így megjelenik a kiszorító hatás), váratlan döntések esetében pedig nő a gazdaság instabilitása.

A Milton Friedman és Friedrich August von Hayek nevéhez kötődő monetarista irányzat értelmében, amennyiben a kormányzat növelni kívánja a fogyasztást, azt nem a költségvetés lazításával, hanem a forgalomban lévő pénz (kiszámítható) mennyiségének növelésével kell biztosítani.

A monetarista elmélet megjelenése óta eltelt évtizedek azonban nem igazolják vissza a monetarista gazdaságpolitika egyensúlyteremtő képességét, másrészt a centrum és periféria régiók közötti konvergenciája helyett inkább a különbség növekedésével kellett szembesülni (ebben komoly szerepe volt annak, hogy a reálgazdasági folyamatok alárendelt szerepbe kerültek a pénzügyi folyamatokkal szemben).

Ezért az 1990-es évek elején megjelent újkeynesiánus elmélet újrafogalmazta a monetáris és a fiskális beavatkozásokról vallott keynesi álláspontot (Gali 2001). Eszerint (a két álláspont valamelyest közeledett) rövid távon az árak és a bérek rugalmatlansága miatt szükség van az állami beavatkozásra, míg hosszú távon (a rugalmas ár és a béralkalmazkodás esetén) nagyobb esélye van piaci egyensúlyt teremtő képességének.

A fentiekben utalásszerűen összefoglalt (látszólag csak az elméleti közgazdászokat érdeklő) iskolák közötti viták a 2008-as pénzügyi válság hatására újra a gazdaságpolitika homlokterébe kerültek. Ebben jelentős szerepe volt annak, hogy a monetaristák nem tudták előre jelezni a válságot, és a válság kezelésére is csak késve és bizonytalanul reagáltak.

Módszertani előzmények

A szakirodalom a beavatkozások jellege és időbelisége alapján különbséget tesz egyszeri beavatkozás, illetve impulzus között. Amíg az előbbi diszkrecionális, azaz a gazdaságpolitika formáloinak eseti döntésén alapul, az impulzus tudatosan ismétlődő beavatkozás, amelynek nagysága és előjele a gazdasági ciklus helyzetéből vezethető le (az impulzus nagyságát például a GDP/költségvetési deficit hányados függvényében¹ határozhatják meg).

A fiskális és monetáris instrumentumok igénybevételével kapcsolatos másik kérdés a beavatkozás időbelisége és hatásossága. Ennek kapcsán általánosan elfogadott, hogy a beavatkozás akkor jó, ha szabály alapú és időben korlátos, továbbá nincs negatív hatása a költségvetési hiányra.² A hiány

¹ A. Alesina – R. Perotti: *Fiscal expansions and adjustments in OECD countries*. National Bureau of Economic Research. NBER Working Paper, 5214. 1995.

² D. W. Elmendorf – J. Furman: *If, When, How? A Primer on Fiscal Stimulus*. Brookings Institution. Online-Verbindung. 2008. 14.: http://www.brookings.edu/~media/Files/rc/papers/2008/0110_fiscal_stimulus_elmendorf_furman/0110_fiscal_stimulus_elmendorf_furman.pdf, am: 15.10.2013.

ugyanis negatívan hat a költségvetés tartalékaira, ezért előbb vagy utóbb a jegybanknak kamatot kell emelnie annak érdekében, hogy az állam a kiadásait a pénzüpiacról finanszírozni tudja. A kamatok növekedése pedig drágítja a hiteleket, ami visszafogja a versenyszféra beruházásait.

A területi szintű beavatkozások következményeinek kimutatására irányuló első elemzések leíró statisztikai módszereket alkalmaztak, és egy-egy indikátor (pl. munkanélküliségi ráta, területi GDP stb.) változásának területi és kronológiai összehasonlítása alapján vontak le következtetéseket. Az összefüggések közötti kapcsolatrendszer mélyebb megismerése érdekében az 1970-es évektől a kutatók matematikai-statisztikai módszereket vezettek be. A területi hatások kimutatására irányuló első regionális ökonometriai elemzések a makrogazdasági növekedés vizsgálatára kidolgozott modellek felépítését követték, de regionális adatokkal számoltak, és a végső kereslet meghatározására törekedtek.³

Glickman⁴ nevéhez fűződik az első olyan modell, amely a regionális gazdasági fejlődést interregionális összefüggések alapján írta le. Az 1980-as évektől a hatásvizsgálatokba új szint hozott a területi konvergencia elemzése,⁵ valamint a fejlesztések területi hatásainak vizsgálata (Járosi–Atsushi–Thissen–Varga 2010).

Az ökonometriai modellek egy része a klasszikus keynesi összefüggésből indul ki, amely szerint:

$$Y_i^T = f(Y^T, C_i^T, I_i^T, \Pi^T, p^T),$$

ahol Y^T – bruttó hazai termék; Y_i^T – bruttó hazai termék az adott régióban, C_i^T – regionális fogyasztás, I_i^T – regionális beruházás, Π^T – infláció, p^T – kamat, T – időpont, i – régió sorszáma. A regionális beruházás nagysága a következő összefüggéssel írható fel:

$$I_i = f(p^T, NETEX_i^T, M_i^T),$$

ahol a $NETEX_i^T$ – regionális nettó export adott időpontban, M_i^T – regionális hitelfelhasználás adott időpontban.

Másik részük inverz termelési függvények alkalmazásával írja le a területi hatásokat (a Cobb–Douglas-termelési függvény sokkal egyszerűbben kezelhető a CES vagy a VES típusú függvényeknél):

$$Y_i^T = Ae^{\gamma t} (K_i^T)^\alpha (L_i^T)^\beta ; \quad \alpha, \beta > 0,$$

³ L. R. Klein: *The Specification of Regional Econometric Models*. Papers of the Regional Science Association (1969). Vol. 23. 105–115; R. F. Engle: *An Econometric Simulation Model of Intra-Metropolitan Housing Location*. American Economic Review (1972). Vol. 62. Issue 2. 87–97; O.P. Hall – J.A. Licari: *Building small region econometric models*. Journal Regional Science (1974). Vol. 14. Issue 3. 337–353; Adams, 1975; N. J. Glickmann: *An Econometric Forecasting Model for the Philadelphia Region*. Journal of Regional Science (1971). Vol. 11. 15–32; S. F. Doubinis: *An econometric model of the Chicago Standard Metropolitan Statistical Area*. Journal of Regional Science (1981). Vol. 21. 293–319; R.E. Weber: *Regional Econometric Modeling and the New Jersey State Model*. = *Regional Econometric Modeling*. Szerk. R. Perryman – J.R. Schmidt. Kluwer-Nijhoff. Boston 1986.

⁴ N. J. Glickmann: *i.m.*

⁵ R.J. Barro – X. Sala-i-Martin: *Convergence across states and regions*. Brookings Papers on Economic Activity (1991). 1. 107–108.

ahol K_i^T = regionális tőke nagysága, L_i^T – regionális munkaráfordítás, α és β - termelési rugalmasság tényezője, γ_i^T – semleges technikai haladás hányadosa az adott régióban, A – konstans.

Fiskális szerepvállalás a területi diszparitások kezelésében

Az 1960-as évek végétől Európa-szerte nőttek a területi diszparitások, mert az elsődleges jövedelemelosztás képtelen volt a strukturális problémák hatására jelentkező társadalmi és gazdasági következmények kezelésére. Az okok ismertek: a régiókat sújtó válságok nem egyszerűen konjunkturális, hanem strukturális jellegűek voltak, amit az anticiklikus gazdaságpolitika beépített stabilizátorai nem vagy csak korlátozott mértékben tudtak simítani. Az elhúzódó strukturális problémáknak a fogyasztás visszaesésén túl súlyos, öngerjesztő hatásai lettek (pl. kapacitások leépülése, növekvő munkanélküliség, csökkenő adóbevételek, magasabb képzettségűek elvándorlása, növekvő társadalmi feszültségek, szociális elégedetlenség növekedése stb.). Ugyanakkor nem volt egyértelmű a célzott állami szerepvállalás hatékonysága sem, amiben szerepe volt a kiszorító hatásnak is. Másrészt a beavatkozások következtében keletkezett költségvetési deficitet a kormányok állampapír-kibocsátással kívánták fedezni, ami a versenyszféra beruházásainak csökkenését (crowding out hatás) eredményezte (a kiszorító hatásnak az a következménye, hogy a keynesi költségvetési multiplikátor értéke nulla vagy negatív előjelű). Az így előálló, ún. nem keynesi hatás miatt az expanzív költségvetési politika negatív hatással volt az egyensúlyi jövedelemre. Ennek következtében megindult a kamatonövekedés, ami a nemzeti fizetőeszközök felértékelődését generálta, illetve a nettó export csökkenését eredményezte.

Az így kialakult helyzetet az Európai Gazdasági Közösség célzott területi támogatáspolitikával kívánta kezelni. Az évről évre növekvő forrásfelhasználás azonban korlátozott eredményességűnek bizonyult (az 1990-es évek második felétől ezért egyre több empirikus elemzés foglalkozik a területi alapú költségvetési transzferek és a területi GDP közötti kapcsolat feltárásával), ami egyrészt számbavételi, másrészt módszertani okokra vezethető vissza (a beavatkozás csak később jelentkezik, az alkalmazott modell a késleltetés kezelésére nem volt alkalmas).

Ennek területi hatásai (ismereteink szerint) ez ideig kevésbé keltették fel a kutatók érdeklődését.

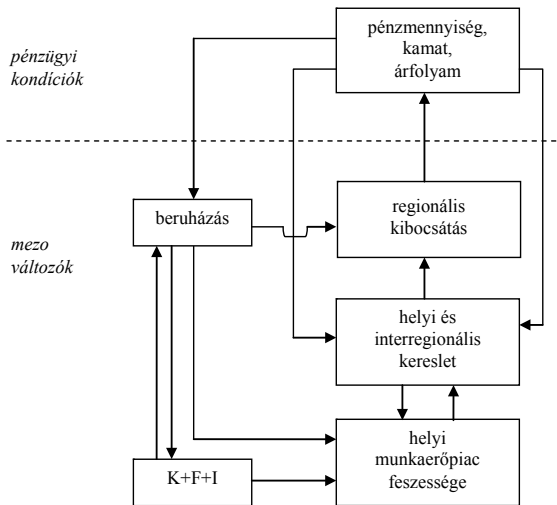
Monetáris beavatkozások területi hatásai

A fiskális és monetáris beavatkozások területi hatásmechanizmusa alapvetően különbözik. Míg a fiskális beavatkozások egy része célzottan területi jellegű, a monetáris intézkedések (monetáris lazítás vagy szigorítás) jellegükből adódóan makroszintűek, amelyre az egyes régiók reálgazdasági szereplői eltérően reagálnak.

A 2008-as pénzügyi válságra a monetáris politika egyrészt az alapkamat változtatásával, másrészt a likviditás bővítésével reagált, pl. Fed QE Programja, a Magyar Nemzeti Bank Növekedési Hitelprogramja stb. Előbbi esetében a döntéshozók abból a monetarista hipotézisből

indultak ki, hogy az alapkamat növelése csökkenti a hitel iránti keresletet, ami a beruházások, így végső soron a fogyasztás visszafogását eredményezi, illetve fordítva. Utóbbi esetben pedig kereskedelmi bankok hitelezési hajlandóságát kívánják javítani.

Az alapkamat nagysága (különösen kis nyitott országok esetében, ahol nagy szerepe van a költségvetési hiányok piaci finanszírozhatóságának) befolyásolja az árfolyam alakulását (a hitelezők csökkenő alapkamat esetében elvárt hasznukat az árfolyamon keresztül kívánják realizálni, aminek felhajtóereje van). Az árfolyamhatás pedig a régiók gazdasági szerkezetének függvényében befolyásolja az adott területi egység exportképességét (1. ábra).

1. ábra. Regionális kibocsátást befolyásoló monetáris kondíciók

Forrás: saját szerkesztés

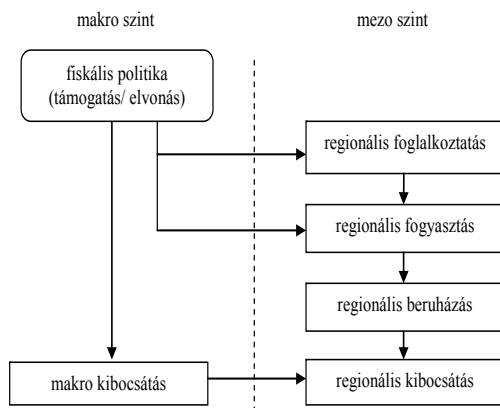
A jegybanki alapkamat növekedése szűkíti a hitelhez jutást, csökkenti a beruházási hajlandóságot, végső soron a GDP nagyságát; az erősödő árfolyam javíthatja a nettó export pozíciókat, illetve fordítva.

A monetáris politika tehát a tovagyrűző hatások következtében a területi szintű reálváltozókra is hatást gyakorol. Az alapkamat változtatása hatással van a kereskedelmi bankok hitelezési hajlandóságára. A jegybankok által kezdeményezett hitelbővítési programok (amelyek alapvetően a kis- és középvállalkozások beruházási hajlandóságát hivatottak javítani) forrásle hívási intenzitása az adott régió gazdasági szerkezetétől függően eltérő. Azaz a pénzmennyiség szabályozása egyrészt az árfolyam-, másrészt a kamatsatornán keresztül hat az adott régió gazdasági teljesítményére, végső soron azt erősítheti, illetve gyengítheti.

Fiskális beavatkozások területi hatásai

A területi kibocsátás nagyságát a kormányzat redisztribúcióval (a költségvetési transzferrel) befolyásolhatja. Azaz az állam a periferiális helyzetű térségeknek támogatást adhat (pl. támogathatja az új munkahelyek létrehozását, illetve megtartását, stb.), másrészt megrendelőként léphet fel (pl. infrastrukturális beruházásokat kezdeményezhet, stb.), továbbá lemondhat az adóbevételek egy részéről vagy egészéről.

A fiskális beavatkozás első körben tehát a regionális szintű foglalkoztatásra és fogyasztásra, ezen keresztül pedig a regionális beruházásokra és a regionális kibocsátásra gyakorolhat hatást (2. ábra).

2. ábra. Költségvetési politika területi hatásmechanizmusa
(Forrás: saját szerkesztés)

A fiskális redisztribúció hatékonysága több tényező (pl. a gazdasági ciklus helyzete, a transzfer nagysága, az impulzus gyakorisága, az impulzus által generált első körös és tovagyűrűző hatás nagysága stb.) függvénye.

A modell

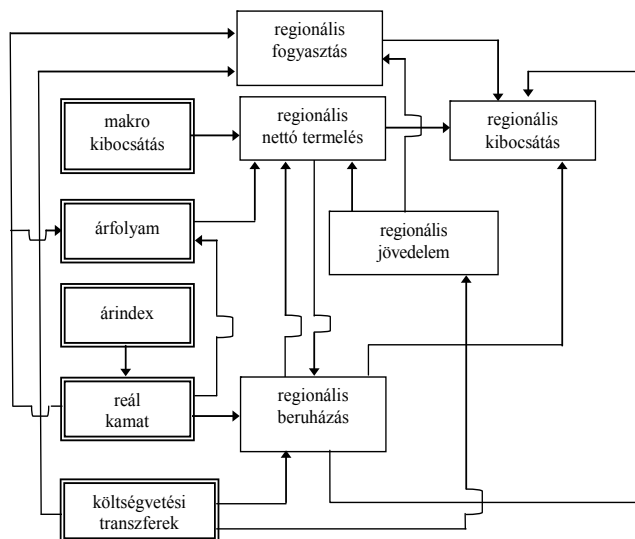
Az általunk vázolt modell célja annak vizsgálata, hogy:

- a régiók (megyék) fejlődési pályáira milyen hatással vannak a monetáris és fiskális beavatkozások;
- a beavatkozások következményei illeszkednek-e a hosszabb távú makrogazdasági trendekbe;
- milyen típusú és nagyságú beavatkozásokra lenne szükség a pályakorrekciókhoz.

A modell az adott területi egység fejlettségi szintjének meghatározására a fajlagos (egy főre jutó) átlagos munkajövedelmet veszi alapul, ami az adott térség gazdaságának teljesítménye (az egy főre jutó GDP) és a fajlagos (egy főre jutó) kibocsátására (y_i) jutó bértömeg (B_i) alapján írható fel:

$$b_i = \frac{B_i}{L_i} = \frac{y_i}{L_i} \cdot \frac{B_i}{y_i},$$

ahol i a régió sorszáma, L_i az adott régióban foglalkoztatottak száma.

3. ábra A modell struktúrája
(Forrás: saját szerkesztés)

A modell négy exogén változóval operál (figyelembe véve a rendelkezésre álló területi statisztikai adatokat): a vizsgált időszak makrokibocsátása, az árindex, a reálkamat, valamint a költségvetési transzferek (célzott területi EU- és kormányzati transzferek; szociális támogatás: a vizsgált területre érkező rendszeres szociális segély, közmunkához kapcsolódó kifizetések, nyugdíj előtt állók szociális segélye, munkanélküli járadék összege) nagysága.

A modellnek öt endogén blokkja van: a regionális nettó termelési modul; a regionális beruházási modul; a regionális fogyasztási modul; regionális jövedelmi modul; regionális kibocsátási modul (3. ábra).

Az endogén blokkok, illetve az evvel kapcsolatos változók esetében fokozottan figyelembe kellett venni a területi statisztikai adatok hozzáférési korlátait, ezért számos kompromisszumra, illetve közelítő megoldásra van szükség.

a) *Regionális kibocsátás meghatározása*

A regionális kibocsátás az alábbi panelmodellel vizsgálható:

$$d(y_i^T) = \beta_0 + \beta_1 d(Y^T) + \beta_2 d(NETER_i^T) + \beta_3 d(c_i^T) + \beta_4 d(k_i^T) + \gamma_i^T$$

$d(y_i^T)$ = fajlagos GDP növekedési ütemének változása az i -edik régióban, a T -edik évben,

$d(Y^T)$ = makrogazdaság GDP változása a T -edik évben,

$d(NETER_i^T)$ = fajlagos nettó termelés változása az i -edik régióban, a T -edik évben,

$d(c_i^T)$ = fajlagos területi fogyasztás változása az i -edik régióban, a T -edik évben,

$d(k_i^T)$ = fajlagos regionális beruházás változása az i -edik régióban, a T -edik évben,

γ_i^T = véletlen tényező.

b) *Regionális nettó termelés meghatározása*

A termelési modul az ágazatok nettó termelési értékét összegzi. A modell négy ágazat, a mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem és a szolgáltatások adataival dolgozik. A nettó termelési (hozzáadott) érték a bruttó hozzáadott értéktől az általános forgalmi adó összegénél kevesebb.

c) *Regionális fogyasztási modul*

Adathiány miatt a regionális fogyasztás explicit módon határozható meg a regionális jövedelmek alapján.

$$C_i^T = f(JÖV_i^T),$$

ahol C_i^T = Regionális fogyasztás a T -edik évben az adott régióban; $JÖV_i^T$ = regionális jövedelem a T -edik évben az adott régióban.

Az ágazatok iránti regionális keresletre a jövedelem mint endogén tényező van hatással.

A modell az egyes ágazatokban foglalkoztatottak számát (más regionális modellhez hasonlóan) inverz termelési függvény segítségével határozza meg.

d) *Regionális beruházási modul*

A szakirodalom az endogén hatások miatt a beruházás nagyságának regionális szintű becslését tartja a legnehezebb feladatnak.

$$I_i^T = \beta(K_i^T - K_{i,t-1}) + dK_{i,t-1},$$

ahol $I_i^T = T$ időszakban eszközölt bruttó beruházás összege, $K_i^{T-1} =$ tényleges beruházás összege, $K_i^{T-1} =$ tervezett beruházás összege, d - amortizációs kulcs.

e) *Regionális jövedelmi modul*

A jövedelem leírására az alábbi összefüggés alkalmas:

$$JÖV_i^T = BLGSR_i^T + \overline{INTRANSOAR}_i^T + ALUR_i^T$$

$$BLGSR_i = \sum_j BESCH_{ji} \cdot BVR_{jt}$$

ahol $JÖV_i^T =$ a régió összjövedelme adott T -évben; $BLGSR_i^T =$ a régióban élők bruttó bére és jövedelme adott t -évben; $INTRANSOAR_i^T =$ a régió nettó transzfer jövedelme (munkanélküli támogatások és segélyek nélkül) T -évben; $ALUR_i^T =$ a régióban a munkanélkülieknek kifizetett segélyek az adott T -évben; $BESCH_{ji}^T = j$ -edik ágazatban foglalkoztatottak száma (T)- évben; $BVR_{jt} =$ az egy főre jutó reál bruttó jövedelem a j -edik ágazatban T -évben.

$$BVN_{ji}^T = f(VPI_i^T, APRODR_{ji}^T, ALQ_i^T)$$

$$\frac{\delta BVN_{ji}^T}{\delta VPI_i^T} > 0, \quad \frac{\delta BVN_{ji}^T}{\delta APRODR_{ji}^T} > 0, \quad \frac{\delta BVN_{ji}^T}{\delta ALQ_i^T} < 0,$$

ahol $BVN_{ji}^T =$ a j -edik ágazatban dolgozó egy főre jutó bruttó bérének nominális értéke a T -edik évben; $VPI_i^T =$ fogyasztói árindex a T -edik évben; $APRODR_{ji}^T =$ fajlagos termelékenység a j -edik ágazatban a T -edik évben; $ALQ_i^T =$ munkanélküliségi ráta a T -edik évben.

Következtetések

Sokan úgy gondolták a 20. század második felében, hogy az intervenciós gazdaságpolitika időszaka lejárt. A 2008-as pénzügyi válság óta eltelt időszak ennek látványos cáfolatát mutatja (lásd a Fed QE programját, az Európai Központi Bank és a Japán Jegybank kamatpolitikáját, a Magyar Nemzeti Bank Növekedési Hitel Programját stb.). A kezdeti makrogazdasági eredmények biztatóak. Kevésbé ismertek azonban a regionális szintű diszparitásokra gyakorolt hatások. Úgy tűnik, hogy a jövőben is szükség van fiskális és monetáris beavatkozásokra a gazdasági növekedés fenntartása érdekében. Egyszeri beavatkozások helyett azonban egyre inkább a szabályalapú mechanizmusokra van szükség. Ahhoz, hogy a normatív szabályozás keretrendszere kialakuljon, a korábbinál nagyobb figyelmet kell fordítani a fiskális és a monetáris politika területi hatásainak monitorizálására és előrejelzésére. A tanulmányunkban vázolt modell ennek elvi lehetőségeit kívánja megteremteni.

Analysis of the Impacts of Fiscal and Monetary Interventions to the Regional Development

After the financial crisis of 2008 the national central banks of the developed nations have made many steps for monetary easing. This study discuss that conceptual framework which suitable for modelling the impacts of this policy to the regional development.

Bankó Zoltán

Európai uniós követelmények és kelet-közép-európai realitások között: a részmunkaidős foglalkoztatás szabályozása Magyarországon

Magyarországon és a legtöbb kelet-közép-európai tagállamban rendkívül alacsony a részmunkaidőben foglalkoztatott munkavállalók száma, ennek számos társadalmi és gazdasági oka van, az alacsony részmunkaidős foglalkoztatás miatt a jogalkotásban, a jogalkalmazásban is marginálisan kerül terítékre a foglalkoztatás e formája. Ehhez képest az Európai Unió 97/81/EK irányelve a részmunkaidőről olyan szabályrendszert tükröz, amely elsősorban arra irányul, hogy a részmunkaidőben foglalkoztatottak számára teljes munkaidős társaikéval egyenlő bánásmódot biztosítson, emellett előírja a nemzeti jogalkotás azon feladatát is, hogy megfelelő intézkedéseket tegyen a részmunkaidős foglalkoztatás feltételeinek javítása érdekében. A tanulmány célja, hogy bemutassa az EU e tárgyban született irányelvét, az ezzel kapcsolatos irodalmi és jogalkalmazási kérdéseket és a magyar példát annak érdekében, hogy a kérdés tekintetében hasonló helyzetű szomszédos tagállamok számára hasznos megfontolható megoldási lehetőséget szolgáltasson.

A részmunkaidőre kötött munkaszerződésekről általában

A részmunkaidőre létrejött munkaszerződés az atipikus munkajogviszonyok egyik formája, a „hágyományostól eltérés” tradicionális képletének nevezhető.¹ Ugyanakkor a részmunkaidő említésekor indokoltnak mondható az „atipikus” jelző használatának azon kritikája, mely szerint egyáltalán nem valamilyen szokatlan, kis volumenben előforduló jelenségről van szó. Ettől függetlenül az irodalomban a részmunkaidőre kötött munkaszerződések ma is az atipikus munkajogviszonyok kérdéskörében jelennek meg abból a tényből fakadóan, hogy a munkajogi

Bankó Zoltán (1973) – jogász, tudományos főmunkatárs, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem – Magyar Tudományos Akadémia Összehasonlító és Európai Foglalkoztatáspolitikai és Munkajogi Kutatócsoport, Pécs, banko@ajk.pte.hu

A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Támogatott Kutatócsoport, [2011TK435] MTA-PTE Összehasonlító és Európai Foglalkoztatáspolitikai és Munkajogi Kutatócsoport (a kutatócsoport vezetője: dr. Kiss György egyetemi tanár) keretében készült.

¹ Az atipikus munkajogviszonyokkal foglalkozó tanulmányokban kivétel nélkül szerepel a foglalkoztatási forma, és a felsorolások első helyén általában a részmunkaidőre létrejött munkajogviszony áll.

szabályok hagyományosan a teljes munkaidőben történő munkavégzésről rendelkeznek, ehhez a főszabályhoz képest eltérést jelent a részmunkaidőben történő foglalkoztatás.²

A részmunkaidőre kötött munkaszerződések nagyobb volumenű elterjedése az 1960-as évek végére, az 1970-es évek elejére tehető,³ az összes foglalkoztatotthoz képest a részmunkaidőben foglalkoztatottak arányának növekedése ma is tart. Németországban például 1970 és 1991 közt több mint kétszeresére nőtt a részmunkaidőben foglalkoztatottak száma.⁴ A statisztikai adatok által mutatott tendenciához hozzátartozik az is, hogy az 1970-es évek végétől fokozatos folyamat zajlott le az unió tagállamainak többségében, mely a teljes munkaidős állások részmunkaidősökre cserélődését mutatta. Így például 1978 és 1993 között 2,7 millió teljes munkaidős állás szűnt meg Nagy-Britanniában, ezzel szemben 1,5 millió részmunkaidős állás teremtődött.⁵ A részmunkaidő gyors terjedésének köszönhető például az, hogy Hollandiában 1983 és 1992 között az átlagos heti munkaidő 13%-kal csökkent, miközben a foglalkoztatottak számának növekedése ebben a tagállamban volt a legnagyobb (1973-ban a foglalkoztatottak a lakosság 57,6%-át tették ki, 1994-ben 70,2%-át).⁶ A teljes munkaidőnél rövidebb munkavégzési kötelezettséggel járó munkaviszonyok egyre szaporodó számát többnyire a munkáltatók megváltozott munkaerőigényével és a munkaerő intenzívebb használatának szándékával, valamint a munkanélküliség csökkentésére irányuló állami törekvéssel magyarázzák.⁷ Megalapozott vélemény az is, mely szerint a részmunkaidős foglalkoztatás terjedésének az alacsonyabb bér- és járulékos költségek a legfőbb okai.⁸

A részmunkaidős foglalkoztatást rövid története során a legkülönbözőbb foglalkoztatási problémák megoldásának eszközeül szánták: az 1960-as években, az 1970-es évek elején a nők munkavállalását elősegítendő, aztán a nyolcvanas évektől elsősorban a munkanélküliség csökkentését várták a részmunkaidős állások számának növekedésétől, amivel párhuzamosan előtérbe került a foglalkoztatás rugalmasságának előnye.⁹ A részmunkaidővel kapcsolatos

² A részmunkaidős munkajogviszonyok/foglalkoztatásnak az angol irodalomban a *part-timework*, a német nyelvterületen a *Teilzeitarbeit*, illetve a francia *travail à temps partiel* az általánosan használt megfelelője.

³ A növekedés országonként eltérő ütemű és mértékű (ahogy a részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya is), de az emelkedő tendencia általánosan mondható. D. Meulders – O. Plasman – R. Plasman: *Atypical Employment in the EC*. Aldershot/Brookfield, 1994, Dartmouth; Y. Kravaritou-Manitakis: *New forms of work: Labour law and social security aspects in the European Community*. Dublin, 1998, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.

⁴ M. Weiss: *The Future of the Individual Employment Contract in Germany*. L. Betten (szerk.): *The Employment Contract in Transforming Labour Relations*. The Hague, 1995, Kluwer, 51. A növekedés üteme Nagy-Britanniában: 1979-ben az összes foglalkoztatott 16.1%-a, 1988-ban 18.8%-a, 1990-ben 19.4%-a dolgozott részmunkaidőben. S. Deakin – G. Morris: *Labour Law*. London, 1996, Butterworths, 195.

⁵ Szokás az irodalomban a folyamatot „*part timisation*”-nak, „részmunka-idősödésnek”, a teljes idős állások részmunkaidős állásokra való cserélődésének nevezni.

⁶ N. Adnett: *European Labour Markets: Analysis and Policy*. London/New York, 1996, Longman, 5.

⁷ B. Nacsa: *Az atipikus munkaviszonyok szabályozása Nyugat-Európa egyes országaiban*. = Laky T. – Borbély Sz. – Nacsa B. – Frey M. – Lakatos J. – Nádas M. – Simonyi Á. – Lindner S. – Plank F. – Gere I.: *Atipikus foglalkoztatási formák*. Bp. 1997, Integrációs Stratégiai Munkacsoport, 59.

⁸ Lásd D. Blanchflower – B. Corry: *Part Time Employment in Great Britain: an analysis using establishment data*. London, 1986, Department of Employment; C. Hakim: *Employment rights: a Comparison of part-time and full-time employees*. ILJ, 1989/1. 69. Legfőképpen ez, az országonként eltérő költségek magyarázzák a nagy különbségeket a részmunkaidős foglalkoztatás elterjedését illetően.

⁹ Több tagállamban a részmunkaidős foglalkoztatás a munkalehetőségek bővítésének eszközeként jelent meg a szűkülő munkaerőpiacon. Ez történt Németországban és az Egyesült Királyságban az 1960-as évek elején. Más országokban a magas munkanélküliséggel járó időszakokban a csökkentés formája volt: a munkaidő két ember közti megosztása kedvezőbb a munkanélküliségnél elv alapján. Dederichs – Köhler 1993, 27.

foglalkoztatáspolitikai gyökeres változása az 1970-es évek közepén következett be, az olajválság után a fő cél már nem az inaktív munkába állításának propagálása, hanem a megnövekedett munkanélküliség növekedésének csökkentése lett.¹⁰

Egy statisztikai adat előjáróban történő ismertetése még feltétlenül szükséges a további vizsgálatok elé: a részmunkaidőben foglalkoztatottak döntő többsége – a tagállamok átlagában 81,8%-a – női munkavállaló.¹¹

A részmunkaidőre vonatkozó szabályozás alakulása az Európai Unióban

A részmunkaidőre vonatkozó szabályozás előzményei, kiindulópontjai

A részmunkaidős foglalkoztatásnak, az atipikus foglalkoztatás leggyakoribb formájának szabályozására mind a tagállamok, mind a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet,¹² mind az unió részéről történtek lépések. A szabályozás igénye – mindhárom szinten – abból a felismerésből fakad, hogy ez a flexibilis foglalkoztatási forma, a munkaidő csökkentésében való megállapodás, teljesen a felek alkujára lett bízva, vagy a meglévő jogszabályok által került szabályozásra, melyek más modellre készültek, és ezért itt nem alkalmazhatóak.

A tagállamok többségében kezdetben a részmunkaidős foglalkoztatás gyors terjedése a jogalkotás háttérben maradásával párosult, mely abban bízott, hogy a foglalkoztatás e formáját a felek megállapodásai és a munkaerőpiac autonómiája fogja megoldani.¹³ Amikor bebizonyosodott a jogalkotás passzivitásának tarthatatlansága a részmunkaidőben foglalkoztatottak jogviszonyával kapcsolatos problémákra, a jogalkotók megoldásokat kezdtek keresni a megfelelő jogszabályi környezet kialakítására.¹⁴ A probléma arra vezethető vissza, hogy a nemzeti jogok munkavállaló-védelmi szabályai, egyes szociális juttatásai sokszor csak a teljes munkaidős munkavállalókra vonatkoztak, kizárva ezzel a rövidebb munkaidőben foglalkoztatottakat. A tagállamok legtöbbször mára találunk a részmunkaidőre vonatkozó valamilyen szabályozást, természetesen nagymértékben eltérő tartalommal.

Mialatt az irányelv szabályozása késlekedett, az Európai Bíróságnak nagy számban kellett döntenie részmunkaidőben foglalkoztatott munkavállalókkal kapcsolatos kérdésekben. Végeredményben a bíróság döntései hoztak előrelépéseket a részmunkaidőben foglalkoztatottak védelme területén: gyakorlatilag a döntések lerakták a mai szabályok alapjait.

¹⁰ *New Forms of Work: Labour Law and Social Security Aspects in the European Community*. Dublin, 1994, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 25.

¹¹ Németországban 80,4 %, az Egyesült Királyságban 77,7%, Hollandiában 72,5 %, míg Magyarországon 63,8 %, *Employment in Europe 2007*. Jól látható a Magyarországra vonatkozó adatból is, hogy függetlenül attól, hogy az országban alacsony a részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya, a részmunkaidőben foglalkoztatott munkavállalók túlnyomó többsége női munkavállaló.

¹² A részmunkaidős foglalkoztatásról szóló 175. számú egyezmény.

¹³ B. Veneziani: *General Report. In Law, Collective Bargaining and Labour Flexibility in E. C. Countries*. Roma, 1992, Istituto e Zecca Dello Stato Liberia Dello Stato, 9–11.

¹⁴ M. Jeffrey: *Not Really Going to Work? Of the Directive on Part-Time Work, „Atypical Work” and Attempts to Regulate It*. ILJ, 1998/9. 199.

A Tanács 1997. december 15-i 97/81/EK irányelve a részmunkaidőről

A Tanács 97/81/EK részmunkaidőről szóló irányelve¹⁵ tulajdonképpen nem más, mint az UNICE, az Európai Gyáriparosok és Munkáltatók Szervezeteinek Szövetsége, a CEEP, az Állami Vállalatok Európai Központja és az ETUC, az Európai Szakszervezeti Szövetség által megkötött részmunkaidőről szóló keretmegállapodás jogi kötőerővel való felruházása, közösségi jogba emelése. Az irányelv az unió szociális joga alakításának új mechanizmusát tükrözi: annak lényegi tartalmát a szociális partnerek alakították ki, mely megállapodás formailag az irányelv mellékletébe került.

Maga az irányelv a mellékleten és a preambulumon kívül mindössze négy cikkből áll. Az első cikk értelmében az irányelv célja, hogy az irányelv mellékletében szereplő, a szociális partnerek által 1997. június 6-án megkötött részmunkaidőről szóló keretmegállapodást a közösségi jog részévé tegye. A második cikk szerint a tagállamoknak legkésőbb 2000. január 20-áig kell hatályba léptetniük azokat a jogszabályokat, illetve kell foganatosítaniuk azokat az intézkedéseket, amelyek az irányelv végrehajtásához szükségesek. A tagállamoknak további, legfeljebb egy év áll rendelkezésükre, hogy amennyiben szükséges, a felmerülő nehézségeket kiküszöböljék.¹⁶ A keretmegállapodás tartalmazza azokat az érdemi rendelkezéseket, melyek harmonizációjára kötelesek a tagállamok, az alábbiakban ezek áttekintésére kerül sor.

A részmunkaidőről szóló irányelv rendelkezéseinek átvétele – jogharmonizáció a részmunkaidős foglalkoztatás kelet-közép-európai realitásainak árnyékában

A részmunkaidőben foglalkoztatott munkavállalók száma, adó és társadalombiztosítási jogi környezete

A részmunkaidős foglalkoztatás magyarországi (és a legtöbb kelet-közép-európai ország) helyzetének tárgyalásakor a leglényegesebb körülmény, hogy Magyarországon a részmunkaidőben foglalkoztatottak száma rendkívül alacsony, napjainkban részmunkaidőben a munkavállalók 6 %-a dolgozik.¹⁷

A nagyságrendi különbségnek gazdasági-társadalmi okai és ennek megfelelő következményei vannak. Ha összevetjük a részmunkaidőben foglalkoztatottak arányát az összes foglalkoztatotthoz képest az egyes európai országokban, akkor nem nehéz az egyes nemzeti jogok szerepét ebben felfedezni. Azokban az országokban magasabb a részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya, ahol a jogszabályok nem minden tekintetben terjednek ki a részmunkaidőben foglalkoztatottakra, megengedve ezáltal, hogy a munkáltatók lényegesen könnyebben

¹⁵ Council Directive 97/81/EC of 15 December 1997 concerning the Framework Agreement on part-time work concluded by UNICE, CEEP and the ETUC – Annex: Framework agreement on part-time work. OJ L 014/9; az Egyesült Királyságra kiterjesztette a 98/23/EK irányelv OJ L 131/10

¹⁶ A harmadik szakasz az irányelv hivatalos lapban történő kihirdetéséről szól, a negyedik szakasz pedig az irányelv címzettjeként a tagállamokat jelöli meg.

¹⁷ Employment in Europe 2012.

tudják foglalkoztatni az ilyen munkavállalókat. Magyarországon az adó- és társadalombiztosítási szabályozás nem ösztönzi a részmunkaidős foglalkoztatást, ugyanis azáltal, hogy a munkavállalót részmunkaidőben foglalkoztatják, a munkáltatónak a munkaerőköltség vonatkozásában nincs előnye.

Az irodalomban többször előforduló megállapítás, hogy az unió tagállamai, illetve a tárgyalta megállapodás és a hazai jogi szabályozás eltérő alapon közelíti meg a részmunkaidős foglalkoztatást. Míg az előbbi elsősorban a munkáltatók igényének megfelelő rugalmas munkavégzést célozza, addig az utóbbi a munkahelymegőrzés és munkahelyteremtés alapján próbál támogatási eszközöket biztosítani. Ugyanakkor törekvések vannak abban a tekintetben is, hogy meghatározott munkavállalói rétegek (nyugdíj előtt álló korosztály, családi körülményeik miatt kevésbé mobil munkavállalók) részmunkaidős foglalkoztatásának esélyei kedvezőbbek legyenek. Ezért a későbbiekben fel kell merülnie a munkajogi és társadalombiztosítási szabályok módosítása, valamint a támogatási rendszer átalakítása kérdésének.

Azt, hogy Magyarországon a foglalkoztatás terhei útját állják annak, hogy jelentősen bővüljön a részmunkaidőben foglalkoztatottak száma, már az 1980-as évektől kezdődően rögzítették felmérések, és születtek javaslatok a részmunkaidős foglalkoztatás elterjesztésére.¹⁸ Az is evidenciaként szerepel az irodalmi közvélekedésben, hogy az erről a pontról való elmozdulás csak az adó- és társadalombiztosítási járulék jelentős mértékű csökkentésével érhető el. Olyan szintűnek kell lennie ennek a támogatásnak, hogy a munkáltató számára ösztönző legyen a részmunkaidős munkavállalók alkalmazása. Az érem másik legalább ilyen fontos oldala az, hogy a teljes munkaidőre vonatkozó minimálbér (kb. 300 euró) szintjén és az ehhez társuló adó- és társadalombiztosítási terhek mellett részmunkaidőben nem lehet munkát vállalni. Fontos követelmény tehát, hogy a munkavállaló idő- és költségráfordításának munkabérével arányosnak kell lennie, hogy vállalhassa a részmunkaidős foglalkoztatást. A jelenlegi minimálbér részmunkaidőre való alkalmazása ezt gyakorlatilag lehetetlenné teszi.

A részmunkaidős foglalkoztatás e háttere azt mutatja, hogy míg az EU idevonatkozó szabályanyaga arra irányul, hogy a részmunkaidőben foglalkoztatott nők számára teljes munkaidős társaikkal egyenlő bánásmódot biztosítson, a magyar részmunkaidős foglalkoztatás viszont a marginális létszám miatt e szabályok átvétele kevésbé hangsúlyos (sőt bizonyos vélemények szerint a szándékolt elterjesztés ellen hat.)

A részmunkaidőre vonatkozó irányelv átvétele, a részmunkaidőre vonatkozó szabályozás megközelítése

A szabályozás célját a keretmegállapodás első klauzulája két pontba tömörítve fogalmazza meg. A kinyilvánított cél egyrészt az, hogy megszűnjön a részmunkaidőben foglalkoztatottak hátrányos megkülönböztetése, illetve javuljon a részmunkaidős foglalkoztatás minősége.¹⁹ Másrészt pedig az, hogy megkönnyítse a részmunkaidős foglalkoztatás önkéntes alapon történő fejlesztését, továbbá hogy hozzájáruljon a munkaidő rugalmas megszervezéséhez,

¹⁸ Lásd Bartókné dr. Endrődi I.: *Részmunkaidő a foglalkoztatáspolitikai eszköztárban*. MSZ, 1989/12.; Frey M.: *A részmunkaidős foglalkoztatás lehetőségei és korlátai Magyarországon*. Bp. 2000. Kézirat; Frey, M. – Gere I.: *Csak az összekötő kapocs hiányzik? A részmunkaidős foglalkoztatás elterjesztésének esélyei*. MSZ, 1994/2; Frey, M. – Gere I.: *Részmunkaidős foglalkoztatás – a kihasználatlan lehetőség*. KSZ, 1994/9.

¹⁹ 1. klauzula a) pont.

figyelembe véve mind a munkáltatók, mind a munkavállalók érdekeit.²⁰ Azt, hogy az irányelv rendelkezései mennyire alkalmasak a megjelölt célok elérésére, az irányelv értékelésekor fejtjük ki.

Az irányelv személyi hatálya a munkaviszonyban álló részmunkaidős munkavállalókra vonatkozik. Eszerint az irányelvet alkalmazni kell azokra a részmunkaidős munkavállalókra, akik a nemzeti jogszabályok, kollektív szerződések vagy gyakorlat által meghatározottan munkaszerződéssel rendelkeznek, vagy munkaviszonyban állnak.²¹ Magyarországon a munkaviszonyra vonatkozó törvényi szabályokat a 2012. évi I. törvény a Munka törvénykönyvéről tartalmazza, ennek 92. §-a rögzíti a részmunkaidő definícióját, mely szerint a felek az adott munkakörre irányadó teljes napi munkaidőnél rövidebb napi munkaidőben is megállapodhatnak (részmunkaidő).²²

A diszkrimináció tilalma

Az irányelv deklaráltan leglényegesebb rendelkezése a diszkrimináció tilalmának alapelve. Eszerint a munkafeltételek vonatkozásában a részmunkaidős munkavállaló nem kezelhető kedvezőtlenebb módon, mint a hasonló teljes munkaidőben foglalkoztatott munkavállaló pusztán azért, mert részmunkaidőben dolgozik, kivéve, ha az eltérő bánásmód objektíve igazolt.²³ Az irányelv megszületése előtt is a férfiak és nők közti esélyegyenlőség biztosításának viszonylatában merült fel az unió munkajogi gondolkodásában a részmunkaidős foglalkoztatás kérdése. A közvetett diszkrimináció doktrínájának kialakításában meghatározó szerepe volt a részmunkaidőben foglalkoztatott munkavállalók által indított kereseteknek, ezt követően került a keretmegállapodás szabályai közé.

A diszkrimináció tilalma – az irányelv alkalmazása körében – csak a munkavégzéssel kapcsolatos körülmények tekintetében értelmezendő, ahogy a megállapodás preambulumban is szerepel, a szociális ellátórendszerrel kapcsolatos kérdések kívül esnek az irányelv alkalmazási körén.

Az egyenlő bánásmód természetszerűleg nem feltétlenül jelent azonos jogosultságot minden juttatásra.²⁴ Az irányelv is rögtön a diszkrimináció tilalma után rögzíti az időarányos juttatás elvét, mely szerint ahol indokolt, a *pro rata temporis* elve alkalmazandó.²⁵ Nem lehet általános érvénnyel meghatározni azt, hogy mely juttatások járnak időarányosan, és melyek függetlenek a teljesített munkaórák számától. A bíróság ítéleteiben találhatunk megállapításokat erre vonatkozóan is. Ilyen a Kowalska-ügyben²⁶ hozott ítélet, mely szerint az a tény, hogy végkielégítés csak a teljes munkaidőben foglalkoztatottaknak járt, indirekt diszkrimináció

²⁰ 1. klauzula b) pont.

²¹ 2. klauzula 1. pont.

²² Mt. 92. § (5) bek.

²³ 4. klauzula 1. pont.

²⁴ A tényleges helyzetet tekintve a részmunkaidőben foglalkoztatottak időarányos bére lényegesen alacsonyabb teljes munkaidőben foglalkoztatott társaikénál. Ez abból (is) adódik, hogy nem részesülnek műszakpótlékban, túlmunkáért juttatásban, emellett figyelembe kell venni a férfiak és nők közt meglévő munkabér-különbséget is.

²⁵ 4. klauzula 2. pont.

²⁶ 33/89. Kowalska v. Freie- und Hansestadt Hamburg [1992] ECR I-2591.

valósít meg. A munkában töltött időhöz kapcsolódó juttatásokhoz való jogosultság tekintetében a bíróság következetesen alkalmazta az egyenlő bánásmód követelményét.²⁷

Deklarációk szintjén a részmunkaidős munkavállalókra vonatkozó diszkrimináció tilalmát a magyar jog (félreértve/félretéve a közvetett diszkrimináció részmunkaidővel kapcsolatos EU-bíróági doktrínáját) megduplázza. A 2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról a 8. § (1) bekezdése r) pontja rögzíti, hogy közvetlen hátrányos megkülönböztetésnek minősül (tilos) az olyan rendelkezés, amelynek eredményeként egy személy vagy csoport foglalkoztatási jogviszonyának részmunkaidős jellege miatt részesül kedvezőtlenebb bánásmódban, mint amelyben más, összehasonlítható helyzetben levő személy vagy csoport részesül, részesült vagy részesülne. Ehhez képest a törvény 9. § bekezdése még azt is rögzíti, hogy közvetett hátrányos megkülönböztetésnek minősül az a közvetlen hátrányos megkülönböztetésnek nem minősülő, látszólag az egyenlő bánásmód követelményének megfelelő rendelkezés, amely a 8. §-ban meghatározott tulajdonságokkal (például részmunkaidős foglalkoztatási jogviszony) rendelkező egyes személyeket vagy csoportokat lényegesen nagyobb arányban hátrányosabb helyzetbe hoz, mint amelyben más, összehasonlítható helyzetben lévő személy vagy csoport van.

A magyar munkajog az irányelv *pro rata temporis* elvének alkalmazhatóságát két rendelkezésében rögzíti (érdekes módon a díjazással kapcsolatosan nem rögzíti a *pro rata temporis* elvet, és nem differenciál a díjazási formák között tekintetben, hogy melyek arányosíthatóak, és melyek nem). Eszerint a törvény kimondja, hogy teljes napi munkaidő esetén naptári évenként kétszázötven óra rendkívüli munkaidő rendelhető el, ezt arányosan kell alkalmazni, ha a munkajogviszony részmunkaidőre jött létre (Mt. 109. § [1] – [2] bek.). Ugyanígy arányosítást rendel az Mt. 53. §-a, eszerint a munkáltató jogosult a munkavállalót átmenetileg a munkaszerződéstől eltérő munkakörben, munkahelyen vagy más munkáltatónál foglalkoztatni. E foglalkoztatás tartama naptári évenként összesen a negyvennégy beosztás szerinti munkanapot vagy háromszázötvenkét órát nem haladhatja meg. Ezt arányosan kell alkalmazni, ha a munkaviszony részmunkaidőre jött létre.

A részmunkaidő önkéntessége

A keretmegállapodás szerint a munkavállaló hozzá nem járulása ahhoz, hogy részmunkaidősként foglalkoztassák a korábbi teljes munkaidő helyett, vagy hogy teljes munkaidőben foglalkoztassák részmunkaideje helyett, nem szolgálhat indokul a munkaviszony megszüntetéséhez. Nem alkalmazandó ez a szabály, ha a nemzeti jogszabály, kollektív szerződés vagy gyakorlat megengedi a felmondás indokolását olyan okból, amely a munkáltató működésére hivatkozik.

Megjegyzik az irányelv hatályba lépését követően született elemzések, hogy a részmunkaidő önkéntes vállalásáról szóló deklaráció kissé anakronisztikusnak tűnik, ha a ténylegesen megjelenő munkaerő-piaci érdekeket figyelembe vesszük. A probléma általában az – amit szinte minden e tárgyban készült vizsgálat alátámaszt –, hogy általában a munkavállalók nem akarnak (vagy nem tudnak) részmunkaidőben, részdíjazásért dolgozni. A részmunkaidőben

²⁷ Lásd a 100/95. Kording v. Senator für Finanz [1997] ECR I-5289., valamint a 1/95. Gerster v. Freistadt Bremen [1997] ECR I- 5253. ügyet.

foglalkoztatottak esetében sokszor az „önkéntesség” a munkanélküliség és a részmunkaidő, illetve a munkaviszony-megszüntetés vagy a részmunkaidő vállalása közötti választásban nyilvánul meg.²⁸

Meg kell jegyezni, hogy az irányelv szabályainak értékelésére jellemző az az álláspont, mely szerint igaz, hogy az irányelv kétséget kizáróan a deregulációt ösztönzi, és ez lehet, hogy elősegíti a részmunkaidős foglalkoztatás kívánt terjedését, de az már sokkal kétségesebb, hogy az irányelv alapján tett intézkedések elégségesek-e annak biztosítására, hogy a részmunkaidős foglalkoztatás vállalása önkéntességen alapuljon.²⁹ Tanulságosak ezzel kapcsolatosan azok a felmérések, amelyeket részmunkaidőben foglalkoztatott munkavállalók körében végeztek. Az adatgyűjtés arra vonatkozott, hogy a megkérdezettek a részmunkaidős foglalkoztatást azért vállalták-e, mert nem volt lehetőségük teljes munkaidős munkaszerződés megkötésére („nem önkéntes” részmunkaidőben foglalkoztatottak), s jelentős részük adott igenlő választ.³⁰

Az irányelv „munkáltatói és munkavállalói érdekeknek egyaránt megfelelő” kitételei is inkább politikai deklarációk, mint valós célokon nyugvó szabályok. Például ha arra gondolunk, hogy a részmunkaidős foglalkoztatás bizonyos esetekben – a munkavállaló más lehetősége hiányában – sokkal intenzívebb is lehet, mint a teljes munkaidős foglalkoztatás (pl. nincs vagy rövidebb a munkaközi szünet, valaki kénytelen két részmunkaidős állást vállalni, a munkavállaló utazási ideje és költsége megnő, nem is beszélve arról, hogy rendszerint túlmunkadíjazás sem illeti meg).³¹ Néhol az ily módon részmunkaidőben foglalkoztatott munkavállalókat nevezik „frusztrált teljes munkaidősöknek” a nagyobb munkateher miatt. Ahogy az eddig leírtakból jól látható, az irányelv tartalma igen sok szempontból elmarad a korábbi javaslatoktól, a „minimum minimuma”.

Az irányelv hatékonyságát többen is megkérdőjelezik, s tartalmát ismerve nem meglepőek azok a jóslatok, melyek szerint az irányelv szabályai nem sok hatással lesznek a nemzeti jogokra.³² Valóban, a legtöbb országban³³ az Európai Unió Bíróságának gyakorlata nyomán – legalább a jogalkalmazás által biztosítottan – az egyenlő bánásmód elve alkalmazásra kerül. Azonban korántsem jelenti a részmunkaidőben foglalkoztatottakkal kapcsolatos problémák, szociális feszültségek enyhülését, ha legalább a következő két szempontot figyelembe vesszük.

Egyrészt az elmúlt húsz évben felgyülemlett kiterjedt joggyakorlat ellenére is maradtak bizonytalan pontok a jogértelmezésben, mind a közösségi jogalkalmazás, mind a nemzeti bíróságok előtt. A jogalkotás ezeknek a feloldásában vajmi keveset segített minimális tartalmával, szándékosan kerülve a legkisebb szabályozási nívumot is.³⁴

²⁸ M. Klein (szerk.): *Part-Time Workin Europe. Gender, Jobs and Opportunities*. Frankfurt/New York, 1997, Campus Verlag, 75.

²⁹ Jefferey: *i. m.* 198.

³⁰ Több országban azoknak a munkavállalóknak az aránya, akik azt mondták, hogy csak azért dolgoznak részmunkaidőben, mert nincs lehetőségük teljes munkaidős állásra, 40% fölött van, így például Franciaországban, Olaszországban, Görögországban, Finnországban. Eurostat 1998.

³¹ Hewitt 1993. 117.

³² Jefferey: *i. m.* 198.

³³ A részmunkaidőre vonatkozó szabályozás alakulását a tagállamokban lásd Meulders–Plasman–Plasman: *i. m.* 20–23; L. Dickens: *UK part-time employees and the law - recent and potential developments*. Gender, Work and Organization 1995/11.

³⁴ Az irányelv tartalma „meglehetősen szerény”. A. Jacobs – M. Schmidt: *The right to part-time work: the Netherlands and Germany compared*. IJCLLIR, 2001/3, 381.

Másrészt több szerző is kiemeli,³⁵ hogy az egyenlő bánásmód biztosításának kimondása a részmunkaidőben foglalkoztatottakra vonatkozóan mindig csak rész megoldás lehet. Nemcsak egyenlő bánásmódot kimondó szabályokat kellene deklarálni, hanem sokkal inkább jogokat kellene biztosítani, intézkedéseket tenni. Önmagában az EU nemek közötti diszkrimináció alapuló gyakorlata nem nyújt elegendő védelmet a részmunkaidőben foglalkoztatottak számára, itt speciális részmunkaidős munkavállalókra vonatkozó intézkedések megtételére van szükség,³⁶ olyan jogszabályokra, melyek figyelembe veszik a speciális csoport speciális szükségleteit.

A részmunkaidőre, a részmunkaidőről való áttérés lehetősége

A keretmegállapodás szerint a munkaadóknak figyelembe kell venniük a munkavállaló arra vonatkozó kérését, hogy teljes munkaidős foglalkoztatásról részmunkaidős foglalkoztatásra helyezték át, amennyiben erre lehetőség nyílik a vállalkozásnál; illetve a munkavállaló arra vonatkozó kérését, hogy részmunkaidős foglalkoztatásról teljes munkaidős foglalkoztatásra helyezték át, hogy munkaideje hosszabb legyen, ha ilyen lehetőség adódik; a vállalkozásban a rendelkezésre álló részmunkaidős és teljes munkaidős munkahelyek időben történő közzétételéből a célból, hogy elősegítsék az áttérést a teljes munkaidős foglalkoztatásról a részmunkaidős foglalkoztatásra és fordítva.³⁷ A munkáltató a munkakörök megjelölésével tájékoztatja a munkavállalókat a részmunkaidős foglalkoztatás lehetőségéről (Mt. 61. § [1] bek.). A munkáltató a munkavállaló ajánlatára a gyermek hároméves koráig köteles a munkaszerződést a napi munkaidő felének megfelelő tartamú részmunkaidőre módosítani (Mt. 61. § [3] bek.).

Speciális részmunkaidő-formák

A Munka Törvénykönyve szabályai között újak a behívás alapján történő munkavégzésre, illetve a munkakör-megosztásra vonatkozó szabályok, ily módon definiálva a magyar munkajogban ezek a foglalkoztatási formák nem voltak. Több ország munkajoga ugyanakkor tartalmaz ilyen szabályokat, így például régóta alkalmazza a német munkajog is ezeket a megoldásokat.³⁸

Az Mt. 193. § (1) bekezdése nyomatékosítja, hogy a behívás alapján történő munkavégzés a részmunkaidő egyik típusa, amely nem más, mint részmunkaidőben történő foglalkoztatás, amelynek sajátossága abban áll, hogy a munkavállaló munkavégzési kötelességét a munkakörébe tartozó feladatokhoz igazodva végzi. A munkaidő legfeljebb napi hat óra lehet.

A munkavégzés adott időpontjának kezdetét és végét a munkáltató határozza meg azzal, hogy a munkavégzés kezdő időpontját legalább három nappal előre közölnie kell. Az Mt. 193. § (2) bekezdése akként rendelkezik, hogy ebben az esetben a munkaidőkeret a négy hónapot nem haladhatja meg. Az Mt. 213. §-a értelmében az Mt. 193. §-ában foglaltaktól a kollektív szerződés eltérhet. Álláspontunk szerint a munkaidőkeretet illetően a kollektív szerződésnek az Mt. 94. §-át figyelembe kell vennie.

³⁵ S. Fredman: *Women and the Law*. Oxford 1997, Clarendon Press, 240.

³⁶ B. Bercusson: *European Labour Law*. London 1996, Butterworths, 450–451.

³⁷ 5. szakasz (3) bek.

³⁸ Gesetz über Teilzeitarbeit und Befristete Arbeitsverträge (a részmunkaidőben történő munkavégzésről és a határozott idejű munkaszerződésekről, TzBfG).

Arézmunkaidő másik kodifikált speciális formája az ún. státusmegosztás (Arbeitsplatzteilung,³⁹ angol nyelvterületen jobsharing), amely egy státus több (részmunkaidős) munkavállaló által történő betöltését jelenti. A munkáltató és a munkavállaló megállapodhatnak, hogy több munkavállaló tölti ki egy státus munkaidejét (státusmegosztás). Ha a munkavállalók valamelyike akadályoztatva van a munkavégzésben, a másik munkavállaló akkor köteles őt helyettesíteni, ha erről kifejezetten egyedileg megállapodtak. A helyettesítés kötelezettsége fennáll akkor is, ha ezt a munkaszerződés sürgős üzemi érdek miatt előírja, és ez kifejezetten elvárható.

A részmunkaidőnek mindkét említett sajátos változatát a megváltozott munkaerő-piaci igények hívták életre. Jelenlétük először a szolgáltatási szektorban volt megfigyelhető, elsősorban a kisebb vállalkozások esetében, azonban a későbbiekben – éppen rugalmasságuk miatt – egyre több helyen alkalmazták ezeket a foglalkoztatási módszereket. Napjainkban túlléptek a szolgáltatási szektoron, és alapvetően a kisegítő tevékenységek körében népszerűek ezek a módszerek. Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy mind a behívásos munka, mind a munkakör megosztása pontos szabályozást igényel, ugyanis jelentősen eltérnek a tradicionális munkajogviszonyok struktúrájától. Ennek megfelelően az ilyen munkajogviszonyok létesítése és megszüntetése, a felelősségi viszonyok stb. körében találkozhatunk más országokban is többé-kevésbé részletes szabályozással.

A részmunkaidőben történő foglalkoztatás, illetve munkavállalás újabb módszere a munkakör megosztása, amely az előbbiekben tárgyalt behívás alapján történő munkavégzéshez képest jelentősebb változást tartalmaz. Ennek a konstrukciónak lényege szerint több munkavállaló egy munkáltatóval megállapodhat, hogy az egy munkakörbe tartozó feladatokat a munkavállalók közösen látják el.

Az Mt. 194. § (4) bekezdése rögzíti, hogy ez a típusú munkajogviszony megszűnik, ha a munkavállalók száma egy főre csökken. Ebből a rendelkezésből ugyanis az következik, hogy a munkaszerződés megkötésekor fennálló jogviszonybeli egység a munkajogviszony megszüntetése tekintetében nem érvényesül. Amennyiben a munkajogviszonyok megszüntetése következtében egy munkavállaló marad, ez a típusú jogviszony is megszűnik. Annak azonban nincs akadálya, hogy a felek újabb munkajogviszonyt létesítsenek.

Az Mt. 194. § (2)–(3) bekezdése a munkakör megosztásával teljesített munkajogviszonynak csak néhány lényeges tartalmi elemét szabályozza. Ami a munkaidőt illeti, mivel a munkavállalók maguk osztják be munkaidejüket, a munkaidő-beosztás tekintetében a kötetlen munkarend szabályait kell alkalmazni. A munkakör-megosztás feltételezi a munkáltató és a munkavállaló hatékony megállapodását, továbbá a munkavállalók egymás közötti megállapodását is. Erre alapozva a jogalkotó csupán annyit rögzít, hogy a munkabér a munkavállalókat – eltérő megállapodás hiányában – egyenlő arányban illeti meg. Ez a megállapodás létrejöhet a munkáltató és a munkavállaló között, de akár a munkavállalók egymás közötti megállapodása is rendezheti a bérarányokat. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a munkabérrel kapcsolatos egyéb jogszabályokat ne tartsák be a felek, különös tekintettel az adó és a társadalombiztosítási jogi jogszabályokra.

³⁹TzBfG 13. §.

Between EU Standards and Central-European Realities: Legislation of Part-time Employment in Hungary

In respect of part-time work, Member States of the Union are divided: in some Member States the proportion of those employed part time is quite big, in some other Member States the number of those employed part time is rather small (countries in Central-Eastern Europe usually fall under this category). However, the relevant Directive of the EU prescribing the equal treatment of part-time workers imposes the obligation to regulate on these countries as well, though increasing the number of part-time workers is nothing more than an objective set in these countries. Declaring equal treatment in the field of labour law contributes to and increases the burdens imposed on employment thus meaning a new challenge to the attainment of this objective, which can only be reached by the state assuming a significant role: by the reduction of the taxes and contributions payable by employers.

MŰHELY

Kapronczai István

A magyar agrárgazdaság
az EU-csatlakozást követő években

Az Európai Unióhoz való csatlakozástól napjainkig egy évtized telt el. Történelmi időszak. 2004-ben – tagországgá válva – átalakult a világ, amely Magyarországot körülveszi, és hazánk is új kapcsolódási pontokat keresett ebben a megváltozott környezetben. Nem csupán sodródunk az eseményekkel, magunk is kezdeményezői voltunk azoknak. Tudtuk, mit akarunk, merre indulunk, és bízunk abban, hogy egy gazdagabb és jobb országot építhetünk. Elértük céljainkat? Csalódtunk? Kérdések, amelyekre ma még korlátozott válaszok adhatók. Ugyanakkor a szerző meggyőződése, hogy hiányérzeteink nem az uniós tagságból adódnak.

Hazánk nagy reményekkel lett tagja az Európai Uniónak. A rendszerváltáskor elgondolt európai integrációs cél valósult meg ezzel, és túlzó várakozások is megfogalmazódtak. Sokan azt gondolták, az egységes uniós piacon, a bővülő támogatási lehetőséggel élve az ágazat egyik évről a másikra le fogja dolgozni hátrányait, versenyképessé válik, ezzel piacokat nyer, és így a gazdálkodás jövedelemhelyzete rohamosan javulni fog. Ugyanakkor az Európai Uniót, a közös agrárpolitikát és hazánk mezőgazdaságának sajátosságait ismerő szakértők a lehetőségek mellett a kockázatokkal is tisztában voltak. Mindezeket tudományos közleményekben, cikkekben meg is fogalmazták. Ezek a publikációk nem annyira a csatlakozási hatásokat számszerűsítették, inkább javaslatokat fogalmaztak meg annak érdekében, miként használjuk ki a közös agrárpolitikában rejlő lehetőségeket. A konkrét hatásokat is felvető publikációk általában a veszélyekre hívták fel a figyelmet, de a csatlakozás indokoltságát nem kérdőjelezték meg.¹

Bár a felkészülés, különösen pedig a termelők felkészítése a közös agrárpolitikából adódó kihívásokra nem volt sikeres, meggyőződésünk, hogy – a veszélyekre fókuszáló szakirodalmi vélemények és a napjainkban fel-feltörő euroszkepticizmus ellenére – az ágazat összességében jól járt az uniós csatlakozással, ami bizonyítható.² Bár a Magyarországgal egy időben csatlakozó országok általában jobban éltek az uniós kínálat lehetőségeivel, az integráción kívül sokkal több gondal kellene szembenéznünk, termelési színvonalunk elmaradna a jelenlegitől, termékeink külpiacon értékesítése nagyobb kihívás elé állítana bennünket, és a vidék életszínvonala, valamint foglalkoztatása még alacsonyabb szintű lenne.

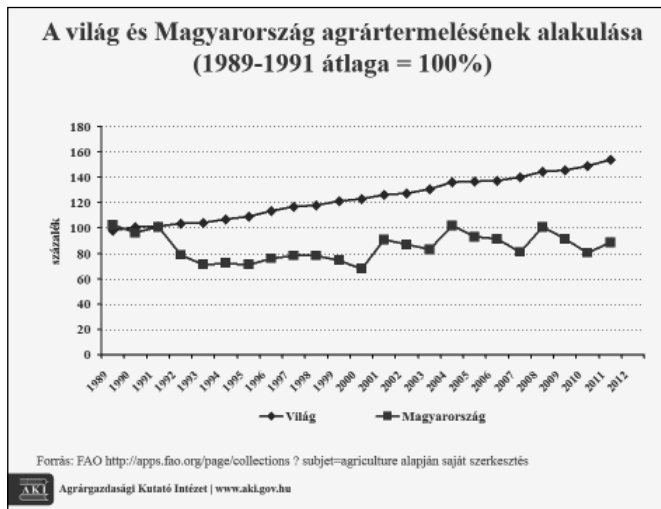
Kapronczai István (1952) – agrárközgazdász, főigazgató, c. egyetemi tanár, Agrárgazdasági Kutató Intézet, Szent István Egyetem, Budapest, kapronczai.istvan@aki.gov.hu

¹ Kartali János: *A főbb agrártermékek piacra jutásának feltételei az EU-csatlakozás küszöbén*, I. kötet, Növényi termékek. Bp. 2004. (Agrárgazdasági Tanulmányok 2004/1. szám. I. kötet.) 93–103; Nyárs Levente – Papp Gergely – Vőneki Éva: *A főbb hazai állattenyésztési ágazatok kilátásai az Európai Unióban*. Bp. 2004. (Agrárgazdasági Tanulmányok 2004/4. szám) 83–88; Potori Norbert – Udovecz Gábor: *Az EU-csatlakozás várható hatásai a magyar mezőgazdaságban 2006-ig*. Bp. 2004. (Agrárgazdasági Tanulmányok 2004/7. szám) 80–84; Popp József: *Az Agrárpolitikák mozgástere a nemzetközi kereskedelem liberalizálásának tükrében*. Bp. 2003. (Agrárgazdasági Tanulmányok 2003/8. szám) 98–105.

² Kapronczai István: *Agrárgazdaságunk jelene és jövője*. Bp. 2014. (Gazdálkodás) 95–118.

Szerepünk a világban

A II. világháborút követően a keleti blokk országai közül a mezőgazdaság fejlesztésében, az eredmények európai szinttel való megmértetésében Magyarország jutott legmesszebbre a rendszerváltás időszakáig. Annak ellenére igaz ez, hogy a magyar mezőgazdaság belső problémái már az 1980-as évek elején-közepén megjelentek. Az ágazat drasztikus erodálódása azonban csak a rendszerváltás után kezdődött. Míg a világ mezőgazdasági termelésének bővülése 1990 és 2012 között meghaladta az 50%-ot, a magyarországi mintegy 10%-kal visszaesett (1. ábra). Ha a rendszerváltás óta eltelt két évtized biológiai technikai változásait, fejlődését is mérlegeljük, bátran állítható, hogy hazánk jelenleg messze nem használja ki az agrárgazdaságában rejlő adottságait.

1. ábra

Magyarország méreteinél fogva a világ agrártermelésének csak igen kis hányadát adja. Összehasonlítható termelési értékadatok hiányában ezt a külkereskedelmi arányok alapján szemléltethetjük. Magyarország a világ agrárexportjából évtizedek óta 1% alatt részesedik, nettó agrárexportőr ország lévén, a kivitelből való részesedésünk értelemserűen meghaladja a termelésben képviselt arányunkat. A kiemelkedően magas hazai exportárbevételt realizáló 2011-ben a világ agrárexportjából 0,78% arányban részesedtünk (2. ábra). A világ agrárimportjából való arányunk meredeken emelkedett, a 2002. évi 0,28%-ról folyamatosan növekedve a vizsgált időszak záró éveinek átlagában megközelítette a 0,5%-ot.

Mindezek a változások abban az időszakban következtek be, amikor keresleti piac jellemezte az élelmiszerek világkereskedelmét, és az élelmiszerek egyre inkább stratégiai termékké váltak. A folyamat a CRB élelmiszer-alindex (árindex) elemzésével bizonyítható (3. ábra). Ez az élelmiszerek áralakulását mutatja a világpiacon, és három markáns szakasza különböztethető meg:

– az első olajárrobbanásig, nagyjából 1973–74-ig az élelmiszerek világpiacát mérsékelt árak és nagy árstabilitás jellemezte;

2. ábra

3. ábra

– az olajárrobbanás után az élelmiszerek ára hirtelen a korábbi mintegy két és félszeresére növekedett, és megfigyelhetővé vált a volatilitás, ami az élelmiszerárak 15–20%-os kilengésében jelentkezett;

– 2006–2007-től kezdődően az ingatlanpiaci, majd pénzügyi válság következtében az élelmiszerek piacán is felerősödött a spekuláció, a kínai és indiai élelmiszerkereslet erőteljes növekedése, valamint az élelmiszerekért versengő megújuló energiatermelés térnyerése

következtében drasztikus áremelkedés volt tapasztalható a világ élelmiszerpiacain, és az árki-
lengések még markánsabbá váltak.

Már korábban is leírtuk, Magyarország mezőgazdaságának az unió keretein belül kellett
pozicionálnia magát. Felmerül a kérdés, sikerült-e megfelelni ennek a kihívásnak, javítottunk
vagy rontottunk a helyzetünkön.

A kérdés megválaszolása nem egyszerű feladat. Pozíciónk megítélésében leginkább az EU
mezőgazdasági kibocsátásából való részesedésünk vizsgálata lehet a segítségünkre.

Az 1. táblázat adatai alapján megállapítható, hogy az EU-25 tagországok³ alapján számí-
tott mezőgazdasági kibocsátása 2011–2013 átlagában 20,7%-kal haladta meg 2004–2006 átlag-
gát. A magyar mezőgazdaság kibocsátása a vizsgált időszakban ennél 2%-kal nagyobb ütem-
ben, 22,7%-kal növekedett. Ez azt bizonyítja, hogy az ország pozíciói javultak az Unión belül.

1. táblázat

A mezőgazdasági kibocsátás alakulása az EU-25 tagállamaiban (alapáron, milliárd euró)

Országok	2004–2006	2007–2010	2011–2013	2011–2013/2004–2006 (%)
EU-25	316,3	339,7	381,7	120,7
Ausztria	5,5	6,2	7,1	129,6
Belgium	6,9	7,7	8,3	121,1
Ciprus	0,6	0,7	0,7	112,0
Csehország	3,6	4,2	4,9	137,2
Dánia	8,2	9,1	11,4	138,7
Egyesült Királyság	22,3	23,5	28,6	127,9
Észtország	0,5	0,7	0,9	161,6
Finnország	3,8	4,1	5,0	130,2
Franciaország	63,1	66,6	74,9	118,7
Görögország	11,5	10,6	10,8	93,5
Hollandia	21,3	23,9	26,3	123,7
Írország	5,8	5,7	7,0	121,4
Lengyelország	15,1	19,8	22,8	150,6
Lettország	0,8	1,0	1,2	160,1
Litvánia	1,5	2,1	2,8	183,5
Luxemburg	0,3	0,3	0,4	135,1
Magyarország	6,2	6,6	7,6	122,7
Málta	0,1	0,1	0,1	104,6
Németország	41,1	46,5	52,9	128,8
Olaszország	44,9	45,2	49,1	109,5
Portugália	6,1	6,3	6,5	105,7
Spanyolország	39,5	40,6	42,5	107,6

³ Összehasonlítható adatokkal a 2004–2013 közti időszakra csak az EU-25 tagországokra rendelkezünk.

Országok	2004–2006	2007–2010	2011–2013	2011–2013/2004–2006 (%)
Svédország	4,6	5,1	6,3	135,4
Szlovákia	1,8	2,0	2,3	130,4
Szlovénia	1,1	1,1	1,2	110,3

Forrás: EUROSTAT

Mindezek ellenére figyelmet érdemel, hogy a tagországok többségében erősebb volt az ágazat kibocsátásának bővülése, mint Magyarországon. 14 tagországban a növekedés meghaladta a hazai értéket, és csupán 10 tagország maradt el attól. Szembetűnik a déli országok gyenge teljesítménye, aminek okai mélyebb elemzést igényelnének. Ennél azonban sokkal inkább elgondolkodtató a velünk együtt csatlakozott országokkal való összevetés. Magyarország 22,7%-os bővülésével szemben Szlovákia kibocsátása 30,4, Csehorszáé 37,2, Lengyelorszáé 50,6, Lettorszáé és Észtorszáé 60–62, míg Litvániáé 83,5%-kal növekedett.

Stabil pénzügyi helyzetbe került a magyar mezőgazdaság

A mezőgazdaságra vonatkozóan egy alapmegállapítást tehetünk, amely azt rögzíti, hogy az ágazat az elmúlt 2-3 évtizedben nem volt olyan kedvező gazdasági kondícióban, mint az elmúlt három évben. Nem azt állítjuk tehát, hogy az ágazat alapvető strukturális gondjai megoldódtak volna, „csupán” azt, hogy a mezőgazdaság egy pénzügyileg stabil időszakot élt meg a 2011–2013 közti időszakban. Ennek okai azonban csak részben adódtak belső hatások eredőjeként, kiemelten két tényezőnek volt köszönhető. Ezek a következők:

- a mezőgazdasági termékek áremelkedése;

4. ábra

– valamint az uniós támogatási rendszer.

A kedvező pénzügyi helyzetet a 4. ábra adatai is bizonyítják, amelyek a mezőgazdasági vállalkozások adózás előtti eredményét mutatják. Ebből szembetűnik az egyértelműen emelkedő tendencia. 2003-ban az adóbevallást készítő vállalkozások esetében az adózás előtti veszteség 4,5 milliárd forinttal meghaladta az adózás előtti nyereséget. Ettől kezdődően – két év kivételével – javult a vállalkozások jövedelemhelyzete, és az adózás előtti eredmény 2012-ben már meghaladta a 146 milliárd forintot.

Ugyancsak a gazdaságok viszonylag kedvező pénzügyi kondícióját jelzik a mezőgazdasági társas vállalkozások hitelállományának alakulására vonatkozó adatok is. A válság ellenére a mezőgazdaságban nem volt drasztikus a hitelállomány csökkenése, az elmúlt években is 300 milliárd forint felett alakult. Mindezt úgy sikerült tartania az ágazatnak, hogy szinte megszűntek a kamattámogatott hitelek.

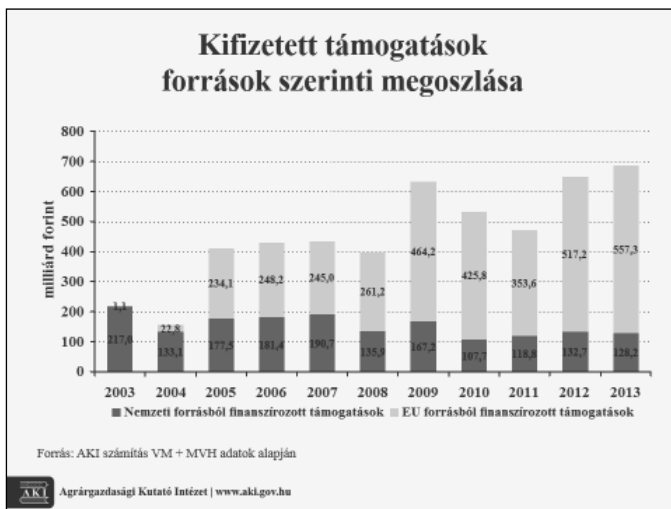
A mezőgazdaság tehát a válság ellenére 2008 után is stabil adós maradt, sőt 2009 harmadik negyedévéét követően csökkenés ment végbe a csődráta tekintetében, miközben a nemzetgazdaság egészére nézve a ráta emelkedett. Hasonló következtetésekre vezet az értékvesztéssel való fedezettség vizsgálata is. Az értékvesztéssel való fedezettség azt mutatja meg, hogy egyes ágazatok esetében a bankok milyen arányú értékvesztéssel számolnak a hitelfortfóliójukban. A mezőgazdaság – bár emelkedő tendenciát mutat a fedezettség tekintetében – a második legalacsonyabb értékekkel rendelkező nemzetgazdasági ágazat. Érdeemes megjegyezni, hogy több iparág esetében 2013 közepére megközelítette a 15%-ot ez a mutató, míg az agrár főtevékenységet végző cégek esetében a 7%-ot sem érte el.

A lejárt mezőgazdasági hitelek állományát vizsgálva megállapítható, hogy amíg 2010-ben 11,84 milliárd forint volt az egyéni és társas gazdaságok lejárt hiteleinek állománya, addig 2012-ben ez az érték lecsökkent 6 milliárd forintra. Ez az összes hitel 1,4%-a volt 2010-ben, és 0,8%-a 2012-ben. Mivel a nemzetgazdaság egészében a 90 napnál régebben lejárt hitelek aránya az összes hitelhez képest 20% körül alakult az elmúlt években, megállapítható, hogy a mezőgazdaság a megbízható adósok közé tartozik.

A kedvező pénzügyi helyzet kialakulásában szerepet játszó okok közt második helyen a támogatások említhetők. 2004 májusától kezdődően a hazai agrártámogatási rendszert az Európai Unió közös agrárpolitikájának előírásai szabták meg. Ennek keretében nemzeti forrásból, uniós forrásból fizetett támogatások, illetve együttes finanszírozású támogatások egészítik ki egymást. Meghatározó szerepet játszanak a közvetlen kifizetések és a vidékfejlesztési programok keretében finanszírozott támogatások. A korábbi hazai modellhez viszonyítva kisebb a jelentőségük a beruházási, nagyobb a jövedelemtámogatásoknak. A támogatáspolitiká egyre inkább a kevésbé piac- és kereskedelemtorzító támogatások irányába mutat.

Az uniós csatlakozás összességében kedvezően hatott a hazai gazdálkodók támogatottságára. A 2002–2003. éveket jellemző 210–220 milliárd forintos agrár- és vidékfejlesztési támogatás összege 2004-re 400 milliárd forint körülire emelkedett.⁴ 2005-től kezdődően 2012-ig az éves kifizetések 410 és 650 milliárd forint közt alakultak. 2013. évben pedig a támogatások várható összege megközelítette a 700 milliárd forintot (5. ábra).

⁴ Az első uniós évben csupán 156 milliárd forint volt a kifizetett támogatások összege. Ebben azonban az játszott a fő szerepet, hogy a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal (MVH) intézményi felkészületlensége és az Integrált Igazgatási és Ellenőrzési Rendszer (IIER) hiányosságai miatt a földalapú (SAPS) támogatások kifizetésének nagy része 2005 elejére húzódott át.

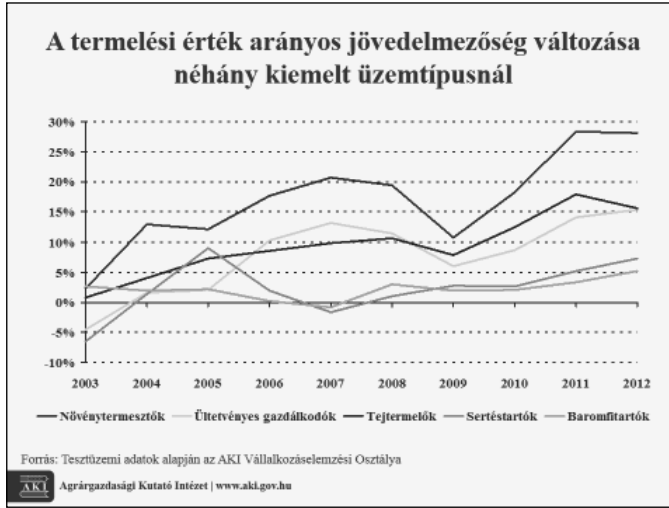

5. ábra

6. ábra

Az Európai Unióhoz történt csatlakozás egyik előnye az is, hogy a növekvő agrártámogatásoknak egyre nagyobb hányadát finanszírozzák közösségi források. Míg a csatlakozásig – értelemszerűen – a hazai költségvetés 100%-ban biztosította a kifizetett támogatásokat, 2004-ben ez az arány 85%-ra, 2005-ben pedig 43%-ra mérséklődött. Az aránycsökkenés az elmúlt években is folytatódott, ami részben az EU-s támogatások összességű növekedésének

7. ábra

(pl. SAPS) és a hazai költségvetési források kivonásának (pl. Top-up) volt a következménye. 2013-ban az uniós pénz már több mint négyötödét finanszírozza az agrártámogatásoknak.

A mezőgazdaságban az adózás előtti eredmény változásának és a támogatások változásának egyenlege évről évre negatív, vagyis az agrártámogatások egy része – az uniós gyakorlathoz hasonlóan! – a veszteséget pótolja. Magyarországon 2004 és 2009 közt a jövedelemtámogatásokból alig képződött realizált jövedelem. Pozitív változás következett azonban be, 2010-től kezdődően és napjainkban a jövedelemtámogatások összege megegyezik az ágazat társas gazdaságok bérszínvonalával korrigált adózás előtti eredményével⁵ (6. ábra).

A leírt pozitívumok mellett azonban rendkívül kedvezőtlenül értékelhető az állattenyésztő gazdaságok helyzete. Az EU-csatlakozás óta közel 4000 árutermelő állattenyésztő gazdaság megszűnt. A legnagyobb mértékben a sertésartó üzemeket számolták fel a csatlakozás után, számuk harmadára csökkent. A tejtermelők száma is számottevően mérséklődött, a juh-, kecske- és baromfitartó gazdaságok száma ugyanakkor stagnált. Az adatok alapján megállapítható, hogy Magyarországon a kiemelkedő jövedelemnövekedés egyik fontos eleme, hogy a legrosszabb jövedelmezőséggel rendelkező állattartók évről évre kihullanak a statisztikákból. Ez a tény az eredmények értékelésénél idáig kevés figyelmet kapott.⁶

A fenti folyamatot az üzemtípusonkénti jövedelemvizsgálat is alátámasztja (7. ábra). A mögöttünk álló tíz évben a növénytermesztők kiemelkedő jövedelmezőséggel termeltek. Az EU-csatlakozás időpontjától számítva a növénytermesztőkhöz képest a tejtermelők átlagos jövedelmezősége csupán 55%, a gyümölcsstermesztőké 49%, a sertésartóké 17%, a baromfitartóké 11%.

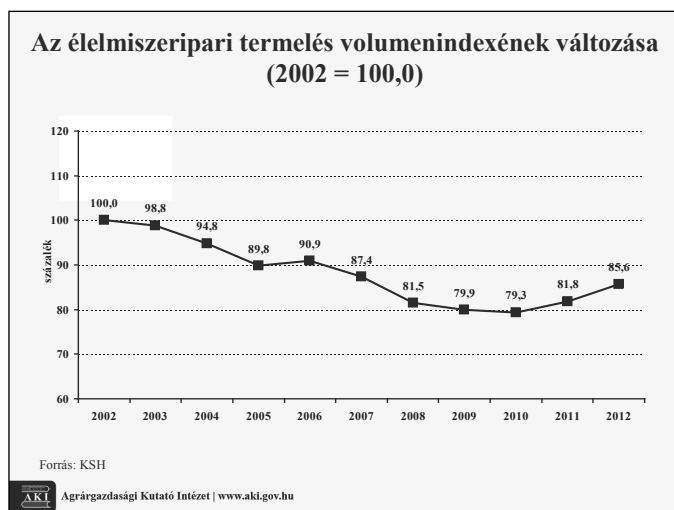
⁵ Az összehasonlíthatóság érdekében a Tesztüzemi Rendszerben az egyéni gazdaságok munkaidő-ráfordítását a társas gazdaságok fajlagos bérköltségével költségésítettük.

⁶ Kapronczai István – Keszthelyi Szilárd – Takács István: *Gazdaságok jövedelmezőségének és hatékonyságának változása*. Gazdálkodás 2014/3. 222–236. p

Nehéz helyzetben az élelmiszeripar

Ha az élelmiszeripar helyzetére is kívánunk egy alapmegállapítást tenni, a következőt írhatjuk le: az élelmiszer-termékpálya kritikus pontja ma az élelmiszeripar. Ennek elsődleges jellemzői, hogy csökken a termelés volumene, alacsony a jövedelemtermelő potenciál és elégtelen a tőkeellátottság.

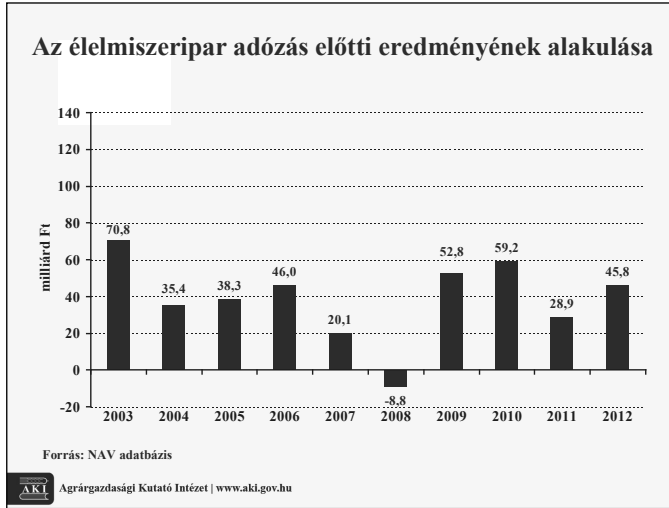
Az élelmiszeripari termelés alakulását a 8. ábra szemlélteti. Ebből látható, hogy az iparág teljesítménye 2002 és 2010 között meredeken, összességében több mint 20%-kal esett. Csupán egyetlen év volt ebben az időszakban – 2006 –, amikor nem csökkent az előző évhez viszonyított volumenindex. 2011-ben és 2012-ben megfordult a tendencia, de ennek magyarázata sem a klasszikus élelmiszeripari szakágazatok teljesítménybővülésében lelhető meg, elsősorban a bioetanol és a hobbiállateledel-gyártás felfutásával magyarázható.

8. ábra

Az élelmiszeripar általános jellemzői közt említést kell tenni az élelmiszeripar adózás előtti eredményének alakulásáról. A kedvezőtlen jövedelem pozíció a 9. ábrán látható. Míg az uniós csatlakozás előtti utolsó évben az iparág adózás előtti eredménye meghaladta a 70 milliárd forintot, az azóta eltelt időszakban – folyó áron számítva (!) – sem tudta megközelíteni ezt az értéket. Ráadásul a közel 50 milliárd forintnyi 2012. évi adózás előtti eredmény mintegy fele a keményítőgyártó szakágazathoz köthető, további 14,1 milliárd forint a növényolaj-gyártáshoz. Ha ezt a két szakágazatot kivesszük, akkor az élelmiszeripar jövedelme nem éri el a 15 milliárd forintot. Az elmúlt 3-4 év ingadozása pedig egyértelműen az alapanyagot jelentő mezőgazdasági termékek felvásárlási árainak markáns volatilitásával magyarázható.

Az élelmiszeripar rossz jövedelmi helyzete elsősorban két tényezővel magyarázható. Az adatok és a termékpályákon belüli összehasonlító elemzések azt mutatják, hogy az élelmiszeripar „beszorult” az erősebb – politikai – érdekérvényesítő képességgel rendelkező

9. ábra

mezőgazdaság és a koncentrált, erős alkupozícióban lévő kereskedelem közé, ezért az ártárgyalások folyamatos vesztese.

Az iparág fejlesztési pozícióját rontja a támogatások csökkenése. Míg a csatlakozás előtti utolsó évben az agrárgazdasági támogatások közel 15%-a az élelmiszeriparban került elköltésre, addig az ágazatban 2012-ben felhasznált 686 milliárd forint támogatásból mindössze 7,2 milliárd forint (1,05%) kötődött az élelmiszeriparhoz.

Ha az élelmiszeripar kritikus helyzetének felvetésekor említést tettünk az alacsony tőkeelátottságról, akkor meg kell vizsgálnunk a jegyzett tőke, ezen belül a külföldi tőke és a belföldi társas vállalkozások tulajdonának alakulását. E két tényező adja a jegyzett tőke közel 100%-át, mivel a rendszerváltás után az állami tulajdon 45%-ról gyakorlatilag 0-ra csökkent (10. ábra).

A külföldi tőke 2000-ben volt a legnagyobb értékű, ekkor a jegyzett tőke 62,7%-át adta. Ezután elkezdődött a csökkenése, ami különösen meredek volt 2002 és 2006 között, több mint 10%-ot esett vissza a külföldi részesedés (57,4%-ról 47,1%-ra). 2006 után megfigyelhető egy stabilizálódási időszak, de 2010 után – részben a válság hatásának tulajdoníthatóan – folytatódott a külföldi tőke kivonása a magyar élelmiszeriparból. A hivatkozott ábra pontosan szemlélteti, mennyire meghatározó a külföldi tőke jelenléte. Látható, hogy ennek változása szinte teljesen együtt mozog az ágazat jegyzett tőkéjének ingadozásával, mivel az élelmiszeriparból kivont külföldi tőkét nem pótolja a hazai befektetői, vállalkozói kör. Ennek oka csak részben a hazai tőkehiány, valójában az érdeklődés is lanyha a hazai élelmiszeripar iránt. Akik pedig pénzt invesztálnak, azok az esetek jelentős hányadában pénzügyi befektetők, céljuk nem a hosszú távú működtetés, hanem a lehetőség haszon mielőbbi kivétele a vagyontól. Ennek alapján érthető, hogy az elmúlt két évtizedben a nagy bukások, a beszállító termelőket milliárdokkal megkárosító feldolgozó csődök miatt azon vállalatok, vállalatcsoportok esetében voltak megfigyelhetők, amelyeket magyar tőkés körök vásároltak meg vagy privatizáltak.

10. ábra

A belföldi társas vállalkozások tulajdoni részesedése 2006-ban 33% volt. Ez jelentős növekedés az 1992-es – megközelítőleg – nullaszázalékos induláshoz képest. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy csak 1997-ig volt jelentős mértékű a belföldi tőke növekedése, 1998-tól már nem volt szándék hazai tőkebefektetésre. Nem lehet ugyanakkor figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy ma már az élelmiszer-gazdaságban való gondolkodás megköveteli az élelmiszer-kereskedelem szerepének hangsúlyos figyelembevételét is. Nem lehet perspektívájuk az élelmiszer-feldolgozás meghatározó hányadát képviselő kis- és középüzemeknek abban az esetben, ha termékeik értékesítését nem támogatják piacra jutást segítő állami, önkormányzati, illetve civil kezdeményezések. Ezért vetődik fel egyre gyakrabban egy, a különleges minőségű hazai termékek forgalmazásában kiemelt szereppel bíró „magyar lánc” létrehozásának igénye. Bár az ilyen irányú javaslatokat egyes véleményformálók „parasztrómantikaként” minősítik, megítélésünk szerint ilyen kereskedelmi hálózat életre hívása és támogatása a közvélemény formálásával, a marketing eszközeivel, egyéb – megengedhető – támogatásokkal hatalmas lehetőségeket jelenthet a helyi, a regionális, de akár a Kárpát-medencei élelmiszerellátásban, a hazai mezőgazdasági termékek feldolgozásában és értékesítésében.

Ki kell használni a piaci lehetőségeket

Egy olyan ország számára, amely tartósan adósságproblémával küszködik, ugyanakkor a hazai energiaforrások szűkössége miatt folyamatosan, valamint növekvő mértékben kényszerül importra, nem elhanyagolható, hogy az élelmiszer-gazdaság tartósan és folyamatosan pozitív külkereskedelmi egyenleget legyen képes előállítani. Ez akkor teljesíthető, ha a belföldi piacon minél nagyobb arányban elégíthető ki a kereslet hazai termékekkel, illetve ha tovább tudjuk

11. ábra

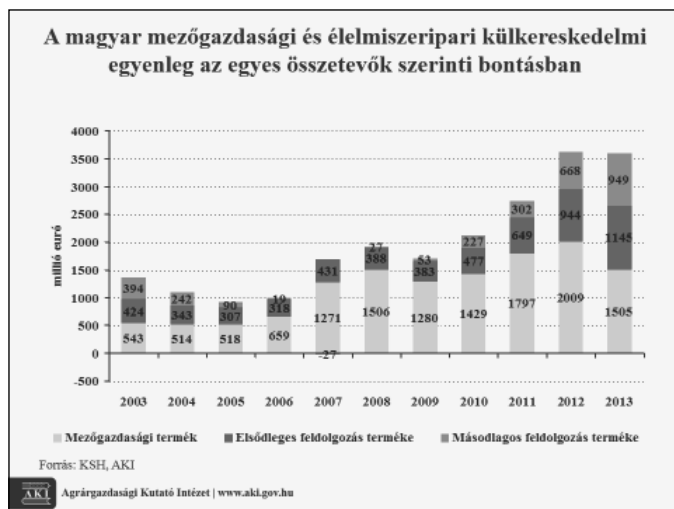
növelni exportteljesítményünket lehetőleg úgy, hogy bővül a félkész és késztermékek aránya. Tehát a piaci lehetőségek bővítése a fejlődés egyik záloga.

A hazai élelmiszerpiacon az elmúlt évtizedben jelentősen emelkedett az importtermékek aránya, és ma már megközelíti az összes forgalom 30%-át. A szakmai és laikus közvélemény is sokallja ezt az arányt, és intézkedéseket sürget mérséklésére. Megjelentek olyan politikai szlogenek is, hogy „ömlik a külföldi szemét az országba”. Ha szakmai alapon és indulatok nélkül közelítjük meg ezt a kérdést, akkor megállapíthatjuk, hogy valóban jelentős a külföldi élelmiszer aránya a hazai fogyasztásban, meghaladja a választékbővítés által indokoltat. Ennek oka azonban döntően nem az, hogy gyenge minőségű külföldi termék árasztja el az országot, hanem az, hogy egyes területeken nem vagyunk versenyképesek a külföldi termelőkkel szemben. Egyébként is veszélyes adminisztratív intézkedések meghozatalának szorgalmazása az import termékekkel szemben, mert egy pozitív agrárexport-import szaldóval rendelkező ország számára nem lehet előnyös a protekcionista kereskedelempolitika alkalmazása. Az ellenreakciók súlyosabb károkat okozhatnak, mint ami előny a hazai piacon jelentkezhet.

Megítélésünk szerint az import élelmiszerek fogyasztási aránya reálisan mintegy 20%-os szintig mérsékelhető, és ez a belföldi piacon közel 10%-os keresletbővülést jelenhet a hazai előállítású élelmiszerek iránt.

Ennél azonban jóval nagyobbak a lehetőségek a külpiacokon. A 11. ábra mutatja a magyar agrár-külkereskedelem alakulását, ami ugyancsak az elmúlt időszak sikertörténete volt. Az exportteljesítmény 2010-től kezdődően meredeken nőtt, 2012-ben és 2013-ban már meghaladta a 8 milliárd eurót. Ez akkor is megsüvegezendő teljesítmény, ha tekintettel vagyunk az agrártermékek világpiaci áralakulására, valamint a forint-euró árfolyam változására, amelyek az exportra kétségtelenül ösztönzőleg hatottak.

Az elmúlt éveket az élelmiszerimportnak az exporténál mérsékeltebb növekedése jellemezte, aminek eredményeként az egyenleg is meredeken emelkedett, 2012-ben elérte a 3,6 milliárd

12. ábra

eurót. Ez a csatlakozást követő időszakénak több mint háromszorosa. Feltehető azonban a kérdés: mennyire fenntartható az agrár-külkereskedelmi status quo? Ennek a kérdésnek megválaszolásához mélyebben kell vizsgálni az agrárexport-import szerkezetét.

A magyar mezőgazdasági és élelmiszeripari export összetételét három termékcsoportra bontva elemezhetjük.⁷ Mezőgazdasági terméken az alapanyagokat (pl. élő sertés) értjük, míg az elsődleges feldolgozású termékek (pl. hasított félsertés) az alacsonyabb feldolgozottsági szintű termékeket, a másodlagos feldolgozású termékek (pl. téliszalámi) a magasabb feldolgozottsági fokú termékeket jelenti. Minél nagyobb a feldolgozottság foka, annál nagyobb a hozzáadott érték, minél alacsonyabb, annál több munkalehetőséget „exportálunk” az országból.

A kivétel összetétele még nem jelez jelentős szerkezeti problémát, hisz mind a három termékcsoportnál markáns az export bővülése: a mezőgazdasági termékek kivitele 242%-kal, az elsődleges feldolgozás termékeié 150%-kal, a másodlagos feldolgozás termékeié pedig 162%-kal bővült az uniós csatlakozás óta. A valódi gondok akkor rajzolódnak ki, ha a magyar mezőgazdasági és élelmiszeripari külkereskedelmi egyenleget vizsgáljuk feldolgozottsági fok szerinti összetevők bontásban (12. ábra).

Az egyenleg szerkezeti elemzése alapján három tényezőre kell felhívni a figyelmet:

- a mezőgazdaság és élelmiszeripar külkereskedelmének pozitív szaldójában egyre meghatározóbb a mezőgazdasági (alap)termékek szerepe;
- a vizsgált időszakban volt olyan év is (2007), amikor a másodlagos feldolgozású termékek esetében negatív export-import szaldót produkált a külkereskedelem;
- a 2010. évet követő időszakban „meredeken” emelkedő tendenciát mutat – elsősorban – a másodlagos feldolgozás termékeinek egyenlege, de ennek fő magyarázata – mint az

⁷ Juhász Anikó – Wagner Hartmut: *Vélemény – Még pozitív az élelmiszer külkereskedelelem egyenlege*. Bp. 2009. (Világgazdaság 07. 02.) 16.

élelmiszeripar kibocsátásának bemutatásakor már említettük – nem a „hagyományos” élelmiszerek, hanem a bioetanol, a hobbiállat eledel, a petfood és a duty free termékek kivitelének bővülése.

A magyar agrárgazdaság jövőbeni pozicionálásához elsősorban azokat a stratégiai kérdéseket célszerű meghatározni, amelyek lehetőségeket és kockázatokat hordoznak magukban. Nem bizonyos – egyébként fontos és támogatást érdemlő – célokat, mint a foglalkoztatásnövelést, a versenyképesség erősítését, az állattenyésztés és növénytermesztés arányának javítását, a zöldség- és gyümölcsstermesztés felfuttatását stb. indokolt elsősorban a célkeresztbe helyezni, hanem azokat a tényezőket, amelyek pozitív hozadékként e célok megvalósíthatók. Ezek közül megítélésünk szerint napjainkban a következők emelhetők ki:

- földbirtok-politika;
- piaci lehetőségek – mint keresleti oldal;
- élelmiszer-feldolgozás;
- öntözésfejlesztés;
- közös agrárpolitika.

The Hungarian Agriculture after the EU-Access

Hungary has been a member of the European Union (EU) for ten years. As an EU Member State, the country's agriculture is part of a large but competitive market that provides great opportunities. However, farmers have to face intense competition. The study's database of statistical and other information systems shows that agriculture has benefited from EU-accession. Although countries that accessed the EU at the same time as Hungary have better exploited the opportunities, many more issues should be considered in addition to integration. The production level would not have reached the current volume, product sales on foreign markets would have faced more challenges, and the rural quality of life and employment rates would have shown even worse results. The emphasis of the study is on the changes of Hungary's role in the international agricultural economy, the pre-tax results of enterprises, development of profitability in the main sectors resulting from the balance between production volumes and value of products, support and its effects, the economic characteristics of food processing, and foreign and domestic market trends.

Balla Emese

A mezőgazdasági ágazat szerepe a kelet-közép-európai országokban az ágazati kapcsolatok mérlegének tükrében

Bevezető

Az Európai Unió tagországai közül főként a kelet-közép-európai térség országai számítanak a leggyengébben fejletteknek, azok, amelyek legkésőbb csatlakoztak az unióhoz, számottevő hatást gyakorolva annak gazdasági, társadalmi és egyéb mutatóira, új igényeket és elvárásokat támasztva számos területen az unió működésével, fejlesztési prioritásainak kijelölésével, döntéshozatalával kapcsolatban. Ugyanakkor az új tagországoknak vállalniuk kellett az integrációba való belépéssel járó sokrétű kompromisszumokat.

Annak ellenére, hogy sok esetben egységesen beszélnek e térségbeli tagországokról, tudva-levő, hogy ezek igencsak heterogén közeget alkotnak mind gazdasági, mind társadalmi szempontból, és ugyanez érvényes a mezőgazdaság nemzetgazdaságban elfoglalt helyére, szerepére is. Az unióba való belépéssel át kellett venni a közös agrárpolitika által megszabott feltételeket, bár amint Csáki és Jámбор tanulmányában olvasható: „A csatlakozás alapvetően pozitív hatást gyakorolt a térség mezőgazdaságára, noha az egyes országok különböző módon éltek a csatlakozás kínálta lehetőségeikkel, ami a kezdeti adottságokkal, valamint a belépés előtti és utáni agrárpolitikájukkal magyarázható.”¹

Tanulmányunkban négy kelet-közép-európai ország: Románia, Magyarország, Szlovákia és Csehország mezőgazdaságának szerepét, ágazati kapcsolódásait hasonlítottuk össze, rávilágítva a legfontosabb különbségekre, kiemelten tárgyalva a romániai helyzetet.

A vizsgálatok elvégzéséhez az ágazati kapcsolatok mérlegének módszerét alkalmaztuk,² amely valamely ágazat nemzetgazdaságban betöltött szerepének, más ágazatokkal való kölcsönös függőségének a leképezésére, valamint a kulcságazatok azonosítására kiválóan alkalmas.

A tanulmány a következőképpen épül fel: az első fejezetben ismertetjük az alkalmazott módszertant, azaz az ágazati kapcsolatok mérlegének módszerét. A második fejezetben röviden bemutatjuk a

Balla Emese (1984) – közgazdász, PhD, egyetemi adjunktus, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Természet-tudományi és Művészeti Kar, Jogtudományi és Európai Tanulmányok Tanszék, Kolozsvár, ballaemese@kv.sapientia.ro

¹ Csáki Csaba – Jámбор Attila: *Az európai integráció hatása a közép-kelet-európai országok mezőgazdaságára*. Közgazdasági Szemle. LIX (2012). július–augusztus. 892–910. 892.

² A szakirodalomban több olyan kutatás lelhető fel, amely a mezőgazdaság nemzetgazdaságban betöltött szerepét az ágazati kapcsolatok mérlegének a módszerével tanulmányozza, például Vincze Mária – Madaras Szilárd: *Analysis of the Romanian agriculture in the period of transition, based on the national accounts*. Bulletin of the Szent István University. Special Issue. Part1 (2008). 111–121. vagy Kemény Gábor – Lámfalusi Ibolya – Tanító Dezső: *Az agrárgazdaság nemzetgazdasági szerepe az ágazati kapcsolatok mérlege alapján*. Gazdálkodás. LVI(2012). 3. szám. 201–210. stb.

vizsgált országok mezőgazdasági termelésének főbb jellemzőit, a harmadik fejezet pedig az ágazati kapcsolatok mérlege alapján végzett számításaink eredményeit tartalmazza, amely kitér az agrár-ágazat termelésben, bruttó hozzáadott értékben és foglalkoztatásban betöltött szerepére, a mezőgazdasági termelés összetételére felhasználási és ráfordítási oldalról, a mezőgazdaság ágazatközi kapcsolataira, illetve kulcságazat-elemzésre is. Végül néhány következtetést fogalmazunk meg a vizsgált országok mezőgazdaságának a nemzetgazdaságban betöltött szerepét illetően.

Az alkalmazott módszertan és az adatok forrása

Az input-output analízis

Az input-output analízist, avagy az ágazati kapcsolatok mérlegének módszerét Wassily Leontief³ fejlesztette ki az 1930-as évek végén, de különösen népszerűvé a hatvanas években vált. Azóta széles körben elterjedt e módszer használata, sokan sokféleképpen fejlesztették tovább, kiszélesítve az alkalmazási területeit is.

Az input-output analízis olyan modellen alapul, amely egy ország vagy régió gazdasági ágazatai közötti kapcsolatokat a termékek és szolgáltatások áramlásának tükrében fedi fel, így elemezhetővé válik a gazdaság teljes kibocsátásának szerkezete mind felhasználási, mind forrásoldalról, és azonosítani lehet a kulcságazatokat is. Kulcságazatnak azok az ágazatok tekinthetők, amelyek változása valamely külső tényező hatására a legszámottevőbb változást képes előidézni az ország termelési szintjében, a jövedelmek nagyságában, a foglalkoztatottak számában stb. Az input-output modellek segítségével végzett elemzések eredményei a politikai döntéshozók segítségére is válhatnak, hiszen e módszer által előre jelezhetőek azok a változások, amelyeket valamely gazdaságpolitikai intézkedés meghozatala idézne elő az ország gazdasági termelésében, jövedelemszintjében, a foglalkoztatásában stb.⁴

Az input-output analízis módszerének alapeleme az input-output tábla, avagy az ágazati kapcsolatok mérlege, amely adott évben, adott országban vagy régióban végbemenő gazdasági áramlásokat tartalmazza, javak és szolgáltatások értékeként, eredet és felhasználás szerint.

Az input-output tábla sorai az ágazatok évi kibocsátásának szerkezetét mutatják fogyasztók szerint, míg az oszlopai az ágazatok termeléséhez szükséges források szerkezetét tartalmazzák származás szerint. Így az ágazati kapcsolatok elemzése mind keresleti, mind pedig kínálati oldalról elvégezhető.

Az input-output tábla négy részre osztható (*1. táblázat*):

- az első negyed az ágazatok közötti tranzakciók értékét tartalmazza, az ún. belső mátrix;
- a második negyed (jobbról) az ágazatok végső felhasználásra szánt termékeinek az értékét (Y), vagy más szóval az ágazatok termékei iránti végső keresletet mutatja általában a

³ Wassily Leontief (1906–1999) Nobel-díjat kapott az input-output módszer kidolgozásáért. Első input-output analízis témájú műve: *Quantitative Input and Output Relations in the Economic System of the United States*. Review of Economic Statistics 19 (1936). 105–125.

⁴ Konstantinos Mattas – Stratos Loizou – Vangelis Tzouvelekas – Tsakiri Meropi: *A common input-output model. = Rural Balkans and EU Integration. An Input-Output Approach*. Szerk. Andrea Bonfiglio – Roberto Esposti – Franco Sotte. Franco Angeli. Milano 2006. 55–74. 55.

következő főbb kategóriák szerint: háztartások, kormányzat, nonprofit szervezetek fogyasztása, bruttó állótöke-képződés, készletváltozás, export;

– a harmadik negyed (az első negyed alatt) az elsődleges (azaz az ágazatközi áramlásokon kívülről jövő) ráfordítások értékét tartalmazza (P):⁵ az alkalmazottak juttatásai, adók és illetékek, támogatások, egyéb hozzáadottérték-összetevők, import stb.;

– a negyedik negyed elemeit, azaz a végső felhasználás és az elsődleges ráfordítások tranzakcióit általában nem szokták feltüntetni a statisztikákban.

A táblázat utolsó sora az ágazati ráfordítások értékét, az utolsó oszlopa pedig az ágazati kibocsátások értékét mutatja.

1. táblázat. Az input-output tábla általános felépítése⁶

	Köztes fogyasztás (fogyasztó ágazatok)						Végső felhasználás	Ágazati termelés	
	1	2	...	j	...	n			
Köztes ráfordítások (eladó ágazatok)	1	x_{11}	x_{12}	...	x_{1j}	...	x_{1n}	Y_1	X_1
	2	x_{21}	x_{22}	...	x_{2j}	...	x_{2n}	Y_2	X_2

	i	x_{i1}	x_{i2}	...	x_{ij}	...	x_{in}	Y_i	X_i

n	x_{n1}	x_{n2}	...	x_{nj}	...	x_{nn}	Y_n	X_n	
Elsődleges ráfordítások	P_1	P_2	...	P_j	...	P_n			
Ágazati ráfordítás	X_1	X_2	...	X_j	...	X_n			

Az ágazatok felhasználási és beszerzési tevékenységeit illetően az input-output tábla alapján az (1) és (2) egyenletek írhatók fel:

$$(1) \quad X_i = \sum_{j=1}^n x_{ij} + Y_i,$$

ahol X_i az i ágazat teljes kibocsátásának az értékét jelenti, x_{ij} az i ágazat termelésének azon része, amelyet a j ágazat fogyaszt el, Y_i pedig az i ágazat termékei iránt keletkező végső kereslet, n a gazdasági ágazatok száma.

$$(2) \quad X_j = \sum_{i=1}^n x_{ij} + P_j,$$

ahol X_j a j ágazat összes ráfordítását jelöli, x_{ij} azon javak vagy szolgáltatások értékét, amelyeket a j ágazat az i ágazattól szerez be, és P_j a j ágazat elsődleges ráfordításainak az értékét mutatja.

⁵ A szakirodalomban ez a kategória *végső kifizetések* megnevezés alatt is szerepel.

⁶ Saját szerkesztés Konstantinos Mattas – Stratos Loizou – Vangelis Tzouvelekas – Tsakiri Meropi: *i.m.* 59. alapján.

A közvetlen ágazatközi kapcsolatok mérése: az áramlási mutató⁷

Az ágazati kapcsolatok erősségének becslésére sokféle módszer létezik. Az input-output tábla első negyedében található tranzakciós mátrixból könnyen kiszámítható, hogy egy bizonyos ágazat ráfordításaiban milyen százalékban szerepelnek az egyes ágazatok termékei, valamint az is, hogy az adott ágazat termékeinek fogyasztásában milyen szerephez jut az egyik vagy másik ágazat. E kéttípusú információhalmaz összevonásával eljutunk ahhoz a mutatóhoz, amelyet e tanulmányban is használunk: az úgynevezett áramlási mutatóhoz.⁸

Az i és j ágazatok közötti kapcsolat erősségét jelző áramlási mutatót a következőképpen számítják:⁹

$$(3) \quad FI_{ij}(\%) = (x_{ij} / \sum_{i=1}^n x_{ij} + x_{ij} / \sum_{j=1}^n x_{ij}) / 2 * 100.$$

Ha a mutató értéke nagy, azt jelenti, hogy erős kapcsolat van a két ágazat között. E kölcsönös függőség megközelíthető mind keresleti, mind kínálati oldalról. Tehát abban az esetben, ha az i ágazat köztes ráfordításainak viszonylag nagy hányada a j ágazat termeléséből származik, és ugyanakkor ez az érték a j ágazat köztes felhasználásra szánt termelésében is viszonylag nagy arányt képvisel, elmondható, hogy az i és j ágazatok között erős hátrairányuló kapcsolat van.

Fordított esetben pedig, amennyiben a j ágazat az i ágazat által köztes felhasználásra szánt termékeinek viszonylag nagy hányadát vásárolja meg, és ez az érték a j ágazat köztes ráfordításaiban nagy arányt képvisel, elmondható, hogy i és j ágazatok között erős előremutató kapcsolat van.

Például Románia esetén a mezőgazdaság köztes felhasználásra szánt termelésének 54%-át az élelmiszeripar vásárolja meg, és ez az érték az utóbbi ágazat ráfordításainak 57 %-át teszi ki. Így tehát az áramlási mutató értéke: 55,5%.¹⁰ Fordított esetben kiszámítható, hogy az élelmiszeripar köztes felhasználásra szánt termékeinek mindössze 5%-át használja fel a mezőgazdaság, amely az utóbbi ágazat ráfordításainak mindössze 2%-át teszi ki. Ebben az esetben az áramlási index értéke 3,5%.

A fenti számítások eredményei alapján megállapíthatjuk, hogy a mezőgazdaság és az élelmiszeripari ágazat között erős előremutató (forward linkage) és gyenge hátramutató (backward linkage) kapcsolat van.

A közvetett ágazatközi kapcsolatok mérése multiplikátorok segítségével

A közvetlen ágazatközi kapcsolatok mellett fontos megvizsgálni a közvetett ágazatközi kapcsolatok erősségét is, ugyanis míg az első esetben arra kapunk választ, hogy milyen hatással

⁷ Az angol nyelvű szakirodalomban a *flow index* megnevezés szerepel.

⁸ A mutató forrása a European Commission – Joint Research Centre's Institute for Prospective Technological Studies (IPTS): *Contribution to the Report on Guiding Principles for Product Market and Sector Monitoring*. C&S... JRC D(2007). Seville 27/07/2007. 3. Interneten elérhető: http://susproc.jrc.ec.europa.eu/docs/CONTRIBUTIONTOTHEREPORTONGUIDINGPRINCIPLES_000.pdf (letöltés ideje: 2014. 2. 27.)

⁹ Saját szerkesztésű képlet az IPTS: *i.m.* tanulmányban szereplő leírás alapján.

¹⁰ A következőképpen számítjuk ki: $(54\% + 57\%)/2 = 55,5\%$.

lesz az egyik ágazat tevékenységének a változása a vele közvetlen kapcsolatban levő ágazat vagy ágazatok tevékenységére, addig a második esetben azt becsülhetjük meg, hogy milyen hatások jelentkeznek a teljes gazdaság szintjén.

Valamely ország gazdaságában azok az ágazatok számítanak kulcságazatnak, amelyek változása a legnagyobb változást képes generálni a teljes gazdaság szintjén. A kulcságazatok azonosítása történhet mind keresleti, mind kínálati oldalról. Keresleti oldalról azok az ágazatok tekinthetők kulcságazatnak, amelyeknél a kibocsátásuk iránti végső keresletben bekövetkező egy egységnyi növekedés a legnagyobb változást képes kiváltani a teljes gazdaság termelésében, jövedelmében vagy foglalkoztatásában azáltal, hogy növeli a többi ágazat köztes felhasználásra szánt kibocsátása iránti keresletet. Ezeket a hatásokat *hátrafelé irányuló multiplikátorokkal*¹¹ becsülhetjük meg.

Például ha a villamosenergia-ágazat növeli a kibocsátását, akkor megnő a villamosenergia-termelő erőművek (mint vásárlók) részéről jelentkező kereslet azon ágazatok termékei iránt, amelyek a villamosenergia előállításához szolgáltatnak inputokat (például szén, nyersolajat, természetes gázokat).¹²

Másfelől pedig a kínálati oldalú elemzéssel azok az ágazatok azonosíthatók, amelyek esetén azáltal, hogy a bruttó hozzáadott értékükben egy egységnyi növekedés következik be, a legnagyobb inputnövekményt képesek szolgáltatni a többi ágazat számára. Ezeket a hatásokat az *előreirányuló multiplikátorok*¹³ segítségével számíthatjuk ki.

Az előbbi példát folytatva, azáltal, hogy megnő a villamosenergia-ágazat (mint eladó) termelése, megjelenik egy villamosenergia-mennyiség-többlet, amelyet más ágazatok inputként használhatnak a termelési tevékenységükben.¹⁴

Dietzenbacher és Los¹⁵ szerint a kéttípusú multiplikátor ugyanazt a jelenséget méri, de két különböző szempontból. Kweka, Morrissey és Blake¹⁶ viszont felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy egy gazdaságban minden ágazat valamelyest fontosnak tekinthető, így a kulcságazatok azonosítása csakis az ágazatok sorrendbe állításával igazolható.

A kulcságazatok azonosítását tehát azok hátramutató és előremutató multiplikátorai értékének az összevetésével becsültük meg. Háromféle multiplikátort számítottunk ki: termelési, foglalkoztatási, valamint jövedelmit. A termelési multiplikátorokat értelmeztük korábban, a foglalkoztatási, illetve jövedelemmultiplikátorokat pedig a következőképpen magyarázzuk. Valamely ágazat foglalkoztatási, valamint jövedelmi hátraírányuló multiplikátora azt mutatja, hogy hány személlyel, illetve hány pénzegységgel változik a foglalkoztatás, illetve a foglalkoztatottak juttatásainak az összege a teljes gazdaság szintjén, ha egy pénzegységgel változik az adott ágazat végső kereslete. Az előremutató multiplikátorok esetén a magyarázat hasonló,

¹¹ Angol megnevezése: backward multiplier.

¹² IPTS: *i.m.* 7.

¹³ Angol megnevezése: forward multiplier.

¹⁴ IPTS: *i.m.* 7.

¹⁵ Erik Dietzenbacher – Bart Los: *Analyzing R&D multipliers*. Conference Paper - 13th International Conference on Input-Output Techniques. University of Macerata, Italy August 21-25th, 2000. 3. Interneten elérhető: <http://policy.rutgers.edu/cupr/iioa/Dietzenbacher&LosR&DMults.pdf> (letöltés ideje: 2014. 7. 30.)

¹⁶ Josaphat Kweka – Oliver Morrissey – Adam Blake: *Is tourism a key sector in Tanzania? Input-output analysis of income, employment and tax revenue*. TTRI Discussion Paper. No.2001/1. 21. Interneten elérhető: <http://fama2.us.es:8080/turismo/turismonet1/economia%20del%20turismo/turismo%20zonal/afrika/IS%20TOURISM%20A%20KEY%20SECTOR%20IN%20TANZANIA.PDF> (letöltés ideje: 2013. 3. 10.)

azzal a különbséggel, hogy ez esetben az ágazat bruttó hozzáadott értékében bekövetkező egy egységnyi változás hatását becsüljük meg.

Az előre- és hátrairányuló multiplikátorok számítási módja számos fejlesztésen ment keresztül az elmúlt több mint hatvan év során, így hatalmas szakirodalom áll rendelkezésre e témában¹⁷.

A multiplikátorok számításánál alkalmazott főbb lépéseket az IPTS¹⁸ jelentésében szereplő módszertan alapján mutatjuk be.

1. Első lépésben kiszámítjuk a ráfordítási, illetve az eladási együtthatók mátrixának elemeit:

Ráfordítási együtthatók

$$(4) \quad A = Z * \text{diag}(x)^{-1}$$

Eladási együtthatók

$$(5) \quad A^* = \text{diag}(x)^{-1} * Z$$

ezekben Z a belső mátrix, x az ágazati kibocsátások oszlopvektora.

2. E mátrixok invertálásával megkapjuk a Leontief-féle, illetve a Ghosh-féle¹⁹ inverz mátrixokat, amelyek a multiplikátorok számításának alapját képezik:

Leontief-inverz

$$(6) \quad L = (I - A)^{-1}$$

Ghosh-inverz

$$(7) \quad L^* = (I - A^*)^{-1}$$

3. Az ágazatok nagyságának figyelembevétele céljából súlyozni kell az egyes ágazatok multiplikátorait: a hátrairányuló multiplikátorok esetén az adott ágazat a teljes gazdaság végső fogyasztásában, az előreirányulóknál pedig a teljes bruttó hozzáadott értékben képviselt részarányának függvényében.

Súlyozott Leontief-inverz

$$(8) \quad L_w = (I - A)^{-1} \text{diag}(f)$$

Súlyozott Ghosh-inverz

$$(9) \quad L_w^* = (I - A^*)^{-1} \text{diag}(v)$$

itt f a végső fogyasztási együtthatók vektora, v a bruttó hozzáadott értékegyütthatók vektora.²⁰

4. A foglalkoztatási, valamint a jövedelmi multiplikátorok kiszámításához szükség van ágazatonként a munkaerő-együtthatók, illetve a jövedelmi együtthatók értékére. Valamely ágazat munkaerő-együtthatójának, valamint jövedelmi együtthatójának az értéke azt mutatja, hogy az adott ágazat esetén mekkora az egységnyi munkaerőre, illetve alkalmazotti juttatásokra eső kibocsátás értéke.

5. A multiplikátorok számítási képleteit a 2. táblázat foglalja össze.

¹⁷ Néhány kiemelt szerző és mű: a hátrairányuló multiplikátorok esetén Albert O. Hirschman: *The Strategy of Economic Development*. Yale University Press. New Haven 1958, illetve Poul Nørregaard Rasmussen: *Studies in Intersectoral Relations*. North-Holland. Amsterdam 1956. Az előremutató multiplikátorok esetén kiemelendő: Augusztinovicz Mária: *Methods of international and intertemporal measures of structures*. = *Contributions to Input-Output Analysis*. Szerk. Anne Pitts Carter – András Bródy. North-Holland Publishing Co. Amsterdam 1970.

¹⁸ IPTS: *i.m.* 21–22.

¹⁹ Ambica Ghosh: *Input-Output approach in an allocation system*. *Economica*, vol. 25 (1958). 97. szám. 58–64. idézve IPTS: *i.m.* 21. által.

²⁰ A súlyozáshoz használt számítási képletekért lásd IPTS: *i.m.* 22.

2. táblázat. A súlyozott multiplikátorok számítási képletei²¹

	Hátrairányuló	Előreirányuló
Termelési	$e^t L_w$	$L_w^* e$
Foglalkoztatási	$l^t L_w$	$L_w^* l$
Jövedelmi	$w^t L_w$	$L_w^* w$

Jelmagyarázat: e – 1-eseket tartalmazó oszlopvektor, l – munkaerő-koefficiensek, w – jövedelmi koefficiensek.

Az adatok forrása

Az input-output táblák forrása az Eurostat. A legkésőbbi táblák 2010-ből származnak, így ezeket használtuk fel az elemzésben. Szimmetrikus, folyó alapárakon alapuló, termék-termék típusú input-output táblákkal dolgoztunk, a kulcsszektor-analízisnél viszont a csak hazai kibocsátásra vonatkozó input-output táblát használtuk, amely „tartalmazza az export célú kibocsátást is, az importból származó ráfordításokat azonban nem, mivel az nem hazai teljesítmény”.²² Az input-output táblák 64 ágazat termékeire²³ vonatkoznak, a kulcsszektorok azonosításához azonban technikai okokból aggregálást hajtottunk végre (amely nem vonatkozik a mezőgazdasági ágazatra), így 48 ágazatra végeztük el a számításokat.

A mezőgazdasági ágazat főbb jellemzői a vizsgált országokban

A mezőgazdasági termelés értéke és összetétele jelentősen eltér a vizsgált országokban, ami elsősorban az országok földrajzi adottságaival, éghajlatával áll összefüggésben.

Amint az 1. ábrán látható, Románia esetén a legnagyobb a mezőgazdasági termelés értéke, majdnem kétszerese a magyarországi, majdnem háromszorosa a csehországi és majdnem hatszorosa a szlovákiai agrártermelés értékének. Azonban már az elején fontos megjegyezni, hogy a mezőgazdaság nemzetgazdaságban betöltött szerepét és az ágazat munkatermelékenységét illetően – amit a következő fejezetben tárgyalunk – a vizsgált országok más képet mutatnak.

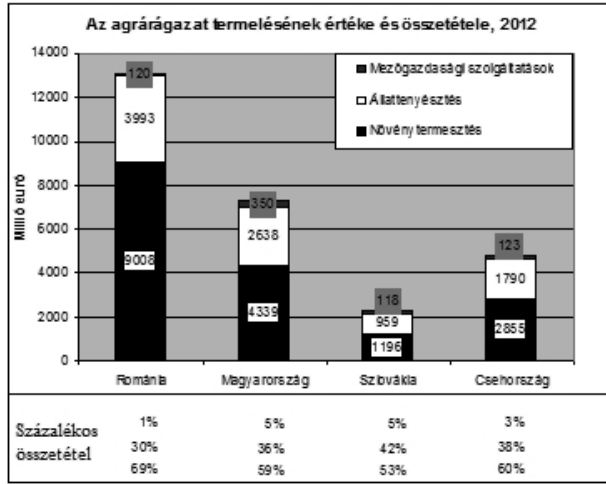
A mezőgazdaság termelésének összetételét illetően általánosságban elmondható, hogy a növénytermesztés aránya a legnagyobb mind a négy országban, jóval nagyobb az állattenyésztés hányadánál, a mezőgazdasági szolgáltatások pedig mindenhol nagyon kis aránnyal szerepelnek.

Romániában a legnagyobb a növénytermesztés aránya, ezt követi Csehország. Az állattenyésztés aránya pedig Szlovákiában a legnagyobb. A mezőgazdasági szolgáltatások aránya Romániában a legkisebb, mindössze 1 százalék, míg a másik három országban 3-6% között mozog.

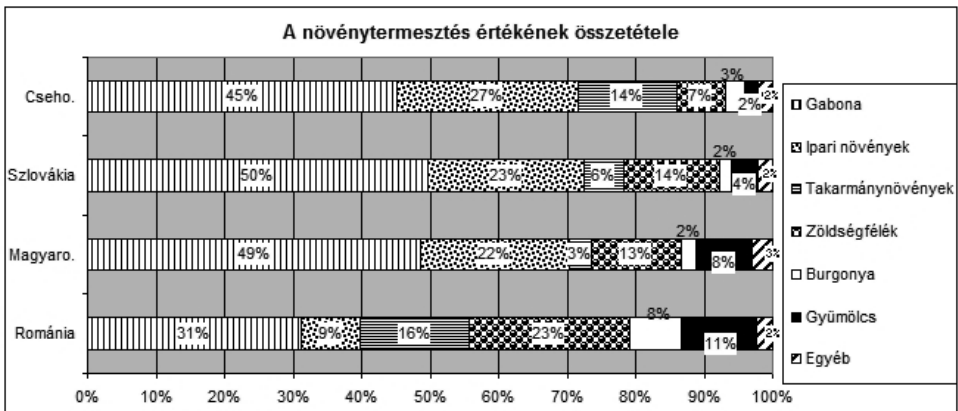
²¹ Forrás: IPTS: *i.m.* 21.

²² Kemény Gábor – Lámfalusi Ibolya – Tanító Dezső: *i.m.* 203.

²³ Bár termék-termék típusú input-output táblákkal dolgoztunk, az egyszerűség kedvéért a tanulmány során az „ágazat” kifejezést használjuk.

1. ábra. Az agrárágazat termelésének értéke és összetétele, 2012²⁴

2. ábra. A növénytermesztés értékének szerkezete főbb terménykategóriák szerint, 2012²⁵

A növénytermesztés értékének összetételét elemezve észrevehetjük, hogy mindegyik országban a gabonatermesztés aránya a legnagyobb: Romániában a növénytermesztés értékének egyharmadát, a másik három országban pedig a felét teszi ki. Mindegyik országban a három legfontosabb gabona (a búza, a kukorica és az árpa) a gabonatermelés értékének több mint 90 százalékát teszi ki. Romániában és Magyarországon a kukorica értékének az aránya a legnagyobb (50%, illetve 46%), míg a másik két országban a búzatermesztés.²⁶ Az árpa

²⁴ Forrás: saját számítások Eurostat adatok alapján: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=aact_eaa01&lang=en (letöltés ideje: 2014. 7. 12.)

²⁵ Forrás: saját számítások Eurostat adatok alapján: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=aact_eaa01&lang=en (letöltés ideje: 2014. 7. 12.)

²⁶ Szlovákiában 43%, Csehországban 54%.

értékének az aránya Csehország esetén a legnagyobb (24%), de Szlovákiában is számottevő (15%), a másik két országban pedig 10% alatt van.

A vizsgált országokban a második legfontosabb terménycsoport az ipari növények csoportja, Románia kivételével, itt ugyanis a zöldségfélék állnak a második helyen. A takarmánynövények viszonylag nagy aránya jelenik meg a romániai és csehországi növénytermesztés értékében, de Romániában a gyümölcsstermesztés aránya is viszonylag magas. Burgonyatermesztés szempontjából is Románia esetén jelenik meg a legnagyobb arány, az országot pedig Csehország követi a rangsorban.

A mezőgazdasági termelés értékének állattenyésztésből származó részét illetően érdemes megemlíteni, hogy az állati eredetű termékek (főleg a tej és a tojás) értéke Románia, Szlovákia és Csehország esetén e kategória több mint felét teszi ki,²⁷ ugyanakkor Magyarország esetén is jelentős arányt képviselnek (31%).

Az ágazati kapcsolatok mérlege alapján végzett számítások eredményei

Az agrárágazat termelésben, bruttó hozzáadott értékben és foglalkoztatásban betöltött szerepe

A mezőgazdaság²⁸ teljes gazdaságban betöltött szerepének tanulmányozását az ágazat teljes kibocsátásban, hozzáadott értékben, valamint foglalkoztatásban elfoglalt részarányának meghatározásával indítjuk. Számottevő különbségek jelennek meg e tekintetben az elemzett országok között, és amint az a 3. ábrán látható, különösen Románia helyzete tűnik ki a többiek közül.

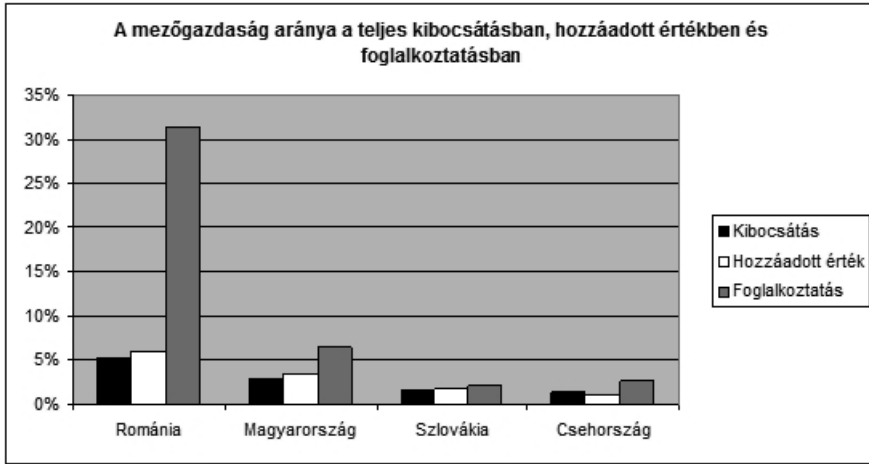
A vizsgált országok közül a mezőgazdasági kibocsátás aránya Romániában a legnagyobb, és ugyanez mondható el mind a hozzáadott érték, mind a foglalkoztatás²⁹ arányának a tekintetében. A foglalkoztatás aránya viszont jóval meghaladja a másik két arány értékét, ami az agrárágazat termelékenységének az alacsony szintjére utal. Magyarország, Szlovákia és Csehország esetében egészen más a helyzet, ezekben az országokban ugyanis jóval kisebb a különbség a három arány között, és maguk az arányok is viszonylag alacsonyak.

A 3. táblázat az egy mezőgazdasági foglalkoztatottra jutó mezőgazdasági termelés értékét mutatja, amely Romániában a legalacsonyabb. Nagyságrendekkel magasabb szintű a

²⁷ Saját számítások Eurostat adatok alapján: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=aact_eaa01&lang=en (letöltés ideje: 2014. 7. 12.)

²⁸ Az ágazati kapcsolatok mérlegében a *Mezőgazdasági és vadgazdálkodási termékek és kapcsolódó szolgáltatások* megnevezés szerepel. Az utóbbi két terület súlya viszont rendkívül alacsony, ezért e kategóriát *mezőgazdaságként* emlegetjük a továbbiakban.

²⁹ A foglalkoztatási adatok esetén megjegyezzük, hogy azok, az ágazatközi kapcsolatok mérlegével ellentétben nem termékkategóriákra, hanem ágazatokra vonatkoznak (itt *Növénytermesztés*, *állattenyésztés*, *vadgazdálkodás* és *kapcsolódó szolgáltatások* kategória szerepel), viszont a két kategória tartalma nagy vonalakban megfelel egymásnak, tehát a számítások releváns eredményekhez vezetnek.

3. ábra. A mezőgazdasági ágazat aránya a teljes kibocsátásban, hozzáadott értékben és foglalkoztatásban, 2010-ben³⁰

munkatermelékenység Szlovákiában, valamint Csehországban. E tekintetben Magyarország nyájából a két fenti kategória között helyezkedik el.

3. táblázat. Egy mezőgazdasági foglalkoztatottra jutó kibocsátás értéke, 2010³¹

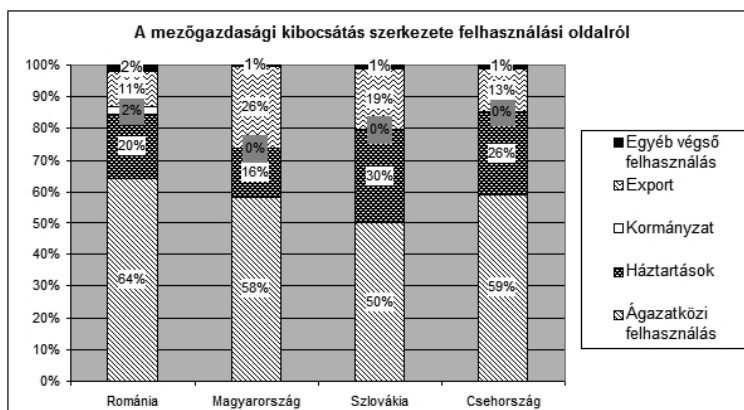
	Románia	Magyarország	Szlovákia	Csehország
Egy mezőgazdasági foglalkoztatottra jutó kibocsátás értéke, 2010 (euró/fő)	5464,0	29 644,9	68 300,6	51 922,3

A mezőgazdasági kibocsátás szerkezete

A mezőgazdasági kibocsátás felhasználásának szerkezetét vizsgálva a következő jellemzőket állapíthatjuk meg: az ágazatközi felhasználások aránya Románia esetén a legnagyobb és Szlovákiában a legkisebb, a háztartások fogyasztása viszont Szlovákiában a legnagyobb és Magyarországon a legkisebb. Románia ebben a tekintetben középen helyezkedik el. A kormányzati kiadások részaránya minden esetben alacsony, 1-2% között található. Ami pedig az exportot illeti, észrevehető, hogy részaránya Magyarország esetén a legnagyobb, Romániában pedig a legkisebb.

³⁰ Forrás: saját számítások Eurostat adatok alapján: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/esa95_supply_use_input_tables/data/workbooks (input-output táblák - letöltés ideje: 2014. 6. 25.) és http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=nama_nace64_e&lang=en (foglalkoztatási adatok, letöltés ideje: 2014. 7. 15.)

³¹ Forrás: saját számítások Eurostat adatok alapján: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/esa95_supply_use_input_tables/data/workbooks (input-output táblák- letöltés ideje: 2014. 6. 25.) és http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=nama_nace64_e&lang=en (foglalkoztatási adatok - letöltés ideje: 2014. 7. 15.)

4. ábra. A mezőgazdasági ágazat kibocsátásának szerkezete felhasználási oldalról³²

A mezőgazdasági ráfordítások szerkezete

A mezőgazdasági termelés ráfordítások oldaláról való szerkezetvizsgálata nyomán észrevehetjük, hogy a termelő fogyasztás aránya Magyarországon a legnagyobb és Szlovákiában a legkisebb. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak juttatásainak aránya Csehországban a legnagyobb, holott a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma itt meglehetősen alacsony. Románia a juttatások arányát tekintve mindössze egy százalékkal marad el Csehországtól, viszont az utóbbi ország esetén az egy mezőgazdasági foglalkoztatottra jutó juttatások értéke tízszeresen meghaladja a romániai átlagot.³³ Az importhányad Szlovákiában és Csehországban a legnagyobb és Romániában a legkisebb.

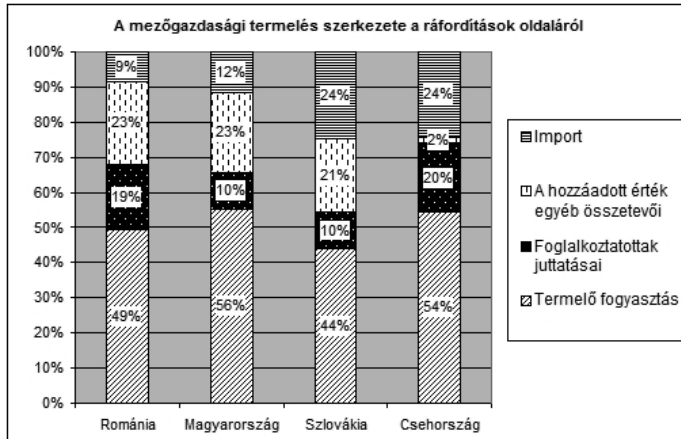
A mezőgazdaság szerepe az ágazati kapcsolatokban

A mezőgazdaság ágazati kapcsolatokban betöltött szerepét vizsgáltuk mind keresleti, mind kínálati oldalról, és a négy ország között jelentős szerkezetbeli különbségeket tapasztaltunk mindkét területen. Az 5. ábra a mezőgazdasági termékek más ágazatok általi felhasználásának szerkezetét mutatja, a 6. ábrán pedig a mezőgazdaság más ágazatok termékei iránt eszközölt ráfordításainak az összetétele látható.

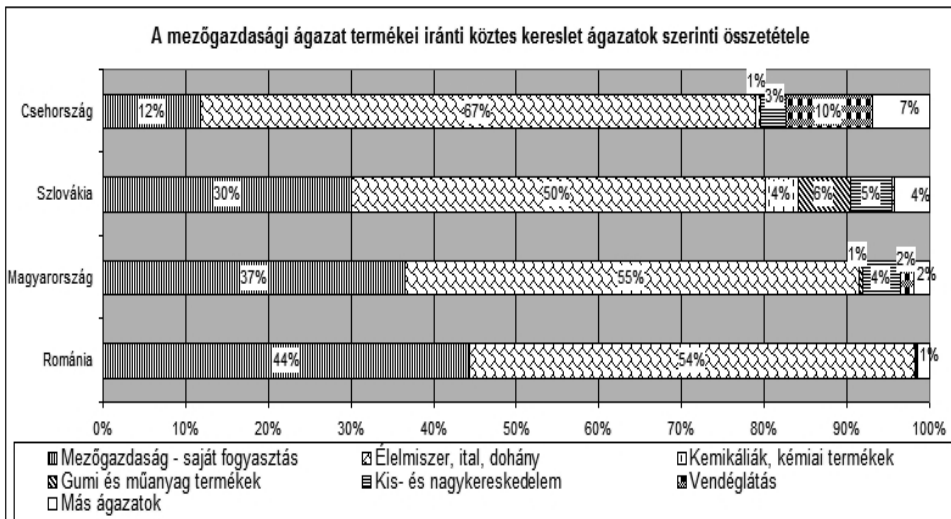
Első esetben észrevehető, hogy Csehországban a mezőgazdaság saját fogyasztásra szánt termékeinek az aránya jóval kisebb, mint a másik három országban. Ez az arány Romániában a legnagyobb. A vizsgált országok mindegyike esetén az élelmiszeripari termékek számítanak a mezőgazdasági termékek fő fogyasztójának, a legnagyobb mértékben Csehországban, a legkisebb mértékben pedig Szlovákiában. Romániában az agrártermékek 99 százalékát az előbbi

³² Forrás: saját számítások Eurostat adatok alapján: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/esa95_supply_use_input_tables/data/workbooks (letöltés ideje: 2014. 6. 25.)

³³ Saját számítások Eurostat adatok alapján: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/esa95_supply_use_input_tables/data/workbooks (letöltés ideje: 2014. 6. 25.) és http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=nama_nace64_e&lang=en (letöltés ideje: 2014. 7. 15.)

5. ábra. A mezőgazdasági ráfordítások szerkezete³⁴

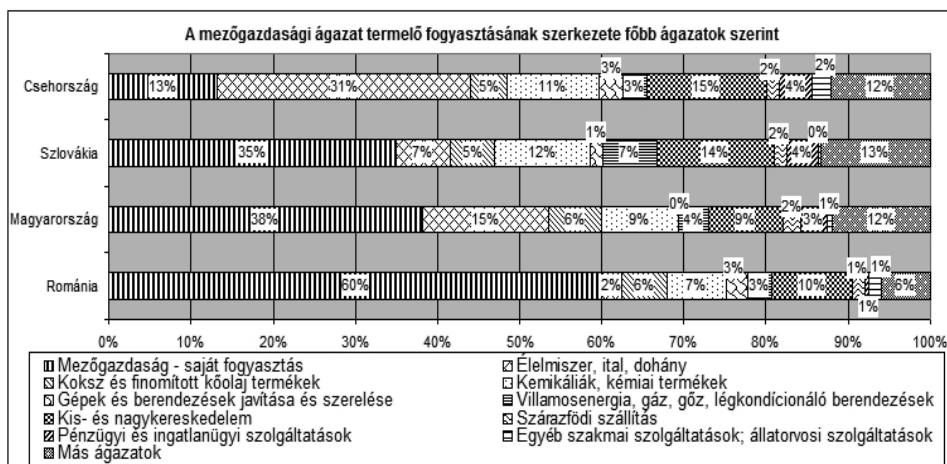

6. ábra. A mezőgazdasági ágazat termékeinek ágazatközi felhasználása³⁵

két ágazat használja fel. Magyarországon, Szlovákiában és Csehországban a *kereskedelem* fogyasztásának 3-5%-os aránya jelenik meg, illetve Szlovákiában a *kémiai termékek*

³⁴ Forrás: saját számítások Eurostat adatok alapján: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/esa95_supply_use_input_tables/data/workbooks (letöltés ideje: 2014. 6. 25.)

³⁵ Forrás: saját számítások Eurostat adatok alapján: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/esa95_supply_use_input_tables/data/workbooks (letöltés ideje: 2014. 6. 25.)

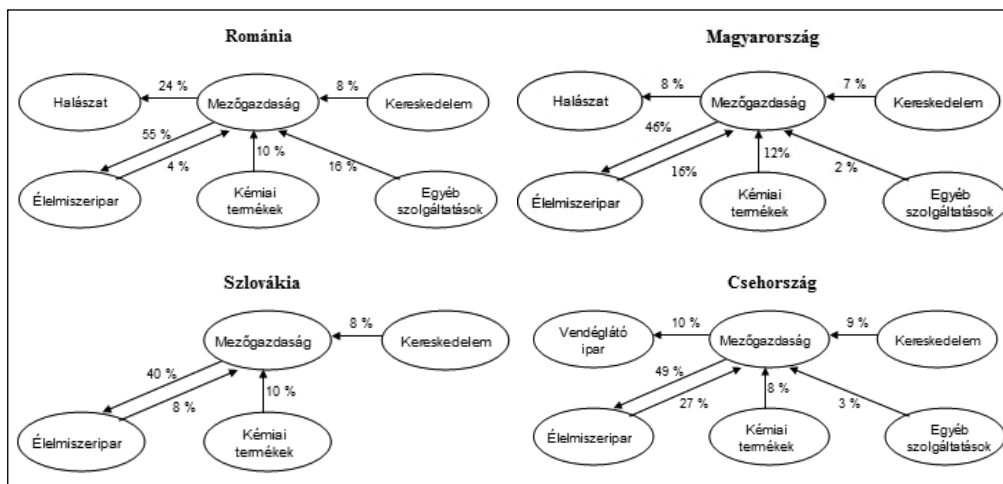
7. ábra. A mezőgazdaság termelő fogyasztásának szerkezete³⁶

további 4%-os fogyasztási aránya észlelhető. Szlovákiában ugyanakkor megjelenik a *gumi és műanyag* termékek 6%-os aránya, illetve Csehországban a *vendéglátás*³⁶ 10%-os aránya.

A mezőgazdaság ráfordításainak az ágazatok szerinti összetételét vizsgálva a következőket állapíthatjuk meg: Románia esetén a saját inputok aránya a termelő fogyasztásban jóval nagyobb, mint a többi országban. Csehország mutat a legnagyobb eltérést e tekintetben, itt ugyanis az élelmiszeripari termékek aránya a legnagyobbat a köztes kiadásokban. Ez az arány még Magyarország esetén számottevő, Romániában viszont mindössze 2%. Nagyjából hasonló hányaddal szerepelnek a *kocsz és finomított kőolajtermékek* mind a négy ország mezőgazdasági inputjaiban. A *kémikáliák és más kémiai termékek* aránya Szlovákia esetén a legnagyobb, Romániában a legkisebb. A *gépek és berendezések javítása* Románia és Csehország esetén néhány százalékkal meghaladja a másik két országban megjelenő arányt, a *villamosenergia, gáz, gőz és légkondicionáló* ágazatának aránya pedig Szlovákiában a legnagyobb. A *kereskedelem* aránya Csehországban és Szlovákiában a legnagyobb, de a másik két országban is számottevő. A *szárazföldi szállítás* is megjelenik az agrárinputok között minden országban, 1-2 százalékos aránnyal. A *penzügyi és ingatlanügyi szolgáltatások* is megjelennek néhány százalékos aránnyal mind a négy ország mezőgazdaságának a termelő fogyasztásában.

A mezőgazdasági ágazat termékei iránti köztes kereslet, illetve az ágazat termelő fogyasztásának szerkezete mellett fontos megvizsgálni azt, hogy mely ágazatokkal van a mezőgazdaság viszonylag erős, közvetlen kapcsolatban, és milyen irányú ez a függőség. Ennek becslésére áramlási mutatókat számítottunk. A 8. ábrán látható, hogy ebben a tekintetben számottevő különbségek mutatkoznak az országok között. Alapvető közös vonás azonban a mezőgazdaság és az élelmiszeripari termékek közötti viszonylag erős előreirányuló kapcsolat jelenléte. Ez tehát azt jelenti, hogy az élelmiszeripar forrásainak jelentős része a mezőgazdaságból származik, ugyanakkor a mezőgazdaság köztes kibocsátásának viszonylag nagy hányada áramlik az élelmiszeriparba. Ez az áramlási mutató

³⁶ Ez a kategória a *szálláshely-szolgáltatást és vendéglátást* foglalja magába.

8. ábra. Áramlási mutatók³⁷

Románia esetén a legnagyobb. Romániában emellett viszonylag erős előreirányuló kapcsolat jelenik meg a mezőgazdaság és a *halászat* között, bár az utóbbi ágazat nagyon kis súllyal bír az ország gazdaságában. Csehország esetén ugyancsak viszonylag erős előremutató kapcsolat jelenik meg a *vendéglátóipari szolgáltatásokkal*, amely példaértékű lehet a másik három tagország számára.

Ami a hátramutató kapcsolatokat illeti, minden országban viszonylag erős kapcsolat mutatkozik a *kémiai termékek és kemikáliák* ágazatával, ugyanakkor közepesen erős hátramutató kapcsolat jelenik meg minden országban a *kereskedelemmel*. Emelett Románia esetén erős kapcsolat tűnik fel az *egyéb szolgáltatásokkal*,³⁸ valamint Csehországban és Magyarországon az élelmiszeripar nyújt jelentős mértékben inputokat a mezőgazdaság számára.

Kulcságzat-elemzés

A mezőgazdasági ágazat termelési, foglalkoztatási és jövedelmi előre- és hátramutató multiplikátorainak értékét, valamint a 48 ágazat multiplikátorainak nagysága alapján összeállított rangsorban elfoglalt helyét a 4. táblázatban foglaltuk össze.

A hátramutató termelési multiplikátorok esetén látható, hogy Romániában a mezőgazdasági ágazat az első 10 ágazat között foglal helyet. Magyarországon a 14., Szlovákiában és Csehországban a középmezőnyben helyezkedik el.

Az előremutató termelési multiplikátorok alapján azonban az agrárágazat Romániában rangsorban a 4. helyet foglalja el, míg a másik három országban nem szerepel az első 10 ágazat között.

Ezek alapján tehát elmondhatjuk, hogy a termelés szempontjából Romániában a mezőgazdaság kulcságazatnak számít, azaz viszonylag nagy változásokat generálhat a gazdaság teljes

³⁷ Forrás: saját számítások Eurostat adatok alapján: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/esa95_supply_use_input_tables/data/workbooks (letöltés ideje: 2014. 6. 25.)

³⁸ Pontosabban *Egyéb szakmai, tudományos és műszaki szolgáltatások; állatorvosi szolgáltatások* megnevezés szerepel az ágazati kapcsolatok mérlegében.

kibocsátásában, amennyiben változik a végső kereslet az agrártermékek iránt, vagy megnő az ágazat bruttó hozzáadott értéke.

Romániában foglalkoztatás szempontjából is egyértelműen kulcságazatként tartható számon a mezőgazdaság, mivel mind a hátra-, mind pedig az előremutató multiplikátorok alapján a rangsorban az első, illetve a második helyet foglalja el. Ebben a tekintetben Magyarországon is fontos szerepet játszik a mezőgazdaság, ugyanis a rangsorban az első tíz ágazat között szerepel. Szlovákiában és Csehországban viszont nem tartozik a kulcságazatok közé.

A hátrairányuló jövedelmi multiplikátorok szerint felállított rangsorban Romániában a mezőgazdaság a 8. helyen szerepel, az előremutató multiplikátorok szerint pedig a harmadikon. A másik három országban a jövedelemmultiplikátorok alapján a mezőgazdaság nem sorolható a kulcságazatok közé.³⁹

4. táblázat. A mezőgazdasági ágazat termelési, foglalkoztatási és jövedelmi előremutató és hátramutató multiplikátorai⁴⁰

Ország	OBM	Hely	OFM	Hely	EBM	Hely	EFM	Hely	IBM	Hely	IFM	Hely
Románia	2,88	8	5,84	4	0,47	2	0,84	1	0,57	8	0,99	3
Magyarország	1,81	14	2,84	13	0,06	9	0,09	8	0,25	15	0,39	28
Szlovákia	1,11	20	1,64	27	0,02	17	0,03	28	0,16	22	0,26	30
Csehország	0,98	21	1,63	30	0,02	15	0,03	26	0,22	19	0,34	25

Jelölések: OBM – hátramutató termelési multiplikátor, OFM – előremutató termelési multiplikátor, EBM – hátramutató foglalkoztatási multiplikátor, EFM – előremutató foglalkoztatási multiplikátor, IBM – hátramutató jövedelmi multiplikátor, IFM – előremutató jövedelmi multiplikátor.

Megjegyzés: az input-output tábla elemei (köztük a termelés és a hozzáadott érték) esetén a mértékegység 1 millió euró, a foglalkoztatás esetén 1000 fő.

Következtetések

A vizsgált kelet-közép-európai országokban a gazdasági fejlettségbeli különbségek, a földrajzi fekvés, a politikai, társadalmi és demográfiai jellemzők, de akár a mentalitásban és

³⁹ Kiegészítésképpen megjegyezzük, hogy a multiplikátorok nagysága alapján felállított rangsorban a vizsgált országokban a következő ágazatok foglalják el az első helyet. Romániában a termelési multiplikátorok az építkezések és építési munkák esetén a legnagyobbak, a hátrairányuló foglalkoztatási multiplikátor az élelmiszeripari termékek esetén, az előreirányuló pedig, amint említettük, a *mezőgazdaság* esetén. Magyarországon mindegyik multiplikátor a *társadalmi és egyéni szolgáltatások* (általunk aggregált ágazat, a következő ágazatok tevékenységét összesíti: közigazgatás- és védelem, szociális munka, sport, művészeti, szórakoztatási szolgáltatások, valamint az oktatás és egészségügy kivételével egyéb társadalmi és egyéni szolgáltatások) esetén veszi fel a legnagyobb értéket. Szlovákiában a hátramutató termelési multiplikátor a *gépjárművek*, az előremutató pedig a *kereskedelem* esetén a legnagyobb, foglalkoztatás szempontjából a hátramutató indikátor szerint a *társadalmi és egyéni szolgáltatások*, az előremutató szerint a *kereskedelem* áll az első helyen. Csehországban az előremutató termelési és foglalkoztatási multiplikátorok a *kereskedelem* esetén a legnagyobbak, a hátramutató termelési multiplikátor az építkezések és építési munkák esetén, a foglalkoztatási pedig a *társadalmi és egyéni szolgáltatásoknál* a legnagyobb. A jövedelmi multiplikátorok minden országban a *társadalmi és egyéni szolgáltatások* esetén a legnagyobbak.

⁴⁰ Forrás: saját számítások Eurostat adatok alapján: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/esa95_supply_use_input_tables/data/workbooks (letöltés ideje: 2014. 6. 25.)

hagyományokban fellelhető különbségek hatására is különböző szerep jut a mezőgazdasági ágazatnak a nemzetgazdaságban.

A legszembetűnőbb különbség a foglalkoztatottak arányában mutatkozik, mivel Romániában a foglalkoztatottak egyharmada, míg Magyarországon 6%-a, Szlovákiában és Csehországban 2-3%-a dolgozik az agrárszektorban. Romániában a teljes bruttó kibocsátásban és hozzáadott értékben viszont már jóval alacsonyabb arányban szerepel a mezőgazdaság, és ez összefügg a munkatermelékenység alacsony szintjével, ami elsősorban a gazdaságok felaprózott jellegéből, a tőkehiányból és a gépesítés nem megfelelő használatából származik.

A mezőgazdasági termelés mind felhasználási, mind ráfordítási oldalról való összetételét illetően is számottevő különbségek vannak az országok között. Első esetben megfigyelhető, hogy a köztes kereslet aránya Romániában a legnagyobb és Szlovákiában a legkisebb, viszont az exporthányad Románia esetén a legalacsonyabb és Magyarország esetén a legnagyobb. A ráfordítások terén észrevehető, hogy a mezőgazdasági foglalkoztatottak juttatásainak aránya Romániában és Csehországban közel egyenlő, míg az utóbbi országban a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya nagyon alacsony, tehát jelentős jövedelemkülönbségek léteznek az országok mezőgazdasági foglalkoztatottainak körében. Az importhányad Románia esetén a legkisebb.

Az ágazati kapcsolatok jelzik, hogy a mezőgazdaság termékei iránti kereslet szerkezetében jóval kevesebb ágazat található, mint az ágazat ráfordításainak szerkezetében. A mezőgazdasági termékek legnagyobb részét az élelmiszeripar használja fel, valamint az ágazat saját fogyasztásának az aránya is jelentős: ez Csehországban 12%, a másik három országban viszont 30-44% körül alakul. Csehországban ugyanakkor jelentős fogyasztó a *vendéglátás*, ami követhető példa lehetne a többi ország számára is.

A mezőgazdaság termelő fogyasztásának szerkezetét vizsgálva, észrevehető, hogy a saját inputok (azaz az agrártermékek) aránya Romániában a legnagyobb (60%), a többi országban pedig sokkal alacsonyabb: Magyarországon 38%, Szlovákiában 35%, Csehországban pedig mindössze 13%. Megjegyzendő, hogy Csehország kivételével, ahol a mezőgazdaság termelő fogyasztásában az élelmiszer, dohány, ital termékek aránya a legnagyobb, a másik három országban az agrártermékek, tehát a saját inputok szerepelnek a legnagyobb arányban. A mezőgazdaság számára termelési tényezőt biztosító egyéb ágazatok közül kiemelendő a *kocsz és finomított kőolaj termékek*, a *kémikáliák és más kémiai termékek*, a *gépek és berendezések javítása*, a *villamosenergia*, *gáz, gőz és légkondicionálók*, a *kereskedelem*, a *szárazföldi szállítás*, illetve a *pénzügyi és ingatlanügyi szolgáltatások*, viszont ezek aránya meglehetősen eltér a vizsgált országok ráfordítási szerkezetében.

A felhasználási és ráfordítási oldalt összekapcsoló áramlási index tekintetében jelentős különbségek jelennek meg az országok között, de sok közös vonás is fellelhető. A legfontosabb hasonlóság a mezőgazdaság és az élelmiszeripar közötti viszonylag erős előeirányuló kapcsolat jelenléte, illetve viszonylag erős hátramutató kapcsolatok megjelenése a *kémiai termékek és kemikáliák* előállításának ágazatával, illetve a közepesen erős hátramutató kapcsolat a *kereskedelemmel*. Emellett fontos előremutató kapcsolat jelenik meg Csehország esetén a *vendéglátó szolgáltatásokkal*, és fontos hátramutató kapcsolat Románia esetén az *egyéb szolgáltatásokkal*, valamint Csehországban az élelmiszeriparral.

A kulcságazat-elemzés során bebizonyosodott, hogy mind a kibocsátás, mind a foglalkoztatás és jövedelem szempontjából is a mezőgazdaság kulcságazatnak számít Romániában.

Foglalkoztatás szempontjából Magyarországon is fontos szerepet játszhat a mezőgazdaság ezen a téren, ugyanakkor a termelési és jövedelmi multiplikátorok alapján felállított rangsorban a mezőgazdaság már nem tartozik az első tíz ágazat közé. Szlovákiában és Csehországban sem a termelési, sem pedig a foglalkoztatási és jövedelmi multiplikátorok tekintetében nem mondható kulcságazatnak a mezőgazdaság, ugyanis a multiplikátorok szerinti rangsorban a 15-30. közötti helyen szerepel minden esetben. Így tehát arra a következtetésre juthatunk, hogy a mezőgazdaság végső fogyasztásában vagy bruttó hozzáadott értékében bekövetkező változások Romániában képesek a legnagyobb termelés-, foglalkoztatás-, illetve jövedelemnövekedést kiváltani a teljes gazdaság szintjén.

Mindezek az elemzések azt mutatják, hogy jelentős különbségek vannak a vizsgált országok mezőgazdasági termelésének terén és az ágazat nemzetgazdaságban betöltött szerepében is. A mindannyiunk számára alkalmazandó közös agrárpolitika feladata figyelembe venni e különbségeket és a legmegfelelőbb támogatásszerkezet révén javítani a hatékonyságot a vizsgált országokban, az allokáció során figyelembe véve az ágazat nemzetgazdasági szerepét is.

Estimation of the Role of the Agricultural Sector in Central and Eastern European Countries Applying Input-Output Analysis

The aim of this study is to analyze the role of the agriculture in the economy of four Central and Eastern European countries: Romania, Hungary, Slovakia and Czech Republic, highlighting the main differences.

To perform this analysis we applied the input-output analysis method that can be used very well to determine the role and relative importance of each sector in terms of its contribution to the production, value added, income, employment and so on in the economy of a country or region, to analyze the intersectoral linkages, as well as to identify the key sectors.

The study is composed in the following way: after the introduction, in the first section we present the methodology and data source, in the chapter two we discuss the characteristics of the agricultural production in the countries analyzed, and in the chapter three we present the results of the input-output analysis regarding the role of the agriculture in the national economy, the structure of the agricultural output from demand and supply side, the relation of the agricultural sector with the other sectors and the result of the key sector analysis based on output, employment and income multipliers. In the last section some conclusions regarding the role of the agriculture in the economy of the analyzed countries are presented.

Bíró Boróka Júlia

Mezőgazdasági üzemek korszerűsítése Romániában a 121-es vidékfejlesztési intézkedés megvalósítása révén

Bevezető

Az Európai Unió kétpilléres szerkezetű közös agrárpolitikájának első pillére a piaci intézkedések, valamint a jövedelempolitika színtere, míg a második, „területi” pillér a vidékfejlesztés feladatkörét hivatott betölteni. A vidékfejlesztés első ízben hangsúlyosan az AGENDA 2000 dokumentumban jelent meg, ez alkalommal már külön költségvetés hozzárendelésével. Az elmúlt két évtized agrárpolitikai reformjai során a vidéki térség egyre hangsúlyosabb szerepet kapott. Egyre inkább világossá vált, hogy a vidéki térségek gondjai nem oldhatók meg pusztán a mezőgazdasági ágazat, illetve a termelők támogatása révén, hanem speciális vidékfejlesztési támogatáspolitikai kidolgozása és életbe ültetése szükségeltetik.¹ A multifunkcionális mezőgazdaságra alapozott vidéki térségfejlesztés továbbá pozitív hatással van az európai mezőgazdaság versenyképességének növelésére.²

A 2007–2013-as programozási periódusra vonatkozó Román Nemzeti Vidékfejlesztési Terv első prioritási tengelyén keresztül – melynek fő célja a mezőgazdaság és erdészet versenyképességének javítása – a következő intézkedések keretén belül volt lehetőség támogatás igénybevételére: 111 – Szakképzés, kommunikációs tevékenység, innováció; 112 – Fiatal gazdák induló támogatása; 113 – A mezőgazdasági termelők gazdaságátadási támogatása (korai nyugdíjazás); 114 – Tanácsadói szolgáltatások igénybevétele; 121 – Mezőgazdasági üzemek korszerűsítése; 122 – Az erdők gazdasági értékének növelése; 123 – A mezőgazdasági és erdészeti termékek hozzáadott értékének növelése; 125 – A mezőgazdaság és az erdészet fejlődéséhez és alkalmazkodásához kapcsolódó infrastruktúra korszerűsítése és fejlesztése; 141 – Szerkezetátalakítás alatt álló, félig önálló gazdaságok támogatása; 142 – Termelői csoportok létrehozása; 143 – Tanácsadói szolgáltatások nyújtása

Bíró Boróka Júlia (1985) - közgazdász, Ph.D., posztdoktori hallgató, Bukaresti Közgazdaságtudományi Akadémia, boroka.julia.biro@gmail.com

Jelen tanulmány az Európai Szociális Alap által, a Humán erőforrás-Fejlesztési Operatív Programon (2007–2013) keresztül társfinanszírozott: Eredményesség és kiválóság a közgazdaságtudományi doktori és posztdoktori kutatások terén Romániában című POSDRU/159/1.5/S/142115 projekt keretében készült.

¹ Vincze Mária: *Európa gazdaságtana. Az európai gazdasági integráció elméleti és gyakorlati kérdései*. Kvár 2008. 122–123.

² Letiția Zahiu – Anca Dachin: *Politica Agricolă Comună în perioada 2007-2013*. = L. Zahiu (coord.), A. Dachin, R. Ion, N. Istudor, V. Manole, A. Popescu, Ș. Poenaru: *Agricultura Uniunii Europene sub impactul Politicii Agricole Comune*. București 2006. 151.

a mezőgazdaságban dolgozóknak.³ Jelen tanulmány a fentiekben ismertetett intézkedések közül a 121-es, Mezőgazdasági üzemek korszerűsítésének romániai vizsgálatára terjed ki. Ennek keretén belül vizsgáljuk a 121-es intézkedés keretében lehívott pénzüsszegek megyei (NUTS3) szintű, területi megoszlását, fényt vetve arra, hogy mely romániai megyék voltak az élenjárók e tekintetben, és melyek teljesítettek a leggyengébben.

A 121-es intézkedés ismertetése

A romániai mezőgazdasági üzemek korszerűsítését célzó intézkedés kiemelt célja a mezőgazdasági termelés modernizációja, az állattenyésztés, a kertészet és a szántóföldi növénytermesztés technológiai szintjének növelése, hatékonyságának és versenyképességének javítása, a magasabb szintű termékminőség elérését elősegítő új technológiák bevezetése.

A 121-es intézkedés pályázati útmutatójának értelmében⁴ a következő típusú beruházások finanszírozhatók az intézkedéshez rendelt forrásokból:

- mezőgazdasági termelésbe bevont épületek korszerűsítése vagy létrehozása (környezetvédelmi szerepkört betöltő épületeket beleértve);
- a megvalósíthatósági tanulmányban vagy az indoklási jelentésben szükségesként megjelölt belső vagy hozzáférési közúti infrastruktúra (közműveket beleértve) korszerűsítése vagy építése;
- tejjgazdaságok korszerűsítése/létrehozása, melyek illeszkednek az európai tejkvótarendszerhez, a kedvezményezett birtokában levő termelési kvóta által biztosított kapacitás mértékében;
- üvegházak építése vagy korszerűsítése, fűtési- és öntözőrendszereket beleértve, környezeti feltételekhez való alkalmazkodást elősegítő eszközök biztosítása;
- a megvalósíthatósági tanulmányban vagy az indoklási jelentésben szükségesnek nyilvánított új traktorok, arató-cséplőgépek, illetve más gépek, felszerelések és kellékek, valamint speciális berendezések és szoftverek vásárlása vagy lízingelése;
- a megvalósíthatósági tanulmányban vagy az indoklási jelentésben szükségesnek nyilvánított, a termelési tevékenységek végzéséhez használatos új speciális járművek vásárlása vagy lízingelése;
- biológiai ciklusuk végén járó nemes szőlőfajták (legalább 25 éves) cseréje, amelyek nem szerepelnek a szőlőültetvények szerkezetátalakítását célzó, a EMGA⁵ által külön támogatott rendszerben;
- gyümölcsfa, -cserje és eper telepítése;
- szőlő-, gyümölcsfa-, cserje- és más típusú csemeteállományok telepítése;
- beruházási támogatás a megújuló forrásokból származó energia fenntartható termelésére és hatékony felhasználására a gazdaságon belül;
- beruházási támogatás új erdészeti fajok (rövid vágásfordulójú és vegetatív regenerációjú) telepítésére megújuló energia termelésének elősegítése jegyében;

³ Románia Nemzeti Vidékfejlesztési Terve 2007–2013, 11. változat, Bukarest, 2013. november 173. http://www.madr.ro/docs/dezvoltare-rurala/PNDR_2007-2013_versiunea-consolidata-nov2013.pdf, 2014.06.06.

⁴ Guidelines for applicants for Measure 121, 2012.10-11. <http://www.apdrp.ro/content.aspx?item=1967&lang=RO>, 2012.07.23

⁵ Európai Mezőgazdasági Garanciaalap

– méhészeti beruházások támogatása (kivételt képeznek azok a beruházások, amelyek a Nemzeti Méhészeti Program hatáskörébe tartoznak);

– beruházási támogatás a mezőgazdasági termékek gazdaságon belüli feldolgozására (csak is és kizárólag akkor, ha a nyersanyagok legalább 50%-a a gazdaság keretén belül kerül előállításra, és a gazdálkodás továbbra is a gazdaság fő tevékenysége marad), beleértve a termékek értékesítésével kapcsolatos berendezéseket, tároló- és hűtőberendezéseket stb.

– a projekt általános költségei, mint: az építésszek, mérnökök, tanácsadók díjai, megvalósíthatósági tanulmányok, tanúsítványok díjai, a projekt végrehajtásához szükséges engedélyek és jóváhagyások díjai, amint azt a nemzeti törvénykezés is szabályozza, szabadalmi jogok és licenck megszerzése (a befektetések támogatásra jogosult értékének maximum 8%-a, amennyiben a projekt építkezéseket is előirányoz, illetve 3%-a, ha a projekt nem irányoz elő építkezési munkálatokat);

– a gazdaság ökológiai gazdálkodásra való áttéréséhez szükséges befektetések finanszírozása;

– a Községi előírásoknak való megfelelés jegyében eszközölt befektetések finanszírozása.

A projekt jóváhagyása előtt felmerülő költségek támogatásra nem jogosult tételnek minősülnek a 121-es intézkedés keretén belül, kivételt képeznek ez alól a műszaki tanulmányok, az üzleti tervek és a megvalósíthatósági tanulmányok, amelyek támogathatóak.

A 121-es intézkedés abszorpciójának alakulása Romániában 2007–2013 között

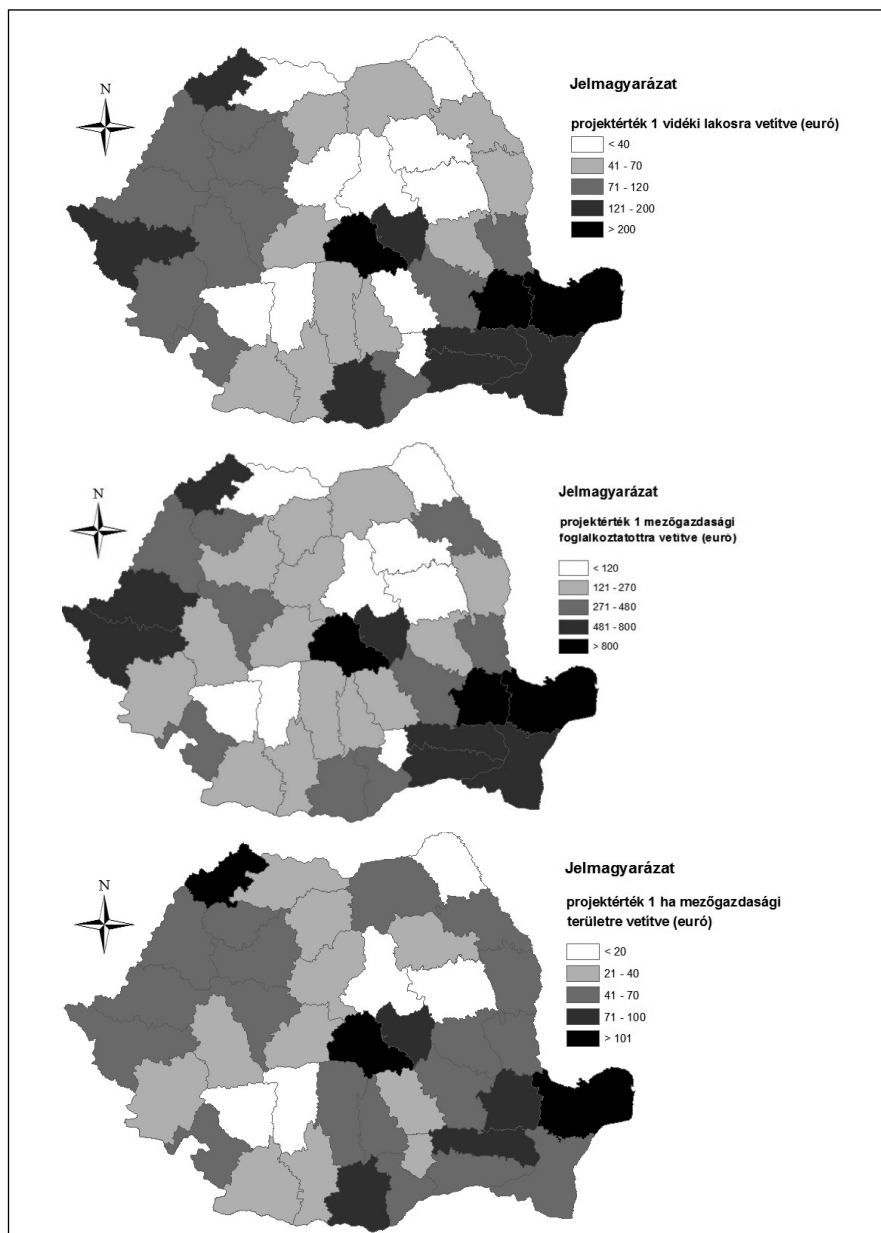
A 121-es vidékfejlesztési intézkedés keretén belül odaítélt, vissza nem térítendő támogatások romániai összértéke a 2007–2013-as időszakot tekintve 754 101 385 euró. Ezt az országos összértéket 1992 projekten keresztül hívták le a pályázók. Következésképpen megállapítható, hogy egy romániai 121-es projekt átlagértéke 378 565 euró. Nyilván az egyes projektekhez kapcsolódó beruházások

1. táblázat. A 121-es intézkedés keretén belül nyújtott beruházási támogatásból részesülő gazdaságok számával, valamint a beruházások összvolumenével kapcsolatos számítások összesítő táblázata

	Beruházások volumene (euró)			Projekttek száma (db)		
	1 vidéki lakosra vetítve	1 mezőgazdasági foglalkoztatottra vetítve	1 hektár mezőgazdasági területre vetítve	1000 vidéki lakosra vetítve	1000 mezőgazdasági foglalkoztatottra vetítve	1000 hektár mezőgazdasági területre vetítve
Átlag:	91	341	51	0,24	0,90	0,13
maximum	317	1299	151	1,15	4,49	0,39
minimum	7	30	5	0,04	0,15	0,03

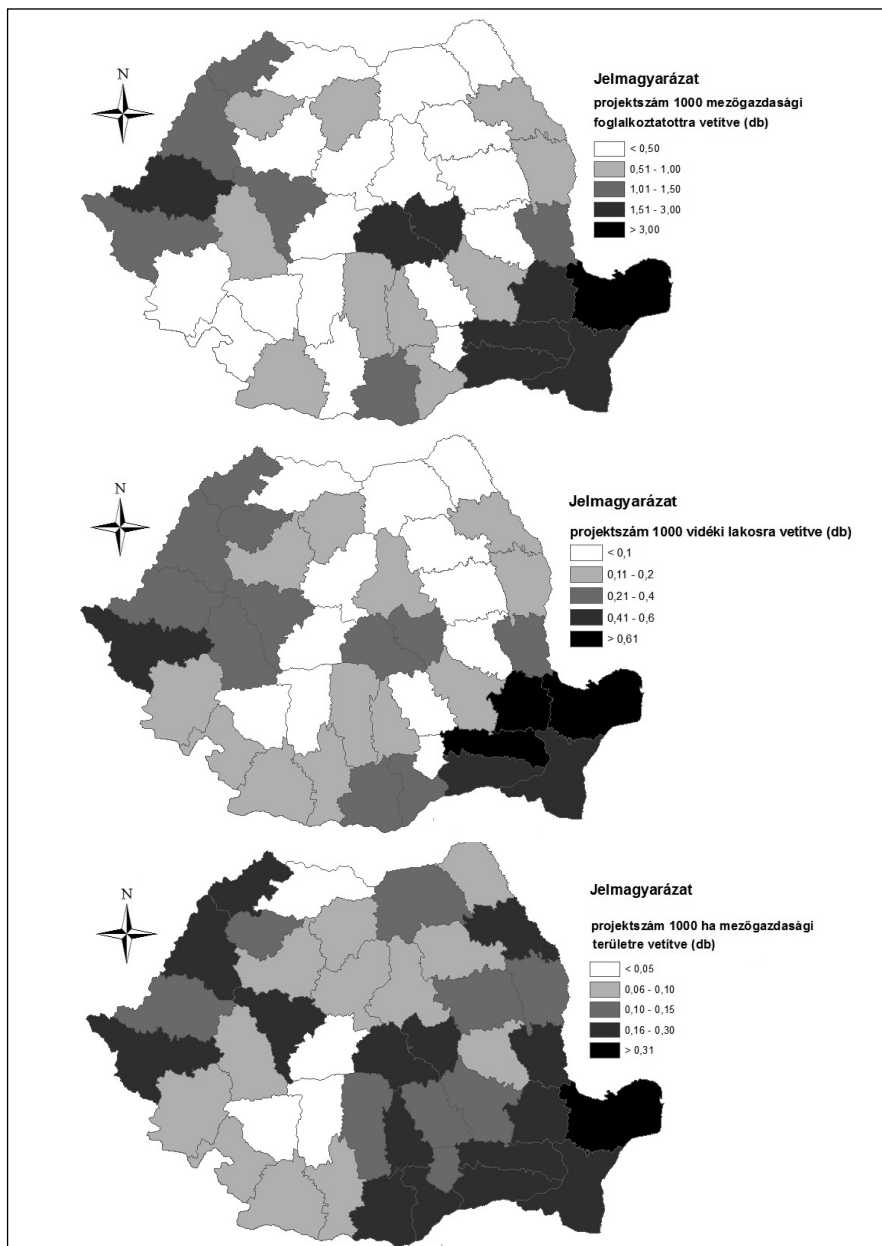
(Forrás: Saját számítás az APDRP⁶ adatai alapján)

⁶ Agenția de Plăți pentru Dezvoltare Rurală și Pescuit – Halászati és Vidékfejlesztési Kifizetési Ügynökség.

1. ábra. A 121-es intézkedés keretében 2007–2013 között igényelt beruházások volumene megyénként egy vidéki lakosra, egy mezőgazdasági foglalkoztatottra, valamint egy hektár mezőgazdasági területre vonatkoztatva

(Forrás: Saját szerkesztés (ArcGIS 10.2) az APDRP adatai alapján)

2. ábra. A 121-es intézkedés keretében 2007–2013 között beruházási támogatást igénylő gazdaságok száma megyénként ezer vidéki lakosra, ezer mezőgazdasági foglalkoztatottra, valamint ezer hektár mezőgazdasági területre vonatkoztatva

(Forrás: Saját szerkesztés (ArcGIS 10.2) az APDRP adatai alapján)

nagysága pályázónként eltérő, valamint szintén változatos képet mutat az egyes megyék pályázási hajlandósága és sikeres pénzlehívási teljesítménye egyaránt. A legjobban teljesítő romániai megye a 121-es intézkedésen keresztül lehívott támogatások mértékét illetően Temes megye 43 780 047 eurós összértékkel, leggyengébben e tekintetben Gorj megye teljesített, az itt lakóknak összesen 1 297 510 eurót sikerült lehívniuk. A projektek számát illetően a 121-es intézkedés népszerű, nagy érdeklődést keltő jogcímnak bizonyult a tulceai gazdálkodók körében, országos viszonylatban ugyanis ezen megyében legnagyobb a jóváhagyott 121-es projektek száma: összesen 142. Az intézkedés Gorj megyében volt a legkevésbé népszerű, itt ugyanis csupán 8 gazdaság részesült megyei szinten a 121-es intézkedésen keresztül folyósított beruházási támogatásból a 2007–2013-as programozási időszakban.

Az egyes megyék 121-es vidékfejlesztési intézkedéssel kapcsolatos teljesítményét a fentiekben vázolt megyei átlagérték, legnagyobb összprojektérték, valamint a nyertes projektek számának megállapítása mellett a továbbiakban finomítani szeretnénk. Úgy véljük, hogy mivel az egyes megyék földrajzi adottságai, vidékjellege, foglalkoztatási struktúrája esetenként jelentős mértékben eltérhet egymástól, mezőgazdasági és vidékfejlesztési szempontból egyaránt indokolt további mutatók építése és vizsgálata egy a 121-es vidékfejlesztési intézkedés vonatkozásában realisabb megyei teljesítményvizsgálat érdekében.

Az 1. táblázatban foglaltuk össze – illetve az 1. és a 2. ábra térképsoraival szemléltettjük – az egy vidéki lakosra, az egy mezőgazdasági foglalkoztatottra,⁷ valamint az egy hektár mezőgazdasági területre jutó beruházások megyei átlag-, valamint minimum- és maximumértékeit, továbbá az ezer vidéki lakosra, ezer mezőgazdasági foglalkoztatottra, valamint ezer hektár mezőgazdasági területre vetített projektek számát. A fentieket a mezőgazdasági üzemek korszerűsítésére hivatott 121-es vidékfejlesztési intézkedés kapcsán számítottuk ki.

Az eredmények azt mutatják, hogy a legjobban teljesítő megyéknek 317 euró/vidéki lakos (Temes megye), 1299 euró/mezőgazdasági foglalkoztatott (Brassó megye) és 151 euró/ha mezőgazdasági terület (Brassó megye) nagyságú támogatásokat sikerült lehívniuk a 121-es intézkedés keretén belül. A másik oldalon álló, leggyengébben teljesítő megyék ennél sokszorosan alacsonyabb eredményeket értek el a vizsgált mutatók mentén: 7 euró/vidéki lakos (Gorj megye), 30 euró/mezőgazdasági foglalkoztatott (Vâlcea megye) és 5 euró/1 ha mezőgazdasági terület (Vâlcea megye).

Következtetés

A román belügyminisztérium nyilvántartásai azt mutatják,⁸ hogy a jelenlegi mezőgazdasági gépállomány még mindig elavult, a nyilvántartott traktorok 50%-át 1989 előtt gyártották. Bár 2007 után az Országos Statisztikai Hivatal adatai szerint a mezőgazdasági géppark fokozatos kibővülése észlelhető, a gépek beszerzése nem a helyi ipar fejlődését szolgálta, hiszen jelentős részüket importálták, és nem Romániában gyártották.

Tehát rendkívül nagy szükség mutatkozik új gépek beszerzésére, mely beruházások részben a közös agrárpolitika első pillérén keresztül folyósított direkt kifizetésekből, nagyrészt pedig

⁷ A mezőgazdaság, erdészet és halászat ágazat foglalkoztatottjainak számát használtuk ezen mutató kiszámításakor

⁸ Gabriel Razi: *Cum s-a schimbat agricultura României după cinci ani de fonduri Europene*, Ziarul Financiar, <http://www.zf.ro/companii/cum-s-a-schimbat-agricultura-dupa-cinci-ani-de-fonduri-europene-silozuri-de-2-5-milioane-de-tone-de-cereale-9-000-de-tractoare-si-25-mai-multe-ingrasaminte-9944671>, 2013.08.13.

a második pillér gépparkmegújítást célzó intézkedéseinek igénybevételén keresztül lennének fedezhetőek. Erre ad lehetőséget a jelen tanulmányban vizsgált 121-es vidékfejlesztési intézkedés is.

A 121-es vidékfejlesztési intézkedés célrendszerre a mezőgazdasági üzemek korszerűsítését, a mezőgazdasági gépállomány korösszetételének javítását foglalja magában, energiatakarékos gépek és technológiai berendezések beszerzése révén. Tanulmányunkban azt vizsgáltuk, hogy Románia megyéi hogyan teljesítettek az európai uniós csatlakozás utáni első hétéves időszakban az intézkedés keretén belül elnyert pályázatok tekintetében.

Arra a következtetésre jutottunk, hogy jelentős megyei eltérések tapasztalhatók a pályázási hajlandóságot, az elnyert pályázatok számát, értékét illetően. Összességében elmondható, hogy az ország északnyugati, illetve délkeleti peremén húzódó megyék, valamint a Közép régió megyéi közül Brassó, Kovászna és Fehér megye átlagon felül teljesítő, legsikeresebb területegységeknek bizonyultak. A jellemzően vidéki, fejlődőben levő megyék – vagyis azok, amelyeknek a legnagyobb szüksége lenne rá – a legkevésbé aktívak és hatékonyak a vidék fejlesztését célzó 121-es intézkedés abszorpcióját illetően. Ez középtávon a területi egyenlőtlenségek elmélyüléséhez vezethet a gazdasági fejlettség szintjét tekintve.

Modernization of the Romanian Agricultural Holdings Through the Implementation of Rural Development Measure 121

Measure 121 “Modernization of agricultural holdings” of the Common Agricultural Policy seeks to contribute to the improvement of the competitiveness of the agricultural holdings through a better use of human resources and production factors, aiming at restructuring and developing the physical potential and promoting innovation. Present paper proposes to give a view on the application of the above measure in Romania, on NUTS3 level, between 2007-2013.

Takácsné György Katalin – Takács István

Az egyéniség szerepe a közösségi gazdasági, társadalmi kohézióban

Gondolatok egy erdélyi kistelepülésen készített esettanulmány kapcsán

Bevezetés

Az Európai Unió agrárpolitikájának, és általában fejlődésének meghatározó iránya a jövőre vonatkozóan is a vidékfejlesztés, a vidéki térségek lemaradásának csökkentése, a kistérségek élhetőségének növelése. A vidék nem képzelhető el mezőgazdaság nélkül, a vidéki térségekben a mezőgazdaság – nemcsak mint nemzetgazdasági ág, hanem mint a vidéki térségek foglalkoztatója – meghatározó jelentőséggel bír.¹

A vidékfejlesztési stratégia meghatározó elemeként tekint a falusi turizmusra több szerző is.² Véleményünk szerint ez csak akkor valós kitörési pont, ha a külföldi turisták mellett létezik belföldi fizetőképes kereslet, azonban a jelen és közeljövő várható gazdasági helyzete erre kevés lehetőséget ad. Más szerzők kételkedésüknek adnak hangot, rámutatva, hogy önmagában – a termelő gazdaság léte nélkül – a falusi turizmus nem képes annyi munkahelyet és jövedelmet termelni, ami egy közösség minden lakosát elláthat. Tyran³ lengyelországi példán vezeti le, hogy az EU-csatlakozás utáni időszakban meghatározóvá vált az értékesíthetőség szempontjából a falusi turizmus által nyújtott szolgáltatás színvonala, valamint a megkülönböztető egyediség. Az alacsony foglalkoztatással jellemezhető településeken meghatározó minden olyan – mezőgazdasági és nem mezőgazdasági – tevékenység, amely jövedelmet, esetleg munkahelyet biztosít az ott lakóknak. A mezőgazdasági alapanyag termelésre épülő elsődleges feldolgozás, az értékesítési csatornák kialakítása, a rövid távú falusi turizmus (2-3 nap), a

Takácsné György Katalin (1959) – egyetemi tanár, CSc, dr. habil, Károly Róbert Főiskola, Gyöngyös, tgyk@karolyrobert.hu

Takács István (1957) – egyetemi docens, intézetigazgató, PhD, dr. habil, Károly Róbert Főiskola, Gyöngyös, itakacs@karolyrobert.hu

A tanulmány az OTKA K109026 kutatási téma támogatásával készült.

¹ Groupe de Bruges (2012): *A CAP for the future!?* <http://www.iatp.org/documents/a-cap-for-the-future>. 9 p. (Letöltés: 2012. 05. 27.)

² Vincze M.: *Vidéki helyzetelemzés – Kászoni esettanulmány*. Hargita Kiadóhivatal. Csíkszereda 2002. 231; A. Naghiu – J. L. Vázquez – I. Georgiev: *Rural development strategies through rural tourism activities in Romania: chance for an internal demand?* *International Review on Public and Non Profit Marketing*. 2 (1). 2005. 85–95.

³ E. Tyran.: *Is tourism the way of rural areas development?* *Annals of the Polish Association of Agricultural and Agribusiness Economists* 13:(6) 2011. 232–236.

távmunka, az időskorúak gondozása, a szabadidős tevékenységek mind megfeleltethetők a vidékfejlesztési céloknak, azonban ehhez tőke, szaktudás és együttműködési hajlandóság is szükséges. Fieldsend és Kerekes összehasonlító tanulmányukban⁴ beszámolnak egy sikeres angliai (Chelmsford és Braintree) példáról, és egy romániai helyzetképet (Beszterce-Naszód megye) is adnak, megjegyezve, hogy Romániában még alapvetően a mezőgazdaság a foglalkoztató.

A vidékfejlesztésben elengedhetetlen szerepe van az oktatás, és a kommunikáció mellett minden olyan együttműködési formának – egyének, civilszervezetek, önkormányzatok –, amelyek megerősítik a civil társadalmat a vidéki térségekben, és támogatják a nemzeti és nemzetközi együttműködéseket. Pozitív példaként említik Voicilas és munkatársai a román National Rural Development Programme-ot (NRDP).⁵ Hasonló szerepet tulajdonítanak az együttműködés intézményesített formáinak magyarországi szerzők is, kiemelve a határokon átnyúló formákat (Cross-Border Rural Network – CBRN).⁶ Gazdasági aspektusból vizsgálta az együttműködés, a termelői szervezetek vidékfejlesztésben betöltött szerepét 2000 és 2010 között Lengyelországban (Wielkopolska tartományban) Kacprzak.⁷ Megállapította, hogy a vizsgált 122 termelői szervezet által lefedett településeken számottevően nagyobb volt a pályázati aktivitás a vidékfejlesztési programok terén. Az együttműködés gazdaság- és közösségfejlesztő szerepét vizsgálta különböző aspektusokból több magyarországi szerző, kiemelve a bizalom meghatározó szerepét az együttműködés sikerében.⁸

Ahhoz, hogy meg lehessen felelni a fenti elvárásoknak, életképes, hatékony mezőgazdasági termelésre képes gazdaságoknak kell a kistelepeleken is kialakulniuk

A tanulmány célja, hogy egy erdélyi kistelepele példáján bemutassa azokat a gazdasági és társadalmi változásokat, amelyek lezajlottak egy közel tízéves időszak alatt (2002–2012), amely magába foglalja a Románia EU-csatlakozása előtti és utáni időszakot is. A változások

⁴ A. F. Fieldsend – Kerekes K.: *Contrasting prospects for new sources of rural employment in two regions of the European Union*. Rural Areas and Development Series 8, Rural Development: Quo Vadis? 2011. 7–21.

⁵ D. M. Voicilas – G. Cvijanovic – N. Mijajlovic: *The role of the European research networks in rural development*. 2009. 113th EAAE Seminar. “The role of knowledge, innovation and human capital in multifunctional agriculture and territorial rural development” <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/57402/2/Dan%20Marius%20VOICILAS%20cover.pdf> (Letöltés: 2012. 08. 13.)

⁶ A. F. Fieldsend – Katona-Kovács J.: *HVTK and the cross-border rural network: partners in rural development*. 4th Aspects and Visions of Applied Economics and Informatics. Debrecen 2009. <http://www.avacongress.net/pdf/9.pdf>, pp. 1020–1026. (Letöltés: 2012. 08. 13.)

⁷ E. Kacprzak: *Agricultural producer groups in wielkopolska development and functioning*. Annals of the Polish Association of Agricultural and Agribusiness Economists 13:(6) 2011. 68–73.

⁸ Dudás Gy. – Fertő I.: *The effect of trust on the performance and satisfaction of co-operative members at the „Zöld-termék” Producer Organization*. Gazdálkodás 53:(23. különszám) 2009. 49–55; Tóth L.: *A bizalom szerepe a helyi gazdasági kapcsolatokban*. Szociológiai Szemle. 2004/4. 95–128; Szabó G. G.: *The importance and role of trust in agricultural marketing co-operatives*. MTA – AKI, Budapest: Studies in Agricultural Economics, No. 112, 2010. 5–22; Nemes G. – C. High: *Old institutions, new challenges: the agricultural knowledge system in Hungary*. Studies in Agricultural Economics 115:(2) 2013. 76–84; Takács I. – Baranyai Zs.: *A géphasználati együttműködések, avagy a „virtuális üzemek” elmélete és gyakorlata a magyar mezőgazdaságban*. Gazdálkodás. 57:(3) 2013. 270–282; Baranyai Zs. – Naárné T. Zs. – Vinogradov Sz. – Kovács Z. – Vásáry M.: *Van-e létjogosultsága a géphasználati együttműködéseknek a magyar mezőgazdaságban?: Üzemek géphasználati jellemzőinek elemzése*. = Takácsné György Katalin (szerk.): XIV. Nemzetközi Tudományos Napok, Előadások és poszterek összefoglalói. Gyöngyös 2014. 137–147; Baranyai Zs. – Dudás Gy. – Vásáry M. – Kovács Z. – Szabó G. G.: *A bizalom egyes dimenzióinak szerepe a magyarországi termelői szerveződések életében*. In: Takácsné György Katalin (szerk.) XIV. Nemzetközi Tudományos Napok. Károly Róbert Főiskola, Gyöngyös 2014. 129–137; Szabó G. G.: *Gondolatok az ételmiszer-gazdasági szövetkezés gazdasági lényegéről és integrációs jelentőségéről*. Gazdálkodás. 57 (4). 2014. 203–223.

ismerete szükséges, hogy meg lehessen válaszolni azt a kérdést, milyen reagálási lehetősége van, lehet egy vidéki, elzárt kistelepülésnek.

A vizsgálat tárgya és módszerei

Jelen tanulmány két szakaszban (első szakasza 2002-ben volt, illetve második fázisban 2012-ben a korábbi megállapítások érvényességének ellenőrzésére, a kidolgozott fejlesztési javaslatok hasznosulásának értékelésére) lefolytatott kutatás eredményeit összegzi.

A tanulmány a személyiség szerepének bemutatására tesz kísérletet, s már az első fázisban is tetten érhető ez a tényező. Nevesíteni szükséges, hogy a nagyvilágban eredményeket elért közgazdász, dr. Szekeres Szabolcs, akinek a családi gyökerei Mezőmadararól erednek, visszatérve a szülőföldre, segítőkészet nyújtott a rendszerváltás utáni időszakban mélyre zuhant helyi gazdaság újrászervezéséhez, fellendítéséhez, a helyi társadalom megerősítéséhez. Ebben a református egyházban (kiemelten is Szabó Andor lelkészben és feleségében Szabó-Ábrahám Izolda lelkésszasszonyban) lelt partnerre. Pályázatot nyújtott be a Határon Túli Magyarok Hivatalához a mezőmadarasi református egyházközség nevében a Mezőmadaras település fejlesztését támogató kutatási és technikai segítségnyújtási tevékenység végzésének támogatására. A programot megelőzően tanulmány készült a településen lakók életkörülményeinek javítását szolgáló fontosabb területek azonosítására, a lakosság többségének fő megélhetési forrását adó mezőgazdasági tevékenység fejlesztésének fő irányainak meghatározására. A vizsgálatok szerint – a település gazdasági-társadalmi viszonyainak figyelembevételével – a fejlesztések egyik kulcsterülete a mezőgazdaság, azon belül az állattartás és állati termékek előállítása, illetve feldolgozása.

A fejlesztési program részleteinek kidolgozását segítő 2002-ben egy kérdőíves felmérést végeztünk. A település, Mezőmadaras, Erdély központi részén, Marosvásárhely közelében, attól 15 km-re található. A falu lakóinak száma megközelíti az 1300 főt, amelyből mintegy 1000 fő magyar nemzetiségű.⁹ A település lakóinak nagy többsége gazdálkodással is foglalkozik. A lakosság mobilitása viszonylag kicsi, a gazdaságokban előállított termékek jelentős hányadát önellátásra fordítják, ugyanakkor többségük megélhetését a mezőgazdaságból származó terméktöbblet bevételei adják. Így a település gazdasági-társadalmi fejlődésében az agrárgazdaságnak kulcsszerepe van, a térség és benne a település sajátosságaiból adódóan, így a település gazdasága és társadalma fejlődésének-fejlesztésének fókuszában kell hogy legyen a mezőgazdaság.

A kutatás központi kérdése akkor a helyi társadalom és gazdaság helyzetének értékelésére fókuszált, egy településszintű gazdaságfejlesztési koncepció kidolgozásának megalapozására.

A kérdőív nyitott és zárt kérdéseket tartalmazott, a következő kérdéscsoportokban vizsgálva a helyi gazdaság jellemzőit: gazdaság mérete, ágazati szerkezete, területek aranykorona értéke, hozamok, az előállított növényi és állati termékek felhasználása; az állati termékek minősége, a gazdálkodók minőségérzékenysége; értékesítés csatornái, az azokkal való megelégedettség; gazdaságok eszközállománya (növénytermesztés, állattartás gépei, épületek); gazdálkodók

⁹ Vofkori L.: *Székelgyőld útikönyve* I. Cartographia. Bp. 1998. 182–183; Szabó M.: *Mélyre nyúló gyökerek*. Mezőmadaras 800 éves története. Kriterion Könyvkiadó. Kolozsvár 2008. 290.

együttműködése és együttműködési hajlandósága; tejtermékek fogyasztása, új termékfélések iránti igények. Vizsgáltuk továbbá a gazdasági inputokat és a családok nem mezőgazdasági tevékenységből származó jövedelmét is.

A kérdőívek családok szintjén kerültek kitöltésre. A településen véletlen kiválasztással 120 családot (a családok egyhatodát) kérdezték meg a kérdezőbiztosok (akik a Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kara gazdasági agrármérnök csikszeredai kihelezett képzésének hallgatói voltak). A megkérdezett családokhoz összesen 443 fő tartozik, az összes lakos 34,5%-a, akiknek 65%-a a gazdaságban dolgozik. Így a lakosság mintegy harmada került megkérdezésre. A megkérdezettek véletlenszerűen kerültek kiválasztásra.

A kérdőíves megkérdezés mellett – félig strukturált kérdéslista alapján – több személyes mélyinterjú is lefolytattunk azokkal, akik kiemelkedtek az átlagból (például a helyiek megítélése szerint példaértékű termelési gyakorlatot folytatnak, vagy mintaértékű technológiai fejlesztést, korszerűsítést hajtottak végre a megelőző időszakban, és/vagy valamilyen módon együttműködnek a termelés különböző fázisaiban). A kérdőíves felmérés és a mélyinterjúk alapján a SWOT-analízissel összegeztük a település fejlődését meghatározó tényezőket, kiemelt hangsúlyt helyezve a gazdaságra és azon belül a mezőgazdaságra.

A 2002-ben lefolytatott reprezentatív felmérés eredményeiről több publikációban számoltunk be.

Tíz év telt el az első felmérést követően, amely alatt mind Mezőmadaras, mind Románia szempontjából jelentős gazdasági-társadalmi kihatású változások következtek be, amiben kiemelkedő szerepe van az ország Európai Unióhoz való csatlakozásának, integrálódásának egy nagy, egységes piacba, ugyanakkor a gazdálkodók számára egy új piaci versenyhelyzet is létrejött. Az uniós tagság számos új lehetőséget hozott a helyi gazdaság számára¹⁰ (kiemelten a közös agrárpolitika keretében nyújtott támogatások révén), amely hozzájárulhatott a 2002-ben megfogalmazott fejlesztési javaslatok megvalósítása pénzügyi fedezetének biztosításához. 2012 nyarán ezért ismételten személyesen felkerestük a települést, hogy értékeljük a korábbiakban megfogalmazottak teljesülését, azonosítsuk a megvalósítást támogató, illetve akadályozó tényezőket. A korábbi felmérésben is részt vevő 12 gazdálkodót kerestünk meg, és a tíz év alatt gazdaságuk helyzetében, gazdálkodásuk feltételeiben bekövetkezett változások, a korábbi javaslatok megvalósulásának feltárására törekedtünk. A gazdálkodókon kívül a település református lelkészével, Szabó Andorral, illetve feleségével, Szabó-Ábrahám Izolda lelkészasszonnyal készültünk mélyinterjúk. A lelkészasszony a településen megvalósítandó célok támogatására benyújtandó első időben a magyarországi, későbbiekben az Európai Unió különböző alapjai által finanszírozott pályázatok intézményi háttereként már az európai uniós csatlakozás előtt létrehozta a Mezőmadarasért Alapítványt, amely később Pro Ruris Egyesület néven folytatta működését, és amelynek ügyvezetőjeként tevékenykedik napjainkban. Az egyházak társadalmi súlya, szervezőszerepe jelentős az erdélyi vidéki közösségekben. Ugyanakkor az, hogy mit

¹⁰ Takács I. – Takács-György K.: *Technical development and multifunctional agriculture as real alternative for a rural community in Transylvania*. International Symposium Specialisation, Integration and Development. Cluj-N. 2003. 143–152; Takács-György K. – Takács: I.: *Ecological farming as an alternative for a Transylvanian rural agricultural community*. International Symposium Specialisation, Integration and Development. Cluj-N. 2003. 123–132; Takács-György K. – Páll Zs. – Takács I.: *The possibilities of the sustainable agriculture in Romania showed by the example of a small settlement*. Rural Areas and Development – vol. 5. Values and challenges in designing the European rural structures – research work experience. Edited: D. M. Voicilas – M. Tudor. Warsawa 2007. 239–253.

képesek megvalósítani, nagyon személyfüggő. A lelkiasszony nagyon motivált, jó szervező-készséggel rendelkező, vezető típusú személyiség. Tevékenysége széles kört foglal magában, kiterjed a gyermekek számára szervezett közösségi (iskolaév alatti és nyári) programoktól a gazdák (legjobb gyakorlatok megismerését célzó) külföldi tanulmányútjának szervezéséig.

2012-ben nem volt módunk megismételni a kérdőíves felmérést, ugyanakkor a személyesen készített mélyinterjúk kérdéskörei kiterjedtek az interjúalanyok mezőgazdasági tevékenységének változásaira (művelt terület, állattartás alakulása, termelési szerkezet változásai, a hozamok, a megvalósított és tervezett beruházások, a támogatások igénybevétele stb.), amelyek megfelelő információt nyújtottak a korábbi javaslatok megvalósulásának ellenőrzésére, illetve egy összehasonlító SWOT-elemzés elvégzésére az új lehetőségek, valamint stratégia alapjainak azonosítására.

Eredmények

A település 1300 lakosából mintegy 30 főnek volt munkahelye, a többiek a földjeik műveléséből tartották el magukat 2002-ben. Az általános iskolát befejező diákok legtöbbször nem folytatta tanulmányait középiskolában. A képzettség hiánya miatt ugyanakkor elvesztették az esélyt, hogy megfelelő munkát találjanak a közeli városban, a fiatalok maradtak otthon, és a mezőgazdaságban dolgoztak. A település infrastrukturális ellátottsága alacsony színvonalú volt, nem rendelkezett megfelelő minőségű közúti kapcsolattal a környező településekkel, illetve a településrészek közötti úthálózat sem volt kielégítő minőségű. Ez elsősorban őszelel és télen okozott komoly gondokat a település lakóinak, elsősorban a megtermelt tej elszállítását akadályozta a szomszéd településen működő sajtüzembe.

A 2002-es felmérés főbb eredményei, megállapításai

A vizsgált 120 gazdaság összes mezőgazdasági területe 542 ha volt. Az átlagos gazdaság-méret jelentősen alatta maradt a legtöbb európai ország jellemző üzemméretének. Az átlag méret 4,5 hektár volt, a legkisebb megfigyelt gazdaság 0,12 hektár, míg a legnagyobb sem volt 75 hektárnál nagyobb. A gazdaságok területének *ágazati megoszlása*: az összes terület 77,0%-a szántó, 18,9%-a legelő, 2,0%-a kert és 1,1%-a erdő volt. A Mezőmadaras mezőgazdaságát jellemző üzemméret legnagyobb problémája az volt, hogy a családok többségének ez a tevékenység kellett hogy biztosítsa a megélhetés alapjait (nem lévén más jövedelmük), ugyanakkor az ekkora gazdasági méreten realizálható jövedelem nem volt elégséges az elfogadható életminőséget biztosító jövedelem megszerzésére. A település lakosságának kevesebb, mint 5%-ának volt nem mezőgazdasági tevékenységből származó jövedelme, azt is jellemzően a településen kívül, többnyire a megyeszékhelyen, Marosvásárhelyen szereztek meg. A felnőtt lakosság képzettségi szintje alacsony volt, kevesebb, mint negyedük rendelkezett valamilyen szakképzettséggel. Ez magyarázza, hogy minden fejlesztési program kiindulási pontja a gazdák szakmai képzése volt, mert ez jelentette a fejlesztés megvalósításának kulcstényezőjét.

A mezőgazdasági termelés alapvető erőforrása a termőföld, amelynek minősége döntően behatárolja a reálisan kitűzhető fejlesztési célokat, illetve az elérhető eredményeket. Mezőmadarason a földminőség (beleértve a szántókat és a legelőterületeket is) jellemzően nem

túl kedvező: több mint 75%-a 20 AK/hektár alatti. A szántóterület jellemzően közepes minőségű, 67%-a 14-20 AK és 23%-a 20-30 AK értékű. A legelők gyengébb minőségűek, 14-20 AK (57,4%) és 14 AK alatti (23,6%) területek teszik ki nagy hányadukat. A növénytermelés szempontjából nem kedvező, hogy a szántóterület kétharmada domboldalakon helyezkedik el. A legelők esetén ez az arány 90% feletti. Ezek a feltételek, valamint az alacsony termelési anyag felhasználása (műtrágya stb.) indokolják az elért alacsony terméshozamokat, valamint az állattenyésztés színvonala vonatkozásában kiemelt szereppel bíró megtermelt takarmányok nem kielégítő tápértékjellemzőit is.

A gazdaságok döntő többsége a szántóföldi növénytermesztés mellett állattenyésztéssel is foglalkozott, így a szántóföldön megtermelt termények (élelmezési és takarmányozási céllal) saját felhasználásra kerültek, nem képez árualapot, és így bevételt sem hoztak a gazdaságok számára. Ugyanakkor említettük, hogy a megtermelt takarmány minősége nem felelt meg a korszerű állattartás által megszabott követelményeknek. Példaként említhető, hogy a tejtermeléshez fontos lédús tömegtakarmányok (például kukoricasiló) előállítására alig került sor, jellemzően a kaszálók száraz fűhozamát használták fel a téli takarmányozásra. Nyári időszakban a legeltetési állattartás volt a jellemző, ami persze nem probléma, ha megfelelő takarmánykiegészítést is kapnak a tejelő tehenek. Mindezek eredményeként a tejhozamok jelentősen elmaradtak a megfelelő takarmányozás mellett elérhető értékektől (természetesen nem az intenzív tartástechnológiák hozamait véve viszonyítási alapként).

A település mezőgazdaságának jellemzésére álljon itt néhány további adat is:

- a gazdaságok 98%-a termelt kukoricát, jellemzően a vetésszerkezetben mint fő növényt, az átlag hozam 4,9 t/ha volt;

- a gazdaságok 88%-a termelt őszi búzát, az átlaghozam 3,2 t/ha volt;

- az alacsony termésátlagok miatt a gazdaságok kis száma volt képes árualapot termelni; a megtermelt termények több mint 90%-át a gazdaságban, illetve a háztartásban saját fogyasztásra használták fel; kivételt képeznek olyan növények, mint a dohány, a paradicsom, a tavaszi búza, amelyeket jellemzően értékesítésre termeltek a szántóterület 7,2%-án;

- összesen 64 gazdaságban (53,3%) nyilatkoztak úgy, hogy műtrágyát használnak; a gazdaságok 42,5%-a használt növényvédő szert, jellemzően az őszi búza és a kukorica védelmére, illetve kisebb arányban gyomirtószerként;

- a gazdaságok 83%-a tartott tehenet, az átlagos tehénlétszám 1,8 tehen/gazdaság volt.

- az állattenyésztés a saját előállítású takarmánybázison folyt, illetve jelentős volt a legeltetési állattartás is (szarvasmarha, juh); minden gazdaságban tartottak tyúkféléket, azonban ezek zöme (98,3%) saját ellátást szolgált;

- a tehéntartó gazdaságokban a silókészítés hiányzott, így a nem kielégítő takarmányozás következtében az átlagos tejhozam alig haladta meg a 3000 liter/év átlagértéket, ami alacsonynak mondható;

- a tej minősége (az alacsony tejszírtartalom, a magas csíraszám, mechanikai szennyezettség stb. miatt) általában nem elégítette ki az élelmiszeripari (tej) célú felhasználás kapcsán megszabott követelményeket;

- nem mond ellent ennek a ténynek, hogy a tej 87%-át értékesítették, amelynek döntő hányadát a szomszéd településen működő sajtüzem vásárolta fel;

- nem folyt a településen élelmiszer-feldolgozó tevékenység; minden áru mint nyersanyag hagyta el a települést;

– a gazdaságok gépesítettsége alacsony szintű volt; csak minden tízedik gazdaság rendelkezett traktorral, és az azokhoz rendelkezésre álló munkagépállomány is többnyire hiányos volt, nem fedte le az összes szükséges munkaműveletet; a gazdaságok 60%-a a saját kézi munkára és/vagy bérmunkára alapozta tevékenységét; a gépesítettség alacsony foka szintén hozzájárult az alacsony növénytermelési hozamokhoz;

– a gazdák közötti együttműködés alacsony szintű volt; a rokonok és néha a szomszédok segítettek egymásnak; a gazdák a szövetkezéssel kapcsolatosan rossz tapasztalatokkal rendelkeztek (amit a kolhoz típusú szövetkezetben szereztek), ugyanakkor megjelentek a településen az együttműködés más formái, és elsősorban a fiatal gazdálkodókban megvolt a hajlandóság a termelői szervezetek vagy a gép- és gazdaságsegítő körök típusú együttműködésekben való részvételre.

Javaslat a falu gazdasági fejlesztésére

A falu gazdasági felméréseinek eredményei alapján a település gazdaságainak fejlesztését a következő elvek mentén javasoltuk:

a) a településen jelentős mértékben nem alakítható át a gazdasági struktúra, a jelentős számú törpegazdaság fejlesztése az inputok (elsősorban a tápanyagellátás, illetve takarmányellátás minőségi, mennyiségi) növelésével történjen, csoportos gépesítéssel, illetve értékesítési szervezet létrehozásával;

b) a nagyobb földterülettel rendelkező gazdaságokra olyan pilot-project kidolgozását javasoltuk, amely – a területkoncentráció lehetőségével is számolva – különböző specializálódást eredményez, aminek következtében nagyobb hatékonysággal folytatható a termelés;

c) a gazdaságokon belül felszabaduló munkaerőt, illetve a már most is meglévő, rejtett munkanélküliséget, a multifunkcionális mezőgazdaság elvét figyelembe véve, a mezőgazdasági tevékenységre integrálódó tevékenységek fejlesztését javasoltuk hosszabb távon (falusi turizmus, kézművesipar stb.);

d) a gazdasági fejlesztés premfeltételeinek megváltoztatásával a termelés minőségének, feldolgozottsági fokának (elsődlegesen a szomszéd faluban működő tejfeldolgozónak történő értékesítéssel) a termékek piacképességének javítása.

A település SWOT-analízise

A felmérés és a mélyinterjúk alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a település társadalmi-gazdasági problémáinak egyik indikátora a magas munkanélküliségi arány. A település lakói többségének megélhetést biztosítani hivatott mezőgazdasági tevékenység nagyon alacsony színvonalú megélhetést biztosított, amely a fragmetált üzemszerkezettel magyarázható, amelyben nagy arányt képviseltek a törpebirtokok, amelyek az élelmiszer-önellátást még biztosítani képesek, de az áruként értékesíthető termékfelesleg már csak esetlegesen képződött, így a gazdaságok bevételei alacsony szintűek voltak. Ez természetesen a településre is kihatott, hiszen nem eredményezett adóbevételeket, illetve nem teremtette meg új munkahelyek létrehozásának a lehetőségét sem. A munkaképes korú lakosság foglalkoztatásának megteremtése a településen, illetve a munkába járás lehetőségének megteremtése szükségessé tette egy új közösségi stratégia kialakítását. A SWOT-elemzés elkészítésekor ezeket a szempontokat vettük elsődlegesen figyelembe (*1. táblázat*).

1. táblázat. A település SWOT-mátrixa a mezőgazdaság és a településfejlesztés szempontjai szerint (2002)

Erősségek	Gyengeségek
<ul style="list-style-type: none"> • <i>relatív jó agro-ökológiai feltételrendszer</i> • <i>jó feltételek az extenzív állattartáshoz (biogazdálkodás)</i> • <i>szerves trágya előállítás és felhasználása gyakorlat a településen, alacsony a mesterséges input bevitel szintje</i> • <i>jó állapotú környezet (kevés szennyezett)</i> • <i>gyönyörű tájkép</i> • <i>közösség által elfogadott vezető személyiségek megléte</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>túlzottan elaprózott birtokszerkezet, alacsony átlagos üzemméret</i> • <i>tőkehiány, hitelképesség hiánya</i> • <i>alacsony szintű gépállomány, régi elavult a meglévő eszközállomány</i> • <i>alacsony termelékenység</i> • <i>alacsony foglalkoztatási ráta, alacsony képzettségi szint</i> • <i>hiányos infrastruktúra-ellátottság és tömegközlekedés (aszfaltburkolatú út hiánya miatt is)</i> • <i>kevés a képzett értelmiségi (kivétel a lelkész és felesége)</i> • <i>alacsony szintű hajlandóság a gazdálkodók közötti együttműködésre</i>
Lehetőségek	Veszélyek
<ul style="list-style-type: none"> • <i>silókukorica-, lucernatermelés (lédús takarmány előállítás) – tejjel növelése, tejminőség javítása</i> • <i>termelési szerkezet diverzifikálása: baromfi, sertés, ipari növények növekvő aránya</i> • <i>EU- és/vagy nemzeti támogatások</i> • <i>a település közösségi aktivitásának erősítése</i> • <i>termelői szervezet, gép- és gazdaságsegítő kör létrehozása</i> • <i>az ökológiai termékek piacának növekedése</i> • <i>csatlakozás agroturisztikai hálózatokhoz</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>szigorodó minőségi követelmények az árukkal szemben</i> • <i>a multinacionális élelmiszerláncok erősödése, a beszállítókkal szemben támasztott magas minőségi követelmények</i> • <i>település elöregedése – fiatalok elvándorlása a településről</i> • <i>hiányzó szaktanácsadási háttér</i> • <i>szomszédos településeken erősödő, fejlődő tevénytartás, piaci verseny nő</i>

Megjegyzés: A táblázatban dőlt betűkkel jelennek meg azok a tényezők, amelyek a 2012-ben elvégzett vizsgálat szerint továbbra is változatlanul érvényesek.

A rurális közösség erőforrásait vizsgálva megállapítható volt, hogy a rendszerváltást követő évtized gazdasági nehézségei, a gazdálkodók pénztelensége eredményezte alacsony színvonalú termelési input- (elsődlegesen műtrágya- és növényvédő szer-) felhasználás egyfajta erősségként is felfogható, amellett, hogy természetesen a hagyományos árutermelő mezőgazdasági felfogásban ez nyilvánvaló gyengeség, hiszen ezzel megjelenik az ökológiai gazdálkodásra való tudatos áttérés lehetősége is a gazdálkodók számára.

2012-es felmérés tapasztalatai

2012-ben szemmel látható pozitív változások zajlottak le Románia integrációjának szerves következményeként, általános fejlődést generálva.

Lokális, mérhető változások a falu, a faluközösség életében

– a falu szénásági részére bevezették a villanyt, mindkét falusi iskola épületét teljesen felújították, a református és az ortodox templom új tetőt kapott, elkészült a szilárdított út; bevezették a vizet, bár a csatornázás hiányában még egy portát sem kötöttek rá a vízhálózatra;

– meghatározó személyiségek maradtak a faluból elszármazottak és a református lelkész házaspár, akik folyamatos programok szervezésével, az oktatás és az egymásért egymásról való gondoskodás hangsúlyozásával élő közösséget alkotnak, mozgatói a fejlődésnek;

– a faluban a porták 5-6%-át felújították az eltelt tíz év alatt (több, Marosvásárhelyről elköltözött, többségében nyugdíjas telepedett le a faluban);

– a Pro Ruris Egyesület (korábban: Mezőmadarasért Alapítvány) rendezvényeket, programokat szervez (népzenei, képzőművészeti és irodalmi, történelmi táborok, versenyek a gyerekeknek, művészeti, történelmi személyiségek emlékülései, gazdaköri rendezvények, oktatások stb.), amelyekben aktívan részt vesznek a lelkész házaspáron kívül egy nyugdíjas tanár, egy tanár házaspár és egy segítő tanár is, akik ott élnek;

– információs központ építése folyik (85% EU-s támogatás, 15% nemzeti támogatás); egy panzió építése (tervezése) kezdődik.

Szükséges megjegyeznünk, hogy a település jövőbeli sorsát illetően mind a lehetőségek terén, mind a veszélytényezők között főleg olyan külső elemeket lehetett azonosítani, amelyek nem csak és kizárólagosan a vizsgált település esetén érvényesek.

Gazdasági változások

A személyesen megkeresett gazdaságokban – amelyek tíz évvel korábban is már árutermelő gazdaságok voltak – a változás egyértelműen a gazdaság méretének, eszközállományának a növekedését jelenti, egyéni értékesítési forma és csatorna mellett, elsődleges termékfeldolgozás nélkül:

– megváltozott a takarmánytermelés, megismerték a silózást (lásd gazdaképzés, üzemlátogatások), megnövekedett a tejhozam (4800–5000 liter/év/fejű tehén, ami több mint 1000 l/év többletet jelent, a tejet továbbra is a szomszéd település tejfeldolgozójánál (Theresia Ltd.) értékesítik;

– nem jellemző a diverzifikált termelési szerkezet, nem jelentek meg alternatív tevékenységek (pl. falusi turizmus);

– a felkeresett gazdaságokban növekedett az állatlétszám (például 35 szarvasmarha egyedről 132-re vagy a korábbi 2 – elsődlegesen a tágabb család szükségleteinek megtermelését biztosító tehén létszámot 14-re növelte a gazdaság, megteremtve ezzel az árutermelés alapját), új és felújított istállóépületek a jellemzők, félautomatizált fejrendszerekkel;

– a megkeresett gazdaságok folyamatosan fejlesztenek, gépesítenek. A gépfejlesztést egyéni beruházásokkal valósítják meg, nem egyeztetnek gazdatársakkal, jellemző a hitel nélküli működés. A földalapú támogatásokon kívül nem veszik igénybe sem a rendelkezésre álló beruházási, sem a szerkezetátalakítási EU-s pályázati lehetőségeket.

Közösségi pályázati aktivitás

A faluközösségre vonatkozóan megvizsgáltuk a pályázati aktivitást az eredményesség, a pályázati célok és források szerint. A pályázatokat a lelkeszasszony készítette, és valósítja meg a programokat, lelkesedése pezsgő kulturális életet alakított ki a faluban.

A pályázati források – az információs központ és a panzió kivételével elsődlegesen nemzeti alapítványok, Maros Megyei Tanács, valamint határon túli alapítványok. A legfontosabb pályázati célok között a művészeti képzés mellett az ismeretterjesztés, szociális feladatok a legjellemzőbbek. A beadott és nyertes pályázatok száma fokozatosan emelkedett, azonban a 2009. évben kezdődő pénzügyi gazdasági válság az eredményesség csökkenésében és az *elnyert összegek nagyságában* is kimutatható (2. táblázat).

2. táblázat. Faluközösségi pályázati aktivitás céljai, eredményessége

Év	Nyertes/beadott pályázatok száma	Főbb pályázati célok (nyertes pályázatok)
2002	2/2	iskolai tanulók ingázási támogatása, iskola felszerelése (villanybevezetés, tévé)
2003	4/8	képzőművészeti tábor, iskolai tanulók ingázási támogatása, vidékfejlesztési képzés
2004	9/15	szociális ellátás, történelmi tábor (Rákóczi-szabadságharc emléke) alkotótábor, gazdakör, falulátogatás
2005	13/26	emléktáborok (József Attila, informatikai képzés, E-magyar pont), képzőművészeti tábor, szociális ellátás
2006	21/36	iskolai tanulók ingázási támogatása, képzőművészeti tábor, néptánc-tábor, anyanyelvi tábor, vidékfejlesztési képzés, szociális ellátás
2007	13/23	Kodály Zoltán, Batthyány Lajos emlékezetére, mezőszegi népművészet, falugondnok felszerelések, gépkocsitámogatás
2008	9/21	Karácsony Sándor-, Kodály Zoltán-, Ungár Mátyás-emlékek, képzőművészeti tábor, alkotótábor, számítógép
2009	5/19	Karácsony Sándor emlékére képzőművészeti tábor
2010	6/12	néptánc-tábor, nemzeti évfordulók
2011	15/20	fizikátábor, képzőművészeti tábor, irodalmi tábor, néptánc-tábor

(Forrás: Szabó-Ábrahám Izolda tiszteletesasszony)

Összegző gondolatok

Mezőmadaras település egy a sok hasonló település közül, amelyik az 1990-es és 2000-es években megpróbál(t) kilábalni a rendszerváltást követő időszak gazdasági-társadalmi válságából. Természetes módon számos jó tanács adható, amelyek száraz közgazdasági megfontolások alapján segíteni próbálnak mind egyéni, mind közösségi szinten megoldani a problémákat: a termelés rugalmasságának növelése, a termékszerkezet, termékkinálat szélesítése a valós piaci igények figyelembevételével, nagy hangsúlyt fektetni a termék minőségére, ugyanakkor a hozamok növelésére is, de ezek megvalósításának elengedhetetlen feltétele a képzett munkaerő. A települések

gazdasága-társadalma szempontjából fontos tényező, hogy a helyi gazdaság biztosítja a legtöbbek számára a megélhetés minimális feltételeit, de egyben – nem lévén más jövedelemforrás, mint a mezőgazdaságban és a csirázó élelmiszer-feldolgozásban, helyi szolgáltatások nyújtásában megszerzhető jövedelmek – ez a helyi jólét minőségét meghatározó jövedelem is.

A tízéves időszak tapasztalatait összegezve megállapíthatjuk, hogy az EU-csatlakozás pozitív gazdasági hatást gyakorolt a településre, a mindennapi élethez minden szempontból javult. Nem változott – nem is volt várható – a gazdaságszerkezet, azonban több gazdaságban megindult a méretnövekedés, javult az eszközszínter és a termelés hatékonysága. Továbbra is gondot jelent az elsődleges termékfeldolgozás és az értékesítési csatornák, a termelők együttműködés hiánya. A gazdák a földalapú támogatáson kívül nem pályáznak egyéb támogatási formákra (a mezőgazdasági túlélési segély pályázat korábbi negatív tapasztalatai miatt). A faluközösség egészét tekintve a pályázati források megszerzési aktivitása kedvezőbb, bár az eredményesség változó volt. A településen sikeresen működik egy E-magyar pont, amelynek üzemeltetője a Mezőmadaras Fejlesztési Egyesület, Szabó Izolda tiszteletasszony vezetésével, lehetőséget teremtve az infokommunikációs eszközök széles körű használatára. Véleményünk szerint ez is egyik eszköze egy – relatíve izolált – település előrelépésének.

Azonban az, hogy egy-egy település milyen eredményeket tud elérni, számos tényezőtől függ. Ki kell emelni, hogy közösségi szinten a fejlődés elsősorban az EU-s támogatási pályázatok lététől, eredményességétől függ.

Az, hogy a lehetőségek közül mit, milyen célra, mekkora összeggel pályázik meg egy település, az informáltság mellett alapvetően azoktól a karizmatikus személyektől függ, akik a vállalkra veszik a pályázás minden gondját, nehézségét. A tanulmányban nem kívántunk foglalkozni a település egyes meghatározó személyei és a lakosok egy része között kialakult ellentétekkel. A település példája megerősítette bennünk azt a meggyőződést, hogy egy közösség összefogásában a fejlődés kulcsa az egyének személyes hozzáállása, a motiváltság. Mezőmadaras jelenkori történetében is az egyéniségek, a közösségért nemcsak tenni akaró, de (és ebből a szempontból fontos aláhúzni, hogy önzetlenül) tevő személyek megléte kulcstényezője a közösség sikerének is.

Role of Personality in Economic and Social Cohesion of a Community – Notes Based on a Case Study about a Transylvanian Village

Economic and social changes that took place in Eastern Europe in the 1990's, created a particularly difficult situation for the rural population, especially for those who pursue agricultural production. Those developmental differences that previously characterized the regions, settlements are not moderated significantly after the EU accession of Romania either. However, after the accession numerous positive changes have happened, that help the livability of rural areas. The developed land structure, the production structure of agriculture does not serve the economy effectively, it cannot or it can produce real commodities at a limited extent. An economic survey had been conducted at Mezőmadaras in 2002 and with the partial repetition of the development proposal based on the survey in the summer of 2012 the research looking for answers to the questions, to what extent and in which direction the changed the economy of the village examined, what elements of the development concept achieved. The article shows that how the development, creation of the settlement's infrastructure background (road network), the agricultural, sales information, contribute to some farmers' development to commodity producer, and point out that the cooperation is not typical, the tender activity is very low, despite that the rate of livestock farmers is high.

Bakos Izabella Mária – Tamus Antalné – Takácsné György Katalin

A vidékfejlesztési támogatások területi eltérései Románia és Magyarország összevetésében

Bevezetés

Az Európai Közösség alapelvei között már az alakulás óta jelen van a regionális különbségek csökkentésének igénye,¹ mégis hosszú folyamat vezetett a tényleges, mai értelemben vett regionális politika kialakulásáig. A regionális politika céljaként jelöli meg a gazdasági és társadalmi kohézió erősítését és a tagállamok közötti szolidaritás megteremtését, ami nélkülözhetetlen az unió egészére kiterjedő harmonikus fejlődés megvalósulásához.² Az új tagországok csatlakozásával jelentős mértékben megnövekedtek a gazdasági és kulturális különbségek, a megoldásra váró problémák. Az 1999. évi berlini fórumon az EU felismerte, hogy *a regionális politika mellett a vidékben való gondolkodás is szükséges*, és az *Agenda 2000* részeként – melyben a Bizottság javaslatot tesz a 15 tagállamnak a 2000 utáni fejlesztéseket illetően – megtörténik a közös agrárpolitika reformja, melynek második pillére a vidékfejlesztés lett, amire viszonylag jelentős forrásokat különített el az EU. A vidékfejlesztési politika növekvő jelentőségét indokolta továbbá, hogy a vidéki, rurális térségek az EU területének több mint 91%-át alkotják, és az uniós lakosság több mint 56%-ának szolgálnak lakhelyeül. Ezen térségek ugyanakkor jelentős gondokkal küszködnek, hiszen jellemzően előregedő a lakosság, rossz az infrastruktúra, a szolgáltatások színvonala sem megfelelő, és magas a munkanélküliség is.³ A kelet-közép-európai országok vidékeinek égető problémáiként jelentkezik továbbá az alulképzettség, az alulfoglalkoztatottság, a jövedelemhiány, a mezőgazdaság túlnépesedése, az alacsony mobilitás, a közszolgáltatások alacsony színvonala és drágasága, a jövőkép hiánya és a kiszolgáltatottság.⁴ Magyarország és Románia az EU-s csatlakozást követően a fiatal és a

Bakos Izabella Mária (1989) – PhD hallgató, Szent István Egyetem, Enyedi György Regionális Tudományok Doktori Iskola, Gödöllő, bakosizabella89@gmail.com

Tamus Antalné (1952) – főiskolai tanár, PhD, Károly Róbert Főiskola, Üzleti Tudományok Intézete, Gyöngyös, tamusne@karolyrobert.hu

Takácsné György Katalin (1959) – egyetemi tanár, PhD, Károly Róbert Főiskola, Közgazdasági, Módszertani és Informatikai Intézet, Gyöngyös, tgyk@karolyrobert.hu

¹ Rechnitzer János – Smahó Melinda: *Térségi politika*. Akadémiai Kiadó, Bp. 2011. 456.

² Sarudi Csaba: *Térség- és vidékfejlesztés: A magyar térgazdaság és az európai integráció*. Agroinform, Kaposvár. 2003. 308; Kovács Teréz: *Vidékfejlesztési politika*. Dialóg Campus, Bp. 2003. 284; Blahó András (szerk.): *Európai integrációs alapismeretek*. Aula Kiadó, Bp. 2007. 338.

³ Európai Bizottság: http://ec.europa.eu/index_hu.htm. 2014.

⁴ Buday-Sátha Attila: *A magyar agrár- és vidékfejlesztés ellentmondásai*. Magyar Tudomány CLXX (2009). 7. szám. 937–945.

magasan képzett humántőke vidékről való kivándorlásával találta szembe magát.⁵ Tekintettel arra, hogy a vidék megmaradásának alappillére a humán tőke, igen súlyos vidéki problémának tekintendő a migrációs jelenség és a vidékfejlesztési programok segítségével törekedni kell ezen tendencia mérséklésére és esetleges visszafordítására, az élhetőbb életkörülmények megteremtése révén.

A vidékfejlesztési stratégia meghatározó elemeként tekint a falusi turizmusra több szerző is. Véleményünk szerint ez csak akkor valós kitörési pont, ha a vidékek rendelkeznek olyan természeti vagy kultúrtörténeti vonzerővel, amiért érdemes odamenni turistaként, és ezzel egyidejűleg adottak a szolgáltatásnyújtás személyi és tárgyi feltételei is. Fontos továbbá, hogy a külföldi turisták mellett létezzen belföldi fizetőképes kereslet is.⁶ Más szerzők kételkedésüknek adnak hangot, rámutatva, hogy önmagában – a termelő gazdaság léte nélkül – a falusi turizmus nem képes stabil munkahelyeket és jövedelmet termelni. A vidékfejlesztésben elengedhetetlen szerepe van az oktatásnak, a kommunikációnak és minden olyan együttműködési formának – egyének, civil szervezetek, önkormányzatok között –, amelyek erősítik a civil társadalmat a vidéki térségekben, és támogatják a nemzeti és nemzetközi együttműködéseket. A LEADER-programoknak meghatározó szerepük van a közösségi élet megerősítésében. Közvetlenül az ezredforduló után a vidéki román térségekben nem volt jellemző, vagy igen kezdetlegesek voltak a civil szerveződések, a közösségi kohézió alacsony szintű volt.⁷ Az ezredforduló első évtizedének végén pozitív példaként említik Voicilas és munkatársai a romániai Nemzeti Vidékfejlesztési Program előírásait a közösségi kohézió fejlesztése vonatkozásában.⁸ Hasonló szerepet tulajdonítanak az együttműködés intézményesített formáinak a magyarországi szerzők is, kiemelve a határokon átnyúló együttműködéseket (Cross-Border Rural Network, CBRN).⁹

A vidékfejlesztési pillér bevezetésével fontos feladattá vált a vidéki térségek megfelelő lehatárolása, hiszen csak a vidéki státussal rendelkező térségek részesülhetnek vidékfejlesztési támogatásokban. Az Európai Unióban a vidék definíálására nincs egységesen elfogadott szabály, az Európai Unió nem írja elő a tagországai számára, hogy mit tekintsenek vidéknek, hanem minden tagország a saját adottságait figyelembe véve determinálja, tölti meg tartalommal a vidék fogalmát. Tény viszont, hogy fontos érdek kapcsolódik ahhoz, hogy jó vidéklehatárolással rendelkezzenek a tagállamok, hiszen az nagymértékben befolyásolja a lehívható források mértékét és a fejlesztések körét. Romániában törvény írja elő a települések státusát: az önálló önkormányzatokkal rendelkező községeket tekintik vidéki településnek, illetve ezek

⁵ Péter Emőke Katalin: *Working abroad in Harghita county*. 14th International Scientific Days, Gyöngyös. March 27–28, 2014. 1223–1228; Bíró Szabolcs – Nemes Gusztáv: *Vidékfejlesztési támogatások, lehívások, eredmények*. Gazdálkodás LVIII (2014). 3. szám. 247–262.

⁶ Vincze Mária: *Vidéki helyzetelemzés – Kászoni esettanulmány*. Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda 2002. 231; Alexandru Naghiu – José Luiz Vázquez – Ivan Georgiev: *Rural development strategies through rural tourism activities in Romania: chance for an internal demand?* International Review on Public and Non Profit Marketing. II (2005). 1. szám. 85–95; Buday-Sántha Attila: *i.m.* 937–945.

⁷ Vincze Mária: *i.m.* 231.

⁸ Dan Marius Voicilas – Gorica Cvijanovic – Nada Mijajlovic: *The role of the European research networks in rural development*. 113th EAAE Seminar. “The role of knowledge, innovation and human capital in multifunctional agriculture and territorial rural development”, Belgrade. December 9-11, 2009. <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/57402/2/Dan%20Marius%20VOICILAS%20cover.pdf>

⁹ Andrew F. Fieldsend – Katona-Kovács Judit: *HVTK and the cross-border rural network: partners in rural development*. 4th Aspects and Visions of Applied Economics and Informatics, Debrecen 2011. 1020–1026.

összességét vidéki térségnek.¹⁰ Vannak 10 000 lakos feletti vidéki települések és 5000 főnél is kevesebb lakosságú városok.¹¹

Célkitűzés, hipotézisek

Románia és Magyarország számára az EU-s vidékfejlesztési programok jelentős mértékben hozzájárulnak vidéki térségeik felemelkedéséhez és az életszínvonal javításához, amire csupán belső forrásokból nem lennének képesek. Tanulmányunkban célul tűztük ki annak vizsgálatát, hogy a két ország mennyire volt eredményes az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból (EMVA) finanszírozott vidékfejlesztési támogatások lehívásában a 2007–2013-as programidőszakban. Vizsgáltuk továbbá, hogy voltak-e jelentős területi eltérések a források lehívása szempontjából megyei szinten. A szakirodalmi és az egyéb szekunder információk áttanulmányozása után a következő hipotéziseket fogalmaztuk meg, melyeket statisztikai módszerek segítségével teszteltünk:

– *H1*: van szignifikáns kapcsolat adott megye GDP-je és jóváhagyott támogatási kérelmeknek az összege között;

– *H2*: a román és a magyar megyék klaszterekbe rendezhetőek, az Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alapból finanszírozott támogatások területi eloszlása szerint;

– *H3*: a román és a magyar vidékfejlesztés eltérő tendenciát mutatott a 2007–2013-as pályázati sajátosságokat tekintve.

Anyag és módszer

Kutatásunk alapját az általunk összeállított adatbázis képezte, amely az EMVA-ból finanszírozott román és magyar jóváhagyott támogatási kérelmek darabszáma és szerződötetett összegei szerinti kumulált adatokat tartalmazta. Románia 41 és Magyarország 19 megyéjének adata szerepelt az adatbázisban, eltekintve Bukaresttől és Budapeستől mint urbánus fővárosoktól. Az adatokhoz román oldalról a Halászati és Vidékfejlesztési Kifizetési Ügynökség (APDRP), magyar oldalról pedig a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal (MVH) honlapján fértünk hozzá. Románia esetében a 2007–2012. 08. 29., Magyarország esetében pedig a 2007–2013. 10. 14. közötti időszak adatai álltak rendelkezésünkre. A román adatok euróban a magyar adatok pedig forintban voltak megadva. Utóbbit az Európai Beruházási Bank által alkalmazott árfolyamokon számoltuk át euróra az összehasonlíthatóság céljából.

A leíró statisztikák mellett a faktor- és klaszteranalízis módszerét alkalmaztuk az SPSS programcsomag segítségével. Ahhoz, hogy a megyék összehasonlíthatóak és csoportosíthatóak legyenek, az elnyert vidékfejlesztési támogatások tekintetében, viszonyított mutató értékeket számoltunk, és ezeket vontuk be faktor- és klaszteranalízisünkbe. A vizsgálat során figyelembe vett mutatók az egy mezőgazdasági üzemre, foglalkoztatottra, vidéki lakosra, lakosra, egy

¹⁰ Vincze Mária: *Hogyan osszuk el a Közös Agrárpolitika tortáját?* Közgazdász Fórum XV (2012). 4. szám. 3–26.

¹¹ Kerekes Kinga – Pakucs Bernadett – Szócs Emese – Veres Enikő – Vincze Mária: *Dezvoltare rurală. Ocuparea forței de muncă în mediul rural*. Editura Accent, Cluj Napoca 2010. 319.

hektár művelt mezőgazdasági területre, valamint egy munkanélkülire jutó, jóváhagyott támogatási összegek voltak. A mutatókhoz az EUROSTAT, a KSH és az INSSE adatbázisa szolgált adatokkal. Olyan nagyságrendbeli különbségek voltak euróban, amik nem tették lehetővé a változók román és magyar oldalról való együttes alkalmazását (erre külön lefuttattunk egy klaszteranalízist). Azt viszont meg lehetett vizsgálni, hogy milyen tendenciák voltak megfigyelhetőek a két ország pályázati gyakorlatában.

A faktor- és klaszteranalízis során először lefuttattuk a Kaiser–Meyer–Olkin-tesztet, és mivel a kapott érték mindkét ország esetében nagyobb volt, mint 0,5, a faktoranalízis elvégezhető volt. A faktoranalízis során kapott komponens mátrixot Varimax-módszerrel rotáltuk, és a Centroid súlyközéppontos módszert alkalmazva lefuttattuk a klaszteranalízist. Az elemzések elvégzéséhez nagy segítségünkre volt a Sajtosi–Mitev-féle SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv.¹²

A kutatásunk eredményeinek jobb megértése és kiegészítése képpen öt romániai és öt magyar gazdával és vállalkozóval készítettünk mélyinterjúkat. Malhotra szerint ez a módszer alkalmas arra, hogy mélyebben megismerjünk adott problématerületet.¹³ Az interjúkon az EU-s pályázatokkal kapcsolatos attitűdökre, az esetleges tapasztalatokra és véleményekre fókuszáltunk. Az interjúkat 2013. augusztus 19–23. között készítettük.

Eredmények

A vizsgálatunk tárgyát képező két ország fontosabb mutatói láthatóak a *1. táblázatban*. A román lakosság 48%-a él vidéki övezetben, és a lakosság 67%-a vesz részt aktívan a mezőgazdaságban. A vidéki lakosság 30%-a teljesen vagy félig önálló gazdaságokban dolgozik 1,17-3,3 hektáros területeken. A mezőgazdasági üzemek 97%-át kisgazdaságok jelentik. Az átlagos méretű gazdaságok mérete 3,5 hektár, az egyéni gazdaságoké 2,3 hektár, míg a kereskedelmi vállalkozások átlagos mérete 270,4 hektár. A mezőgazdaság hozzájárulása az országos GDP-hez, az összes európai ország közül a legmagasabb (2010-ben mintegy 6% volt). A közép- és kelet-európai országok közül (Lengyelország után) Románia a második legnagyobb mezőgazdasági termelő, az EU 27-ben pedig a hatodik.¹⁴

Magyarország területének kétharmada vidéki térség, amelyen a teljes lakosság 46,9%-a él. Vidéken foglalkoztatják a munkaerő 39,3%-át, és itt állítják elő a teljes bruttó hozzáadott érték egyharmadát. Mindezek ellenére a magyar vidék gazdasági elmaradottsága és az egy főre jutó GDP területi különbségei nem mérséklődtek. A mutató értéke 2011-ben az országos átlag (2706 ezer Ft/fő) háromnegyedét sem érte el (2034 ezer Ft/fő), Budapesttől (6100 ezer Ft/fő) pedig háromszoros a lemaradás. A vidéki foglalkoztatásban az élelmiszer-gazdaság még mindig domináns szerepet tölt be. Ezt jelzi az ágazat hozzájárulása a bruttó hozzáadott értékhez, amely ugyan 2000–2010 között a vidéki térségekben 9,3%-ról 6,6%-ra csökkent, de még így is közel kétszerese volt az országos (3,6%) átlagnak.¹⁵

¹² Sajtós László – Mitev Ariel: *SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv*. Alinea Kiadó, Bp. 2007. 404.

¹³ Naresh K. Malhotra: *Marketingkutatás*. Műszaki Kiadó, Bp. 2001. 904.

¹⁴ Tánczos Barna: *A román mezőgazdasági rendszerek*. Bp. 2012. Előadás.

¹⁵ Bíró Szabolcs – Nemes Gusztáv: *i.m.* 247–262.

1. táblázat. Románia és Magyarország fontosabb mutatói

Mutatók	Románia	Magyarország
EU csatlakozás időpontja	2007. január 1.	2004. május 1.
Terület (km ²)	238 391	93 030
Régiók száma (NUTS 2)	8	7
Megyék száma (NUTS 3)	41 + Bukarest	19 + Budapest
Kistérségek száma (LAU 1)	nincs	175
Települések száma (LAU 2)	2951	3 152
Népesség (2013, fő)	21 305 097	9 908 798
Népesség (2010, fő)	21 462 186	10 014 324
GDP folyó áron (2013, milliárd euró)	142,2	98,1
Munkanélküliségi ráta (2013, %)	7,4	10,1
Munkanélküliek száma (2013, fő)	730 000	448 000
Mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma (2010, fő)	1 639 000	439 955
Mezőgazdaságban létrehozott GVA, folyó áron (2010, EUR/fő)	5 200	8 100
Mezőgazdaságban létrehozott SO (2010, euró)	10 420 314 210	5 241 037 240

(Forrás: AMÖ, KSH, INSSE, EUROSTAT alapján, saját szerkesztés)

Támogatás-eredményesség

Az EU új vidékfejlesztési politikáját az 1698/2005/EK tanácsi rendelet határozta meg, és intézkedések sorát ajánlta fel, amelyek közül a tagállamok kiválaszthatták, hogy melyeket építik be integrált vidékfejlesztési programjukba. Az intézkedések körütekintő kiválasztása súlyponti kérdés volt, hiszen azok megvalósítására volt kérhető pénzügyi támogatás a közös-ségtől. A 2007–2012-es időszakban a kiírásra kerülő magyar és román intézkedések több pon-ton mutatnak hasonlóságot, viszont vannak lényegi eltérések. Magyarország alapvetően diver-zifikáltabb vidékfejlesztésben gondolkodott a 2007–2013-as programidőszakot tekintve, mint Románia. Az Új Magyar Vidékfejlesztési Programban összesen 38 intézkedés szerepelt, míg a román Nemzeti Vidékfejlesztési Programban mindössze 20.

A 2007–2012-es forrásfelhasználást tekintve Románia összköltségvetésének a 43%-át hasz-nálta fel, azaz 4,3 milliárd eurót. A 322-es – Falumegújítás- és fejlesztés, a vidéki alapszolgál-tatások bővítése, a vidéki örökség megőrzése és korszerűsítése – intézkedésre különítették el a legnagyobb összegű támogatást. A teljes Nemzeti Vidékfejlesztési Program 23%-át, azaz 2,3 milliárd eurót szántak erre az intézkedésre. 2012-ig 57%-át használták fel. A második legna-gyobb költségvetéssel rendelkezett a 123-as – A mezőgazdasági és erdészeti termékek hoz-záadott értékének növelése – intézkedés. A teljes program pénzügyi forrásának a 9%-át, azaz 900 millió eurót jelentett. 2012-ig a 34%-át hívták le. A harmadik legnagyobb költségvetésű

intézkedés a 121-es – Mezőgazdasági üzemek korszerűsítése – intézkedés volt. A teljes program 12%-át, azaz 1,2 milliárd eurót szántak a mezőgazdasági üzemek korszerűsítésére, és ebből 2012-ig a források 45%-át fel is használták. Összességében megállapítható, hogy a számadatokat tekintve a kifizetésekről, a második – A környezet és a vidék fejlesztése – és a harmadik – A vidéki élet minősége és a vidéki élet diverzifikálása – tengelyek esetében a pénzügyi végrehajtás/megvalósítás gyorsabb ütemű volt, mint az első – A mezőgazdasági és az erdészeti ágazat versenyképességének javítása – és a negyedik – LEADER-program – tengelyek esetében.¹⁶ Romániának a 2007–2013-as időszak – tekintve, hogy ez volt a LEADER-program első ciklusa –, „félve” engedte meg a helyi szintű döntéshozatalt, és lényegében a nyugati modell helyett készíttek egy mini Nemzeti Vidékstratégiát. Ez megmutatkozik abban is, hogy míg Magyarország, amelynek már volt tapasztalata a LEADER-ben, a programra szánt 273 millióból 2012-ig már 47,5 millió eurót felhasznált, addig Románia a 424 millió euró keretből csak 9 milliót. Románia helyzetét nehezítette továbbá a küszöbön álló regionalizáció is. Az elkövetkezendő hat évben a 40 milliárd eurós uniós forráshoz csak akkor jut hozzá, ha sikeresen megvalósítja az EU által megkövetelt új regionális felosztást. A jelenlegi nyolc helyett hét statisztikai régiót kell kialakítania Romániának.

Ugyanebben az időszakban Magyarországon a vidékfejlesztésre szánt források 54%-át hívták le. Romániához hasonlóan nagy hangsúlyt fektettek a 121-es – Mezőgazdasági üzemek korszerűsítése – intézkedésre. Az Új Magyar Vidékfejlesztési Program összes forrásának 31%-át, azaz 1,643 milliárd eurót szántak erre az intézkedésre. 2012-ig 54%-át használták fel a rendelkezésre álló forrásnak. A második legnagyobb támogatási kerettel a 214-es – Agrár-környezetvédelmi kifizetések – intézkedés rendelkezett. 21%-ot hasított ki a teljes program költségvetéséből, azaz 1,113 milliárd eurót, és a hat év alatt ebből 73%-ot fizettek ki. A harmadik legnépszerűbb intézkedés a 123-as – A mezőgazdasági és erdészeti termékek hozzáadott értékének növelése – intézkedés volt. A teljes program pénzügyi forrásának az 5%-át, azaz 265 millió eurót jelentett, és 2012-ig 48%-a felhasználásra került. A kifizetéseket tekintve a vizsgált időszakban a pénzügyi végrehajtás/megvalósítás az első és a második tengely esetében gyorsabb ütemű volt, mint a harmadik és a negyedik LEADER-tengely esetében.¹⁷

A 2007–2013-as programidőszakban Románia 10 milliárd, Magyarország pedig 5,3 milliárd eurót fordíthatott vidékfejlesztésre a tagállami hozzájárulásokat is beleértve (2. táblázat). A vizsgált időszakban Romániában összesen 61 855 pályázat nyert vidékfejlesztési támogatást. Az elnyert támogatások darabszámát tekintve Fehér megye 4561 elnyert pályázatával kimagaslóan jól teljesített. Őt követte Beszterce-Naszód 3897 és Mehedinți 2803 elnyert támogatással. Mindhárom megye szerepel a tíz legnagyobb támogatási összeget elnyerő megyék között. A legkevesebb támogatást a többnyire rurális főváros Bukarest, 10 és Ilfov megye, 188 kapta. Magyarországon sokkal több és kisebb összegű pályázat nyert támogatást, mint Romániában.

A 201 244 nyertes pályázat volt a Magyarországon a vizsgált időszakban. Az elnyert támogatások számát tekintve Bács-Kiskun megye 31 905 elnyert pályázatával kimagaslóan jól teljesített. Ezt követte Szabolcs-Szatmár-Bereg 25 732 és Hajdú-Bihar 23 928 elnyert támogatással. Pest megye után ők hívhatták le a legnagyobb összegű vidékfejlesztési forrásokat. A ranglista végén Komárom-Esztergom megye állt 2855 elnyert pályázattal.

¹⁶ Európai Bizottság: *i.m.*

¹⁷ Európai Bizottság: *i.m.*

2. táblázat. EU-s támogatások felhasználásának alakulása Romániában és Magyarországon

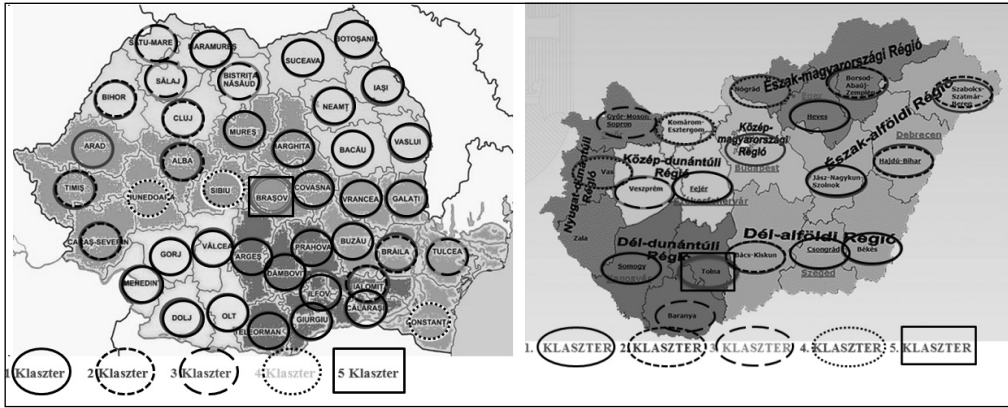
Megnevezés	Románia	Magyarország
Támogatás összesen, euró (EMVA+tagállami hozzájárulás)	10 milliárd	5,3 milliárd
Elnyert pályázatok száma	61 855	201 244
Szerződött támogatási összegek, euró	4 727 401 911	3 724 200 800
1. tengely (Versenyképesség), euró	2 545 400 451	2 256 681 782
2. tengely (Környezetvédelem), euró	37 085 311	663 792 528
3. tengely (Életminőség), euró	2 097 806 221	669 555 268
4. tengely (LEADER), euró	47 109 928	134 171 222
Román adatok: 2007–2012. 08. 29., magyar adatok: 2007–2013. 10. 14.		

(Forrás: APDRP.ro, MVH.hu (2007–2013) alapján, saját szerkesztés)

Első hipotézisünk (*H1*), melyben azt feltételeztük, hogy van szignifikáns kapcsolat adott megye GDP-je és jóváhagyott támogatási kérelmeinek az összege között, a várt eredményt hozta. A pozitív korreláció Magyarország esetében jóval erősebb, mint Romániában. Statisztikailag igazolhatóan kimutatható tehát, hogy a gazdaságilag fejlettebb megyék nagyobb összegű támogatásban részesültek, mint a fejletlenebbek. Ennek egyrészt az lehet az oka – amit az interjúalanyokkal való beszélgetések is alátámasztottak – hogy az elmaradottabb megyék gazdasági és vállalkozói sok esetben nem rendelkeztek elég önrésszel a pályázáshoz. A hitelfelvétel nyújtotta lehetőségekkel kapcsolatban mindkét oldalról többnyire rossz véleménnyel voltak az interjúalanyaink.

A faktorelemzés során mindkét ország esetében megközelítőleg két azonos faktorváltozó volt azonosítható. A kapott két faktor közül az első a *mezőgazdasági aktivitásra jutó támogatások faktor* nevet, a második a *lakosságra jutó támogatások faktor* nevet kapta. Tehát a vizsgálatba vett valós mutatók helyett ezt a két elméleti mutatót alkalmaztuk a klaszteranalízisünknel, kiszűrve ezzel az egymással jól korreláló nagyszámú változó túlzott súlyát a klaszterek kialakításakor. A két faktorváltozó segítségével mindkét ország megyéi öt-öt klaszterbe voltak sorolhatóak (*1. ábra*). Ezáltal második hipotézisünk (*H2*), melyben azt feltételeztük, hogy a román és a magyar megyék klaszterekbe rendezhetőek az Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alapból finanszírozott támogatások területi eloszlása szerint, igazolást nyert. Az egyes klasztereket és az abba tartozó megyéket a *1. ábra* mutatja.

Romániában az *első klaszterbe* tartozó megyék kapták a legkevesebb vidékfejlesztési támogatást a mezőgazdasági aktivitás faktorhoz viszonyítva. A régiók szintjén Székelyföld, Északkelet, Délnyugat és Ialomița kivételével a dél-romániai statisztikai régiók megyéi egytől egyig kedvezőtlen helyzetben voltak a forráslehívás eredményességét tekintve. Brassó megye önálló klasztert képezve a legjobb pozícióban volt. A *többi klaszter* megközelítőleg azonos szinten teljesített. A mezőgazdasági faktorhoz viszonyítva Magyarországon a *kettes klaszter* megyéi kapták a legkevesebb vidékfejlesztési támogatást. A *háromas klaszter* is kedvezőtlen helyzetben volt-e tekintetben. Az egyes csoport megyéiben a mutató értéke elfogadhatóan alakult. Tolna megye önálló klasztert képez, és a négyes klaszterhez

1. ábra. A romániai és a magyarországi megyék klaszterei
(Forrás: Saját számítás eredménye 2013)

hasonlóan a legjobb szinten állt a mezőgazdasági aktivitás szerinti támogatáslelvást tekintve. Romániával ellentétben eléggé változatos képet mutatnak a magyar régiók. Ahogyan azt a 1. ábra is jól szemlélteti, minden régióon belül voltak gyengébben és eredményesebben teljesítő megyék a forráslelvások szempontjából. A faktor- és a klaszteranalízis eredményei alapján harmadik hipotézisünket (H3), mely szerint a román és a magyar vidékfejlesztés eltérő tendenciát mutatott a 2007–2013-as pályázati sajátosságokat tekintve, részben tekintjük elfogadottnak.

Az egy mezőgazdasági üzemre számított jóváhagyott támogatási összeg mutató alapján Romániában Brassó megye után a legjobb pozícióban Beszterce-Naszód, Szilágy, Szatmár és Tulcea megyecsoport volt 2286 euró mediánnal. Magyarországon egy mezőgazdasági üzemre jóval nagyobb összegű támogatás jutott. A legjobb pozícióban Baranya, Győr-Moson-Sopron és Veszprém megyék voltak 9651 euró mediánnal. Magyarországon az egy mezőgazdasági foglalkoztatottra jutó jóváhagyott támogatási összeg mutató Romániához viszonyítva még a legrosszabb helyzetben lévő csoport esetében is nagyobb volt. Az előző mutatóhoz hasonlóan Romániában a mutató értéke Brassó után a Beszterce-Naszód, Szilágy, Szatmár és Tulcea megyecsoportban volt a legnagyobb 3985 euró mediánnal. Magyarország esetében a mutató értéke a Komárom-Esztergom, Nógrád és Vas megyecsoportban volt a legnagyobb 53 292 euró mediánnal. Matematikai alapon ezekben a megyékben növelhető lenne a mezőgazdasági foglalkoztatottak száma. Schlett szerint a mezőgazdaságban foglalkoztatottak bővítésének elsődleges célcsoportjai az álláskeresők és a mezőgazdasági tevékenységet nem foglalkoztatott viszonyban végzők lehetnének.¹⁸ Románia esetében a klaszterek közötti különbségek az egy hektár művelt mezőgazdasági területre számított jóváhagyott támogatási összeg mutató esetében voltak a legkisebbek. A mediánok alapján legkedvezőbb helyzetben

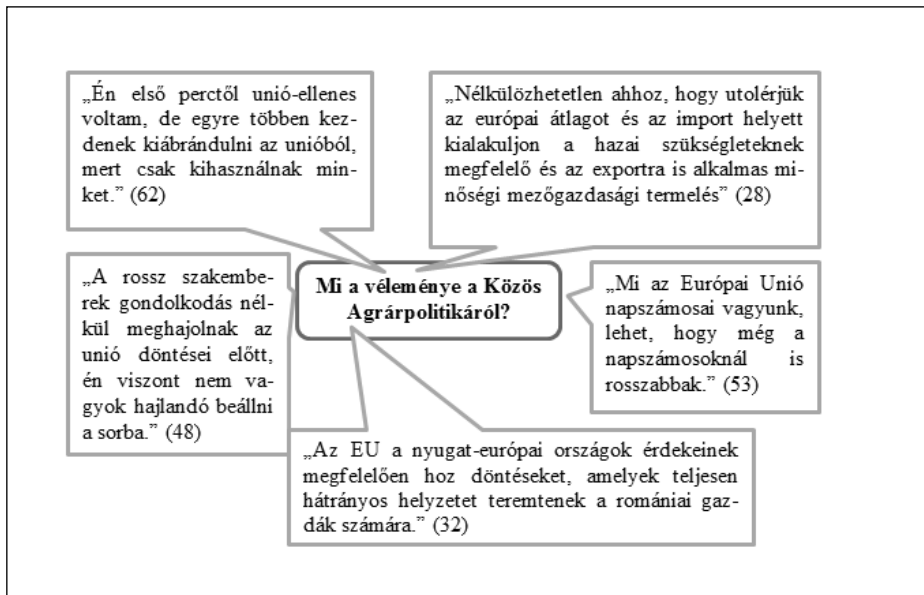
¹⁸ Schlett András: *A mezőgazdaság szerepe a foglalkoztatásban*. Előadás: „Fejlesztési stratégiák, finanszírozási alternatívák” konferencia „A tudományos kutatások kibontakoztatása a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen TÁMOP-4.2.1.B-11/2/KMR-2011-0002” pályázat keretében, PPKÉ, Bp. 2013. Előadás időpontja: 2013. 11. 14.

szintén a Beszterce-Naszód, Szilágy, Szatmár és Tulcea megyecsoport volt. Ialomița megye és Călărași megye kiugróan jó helyzetben volt a mutató szerint. Magyarországon a mutató értékei szintén meghaladják a román értékeket, és a mezőgazdasági foglalkoztatottra számított mutatóhoz hasonlóan 11 337 euró mediánnal a Komárom-Esztergom, Nógrád, Vas megyecsoport volt az első helyen.

Attitűdvizsgálat

A közös agrárpolitika révén a gazdaságilag elmaradottabb országok is be tudnak kapcsolódni a világg piac vérkeringésébe. A szubvenció rendszer a termelőknek egy minimális felvásárlási árat garantál és közvetlen kifizetéseket az ültetett növények után. Ez az EU-s gazdáknak pénzügyi biztonságot teremt, így gondoskodva a mezőgazdasági javak kellő mennyiségű előállításáról. Az EU költségvetésének mintegy 44%-át jelentő szubvenció rendszeréről megszozott az interjúalanyok véleménye. A romániai gazdák többnyire negatívan viszonyulnak a Közös Agrárpolitikához (2. ábra).

A román interjúalanyok többsége úgy gondolja, azáltal, hogy Brüsszelben megszabják, milyen agrárpolitikát gyakoroljanak a román gazdák, teljes mértékben ellehetetlenítik a román mezőgazdaság fellendülését. Egy gazda szóvá tette azt is, hogy ezen döntések a nyugat-európai országok érdekeit tarják szem előtt, és a román gazdáknak egyenlőtlen támogatási rendszer mellett kell végezni tevékenységüket. Egy másik gazda elmondása szerint gyakran

2. ábra. A romániai interjúalanyok véleménye a Közös Agrárpolitikáról
(Forrás: Egyéni mélyinterjúk 2013)

előforduló jelenség az is, hogy az EU megtiltja bizonyos minőségi román termékek termesztését és forgalmazását, és olyan importtermékekkel kell felvenniük a versenyt, amelyek nem feltétlenül felelnek meg az európai uniós elvárásoknak. Bár vannak törvények arra vonatkozóan, hogy a nem megfelelő minőségű import termékek forgalmazását leállítsák, mégis szomorúan tapasztalja, hogy ez senkinek sem érdeke. Egy mezőgazdasági társulás elnöke arra panaszkodott az interjú során, hogy a román mezőgazdaságot nem támogatják megfelelően, pedig Romániában ez az egyetlen ágazat, ami egy kicsit is előre tudná vinni az országot. Szerinte az EU arra törekszik, hogy „ne termeljünk, hanem tőlük vásároljuk meg az élelmiszereket”. Nem ért azzal egyet, hogy az EU a kisgazdaságokat támogatja, a társulásokról és a szövetkezetekről pedig megfélelkezik. A gazdák megemlézték azt is, hogy jelentős hátrányuk származik abból, hogy nincs hosszú távú román agrárpolitika, ami túléli a hatalmaváltásokat, és lehetővé teszi a hosszú távú tervezést. Egyedül a legfiatalabb interjúalany nem illette negatív kritikával a közös agrárpolitikát. Szerinte az, hogy az EU jelentős mértékben támogatja a fiatal gazdákat, serkentőleg fog hatni a román mezőgazdaságra. Ezzel ellentétes véleményen volt egy idősebb gazda, aki szerint a mai egyetemeken nem készítenek fel jó szakembereket, és a mai fiatalokból hiányzik a mezőgazdaság megbecsülése és szeretete, ami elengedhetetlen ahhoz, hogy jó szakemberré váljanak.

A magyar interjúalanyok szinte egytől egyik jónak tartják a közös agrárpolitikát, de azért elhangzott néhány kritika is (3. ábra). Volt olyan gazda, aki szerint még nagyobb hangsúlyt kellene fektetni a KAP-ra, azon belül is a mezőgazdasági termelés szabályozására. A jól működő mezőgazdasági termelés bár nem a legjövedelmezőbb iparág, de úgy gondolja, hogy „csak ezzel lehet lerakni egy jóléti társadalom alapjait”. Egy másik gazda szerint nagy szükség van a szabályozásra, már csak azért is, mert a mezőgazdasági termékek ki vannak téve a környezeti és természeti viszontagságoknak, ami a KAP szabályozó ereje nélkül nagymértékben megnövelné az árakat. Volt, aki a közös agrárpolitika magyarországi előnyeit és

3. ábra. A magyar interjúalanyok véleménye a Közös Agrárpolitikáról
(Forrás: Egyéni mélyinterjúk 2013)

hátrányait sorolta. Pozitívumként említette, hogy a magyar gazdák rákényszerültek gazdaságaik, vállalkozásaik modernizálására, lehetőségük nyílt intenzívebben megjeleníteni a nemzetközi piacokon, és a támogatások ösztönözték az innovációs hajlandóságot is.

Negatívumként megemlítette, hogy Magyarország egyenlőre többet fektet be a KAP-ba, mint amennyi haszna származott eddig belőle, de az nagyrészt a gazdák hozzáállásán is múlik, hogy hogyan alakul a mérleg az elkövetkezendő programidőszakban.

Az agrárpolitika támogatása nélkül a mezőgazdasági tevékenység nem fenntartható. Vizsgáltuk, hogy az interjúalanyok hogyan viszonyulnak az EU támogatási rendszeréhez, és milyen tapasztalataik voltak a pályázással kapcsolatban. A román interjúalanyok alapvetően *bürokratikusnak és nehézkesnek élték meg a forráslehívásokat*, még azok is, akik egyébként sikeresen pályáztak. A magyar gazdák is szóvá tették ezt, és volt, aki szerint az alapvető probléma az, hogy sok gazda tájékozatlan a támogatások körét illetően. Az interjúalanyokkal való beszélgetések megerősítették szekunder kutatásom triviálisnak tűnő megállapítását, mely szerint az elmaradottabb megyék gazdái és vállalkozói sok esetben nem rendelkeztek elég önrésszel a pályázáshoz. Többen mondták, hogy elsősorban a területalapú kifizetésekre és az önrészt nem vagy csak kismértékben igénylő támogatásokra pályáznak. A hitelfelvétel nyújtotta lehetőségekkel kapcsolatban mindkét oldalról többnyire negatív véleménnyel voltak az interjúalanyok. A gazdák véleménye megegyezik abban, hogy vannak olyan pályázatok, amelyek feltételei könnyen teljesíthetőek, viszont vannak olyanok is, amelyek olyan feltételeket állítanak, amelyek elnyerése szinte lehetetlen. A magyar gazdák közül mindenki nyert már el pályázatot, míg a román interjúalanyok közül csak hárman pályáztak, és ebből kettő nyert támogatást. A sikeresen pályázó gazdák pályázati anyaguk megírásával pályázatíró céget bíztak meg. Egy fiatal román gazda saját maga állította össze a pályázatát, ami gépbeszerzésre irányult, de nem nyerte el. Szerinte, ha pályázatíró céget bízott volna meg, akkor biztos megkapta volna.

Következtetések

Románia és Magyarország nem használta fel teljes körűen a számukra rendelkezésre álló európai uniós vidékfejlesztési forrásokat. Magyarországon sokkal több pályázat nyert támogatást, mint Romániában. Romániával ellentétben Magyarországon az elnyert támogatások száma szerinti legjobban teljesítő megyék nyerték el a legnagyobb összegű támogatásokat. Romániában több megye esetében is előfordult, hogy kevesebb számú elnyert támogatással nagyobb összegű forráshoz jutottak egyes megyék. A régiók támogatottsága között Magyarországon nem volt olyan nagy eltérés, mint Romániában. Romániában az első és a harmadik vidékfejlesztési tengely mentén hívták le a legtöbb forrást, míg Magyarországon az egyes és a kettes tengelyt preferálták inkább. A romániai LEADER akciócsoportok életében az elmúlt időszak a tanulási és tapasztalatszerzési időszak volt, és számottevően kisebb mozgástérrel rendelkezett, mint a programban már jártasabb EU-s tagországok. Románia esetében további nehézség a küszöbön álló regionalizáció. Mindkét vizsgált országban kimutatható volt eltérés az egyes megyék pályázati aktivitásában. A GDP-vel mért gazdasági fejlettség és a támogatási összeg nagysága között mindkét országban pozitív korrelációs kapcsolat volt megfigyelhető, ami utal arra az anomáliára, hogy a támogatások inkább a fejlettebb területek

irányába folynak, nem érve el ezzel a felzárkóztatás célját. Ahogyan azt a szakirodalom is alátámasztja, vizsgálatunk, melyben kísérletet tettünk a két ország megyéinek együttes klasztervizsgálatára, nem volt lehetséges. Mindkét ország eltérő vidéki sajátosságokkal bír. Mindkét ország esetében élesen elkülönült két faktor, a mezőgazdasági aktivitásra jutó és a lakosságra jutó támogatások faktora. Mindkét országban öt klaszter kialakítása volt szakmailag indokolt, és mindkét esetben volt egy megyés klaszter. A vizsgálat során figyelembe vett mutató az egy mezőgazdasági üzemre, foglalkoztatottra, vidéki lakosra, lakosra, egy hektár művelt mezőgazdasági területre, valamint egy munkanélküli jutó jóváhagyott támogatási összeg. A vizsgált mutatók vonatkozásában a magyar megyék minden tekintetben magasabb mutatóértékekkel jellemezhetők.

Összegzés

A kelet-közép-európai országok vidéki térségei számára olyan fejlődési lehetőséget biztosítottak a felzárkóztatásra és a fenntartható fejlődés feltételeinek a megteremtésére fordítható források, amelyekkel az azzal élő térségek mind a gazdasági fejlődés, mind az élhetőség terén jelentős eredményeket értek, érhetnek el. A 2007–2013-as időszak elején alacsony volt a pályázati aktivitás, a lehívások kevésbé voltak sikeresek, különösen Románia esetében, de a periódus végére javult a helyzet. A kutatás az összehasonlító vizsgálat keretében a két ország Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból finanszírozott támogatások felhasználásának területi eloszlását, egyenlőtlenségeit vizsgálta, kísérletet téve azok okainak felvázolására, magyarázatára. Románia és Magyarország nem használta fel teljes körűen a számára rendelkezésre álló európai uniós vidékfejlesztési forrásokat. Románia esetében további nehézség volt az időközben beindult regionalizációs változtatások lehetőségeiről szóló vita. A pályázati aktivitást az egy mezőgazdasági üzemre, foglalkoztatottra, vidéki lakosra, lakosra, egy hektár művelt mezőgazdasági területre, valamint egy munkanélküli jutó le-szerződött támogatási összegek alapján vizsgáltuk. A magyar megyék minden tekintetben magasabb mutatóértékekkel jellemezhetők. Mindkét ország esetében pozitív, szignifikáns kapcsolat volt kimutatható az adott megye GDP-je és jóváhagyott támogatási kérelmeinek az összege között, ami utal arra a tényre, hogy a támogatások inkább a fejlettebb területek irányába folynak, nem érve el ezzel a felzárkóztatás célját.

Regional Differences in Rural Development Support in Romania and Hungary

Resources for convergence and sustainable development provided the rural areas of Central and Eastern European countries with an opportunity for development, and the regions that have utilized these resources have achieved and may achieve significant results both in terms of economic development and livability. At the beginning of the 2007-2013 period, application activity was lower and drawdowns were less effective, especially in Romania, but there was an improvement at the end of the period. The research involved a comparative study of the regional distribution and non-uniformity of the use of the aid from the European Agricultural Fund for Rural Development in these countries, attempting to describe and explain the underlying reasons. Neither Romania nor Hungary used the total amount of the available EU rural development resources. The recently started debate over the possibilities of

regionalisation changes posed a further obstacle for Romania. The indicators examined were: contracted amount of aid per agricultural holding, per person employed, per rural inhabitant, per inhabitant, per one hectare of agricultural land and per person unemployed. As regards the indicators examined, the Hungarian counties had better results in every respect. There was a significant, positive connection between the GDP of the particular counties and the amount of aid approved in both countries, which implies that aids are more likely to be paid out to more developed regions, thus the aim of promoting convergence is not achieved.

Bíró Biborka Eszter

A Regionális Operatív Program mikrovállalkozásoknak nyújtott vissza nem térítendő támogatásainak helyzete Románia Északnyugati régiójában a 2007–2013-as programozási időszakban

Bevezető

A vállalkozások léte és működése nagymértékben hozzájárul a gazdaság fejlettségéhez és versenyképességéhez mind regionális, mind pedig országos szinten. Nem véletlen, hogy az Európai Unióban a vállalkozásoknak egyre kitüntetettebb szerep jut. Például a regionális és kohéziós politika 2014–2020-ra vonatkozó reformcsomagja négy, magas növekedési potenciállal rendelkező prioritási területet határoz meg, amelyek között a kutatás és innováció, információtechnológia és kommunikáció és alacsony szén-dioxid-kibocsátású gazdaság mellett a kis- és középvállalkozások kerülnek kiemelésre.

Jelen tanulmány először meghatározza a mikrovállalkozások fogalomkörét, azt követően pedig az Északnyugati régió helyzetét mutatja be a mikrovállalkozások tükrében. Ezután a mikrovállalkozásoknak nyújtott vissza nem térítendő támogatások helyzetének elemzése következik, amelynek keretében az említett támogatásokat célzó benyújtott projektek szám és érték szerinti megoszlása is bemutatásra kerül.

A mikrovállalkozások szabályozása az Európai Unióban

A kis- és középvállalkozásokra vonatkozó EU-szintű szabályozást a 2003/361/EK Ajánlás testesíti meg, amely 2005. január 1-jén lépett hatályba, és felülírta a korábbi 96/280/EK Ajánlás által megvalósított szabályozást. Az 1996-ban elfogadott ajánlás volt az első közös, KKV-k meghatározását tartalmazó szabályozás, amelyet széles körben alkalmaztak az EU területén. A 2003-ban megszületett ajánlással bevezetett módosításokat az 1996 óta eltelt időben bekövetkezett gazdasági fejlődés indokolta.

A 2005-ben hatályba lépett meghatározások alkalmazandóak minden, a KKV-kat érintő, Európai Bizottság által meghirdetett program vagy intézkedés esetén. A meghatározások

tagállamban történő alkalmazása önkéntes alapú (hiszen az ajánlás nem minősül kötelező erejű szekunder közösségi jogforrásnak), viszont az Európai Bizottság kifejezte abbéli szándékát, hogy az Európai Befektetési Bankra és az Európai Befektetési Alapra is vonatkoztatva ezeknek a meghatározásoknak a lehető legszélesebb körben alkalmazásra kell kerülniük. A 2004-ben elfogadott, KKV-k létrehozásának és fejlesztésének ösztönzését célzó 346-os számú törvénnyel Románia beépítette az ajánlás előírásait belső, nemzeti jogrendjébe.

Az említett jogszabály a mikrovállalkozásokat a KKV-k egy alfajának tekinti. A hatályos EU-szabályozás szerint a mikro-, kis- és középvállalkozások kategóriájába olyan vállalkozások tartoznak, amelyek kevesebb, mint 250 alkalmazottat foglalkoztatnak, és a következő két kritérium közül teljesítik valamelyiket: az éves forgalmuk nem haladja meg az 50 millió eurót, vagy éves mérlegfőösszegük kevesebb 43 millió eurónál.¹

A meghatározás tehát három aspektusra vonatkozóan tartalmaz megszorításokat, és pedig: az alkalmazottak számára, az éves mérlegfőösszegre és/vagy az éves bevételre. Az alkalmazottak számára vonatkozó feltétel szigorúan kötelező, míg a két másik kritérium nem kumulatív, bármelyikük teljesítése elegendő.²

A szabályozás úgy határozza meg a mikrovállalkozást mint bármely olyan vállalkozást, amelynek éves munkaerő egységben kifejezett alkalmazotti létszáma szigorúan kisebb, mint 10 fő, éves bevétele vagy éves mérlegfőösszege pedig nem több, mint 2 millió euró.

Fontos azonban látni, hogy az EU szintjén érvényes, az említett módon adott meghatározás nem keverendő össze a Román Adótörvénykönyvben kizárólag adózási szempontok miatt elkülönített – a 16%-os nyereségadó helyett 3%-os jövedelemadó befizető – mikrovállalkozásokkal. Ebben az esetben a teljesítendő feltételek a következők: a vállalat realizált jövedelmét több mint 80%-ban más tevékenységből nyeri, mint a tanácsadás és menedzsment, éves bevétele nem haladja meg a 65 000 eurót, a vállalat tulajdonosi körében nem szerepel az állam vagy önkormányzatok, a vállalat nincs felosztási vagy felszámolási eljárás alatt. Amennyiben egy romániai vállalat a felsorolt feltételeket teljesíti, köteles 3%-os mikrovállalati jövedelemadót fizetni megszerzett bevétele után.

Mikrovállalkozások Románia Északnyugati régiójában

A 2012-es év statisztikai adatainak megfelelően a Romániában bejegyzett vállalatok száma 472 187 volt. Az előző évek csökkenő tendenciáival ellentétben, 2012-re megnőtt a bejegyzett vállalkozások száma. Míg 2009-ben 541 696 romániai bejegyzésű vállalkozást tartottak nyilván, ez a szám 2010-re 491 508-ra csökkent, majd 2011-re tovább csökkent 452 010-ig. Az előző két év csaknem 10%-os csökkenésével szemben tehát 2011-ről 2012-re több mint 4%-kal nőtt a Romániában bejegyzett vállalkozások száma.³

¹ Commission Recommendation of 6 May 2003 concerning the definition of micro, small and medium-sized enterprises (A Bizottság 2003 május 6-i ajánlása a mikro-, kis és középvállalatok meghatározására vonatkozóan) 2003/361/EC, <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2003:124:0036:0041:EN:PDF> (05.06.2014)

² Az új KKV-meghatározás, Felhasználói Útmutató és Kézikönyv, Vállalkozás- és Iparpolitikai Kiadványok, Európai Bizottság: http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/files/sme_definition/sme_user_guide_hu.pdf (02.04.2013)

³ Nemzeti Statisztikai Hivatal adatai <http://statistici.inse.ro/shop/> (12.07.2014)

A 2012-es év adatai azt mutatják, hogy a Romániában bejegyzett vállalkozások több mint 87%-a mikrovállalkozásnak minősül az előbbieken ismertetett meghatározás alapján az alkalmazotti létszám tekintetében (413 783 vállalkozás a 472 187-ből).

Az Északnyugati régióban a mikrovállalkozások összes vállalkozáshoz viszonyított aránya megegyezik az országos átlag enyhén 87% fölötti értékével. A vállalkozások sűrűségét vizsgálva az ezer lakosra jutó vállalkozások száma a legutóbb közzétett (2012-re vonatkozó) adatok szerint országos viszonylatban 22,11. Az Északnyugati régió e tekintetben valamivel az országos átlag fölött helyezkedik el a 24,24 darab ezer főre jutó vállalkozás értékkel. A régió belül a vállalkozások sűrűségének legmagasabb értéke Kolozs megyében jellemző, 34,75 darab ezer főre jutó vállalkozással, a legalacsonyabb pedig Máramaros és Szilágy megyékben, ahol alig 18 vállalkozás jut ezer főre. Szatmár és Beszterce-Naszód megyékben is alig haladja meg az érték a 18-at.⁴

1. táblázat. Vállalkozások az Északnyugati régióban

Vállalkozások méretkategóriái	Év					
	2007	2008	2009	2010	2011	2012
	Mértékegység: darab					
Összesen	73 070	78 750	77 731	69 602	62 381	65 752
0–9 alkalmazott	64 635	70 371	69 188	61 339	54 236	57 575
10–49 alkalmazott	6982	6918	7154	7002	6910	6919
50–249 alkalmazott	1235	1266	1197	1075	1063	1077
több mint 250 alkalmazott	200	195	192	186	172	181

(Forrás: saját szerkesztés a NSI <http://statistici.insse.ro/shop/> (21.07.2014) adatai alapján)

A 2008 és 2011 között jellemző csökkenés a vállalkozások számában és ezen belül a mikrovállalkozások számában részint a pénzügyi és gazdasági válság következménye. Nemzeti szinten az említett időszakban a vállalkozások számában bekövetkezett csökkenés 20,39% volt. Ezzel ellentétes trend volt jellemző 2007 és 2008 között, amikor nemzeti szinten a mikrovállalkozások száma 6,27%-kal növekedett 465 807-ről 495 019-re. Az Északnyugati régióban a mikrovállalkozások száma 2011-ben 54 236 volt, míg ez az érték 2008-ban 70 371 volt. Ez csaknem 23%-os csökkenést jelent három év távlatában, míg a gazdasági válságot megelőzően, 2007 és 2008 között 8,8%-os növekedés volt jellemző, 64 635 mikrovállalkozásról 70 371 mikrovállalkozásra. Látható, hogy az Északnyugati régióban a mikrovállalkozások számában 2007 és 2008 között bekövetkezett növekedés az országos átlag fölött helyezkedik el (6,27%). Az említett éles csökkenés egyrészt a gazdasági és pénzügyi világválság megjelenésével és terjedésével magyarázható, másrészt viszont a 2009 derekán bevezetett minimális egyösszegű profitadót szabályozó jogszabály hatályba lépésével, amely 2010 októberéig volt érvényes, arra viszont elegendő volt, hogy legalább részben megtisztítsa a gazdaságot a „meddő”, reális gazdasági tevékenységet nem folytató vállalatoktól.

⁴ Saját számítások a Nemzeti Statisztikai Hivatal adatai <http://statistici.insse.ro/shop/> (12.07.2014) alapján

Pozitív tendenciaként és a gazdaság válság utáni felélénküléseként értékelendő 2011 és 2012 között a vállalkozások számában bekövetkezett változás nemzeti szinten és az Északnyugati régióban egyaránt. Országos szinten a vállalkozások száma 4,46%-kal növekedett 2011 és 2012 között 452 010-ről 472 187-re, a mikrovállalkozások tekintetében a növekedés meghaladta az 5%-ot 394 059 vállalkozásról 413 783 vállalkozásra. Az Északnyugati régióban az összes vállalkozás száma 62 381-ről (2011) 65 752-re (2012) változott, ez 5,4%-os, országos átlag fölötti növekedést jelent. A mikrovállalkozások számának regionális alakulása szintén az országos átlag fölötti értéket mutat, hiszen 2011 és 2012 között az Északnyugati régióban 6,16%-kal növekedett a mikrovállalkozások száma 54 236-ról 57 575-re.

A Regionális Operatív Program keretében mikrovállalkozásoknak nyújtott támogatás az Északnyugati régióban

A 2007–2013-as programozási periódusban a konvergencia célkitűzésnek megfelelően Romániában hét operatív program került kidolgozásra. Az Európai Unió által operatív programokon keresztül nyújtott strukturális támogatás összértéke 19,21 milliárd eurót tesz ki. Ez kiegészül a nemzeti támogatási részösszeggel, és együttesen 24,2 milliárd eurót jelent. A hét operatív program egyike a Regionális Operatív Program, amely által 4,43 milliárd euró vissza nem térítendő támogatás áll rendelkezésre (beleértve a nemzeti hozzájárulást is; az Európai Regionális Fejlesztési Alapból érkező összeg 3,75 milliárd euró). Ennek 12,09%-a, 536,41 millió euró az Északnyugati régióban kerülhet felhasználásra.

A Regionális Operatív Program, figyelembe véve a régiók specifikus igényeit, a városok, mint lehetséges növekedési pólusok fenntartható fejlesztését bátorítja, valamint a gazdasági környezet és az infrastruktúra javítását. A ROP számára jóváhagyott alapból támogatott beruházások hat tengely mentén kerülnek meghatározásra, minden tengely több fő beavatkozási területet foglalván magában. A negyedik tengely a helyi és regionális vállalkozási infrastruktúra fejlesztését célozza. A harmadik fő beavatkozási terület, nevezetesen a 4.3-as intézkedés a mikrovállalkozások támogatását teszi lehetővé. A negyedik tengely számára jóváhagyott keretösszeg 709,89 millió euró, ebből 95,57 millió euró áll rendelkezésre az Északnyugati régióban. A 4.3-as intézkedés országos szintű költségvetése 200,9 millió euró, ebből az Északnyugat Régióknak 24,19 millió euró jut.

2. táblázat. A ROP 4.3-as intézkedésének keretében nyújtott támogatás keretösszegeinek megoszlása régiók szerint (millió euró)

Régió	Északkeleti	Délkeleti	Déli	Délnyugati	Nyugati	Északnyugati	Központi	Bukarest-Ilfov
Keretösszeg	32,66	26,51	28,47	28,03	20,69	24,19	21,81	17,73

(Forrás: saját szerkesztés a <http://www.inforegio.ro/node/18> adatai alapján)

A 2. táblázat az ROP 4.3-as fő beavatkozási területén keresztül nyújtott támogatás keretösszegeinek régiók szerinti értékeit mutatja. Az ROP 4.3-as intézkedésének keretében azon mikrovállalkozások jogosultak támogatásért folyamodni, amelyek jogi formájukat tekintve kereskedelmi társaságok vagy szövetkezetek, a projektdokumentáció leadását megelőzően legalább egy éve működnek, megfelelő pénzügyi forrással rendelkeznek projektjük megvalósításához és projektjük megvalósításának helyszínéül valamely városi települést választottak.

A 4.3-as intézkedés esetében az Északnyugati régió vonatkozásában három pályázati kiírás történt a 2007–2013-as programozási periódusra tervezett költségkeret terhére: 2008-ban, 2009–2010-ben és 2014-ben. A támogatás intenzitása a 2008-ban meghirdetett kiírás esetén 70%-os volt, majd a gazdasági világválság indokán 100%-ra növekedett a 2009–2010-ben meghirdetett kiírás alkalmával, és megtartotta ezt az értéket a 2014-es meghirdetés során is. Ugyanakkor, a támogatás intenzitásának növelésével egy időben, a Regionális Operatív Program Felügyelő Bizottsága az ROP negyedik tengelyének második fő beavatkozási területéről (Szennyezett területek rehabilitációja és felkészülés új tevékenységekre) összegeket csoportosított át a mikrovállalkozások támogatásához (4.3-as intézkedés), így a 2. táblázatban szereplő 24,19 millió eurós összeg 34,56 millió euróra növekedett.⁵

A jóváhagyott pályázati dokumentációval rendelkező mikrovállalkozások megoszlása az Északnyugati régióban

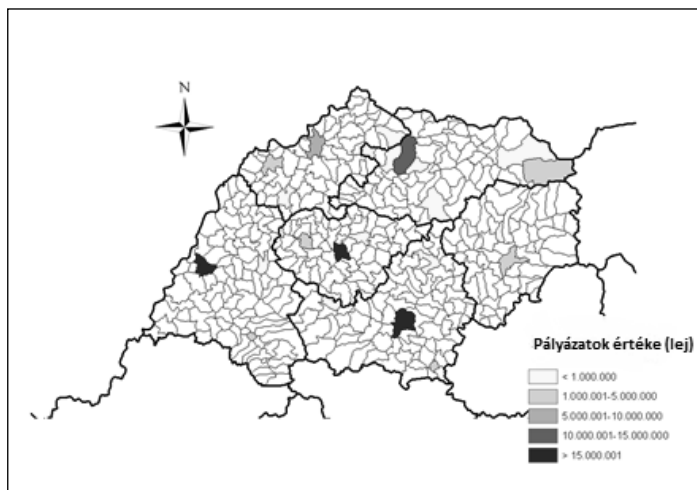
Figyelembe véve a 2012. december végi adatokat, az Északnyugati régióban a leszerződött projektek száma az ROP 4.3-as intézkedése esetén 241 volt.⁶ Az ezeket megtestesítő beruházások összértéke (beleértve az EU hozzájárulását, a nemzeti hozzájárulást és az önrészt is) 197,25 millió lejt mutatott, ami hozzávetőleg 45 millió eurót jelent. Fontos megjegyezni, hogy jelen tanulmány a 2008-as, valamint 2009–2010-es pályázati kiírásokat veszi figyelembe, a legutóbbi – 2014 tavaszán meghirdetett – kiírásra jelentkezők számával és projekteik helyzetével nem számol.

Az a tény, hogy a 4.3-as intézkedés esetében a rendelkezésre álló EU-forrás az Északnyugati régióban 34,56 millió eurót tesz ki (a fentiekben említett átcsoportosítást követően) nem kell hogy félrevezető legyen, hiszen a beruházások összértékébe beletartozik a nemzeti hozzájárulás és a kedvezményezett önrésze is, illetve – ami talán még hangsúlyosabb – a nem elszámolható költségek tételei is, amely összeg esetünkben 52,7 millió lej (12 millió euró) értéket mutat.

Az Északnyugati régió összes mikrovállalkozásának 0,42%-a igényelt és kapott vissza nem térítendő támogatást a 4.3-as intézkedés keretében, azaz a 2012-es év adatainak megfelelően 241 mikrovállalkozás írt alá finanszírozási szerződést az Északnyugati régió 57 575 mikrovállalkozása közül.

⁵ http://www.mdpl.ro/_documente/POR/anexa_comunicat_alocare_regiuni.pdf (06.02.2013) <http://www.nord-vest.ro/en/Regional-Operational-Programme/INFORMATION/POR-News/MC-ROP-decisions-Possibilities-for-micro-enterprises-to-obtain-100-percent-financing-and-for-funds-redistribution--eID768.html> (06.02.2013)

⁶ <http://www.nord-vest.ro/proiecteimplementare.aspx> (10.05.2013)

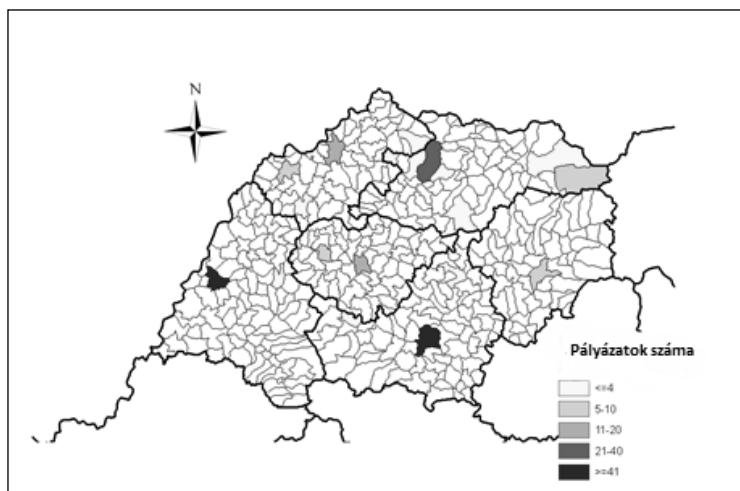
1. ábra. A pályázatok érték szerinti megoszlása az Északnyugati régióban
(Forrás: saját szerkesztés)

Figyelembe véve a támogatott projektek számát (241 aláírt támogatási szerződés) Kolozsvár foglalja el az első helyet 77 benyújtott pályázattal. Mi több, Kolozs megyének ezenfelül még 6 projektje került benyújtásra, négy aranyosgyéresi, egy projektje bánffyhunyadi és egy projektje dési megvalósítással. Kolozs megye az így összegyűlt 83 aláírt támogatási szerződéssel rendelkező pályázatával az első helyet foglalja el az Északnyugati régió hat megyéje közül a sikeres pályázatok számának tekintetében. Ennek természetes következményeként a benyújtott és elfogadott projektek értéke is Kolozs megyében mutat a legmagasabb értéket (63,63 millió lej).

A sorrendben következő megye – figyelembe véve az elfogadott projektek számát, valamint azok értékét – Bihar megye 47 pályázattal, amelyek közül 42 a megyeszékhelyen, Nagyváradon kerül megvalósításra. A megye pályázatainak összértéke 35,83 millió lej, amelyből 32,59 millió lej Nagyváradon összpontosul. Nagyvárad mellett három projekt Belényesen kerül kivitelezésre 1,72 millió lej összértékben, egy projekt Élesden 1 millió lej körüli értékben és egy projekt Biharszentjánoson, amelynek értéke félmillió lej.

A sorban a régió harmadik megyéje Szatmár megye 35 pályázattal, 30,94 millió lej összértékben. Itt meg kell említenünk, hogy Máramaros megye több leadott és elfogadott pályázattal rendelkezik (37), de azok összértéke a Szatmár megyei érték alatt marad. A pályázatok területi szórása ebben az esetben eltér az előzőekben bemutatott tendenciától, alig több mint a beruházási érték fele összpontosul a megyeszékhelyen, Szatmárnémetiben, nevezetesen 16,73 millió lej, amely 20 benyújtott pályázatot foglal magába. Tíz projekt kerül megvalósításra Nagykárolyban 9,2 millió lej értékben, egy projekt Avasfelsőfaluban 1,4 millió lej értékben, egy Gombástanyán majdnem félmillió lej értékben és három Tasnádon összesen 3,24 millió lej értékben.

Amint a fentiekben említettük, Máramaros megye 37 jóváhagyott projekttel rendelkezik a mikrovállalkozások megerősítésének és fejlesztésének területén, ezek összértéke 26,87 millió lej. Máramaros az a megye az Északnyugati régióban, ahol a mikrovállalkozások

2. ábra. A pályázatok szám szerinti megoszlása az Északnyugati régióban
(Forrás: saját szerkesztés)

támogatásának tekintetében a legmagasabb a bekapcsolódó városok száma, a támogatásra jelentkező mikrovállalkozások székhelyük szerint nyolc különböző településhez tartoznak. A megyeközpont, Nagybánya 24 projekttel rendelkezik 16,91 millió lej értékben, ezt követi Borsa öt pályázattal 5,95 millió lej értékben, Felsőbánya és Szinérváralja két-két projekttel, Magyarláros, Míszmogyorós, Felsővisó és Zazár – úgy tudom Lénárdfalva községnek egy faluja, ezt meg kellene jelölni valahol településekből való mikrovállalkozások egy-egy projekttel, 4 millió lej összértékben.

Szilágy megye 28 pályázattal rendelkezik 25,48 millió lej értékben, három városban bejegyzett mikrovállalkozások közötti megoszlással: Zilahon, a megyeközpontban 20 projekt 18,08 millió lej összértéket tesz ki, a Szilágysomlyón bejegyzett vállalkozások által benyújtott 5 projekt értéke 3,82 millió lej, Zsibón ez az érték három projekt keretében 3,58 millió lej.

Az Északnyugati régió hat megyéje közül a vizsgálat szempontja alapján legrosszabbul teljesítőnek Beszterce-Naszód megye minősül a maga 14,54 millió lej összértékű 11 projektjével. Tíz pályázat a megyeszékhelyen, Besztercén bejegyzett mikrovállalkozásokhoz kötődik (13 millió lej értékben) és egyetlen pályázat benyújtójának székhelye Naszódon található, a pályázat értéke pedig 1,54 millió lej.

Következtetések

Jelen tanulmány adatainak összegyűjtése és feldolgozása folyamán néhány jelentős következtetés megfogalmazására adódott alkalom. Az egyik ilyen a vállalkozások számának alakulására vonatkozik országos és regionális szinten. Míg 2008 és 2011 között a vállalkozások száma folyamatosan csökkent országos és regionális szinten egyaránt, 2012-re visszaállt a legutóbb 2007 és 2008 között jellemző növekedés a bejegyzett vállalkozások számában.

Szembevetendő, hogy a Romániában bejegyzett vállalkozások az EU által alkalmazott meghatározás értelmében túlnyomórészt (87%) mikrovállalkozásnak minősülnek mind országos, mind regionális szinten. Ezek közül a városi településen bejegyzett (vagy munkaponttal rendelkező) vállalkozások jogosultak az ROP 4.3-as fő beavatkozási területén keresztül mikrovállalkozások fejlesztésére nyújtott támogatások lehívására, és megvalósítandó beruházásaiknak szintén városi településen kell gyakorlatba ültetésre kerülniük. Fontos megjegyezni, hogy ezen előírás nem a vidéki településen bejegyzett vállalkozásokkal szembeni negatív diszkrimináció megtestesítője, hanem sokkal inkább az EU által különböző típusú politikákon és alapokon keresztül nyújtott támogatási eszközök közötti komplementaritásnak a példája: a vidéki településen bejegyzett vállalkozások vállalkozásfejlesztésre az Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alap 312-es kiírása által voltak jogosultak, a közös agrárpolitika második pillére révén a 2007–2013 programozási periódusban.

A mikrovállalkozások fejlesztésére a Regionális Operatív Program keretében nyújtott támogatások helyzetét vizsgálva Románia Északnyugati régiójában megfigyelhető, hogy ezek lehívása a régió fejlettebb megyéiben sokkal hangsúlyosabb, és megyén belül a fejlettebb városokban (megyeszékhelyeken) összpontosul. Ezzel kapcsolatban adódik a kérdés, hogy vajon ez a kohéziós és regionális politika (amely céljainak megvalósulását kívánja szolgálni a Regionális Operatív Program is) konvergenciát hangsúlyozó, lemaradt régiókat felzárkóztató célkitűzéseit nem éppen ellentétes irányban befolyásolja-e, növelvén a régió és akár megyén belüli különbségeket. A kérdés összetett, de vizsgálata mindenképpen érdekes témája lehet egy soron következő kutatásnak.

The Situation of the Non-Reimbursable Funds Allocated for Micro-Enterprises through the Regional Operational Programme in the Romanian North-West Region for the 2007–2013 Programming Period

The eligible investments from funds approved for the Regional Operational Programme in the 2007-2013 programming period are defined by six axes, each axis containing more major intervention areas. The fourth axis targets the development of the local and regional entrepreneurial infrastructure. The 3rd major intervention area of the 4th axis, i.e. the 4.3 measure of the ROP makes possible the support of micro-enterprises. It is entitled: Strengthening the development of micro-enterprises. Present study proposes to give an insight into the situation of the supports claimed by the micro-enterprises located in the Romanian North-West Region through the mentioned intervention area of the Regional Operational Programme.

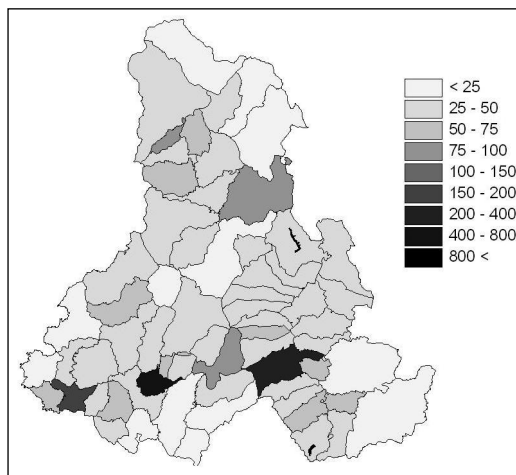
Madaras Szilárd

Lemaradás vagy felzárkózás? A gazdasági fejlődés aktuális kérdései Hargita megyében

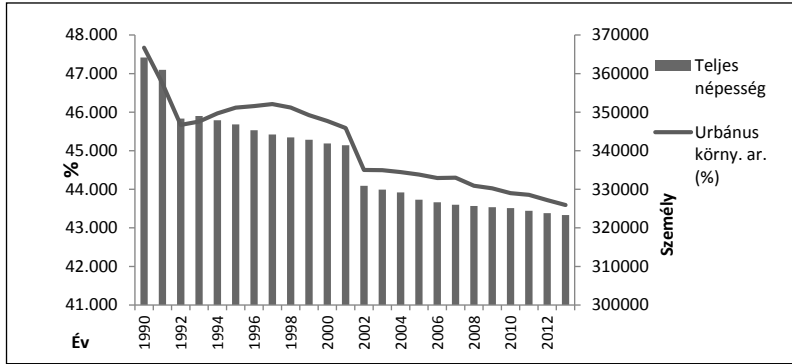
A népességcsökkenés Hargita megyében

2012-ben Hargita megye teljes területének (663,89 ezer ha) 38,83% erdőfelület volt, ugyanekkor a megye népsűrűsége 48,78 lakos/km². A megyében viszonylag alacsony az urbánus környezetben lakók aránya, 43,72% volt 2012-ben, ellentétben a Központi régióban regisztrált 59,15% értékkel és az országos 54,96% aránnyal. Ez településszerkezetéből adódik, mivel egyetlen 50 ezer lakosnál nagyobb város sincs a megyében, hanem elsősorban községek (szám szerint 58) és falvak 235 összefüggő hálózata alkotja a négy megyei jogú város és öt város mellett.

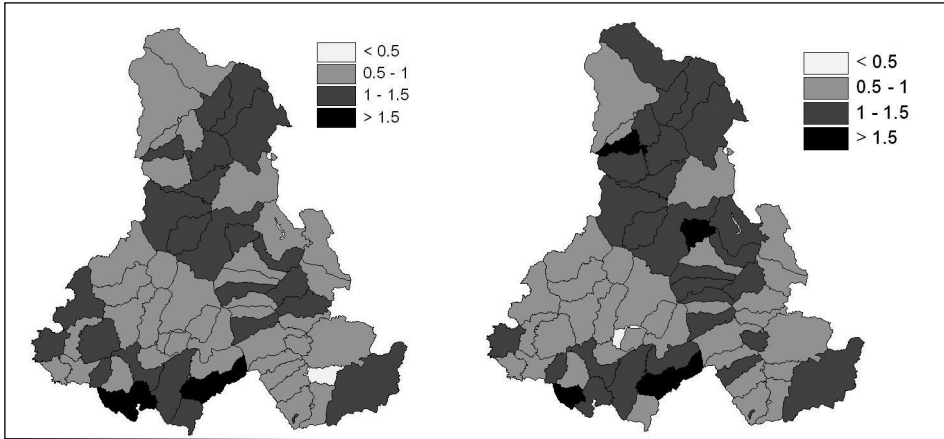
2012-ben a legnagyobb népsűrűség sorrendben a következő települések esetében látható: Balánbánya, Tusnádfürdő, Székelyudvarhely, Csíkszereda és Székelykeresztúr, míg a legalacsonyabb Kászonszalta, Gyergyóholló, Bélbor, Homoródalmás, Gyergyótölgyes településeken (1. ábra).

1. ábra. A népsűrűség (fő/km²) Hargita megye településein, 2012-ben
(Forrás: Saját számítások, INSSE Tempo-Online)

2. ábra. A városban élők arányának és a teljes népesség számának alakulása Hargita megyében (1990–2013)
(Forrás: Saját számítások, INSSE Tempo-Online)

3. ábra. Az öregedési index értéke Hargita megye településeiben, 2005-ben és 2012-ben
(Forrás: Saját számítások, INSSE Tempo-Online)

Az 1990–2013-as időszakban a megye lakossága 40 849 személlyel csökkent, ugyanakkor az urbánus környezetben lakók aránya is jelentős csökkenést mutatott (2. ábra).

Az öregedési index¹ 2002–2012 között a 0,71-es értékről 0,90-re növekedett Hargita megyében. A települési szintű változást 2005 és 2012-es évekre végeztem el (mivel ezekre voltak megfelelő adatok). 2005-ben az előregedési index legmagasabb értékeit Székelyderzs, Kányád, Homoródalmás, Homoródszentmárton és Kászontláz településeken láthatjuk, míg 2012-ben Székelyderzs, Homoródalmás, Gyergyóvárhegy, Vasláb és Csíkmadaras településeken. A mutató legalacsonyabb értékei 2005-ben Balánbánya, Csíkszentmárton, Gyergyószentmiklós,

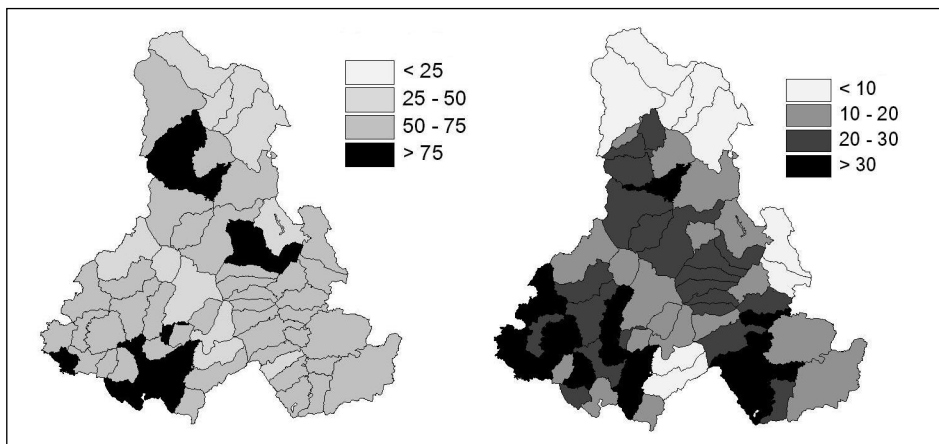
¹ Az öregedési index értéke a 65 év feletti és a 14 év alatti népesség számbeli arányának kiszámításával történt. A mutató 1-nél nagyobb értéke az idősebb korosztály magasabb arányára utal.

Csikszereda és Korond esetében voltak, 2012-ben pedig Fenyéd, Balánbánya, Csíkszentmárton, Korond és Csíkközvás településeken. Mindkét évben jól érzékelhető a városok és falvak közötti különbség, az öregedés inkább a falvakat jellemzi, Tusnádfürdő és Borszék városok kivételével a Hargita megyei városoknak 1-nél kisebb volt az öregedési mutatója. 2005-ben az összes Hargita megyei település 58,21%-ában volt 1-nél kisebb az öregedési index, míg 2012-ben már csak a települések 49,25%-ában (3. ábra).

A demográfiai csökkenés, a vidéki környezetben lakók arányának növekedése, illetve a népesség előregedése a teljes 1990 utáni időszakra jellemző. Feltételezhetően az átmeneti időszak összetett gazdasági-társadalmi változásainak az eredménye ez a folyamat, és kevésbé van kapcsolatban a gazdasági válság jelenleg észlelhető hatásaival.

A Hargita megyei települések mezőgazdasági területhasználata

A mezőgazdasági céllal történő területhasználatnak főleg a megye erdős jellege, illetve a viszonylag magas mezőgazdasági foglalkoztatottság² miatt van jelentősége, valamint azért, mert itt a mezőgazdasági foglalkoztatottság elsősorban önellátó családi gazdaságokat jelent.³ Gyergyó kistérség községeiben a munkaerő-foglalkoztatás sajátos jelensége volt észlelhető, ugyanis a nagyobb agrárterülettel rendelkező településeken jellemző módon alacsonyabb volt a vállalkozói kedv.⁴

4. ábra. A mezőgazdasági területek, illetve a szántóterületek aránya Hargita megye településeiben, 2012-ben
(Forrás: Saját számítások, INSSE Tempo-Online)

² Madaras Szilárd: *A regionális munkaerő-foglalkoztatás aktuális kérdései Romániában. Központi Régió – esettanulmány.* Múzeumi Füzetek 74. 2. EME, Kvár 2012.

³ Vincze Mária: *Vidéki helyzetelemzés. Kászoni esettanulmány,* Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda 2002.

⁴ Madaras Szilárd: *A foglalkoztatási helyzet és fejlesztési lehetőségek Gyergyó kistérségben. = Kistérségek – nagy remények?.* Szerk. Cseke Péter. Komp-Press Kiadó, Kvár 2009.

Hargita megyében 2012-ben a teljes terület 59,57%-át használták mezőgazdasági céllal, ebből több mint 82 ezer hektár szántóterület volt (20,83%). A legnagyobb szántóterületeket Homoródszentmárton, Siménfalva, Etéd, Gyergyóalfalu és Gyergyószárhegy adminisztratív területein belül találjuk, míg a legkisebbeket Tusnádfürdő, Balánbánya, Borszék, Gyergyóbélbor és Gyergyóholló településeken (4. ábra).

A gazdasági termelés, a vállalkozások és a jövedelmek regionális és országos összehasonlításban

A gazdasági fejlettséget általában az egy főre jutó GDP értékével jellemzik. 2011-ben Hargita megye egy főre jutó GDP értéke 79,28%-a volt a romániai átlagnak, és ez az érték 2002–2011 között közel 3%-al csökkent. Hasonlóképpen jelentős volt a lemaradás a Közép régió átlagához viszonyítva is (1. táblázat).

1. táblázat. Az egy főre jutó GDP Romániában, a Közép régióban és Hargita megyében a 2002, 2007 és 2011-es években

Évek / Területi egységek	2002		2007		2011	
	Millió RON/ Lakos*	%	Millió RON/ Lakos*	%	Millió RON/ Lakos*	%
Románia	6962,56	100,00	19 290,73	100,00	26 027,51	100,00
Közép régió	7278,32	104,54	19 313,99	100,12	24 374,64	93,65
Hargita megye	5969,53	82,02	15 805,36	81,83	19 325,01	79,28

*Jelenlegi áron.

(Forrás: Saját számítások, INSSE Tempo-Online)

2. táblázat. Az 1000 lakosra jutó vállalkozások száma Romániában, a Közép régióban és Hargita megyében a 2002, 2007 és 2012-es években

	2002	2007	2012
	Vállalk. / 1000 lakos	Vállalk. / 1000 lakos	Vállalk. / 1000 lakos
Románia	1,54	2,46	2,21
Közép régió	1,60	2,60	2,23
Hargita megye	1,53	2,50	2,18

(Forrás: Saját számítások, INSSE Tempo-Online)

Fontosnak tekintettük a vállalkozások alakulására vonatkozó információk összegyűjtését is. Az 1000 lakosra jutó vállalkozások száma a vizsgált évtized alatt mind országosan, mind a régióban, illetve Hargita megyében növekedett, bár ez utóbbi értéke a régiós és országos értékek alatt maradt (2. táblázat).

A számok jelzik a 2002–2007 közötti jelentős fejlődést, majd pedig a 2012-es adatok az általános gazdasági és pénzügyi válság hatását is.

A 2002–2012-es évtizedben a vállalkozások számának a növekedése mindhárom területi egységben elsősorban a mikrovállalkozások (maximum 9 alkalmazott), illetve az 50 személy-nél kevesebb alkalmazottat foglalkoztató kisvállalkozások számbeli növekedésének tudható be. Ezzel párhuzamosan csökkent a közép- és nagyvállalatok száma (3. táblázat).

3. táblázat. A működő vállalkozások száma, az alkalmazottak száma szerint, Romániában, a Közép régióban és Hargita megyében a 2002, 2007 és 2012-es években

Területi egységek		Románia			Közép régió			Hargita megye		
Évek		2002	2007	2012	2002	2007	2012	2002	2007	2012
Összesen	Szám	336019	530997	472187	40911	65534	56069	5066	8166	7048
0–9 személy	%	86,32	87,72	87,63	84,38	86,79	86,56	82,61	86,35	85,84
10–49 sz.	%	10,24	9,82	10,21	11,67	10,47	10,99	13,56	11,23	12,03
50–249 sz.	%	2,71	2,06	1,81	3,11	2,31	2,06	3,18	2,13	1,89
250 sz.v. több	%	0,74	0,40	0,35	0,84	0,43	0,39	0,65	0,29	0,24

(Forrás: Saját számítások, INSSE Tempo-Online)

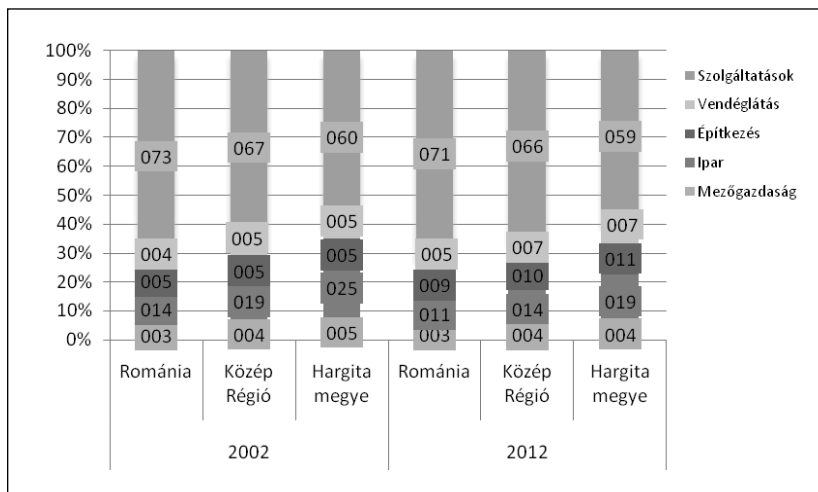
4. táblázat. Az 1000 lakosra jutó családi és egyéni vállalkozások száma Romániában, a Közép régióban és Hargita megyében a 2002, 2007 és 2012-es években

Ter. egység	Románia			Közép régió			Hargita megye		
Évek	2002	2007	2012	2002	2007	2012	2002	2007	2012
Mért. egység	Szám / 1000 lakos			Szám / 1000 lakos			Szám / 1000 lakos		
Családi vállalkozások	6,98	5,37	0,80	6,89	5,36	0,95	9,29	10,41	2,07
Egyéni vállalkozók	11,28	9,96	12,23	16,14	13,25	16,05	9,36	17,39	20,15

(Forrás: Saját számítások, INSSE Tempo-Online)

Külön csoportot képeznek az egyéni és családi vállalkozási formák.⁵ A családi vállalkozások száma Romániában a 2002-es érték 11,14%-ára csökkent 2012-ben, ez a folyamat hasonlóan zajlott le a Közép régióban és Hargita megyében is, ahol a vizsgált időszakban 3073-ról

⁵ Olyan egyéni vállalkozás, vagy családi többszemélyes vállalkozás, amely jogi személyiséggel bír, a 15/1990, 31/1990, 507/2002 Törvények és a 44/2008 Sürgősségi Kormányhatározat szerint működik. Forrás: www.insse.ro

5. ábra. A működő vállalkozások száma, a gazdasági ágazatok szerint, Romániában, a Közép régióban és Hargita megyében a 2002, 2007 és 2012-es években (Forrás: Saját számítások, INSSE Tempo-Online)

671-re csökkent a családi vállalkozások száma. Hargita megyében az 1000 lakosra jutó családi vállalkozások száma mindhárom évben magasabb értéket mutatott, mint a Közép régióban és Romániában, így 2012-ben is több mint kétszerese a régiós átlagnak, bár jelentősen csökkent 2007 után (4. táblázat).

2002–2012 között, az egyéni vállalkozások száma Romániában kis mértékben növekedett (6,04%-kal), a Közép régióban csökkent (1,77%-kal) és Hargita megyében több mint kétszeresére növekedett (110,55%-kal több). Ez azt jelenti, hogy 1000 lakosra több mint 20 egyéni vállalkozó jutott 2012-ben a megyében, jelentősen több, mint a regionális és országos átlag (4. táblázat).

A működő vállalatok ágazati szerkezetében a következő strukturális változások figyelhetők meg 2012-ben 2002-höz viszonyítva Hargita megye esetében: arányaiban csökkent a mezőgazdaságban és az iparban bejegyzett vállalkozások száma, miközben a szolgáltatások aránya kismértékben csökkent, és a vendéglátásban és az építkezésben működő vállalatok aránya növekedett (5. ábra).

Az átlagkeresetek vizsgálata (5. táblázat) jelzi ezek növekedését, országosan, regionálisan és megyei szinten egyaránt.

A nettó havi átlagfizetés változása a 2002–2012-es évtizedben Hargita megye erőteljesebb lemaradását mutatja a regionális és az országos átlaghoz képest, míg 2002-ben a Hargita megyei nettó havi átlagfizetés az országosnak 75,95%-át jelentette, ez 2012-re 62,78-ra csökkent. Feltételezhetően a viszonylag alacsony fizetések is a fiatalok külföldi munkavállalását serkentik.

5. táblázat. A nettó havi átlagkereset Romániában, a Közép régióban és Hargita megyében a 2002, 2007 és 2012-es években

Évek / Területi egységek	2002		2007		2012	
	RON*	%	RON*	%	RON*	%
Románia	378,92	100,00	1042	100,00	1507	100,00
Közép régió	344,39	90,89	937	89,92	1330	88,25
Hargita megye	316,63	75,95	814	70,25	1072	62,78

*Jelenlegi árákon.

(Forrás: Saját számítások, INSSE Tempo-Online)

A munkaerő-foglalkoztatás új kihívásai

A munkaerő-foglalkoztatás a 2008-ban kezdődött pénzügyi és gazdasági világválság hatására Romániában is új helyzetbe került. Az ezt megelőző időszakokhoz képest, mint a gazdasági szerkezetváltással jellemezhető átmeneti időszak (1990–2000) és az Európai Unióhoz való csatlakozást megelőző felzárkózási (2000–2007), valamint a csatlakozás és azt ezt követő időszak (2007–2008), az új helyzet (2008 után), jellegében azért más, mert a foglalkoztatás és munkanélküliség helyi problémái sokkal hangsúlyosabbak lettek. Ilyen értelemben Hargita és Brassó megye összehasonlítható elemzése rávilágított arra, hogy a helyi munkaerőpiac az előbbi esetében sokkal érzékenyebben reagált a gazdasági válságra, nagyobb arányban növekedett a munkanélküliek száma, illetve csökkent a meghirdetett munkahelyek száma.⁶

Miközben a 2002–2012-es évtized alatt úgy Romániában, mint a Közép régióban és Hargita megyében az aktivitási ráta folyamatos csökkenését láthatjuk, a foglalkoztatási ráta az utóbbinál kevésbé a régiós és országos átlag fölött helyezkedik el. A három viszonyítási szint közül a munkanélküliségi ráta 2002-ben Hargita megyében volt a legalacsonyabb, 2007-re csökkent, 2012-re viszont növekedett, szinte elérve az egy évtizeddel azelőtti értéket (6. táblázat).

6. táblázat. Az aktivitási ráta, a foglalkoztatottsági ráta és a munkanélküliségi ráta Romániában, a Közép régióban és Hargita megyében a 2002, 2007 és 2012-es években

Évek	2002			2007			2012		
	Aktiv. ráta	Fogl. ráta	Munk. ráta	Aktiv. ráta	Fogl. ráta	Munk. ráta	Aktiv. ráta	Fogl. ráta	Munk. ráta
	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Románia	68,10	62,40	8,40	66,00	63,40	4,00	64,60	61,10	5,40
Közép régió	71,80	65,30	9,00	67,20	64,00	4,80	66,70	62,60	6,20
Hargita megye	69,50	64,20	7,70	67,60	64,20	5,10	69,20	64,10	7,30

(Forrás: INSSE Tempo-Online)

⁶ Uo. 2.

2012-ben 2002-höz viszonyítva Romániában és a Közép régióban, valamint Hargita megyében is csökkent az alkalmazottak száma, és az időszak végén magasabb volt a magánszférában dolgozók aránya. Ugyanakkor az is szembetűnő, hogy a vegyes társulási (például a részben önkormányzati vagy állami) tulajdonban levő egységekben dolgozók aránya is csökkent (7. táblázat).

7. táblázat. Az alkalmazottak száma a gazdasági egységek tulajdonosi formája szerint Romániában, a Közép régióban és Hargita megyében a 2002, 2007 és 2012-es években

Területi egy.		Románia			Közép régió			Hargita megye		
		2002	2007	2012	2002	2007	2012	2002	2007	2012
Évek / Tul. forma										
Alkalmazottak összesen	Ezer szem.	4567,82	4885,32	4442,87	616,39	612,51	567,85	64,37	64,40	62,48
Közszféra	%	33,23	28,84	27,30	29,46	27,41	25,58	34,79	30,70	28,91
Magánszféra	%	46,82	56,78	56,26	49,53	59,00	58,99	47,97	64,56	63,05
Vegyes tul.	%	19,96	14,38	16,44	21,00	13,60	15,42	17,24	4,74	8,05

* Más vegyes tulajdonosi formák

(Forrás: Saját számítások, INSSE Tempo-Online)

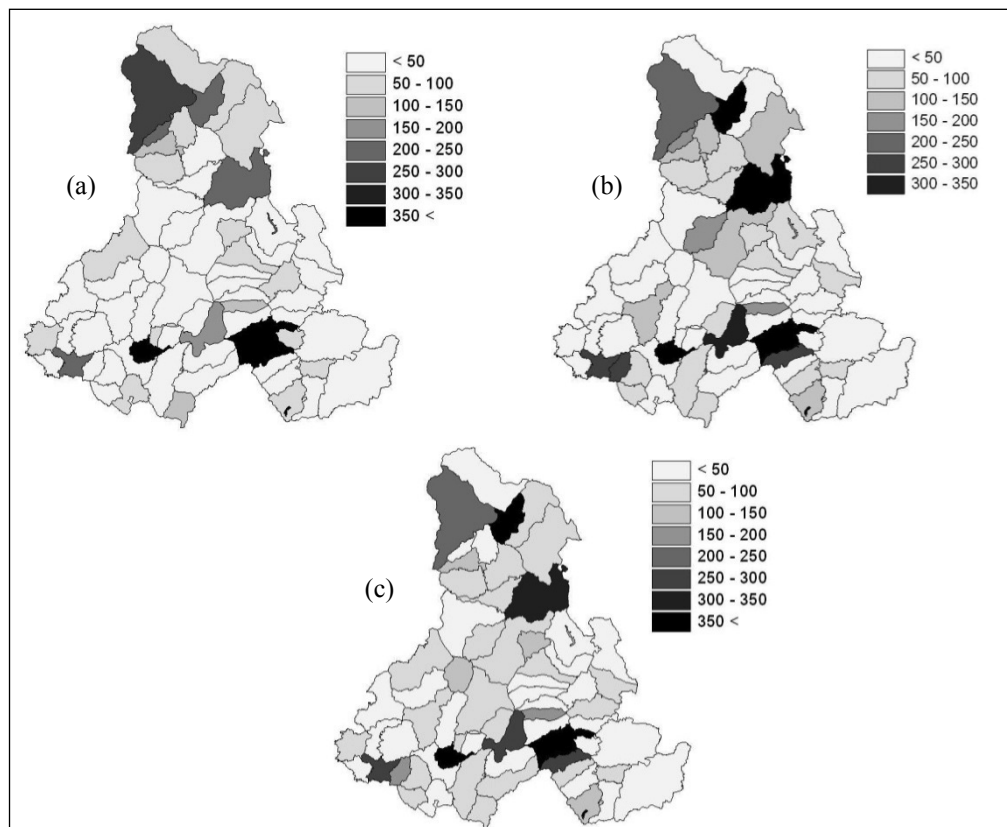
8. táblázat. Az 1000 lakosra jutó foglalkoztatottak száma és az 1000 lakosra jutó szerződéses alkalmazottak száma Romániában, a Közép régióban és Hargita megyében a 2004, 2007 és 2012-es években

Évek / Területi egységek	2004		2007		2012	
	Foglalk. száma	Alkalm. száma	Foglalk. száma	Alkalm. száma	Foglalk. száma	Alkalm. száma
	Személy / 1000 lakos	Személy / 1000 lakos	Személy / 1000 lakos	Személy / 1000 lakos	Személy / 1000 lakos	Személy / 1000 lakos
Románia	379	206	405	227	401	208
Közép régió	396	231	416	243	413	225
Hargita megye	375	173	408	198	417	193

(Forrás: Saját számítások, INSSE Tempo-Online)

A település szintű komparatív elemzéshez az 1000 lakosra jutó alkalmazottak számára készítem statisztikai térképet, (elérhető adatokat települési szinten 2004–2012-re találtam). Ezt az alternatív mutatót kiegészíti az 1000 lakosra jutó foglalkoztatottak száma,⁷ amely rávilágít a foglalkoz-

⁷ A civil foglalkoztatott népesség megegyezik: a munkaszerződéssel alkalmazottak, a munkáltatók, az önálló vállalkozói tevékenységet folytató személyek és a nem fizetett dolgozó családtagok számának összegével. Forrás: www.insse.ro

6. ábra. Az 1000 lakosra jutó alkalmazottak száma Harghita megye településeiben 2004 (a), 2007 (b) és 2012 (c) években

(Forrás: Saját számítások, INSSE Tempo-Online)

tatottság sajátos problémájára, ezen belül Harghita megye helyzetére, hogy magas foglalkoztatottság mellett relatív alacsony a szerződéses alkalmazottak száma 1000 lakosra vetítve (8. táblázat).

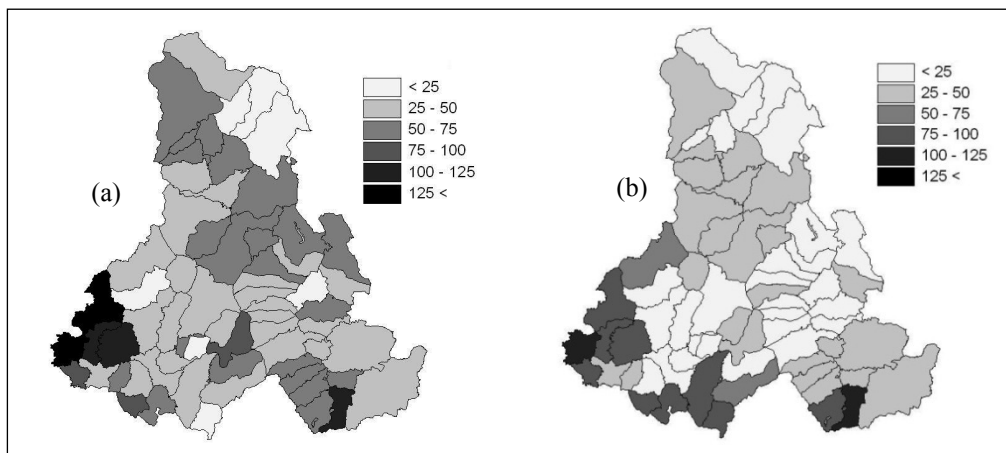
Az 1000 lakosra jutó alkalmazottak számát tekintve, a megye települései jól elkülönült csoportokba tömörülnek. Magas értéket (jelen esetben 1000 lakosra jutó több mint 200 alkalmazottat) elsősorban a városok esetén látunk, a községek közül kivételként Csíkszentkirály tartozik ebbe a csoportba. A legmagasabb értéket 2004-ben Csíkszeredánál (414), 2007-ben és 2012-ben Borszék (462, illetve 587) esetében látjuk. A legalacsonyabb értékeket 2004-ben Csíkszentimre (18), Csíkszenttamás (19) és Máréfalva (21) esetében, 2007-ben Csíkszenttamáson (17), Csíkszentléleken (18) és Csíkközmasón (19), 2012-ben Csíkszenttamáson (25), Csíkszentgyörgyön (27), Gyergyóalfalunál (29) látjuk. A 2004–2012-es időszakban mindvégig magas azon települések aránya, amelyekben 100-nál kevesebb alkalmazott jutott 1000 lakosra, így 2004-ben a települések 79,10%-a, 2007-ben 70,15%-a, 2012-ben 77,61%-a volt ilyen helyzetben. 2004-ben és 2007-ben ezek mindegyike község, 2012-ben kivételt képez, a korábban hátrányos helyzetű

településként nyilvántartott valamikori bányaváros Balánbánya. Általában a munkahelyek urbánus környezetben történő koncentrálódását figyelhetjük meg (6. ábra).

9. táblázat. Az 1000 lakosra jutó munkanélküliek száma Romániában, a Közép régióban és Hargita megyében a 2002, 2007 és 2012-es években

Évek / Területi egységek	2002	2007	2012
	Személy / 1000 lakos	Személy / 1000 lakos	Személy / 1000 lakos
Románia	35	17	23
Közép régió	40	21	27
Hargita megye	33	22	33

(Forrás: Saját számítások, INSSE Tempo-Online)

7. ábra. Az 1000 lakosra jutó munkanélküliek száma Hargita megye településein 2010 (a) és 2012 (b) években

(Forrás: Saját számítások, INSSE Tempo-Online)

Egy másik mutató, amelyet az összehasonlító elemzéshez felhasználtam, az 1000 lakosra jutó munkanélküliek száma a 2002–2012-es időszakra. Ez az országos, regionális és megyei szinten kívül minden Hargita megyei településre kiszámoltam, és statisztikai térképen mutattam ki a helyi különbségeket a 2010 és 2012-es évekre (9. táblázat) (7. ábra).

A 2007-ben látható csökkenés után 2012-ben Hargita megyében tíz évvel azelőtti magas értéket látunk, ezzel ellentétben a Közép régióban és Romániában nem ilyen magas az 1000 lakosra jutó munkanélküliek száma (9. táblázat).

Megfelelő települési adatok az 1000 lakosra jutó munkanélküliek számára vonatkozóan csak 2010-re és 2012-re voltak. 2010-ben a következő településeken volt 100-nál több az

1000 lakosra jutó munkanélküliek száma: Etéd (136), Székelyandrásfalva (132), Csikkozmas (111), Siménfalva (109) és Ábrahámfalva (104), míg 2012-ben Csikkozmason (113) és Székelyandrásfalván (108). Alacsony értékeket 2010-ben Borszék (10), Gyergyótölgyes (14), Máréfalva (16) esetében látunk, 2012-ben Gyergyótölgyes (7), Borszék (10) és Gyergyóbélbor (10) településeken. Láthatóan a megye távol eső településein magasabb az 1000 lakosra jutó munkanélküliek száma, míg a városokban és a középső részen viszonylag alacsony (7. ábra).

A Hargita Megyei Munkaerő-elhelyező Ügynökség (AJOFM) adatai szerint 2010 decemberében 8,83%-os volt a munkanélküliségi ráta a megyében, ekkor közel 13 ezer személy volt munkanélküli, ennek több mint kétharmada elemi, általános és szakiskolai végzettségű volt, ezt követte a középfokú végzettségűek (26,89%) és a felsőfokú végzettségűek aránya (5,19%). Két évvel később, 2012 decemberében 7,48%-os munkanélküliségi rátát regisztráltak, ez több mint 10,5 ezer munkanélküli személyt jelentett. Az előző időponthoz képest növekedett az elemi, általános és szakiskolai végzettségűek aránya, és csökkent a középfokú végzettségűeké. Mindkét vizsgált időpontban a férfi munkanélküliek aránya magasabb volt a nőknél (10. táblázat).

10. táblázat. A munkanélküliségi ráta, a munkanélküliek nem és végzettség szerinti aránya Hargita megyében 2010 és 2012 decemberében

Évek	Munkanélk. ráta	Munkanélk. száma	Nők	Végzettség		
				Elemi. ált. és szakiskolai	Középfokú	Felsőfokú
	%	Szám	%	%	%	%
2010 dec.	8,83	12 777	42,96	67,92	26,89	5,19
2012 dec.	7,48	10 567	41,00	69,94	24,51	5,55

(Forrás: Saját számítások, Hargita Megyei Munkaerő-elhelyező Ügynökség (AJOFM) adatai)

Összegezve, a helyi sajátosságokat pontokba szedve a következő helyzetelemzésre jutottam (11. táblázat).

11. táblázat. A Hargita megyei helyzetelemzés vizsgált területei

Sz.	Vizsgált terület	Hargita megyei helyzet
1.	Demográfiai csökkenés	Az országos tendenciát követi. Csökken az urbán környezetben lakók aránya. A vizsgált időszakban növekedett az öregedési index értéke. Az elöregedés főleg a távol eső településeken magasabb.
2.	Mezőgazdasági területek használata	Viszonylag alacsony a szántófelületek nagysága, kisméretű szántóterületek.
3.	Gazdasági teljesítmény	Az egy főre jutó GDP csökkent, és az időszak végére, az országos átlaghoz képest alacsony értéket mutatott.
4.	Vállalkozói kedv	A vizsgált időszakban növekedett, de az országos és a régiós átlaghoz képest relatíve alacsony maradt.

Sz.	Vizsgált terület	Hargita megyei helyzet
5.	Vállalkozások helyzete	Nagy arányban mikrovállalkozások vannak jelen. Magas a családi és egyéni vállalkozások aránya. Növekedés elsősorban a vendéglátásban, építkezéseken és az ipari ágazatokban volt tapasztalható.
6.	Jövedelmi helyzet	Az országos és a régiós átlag alatti. A vizsgált időszak alatt növekedett a lemaradás.
7.	Foglalkoztatottsági helyzet	Magas foglalkoztatottság mellett alacsony a szerződéses alkalmazottak száma. Város-vidék ellentét tapasztalható, elsősorban a városokban vannak munkalehetőségek.
8.	Munkanélküliségi helyzet	A gazdasági válság hatására növekedett a munkanélküliség. Az 1000 lakosra jutó munkanélküliek száma a városoktól távol eső településeken magasabb. Magasabb a férfi munkanélküliek aránya, valamint az alacsonyabb végzettségűek aránya.

(Forrás: Saját szerkesztés)

Következtetések

Tanulmányomban a 2002–2012-es időszakra vonatkozóan Hargita megye helyzetelemzését végeztem el országos és regionális összehasonlításban, arra a kérdésre keresve a választ, hogy milyen területeken tapasztalható a felzárkózás, illetve a lemaradás, továbbá települési szinten statisztikai térképeken szemléltettem a helyi különbségeket.

A demográfiai csökkenés egyike azon jelenségeknek, amelyekben Hargita megyében az országos tendenciával hasonló folyamatok zajlottak. Az 1990 után kezdődő népességszökkenés eredményeként 2013-ra több mint 40 ezerrel kevesebb a megye lakossága. Ez települési szinten a vidéki környezetben lakók arányának növekedésével járt. A hosszú távú demográfiai fenntarthatóság helyzetét az öregedési index segítségével vizsgáltam, ez a 2002–2012-es évtizedben jelentősen növekedett, de még 1 alatti értéket ért el az időszak végére. Ugyanez a mutató a települések szintjén a városok és községek közötti különbséget jelezte. A két egyedi helyzetben levő város: a kis lélekszámú Tusnádfürdő, illetve Borszék kivételével a városokban 1-nél kisebb volt az öregedési index értéke, a községekben átlag 1,02 (2012-ben), a távol eső településeken pedig a legmagasabb értékeket látjuk.

A népességszökkenés annak tükrében is lényeges, hogy a jelenlegi népségvándorlási tendenciák mellett a fejlettebb régiók hosszú távon saját demográfiai helyzetük fenntartását, amely a hatékony munkapiaci működéshez szükséges, feltételezhetően a fejletlenebb régiókból történő betelepülésekkel tartják fenn. Erre jó példa Romániában a két legfejlettebb régióban: a Bukarest–Ilfov régióba és a Nyugati régióba történő pozitív migráció, míg a többi régióban elsősorban az elköltözések száma magasabb.⁸

A megye erdős jellege miatt a mezőgazdasági területek alacsony aránya, ezen belül a szántófelületek részleges hiánya a viszonylag magas mezőgazdasági foglalkoztatottsággal kapcsolatban fogalmaz meg aggodalmakat, mivel előző tanulmányok rámutattak, hogy Hargita

⁸ Madaras Szilárd: *New trends of regional employment in Romania*: 11th Annual International Conference on Economics and Business, Global changes, local answers, 16-17 May, 2014, Sapientia Hungarian University of Transylvania, Proceeding Paper, Risoprint, Cluj-Napoca 2014.

megyében 2007-ben 31,86%-os volt a mezőgazdasági foglalkoztatottság, ez legmagasabb a Közép régiót alkotó megyék közül.⁹

A 2008-ban kezdődő pénzügyi és gazdasági világválság utáni időszakban az ennek hatásaként Hargita megyében észlelhető gazdasági folyamatok részben követik, másrészt eltérnek a országos és regionális tendenciáktól.

Az egy főre jutó regionális GDP értéke 2002–2011 között jelentős csökkenést mutatott, így 2011-ben a romániai érték 79,28%-át tette ki.

A vállalkozói hajlandóság 2002–2012 között növekedett, bár enyhén az országos és régiós átlag alatt helyezkedett el.

A Hargita megyében működő vállalkozások túlnyomó többsége mikrovállalkozás (0-9 alkalmazott), és 2002–2012 között ezek aránya növekedett. Ebből a szempontból itt is az országos tendencia figyelhető meg, viszont az országos és régiós számokhoz képest arányaiban kevesebb a középvállalkozás és a nagyvállalkozás. Helyi sajátosság a családi és egyéni vállalkozások viszonylag magas száma, így 2012-ben 1000 lakosra átlagban 20-nál több egyéni vállalkozás jutott. A vizsgált időszakban a vállalkozások számának növekedése elsősorban a vendéglátás, építkezés és ipar ágazatokban történő növekedésnek tudható be.

A lemaradás tényét, illetve a Hargita megyei foglalkoztatás egyik sajátos problémáját a netó havi átlagfizetés 2002–2012 közötti változásánál látjuk, ami jelentősen lemarad az országos és régiós átlagoktól, az időszak végére mindössze 62,78%-át tette ki a romániai átlagnak.

Előző kutatások rávilágítottak arra a tényre, hogy a 2008-ban kezdődött pénzügyi és gazdasági világválság hatására a Hargita megyei munkaerőpiac sokkal érzékenyebben reagált a Brassó megyeihez képest.¹⁰ A 2002–2012-es időszakra vonatkoztatva, Hargita megyében növekedett a munkanélküliségi ráta, sokkal magasabb értéket érve el az országos és regionális értékhez képest. Ezalatt az alkalmazottak száma csökkent, a magánszférában alkalmazottak aránya pedig növekedett. A megyében az országos és régiós átlaghoz képest kisebb arányban dolgoznak a vegyes tulajdonosi formájú gazdasági egységekben.

Romániai sajátosság a magas foglalkoztatottsággal párhuzamosan a szerződéses alkalmazottak viszonylag alacsony száma, 1000 lakosra vetítve 2012-ben Hargita megyében 417 foglalkoztatott személy és 193 munkakönyvvvel alkalmazott személy jut, ebben nagyobb eltérést mutatva az országos átlaghoz képest. Az 1000 lakosra jutó alkalmazottak száma Hargita megyében települési szintű összehasonlítást tett lehetővé, amelyet statisztikai térképeken mutattam be a 2004-, 2007- és 2012-es évekre. A legmagasabb értékeket a városok esetében látjuk. Az itt tapasztalt város-vidék ellentét arra a jelenségre utal, amely már a Gyergyó kistérség példáján keresztül megfogalmazásra került: az intézmények nagy száma és a gazdasági jellegű szolgáltatások a várost kistérség központi szereppel ruházzák fel,¹¹ ezt kiegészítve a fenti eredmények a városok munkahelyteremtő voltát hangsúlyozzák. A városoktól távol eső településeken viszont jól láthatóan magasabb az 1000 lakosra jutó munkanélküliek száma. A Hargita megyei munkanélküliség nem és végzettség szerinti bontására a következők jellemzőek: magasabb a férfiak aránya, illetve magasabb az alacsony végzettségűek aránya.

⁹ Uo. 2.

¹⁰ Madaras Szilárd: *Aktuális trendek Brassó és Hargita megyék munkaerőpiacán*: RODOSZ Konferenciakötet, RODOSZ Konferencia, 2009. november 13–15, Kvár 2009,

¹¹ Uo. 4.

Falling Behind or Catching up? Current Problems of Economic Development in Harghita County

This study contains the analysis of the economic situation in Harghita County, for the 2002-2012 decade, focusing on the following areas: demographic decline, agricultural land use, economic performance of the county, entrepreneurship, structural features of active enterprises, salary income respectively the main characteristics of employment and unemployment. The actuality of the subject is given by the new challenges at regional and local level, of the new situation, created by the financial and economic crisis, which started in 2008. Therefore, the economic situation in Harghita county, is reflected through a comparative analysis with the Central Region (NUTS 2) and Romania, which identifies those areas in which the county was passed behind or catching up, from regional and national statistical values. The differences between the localities of the county, are presented using statistical maps for some indicators.

Heidrich Balázs – Nick Chandler

Dólnek az elefántcsonttoronyok?

A felsőoktatási intézmények átalakuló társadalmi és gazdasági szerepének vizsgálata egy üzleti iskola példáján keresztül

A felsőoktatás mint szolgáltatás, mint oktatási tevékenység és mint társadalmi feladat is átalakulóban van világszerte. Az eltérő kulturális gyökerű rendszerek azonban természetes módon máshogy reagálnak a külső kihívásokra. A változások gyorsasága és iránya is színes képet mutat.

Jelen tanulmány megpróbálja körbejárni a felsőoktatás mint szolgáltatás piacorientációjának lehetséges értelmezéseit nemzetközi kontextusban, majd egy magyar felsőoktatási intézményben zajlott empirikus felmérés eredményei mentén vizsgálni, hogy milyen módon értelmezik a szervezet tagjai a piacorientáltságot. Azt gondoljuk, hogy a romániai felsőoktatási változások esetlegesen eltérő gyorsasága és iránya ellenére tanulmányunk érdeklődésre tarthat számot az erdélyi értelmiség és a felsőoktatással foglalkozók körében.

Felsőoktatás mint kvázi piac

Az a tény, hogy a hatékonyság mérése és az ennek alapján történő értékelés a felsőoktatási rendszereket is elérte, az elmúlt évtizedben több európai országban vezetett mélyreható reformokhoz. (E reformok elindításához természetesen legtöbbször a költségvetési források szűkülése adta meg a kezdő lökést.) Az 1990-es években a piaci viszonyok megteremtésének szándéka megjelent a stratégia és a szabályozók szintjén Németországban, Hollandiában, az Egyesült Királyságban és Franciaországban is.¹

Heidrich Balázs (1970) – közgazdász, dékán, intézetvezető, egyetemi docens, Budapesti Gazdasági Főiskola, Budapest, heidrich.balazs@bgf.hu

Nick Chandler (1970) – közgazdász, egyetemi adjunktus, Budapesti Gazdasági Főiskola, Budapest, nick.chandler@pszfb.bgf.hu

¹ Centre for Higher Education Policy Studies (CHEPS): *Market type mechanisms in higher education: A comparative analysis of their occurrence and discussions on the issue in five higher education systems* (Thematic report No. 6) Enschede, CHEPS, 1999.

A közgazdasági elmélet már jó ideje foglalkozik az állam felsőoktatásban vállalt szerepével.² A felsőoktatás alapvetően közszolgáltatás ugyan, de a magánjavak több tulajdonsága is jellemzi: például igénybevételéből kizárhatók azok, akik nem hajlandók fizetni érte (vagyis e szolgáltatás az „excludable” kategóriába tartozik), és egyéni előnyökkel jár az igénybevétele (nagyobb jövedelem és magasabb társadalmi státusz azokkal szemben, akik nem részesültek e szolgáltatásban).

Makrogazdasági szempontból elmondható, hogy a felsőoktatási piac természetes oligopólium, amelyet a köz- és magánintézmények közötti összehasonlítható verseny szabályoz.³

Az egyetemi rendszerek kormányzásának két szélsőséges modellje a következő:

– Az ún. piaci modell, amelyben a felsőoktatási intézmények (a továbbiakban FEI-k) valódi vállalatokként önálló ármeghatározási jogosultsággal rendelkeznek mind az oktatásban, mind a kutatásban. Az áralakítás azonban nem lehet teljesen önkényes, mindenféle társadalmi kontrollt mellőző, hiszen a felsőoktatást igénybe vevő hallgatók anyagi lehetőségei korlátozottak, és az igénybevétele kapcsán bizonyított az a felsőoktatási intézmények javára létező információs aszimmetria.

– Az ún. központosító modell, amelyben az állam finanszírozza és központilag ellenőrzi az oktatást, és szabályozza az FEI-k tevékenységét, elsősorban a tandíj és a felvételi követelmények/létszám meghatározásával. E modell kritikájának alapja, hogy egy központi kormányzat nem képes hatékonyan és hatásosan működtetni egy olyan komplex rendszert, mint amilyen a felsőoktatás.

A valóságban ilyen végletes formában egyik modellel sem találkozhatunk. A legtöbb rendszer e két modell valamilyen arányú keveréke. Clark⁴ az állam és az FEI-k között három kapcsolati szintet megkülönböztető jól ismert modelljében *a teljes állami kontroll*, *a szabadpiaci verseny*, illetve az *FEI-k akadémiai oligarchiák általi vezetése* szerepel. Az első kettő megfeleltethető a fent ismertetett két szélsőséges állapotnak, míg a harmadik egyfajta köztes kormányzási rendszert takar, amelyben megjelenik az oktatók önkormányzó szerepe is. Braun és Merrien⁵ a felsőoktatási piaci modell ilyen irányú elmozdulását „új menedzserializmus”-nak nevezték. Ennek jellemzői a következők:

– Az FEI-k autonóm egységek az oktatás, kutatás és szolgáltatások vonatkozásában, de a köz számára fontos szerepet töltenek be mint társadalmilag hasznos javak előállítói. Ez a megközelítés szemben áll a humboldti egyetemképpel, ahol az iskola mint a kultúra és a tudás előállítója és terjesztője jelenik meg, erős külső hatások és kontroll nélkül.

– Az állam a felsőoktatási rendszer szintjén fontos szerepet játszik a stratégia meghatározásában, így csökkentve az FEI-k önállóságát. Emellett folyamatosan értékeli a központi források felhasználását és a kitűzött célok elérését. Az intézmények tehát folyamatos értékelésnek és ellenőrzésnek vannak alávetve.

Közgazdasági szempontból ezen modelleket kvázipiacinak nevezhetjük. Bartlett és Le Grand⁶ hozzáteszi, hogy minden szektorban van néhány feltétel, amelyeknek teljesülniük kell ahhoz, hogy kvázipiacoknak tekintsük őket. Ezek a következők:

² T. Agastisi – G. Catalano: *Governance Models of University Systems- Towards Quasi-markets? Tendencies and perspectives: A European comparison*. Journal of Higher Education Policy and Management XXVIII (2006).3, November, 245–262.

³ A. Ninni – F. Silva: *La politica industriale*. Bari:Laterza 1997.

⁴ B. R. Clark: *The Higher Education System: Academic Organizations in Cross National Perspective*. Berkeley, CA: University of California Press, 1983.

⁵ D. Braun – F.-X. Merrien: *Towards a New Model of Governance for Universities? A Comparative View*. London: Jessica Kingsley, 1999.

⁶ W. Bartlett – J. Le Grand (szerk.): *Quasi-markets and Social Policy*. Macmillan, London, 1993.

– *Kínálati oldalról*: a szolgáltatókat az állam által meghatározott feltételek szerint kell akkreditálni. Enélkül nem léphetnek piacra, vagy nem részesülhetnek közpénzekben. Továbbá ezen szolgáltatóknak nem profitorientáltaknak, hanem nonprofit szervezeteknek kell lenniük.

– *Keresleti oldalról*: az ügyfélszerzés nemcsak valamiféle díjak egyéni befizetésén keresztül valósul meg, hanem közpénzeknek a hallgatók számán alapuló elosztásával.

– *Környezeti tényezők*:

– a piaci struktúrában működik a verseny, azaz több szolgáltató és sok fogyasztó létezik (tehát monopólium nem jöhet létre);

– fontos, hogy a piaci szereplők (mind a szolgáltatók, mind a fogyasztók) rendelkezésére álljon a lehetőség szerinti legteljesebb és legmegbízhatóbb információ;

– a tranzakciós költség minimális legyen.

A felsőoktatási szolgáltatás piacosodásáról

Az elmúlt évtized egyik legtöbbet fejlődött szolgáltatási ága a felsőoktatás.⁷ Mindez betudható a felsőoktatási piac nagyarányú nemzetköziesedésének és nyitottá válásának. Más szerzők a közszolgáltatások terén évtizede zajló NPM (New Public Management) közszolgáltatások valószínű piaci, menedzsment elvek mentén történő átalakításának részeként értelmezik a felsőoktatási intézmények ilyen átalakítását.⁸ Így vagy úgy, a folyamat és annak hatása alól nem vonhatják ki magukat sem a hagyományosabb értékek mentén működő tradicionális egyetemek, sem az eleve piaci alapon szerveződött Business Schoolok⁹ sem. A változás egyik legfontosabb eleme az eddig ilyen mértékben nem észlelt verseny megjelenése a hallgatókért. A más, hagyományosan versenyszerű piaci magatartást folytató szolgáltatások stratégiai és marketing eszköztára és módszertana gyakran változtatás nélkül jelenik meg ezen az újszerű piacon. A versenyben hangsúlyos szerepet kapnak olyan eddig implicitként kezelt tényezők, mint a piaci részesedés vagy a hallgatók (input és/vagy output oldalon) minősége. Sőt egyre természetesebb a felsőoktatásban, az oktatásra „csak” mint a teljes ajánlati csomag egy részére tekinteni.

A felsőoktatás mint piacorientált szolgáltatás

A felsőoktatás mint szolgáltatás már a klasszikus szolgáltatásmenedzsment-irodalomban is a „személyalapú”, nem pedig az „eszközalapú” besorolásba került.¹⁰ A szolgáltatás négy alapvető jellemzőjén kívül (ti. kézzel nem fogható, nem tárolható, fogyasztása az előállításától nem elválasztható és heterogén) azonban más sajátosságai is megállapíthatóak. A fogyasztók

⁷ H. Nadiri: *Strategic Issue in Higher Education Marketing: How University Students' Perceive Higher Education Services*. The Asian Journal on Quality VII (2007).2, 125–140.

⁸ C. Hood: *The "New public management" in the 1980s: Variation on a theme*. Accounting, Organizations and Society XX(1995). 93–109.

⁹ P. Naudé – S. F. Slater: *The Effect of a Market Orientation on Business Profitability*. Journal of Marketing LIV (1990). October 20–35.

¹⁰ D. R. E. Thomas: *Strategy is Different in Service Businesses*. Harvard Business Review LVI (1978). 4, July-August 158–165.

részvétele a folyamatban nagyon intenzív, valamint az életben nem gyakran (van, hogy csak egyszer) igénybe vett szolgáltatásról van szó, melynek hatalmas a költség- és időigénye.¹¹ Ezért más piacokhoz képest a pozicionálás és a pozitív image-építés nagyobb szerepet kap a felsőoktatási intézmények eszköztárában. A jól csengő név mind a közvetlen fogyasztóként megjelenő hallgatók, mind a tágabb kontextusban megjelenő fogyasztó társadalom előtt is kulcskérdés.¹² Ez az image- és hírnéverősítés azonban gyakorta valós abszolút mérőszámok (beiratkozottak száma, megtartási arány, diplomát szerzők aránya) helyett presztízs generáló irreleváns mutatókat is előtérbe hoz (pld. a beiratkozók relatív minősége (SAT), állami-szövetségi támogatás és sportprogramok sikerei). Ez vezet oda, hogy egyes külföldi nagy kutató egyetemeken az első-másod éves bachelor hallgatókat szinte kizárólag tanársegédek és adjunktusok tanítják¹³ (ASHE-ERIC Higher Education Report. 2003). A rangsorképzések egyik sajátossága, hogy gyakran csak a megszámlálhatót számlálják, nem azt, ami számít.

A piacorientáltság kényszere többirányú: a már említett nemzetköziesedő piac, a szociálpolitikai változások és az állami támogatás trendszerű csökkenése mind ebbe az irányba hat. Az elmozdulás szükségessége és iránya is nehezen megkérdőjelezhető, akár szűkebb fogyasztói, akár stakeholderek (érdekeltek személyek) szintjén értelmezzük az igényeket. A felsőoktatási intézményeknek, így aztán az ott dolgozó szervezeti tagoknak is napi szinten kell tudni ebben a gondolati keretben cselekedni. Az ismert kultúraszlogen, ti. „jól csináljuk a dolgunkat”, nem garancia a sikerességre, mert piacfüggetlen magatartásokat is takar(hat).

A felsőoktatási piacorientáció szervezeti megközelítése

A felsőoktatási intézmények egyensúlyra törekszenek a külső igények, valamint az alkalmazottak által vallott értékek és igényeik között. Az egyetemek és főiskolák stratégiájában és struktúrájában végbemenő változásokat sokszor befolyásolják különféle külső és belső tényezők. A szervezetek gyakran reagálnak összeolvadással az ilyen külső befolyásoló tényezőkre, ami az újraszervezésnek az egyik legradikálisabb formája.¹⁴

Kasper¹⁵ szerint kapcsolat van a szervezet stratégiája, kultúrája és piacorientációja között. A vélemények azonban különbözőek a piacorientációhoz kapcsolódó szervezeti értékeket illetően. Ezek alapján a piaci kultúra típusait a következőképp jellemezte:

- domináns jellemzői, mint a versenyképesség és a célorientáltság;
- határozott és eredményorientált vezetői stílus;
- a szervezethez kötés a célorientáción, a működésen és a versenyen keresztül valósul meg;
- versenyelőnyön és piacvezetésen alapuló stratégia.

¹¹ L. R. Smith – T. S. Cavusgil: *Marketing Planning for Colleges and Universities*. Long Range Planning XVII (1984). 6, 105–116.

¹² R. Barnett: *Improving Higher Education: Total Quality Case*. Open University Press, Buckingham 1992; W. J. Lundstrom – D. S. White – C. P. Schuster: *Internationalizing the Marketing Curriculum; the Professional Marketer's Perspective*, Journal of Marketing Education XVIII (1996). Summer, 5–16; E. Dickter: *What's in an Image?* Journal of Consumer Marketing (1985). Winter, 75–81.

¹³ Trends in University Governance. ASHE-ERIC Higher Education Report. XXX (2003). 1, 11.

¹⁴ E. E. Chaffee – W. G. Tierney: *Collegiate Culture and Leadership Strategy*. Macmillan, New York 1988.

¹⁵ H. Kasper: *The culture of market oriented organisations*. (Working Paper) Maastricht University. FdEWB, 2005.

Kohli és Jaworski¹⁶ a piacorientációt egyfajta szervezeti intelligencia létrehozásaként és terjesztéseként, valamint alkalmazkodóképességként határozza meg. Ez utóbbi úgy tűnik, egyre inkább valóban követelmény a felsőoktatási környezetben is.

Slater¹⁷ szerint a piacorientáció a fogyasztók igényei körül összpontosul, a szervezet célja pedig ezen igények kielégítése kell hogy legyen. Hofstede¹⁸ dimenzióit használva Kasper¹⁹ arra a konklúzióra jutott, hogy a piaci kultúrák inkább pragmatikusak, mint normatívak, így a fogyasztói igények prioritást élveznek az eljárások felett, illetve erős külső fókuszot jelentenek (a verseny tekintetében). Day, valamint Cameron és Quinn²⁰ megerősítik, hogy a piacorientáció részeként szükség van a külsőleg fókuszált kultúrára. Úgy találták, hogy a piacorientált szervezet kultúrájának eredmény- és alkalmazottorientáltak, valamint szakmai alapúnak (ti. professzionálisnak) kell lennie. Hurley és Hult²¹ erős kapcsolatot talált a piacorientáció és az innováció között: „*A piac- és oktatásorientált kultúra, egyéb más tényezővel együtt elősegíti az új ötletekre és innovációkra való fogékonyságot a szervezet kultúrájának részeként.*”

Ugyanitt a piacorientációt a következők szerint definiálja: „*annak mértéke, hogy egy szervezet elképzeléseit és cselekedeteit mennyire irányítja magának a szervezetnek és a fogyasztóinak a piaci viselkedése (legyen az belső vagy külső)*”.²² Habár a piacorientáció nem az egyetlen tényező, mellyel versenyelőnyre lehet szert tenni, Day²³ szerint a következők segítségével is információt lehet szerezni a piacot érintő trendekről:

- nyílt információáramlást lehetővé tevő légkör teremtése;
- a versenytársak cselekedeteinek elemzése;
- a frontvonalban dolgozó alkalmazottak véleményének megismerése;
- a rejtett igények felkutatása;
- a piac aktív figyelése;
- és a folyamatos kísérletezés támogatása.

A piacorientált felsőoktatási szervezeti kultúrák elérése

Hemsley-Brown–Oplatka²⁴ szerint a felsőoktatási intézmények marketingje a kapcsolat marketingen alapul, amely a szervezet és fogyasztója közötti kapcsolat kialakítását, majd folyamatos fejlesztését jelenti. A hallgatót fogyasztónak, a szervezeti kultúrát pedig hallgató-

¹⁶ A. K. Kohli – B. J. Jaworski: *Market orientation: The construct, research propositions and managerial implications*. Journal of Marketing, Vol 54, 1–18. o. (1990)

¹⁷ S. F. Slater: *Market orientation at the beginning of a new millennium*. Managing Service Quality XI (2001). 4, 230–233.

¹⁸ G. Hofstede: *Cultures and Organizations*. Berkshire: McGraw-Hill Book Company Europe, 1991.

¹⁹ H. Kasper: *i.m.*

²⁰ G. S. Day: *The Market Driven Organization: Understanding, Attracting, and Keeping Valuable Customers*. The Free Press 1999; K. S. Cameron – R. E. Quinn: *Diagnosing and changing organizational culture*. Reading, M. A.: Addison Wesley Longman, 1999.

²¹ R. F. Hurley – G. T. M. Hult: *Innovation, Market Orientation and Organizational Learning: An Integration and Empirical Examination*, Journal of Marketing LXII (1998). 42–54.

²² H. Kasper: *i.m.*

²³ G. S. Day: *i.m.*

²⁴ J. Hemsley-Brown – I. Oplatka: *Market orientation in universities: a comparative study of two national higher education systems*. International Journal of Educational Management XXIV(2010).3. 204–220.

orientálnak szükséges tekinteni. Amennyiben azonban a piacorientációt (MO) koncepcióként fogjuk fel, a felsőoktatási intézménynek a következő dimenziókat is figyelembe kell vennie: fogyasztóorientáció, versenytársorientáció és funkciók közötti orientáció.²⁵

A *fogyasztóorientáció* a piac oktatók és adminisztratív személyzet általi részletes ismeretét és megértését feltételezi, valamint azt, hogy a hallgató tanulási környezetéről gyűjtenek információkat, hogy például oktatási módszertanukat ahhoz igazíthassák. A *versenytársorientáció* szintén az oktatói gárdától is feltételezi a fontosabb versenytársak piaci cselekedeteinek és fejlesztéseinek figyelemmel kísérését és elemzését, hogy a későbbi döntéseket segíthesse, különösen például új, kiegészítő (ti. nem oktatási) hallgatói szolgáltatások bevezetésekor.

A *funkciók közötti orientáció* egyfajta, minden alkalmazott által megértett és használt szervezeti erőforráselosztást jelent, melynek végecélja mindig a fogyasztó-hallgató egyre javuló minőségű kiszolgálása. Ehhez természetesen a piaci információk mindenki által hozzáférhetőek kell hogy legyenek.

A piacorientáció felsőoktatási vizsgálata azért is lehet fontos és időszerű kérdés, mert noha az empirikus kutatások már sokszor igazolták a piacorientáció pozitív korrelációját az innovációval, kiválósággal, munkavállalói elégedettséggel és elkötelezettséggel, valamint fogyasztói megelégedettséggel és brand iránti hűséggel, a felsőoktatási intézményeket gyakran éri vád ezek teljes figyelmen kívül hagyása miatt.²⁶

A magyar felsőoktatási kultúra kihívásairól

Ebből a nézőpontból nem nehéz belátni, hogy bármilyen piaci magatartást tanúsítani kívánó felsőoktatási szervezetnek, régióinkban különösen, radikális kultúraváltoztatásra van szüksége. Nem minden szervezet képes azonban olyan versenyképes, fogyasztói érdekeket figyelembe vevő megközelítést kifejleszteni, amely ne tenne kárt a szervezet hagyományaiban.²⁷

A humboldti hagyományok évszázados tisztelete és követése pedig nem ebben az irányban hatott/hat. Sem a szervezetek döntően akadémiai orientáltságú vezetése, sem az életre szóló alkalmazás mellett az oktatást és/vagy kutatást kizárólagos feladatának tekintő oktatói gárda nem illeszkedik ebbe a hallgatót mint definitív fogyasztót értelmező működési módba. Márpedig a felsőoktatásra is igaz a szolgáltatások azon jellemzője, hogy minősége a szolgáltatást nyújtó (oktató-, adminisztratív személyzet) és az azt igénybe vevő (ti. hallgató) közötti interakciókban dől el. Az interakciók mindkét oldali szereplője feltételezetten tudatában van a piaci versenyhelyzetnek, még ha a már fent említett módon a szolgáltatóváltás nem olyan egyszerű, mint más szolgáltatási ágakban. Így az alapvetően tudásátadás és valamiféle – nehezen értelmezhető – értékvezérelt oktatói magatartás ebben a kontextusban legalábbis hiányos.

A szervezetek ilyen irányú átalakítása egy nagy mélységig lehatoló és mindenkire kiterjedő folyamatot feltételez, ennek minden kihívásával. Az előbb említett gondolkodási keretek

²⁵ J. C. Narver – S. F. Slater: *Market Orientation, Customer Value, and Superior Performance*. Business Horizons XXXVII (1994). 22–28; J. Helmsley-Brown – I. Oplatka: *i.m.*

²⁶ J. Helmsley-Brown – I. Oplatka: *i.m.*

²⁷ N. Chandler: *A New Era Market-Oriented and the Diverse Organisational Culture of Higher Education Institutions (HEIs)*. Retrieved from <http://www.thefreelibrary.com/>, 2011

megváltoztatása egészen az alapvető feltételezések szintjéig hat, természetesen a magatartási, folyamat és kimeneti aspektusát sem felejtve.

A szolgáltatás magját érintő ilyen szintű szervezeti reformok általában strukturális elemeket és szolgáltatástartalmat (ti. tananyagot) is érintenek. Wilber²⁸ egy 2x2-es értékelési mátrixot javasol a szervezeti átalakulás kihívásainak és lehetőségeinek megértésére. A mátrixban az *egyéni tudatosság* (értékek, hitek és elvárások), az *egyéni tevékenységek* (oktatás, kutatás, konzultáció, tervezés), *intézményi struktúrák* (tanszékek, oktatási programok, szabályzatok) és az *intézményi kultúra* (közösen vallott értékek, feltételezések, hitek) szerepelnek. Az ilyen léptékű átalakulás a mátrixnak mind a négy sarkát érinti.

<p>Egyéni tudatosság</p> <ul style="list-style-type: none"> • Értékek • Hitek • Elvárások 	<p>Egyéni tevékenységek</p> <ul style="list-style-type: none"> • Oktatás • Kutatás • Konzultáció • Tervezés
<p>Intézményi struktúrák</p> <ul style="list-style-type: none"> • Tanszékek • Oktatási programok • Szabályzatok 	<p>Intézményi kultúra</p> <ul style="list-style-type: none"> • Közösen vallott értékek • Közös feltételezések • Közös hitek

1. ábra. Az intézményi átalakítás kulturális lehetőségei és kihívásai
(Forrás: Wilber 1998, 71.)

A vizsgált szervezet és piaci környezetének bemutatása

A vizsgálatban részt vevő szervezet három főiskola egyesülésével jött létre 2000-ben. A három főiskola közül kettőt 1857-ben alapították, míg a harmadikat 1957-ben. Az egyes főiskolák, melyek az egyesülést követően az új szervezet karaként jelennek meg, külön-külön tudományokra összpontosítanak az alábbiak szerint:

- külkereskedelem és nemzetközi üzlet;
- pénzügy és számvitel;
- turizmus és vendéglátás.

²⁸ K. Wilber: *The eye of the spirit: An integral vision for a world gone slightly mad*. Boston, MA:Shambhala, 1998.

Az intézmény a felsőfokú szakképzéstől kezdve az alapfokú képzéseken keresztül a mester-, valamint a külföldi társintézményekkel együtt folytatott doktori képzésig minden képzési szinten folytat tevékenységet.

Az összeolvadás eredményeképpen a főiskola Magyarország ötödik legnagyobb felsőoktatási intézményévé vált, mely jelenleg mintegy 18 000 hallgató képzését biztosítja. A szervezeti kultúra szempontjából a tény, hogy a főiskolák a saját kampuszaikban maradtak ahelyett, hogy fizikailag is egybeolvadtak volna, jelentős akadályt jelentett az integrációval szemben. A szervezeti struktúra mátrix formájának köszönhetően a karok egyes tanszékei mind a dékánnak, mind az egységük vezetőjének elszámolással tartoznak. Ez fenntartja és elősegíti a karok közötti integrációt és homogenitást. A tanszékeket intézetek fogják össze szakmailag, az intézet vezetője mindhárom karon felelős a szaktanszékeiért.

2012-ben az üzleti és gazdasági hallgatók képzésének állami támogatását jelentősen lecsökkentették Magyarországon, míg például az informatikus-, mérnök- és természettudományi képzésben részt vevő hallgatókat képező intézmények megtarthatták az állami támogatást. Ez jelentős hátrányt jelentett a szervezet versenyképességében a helyi piacon, mivel a kurzusok nagy része az üzleti képzések területén zajlik. Az országos intézkedés következtében a hallgatók száma is valamelyest csökkent 2012-ben, majd 2013-ban is. Az iskola jó hírűvének, illetve annak a ténynek köszönhetően, hogy az itt végzett hallgatók a diplomaszerezést követően nagyon jó eséllyel találtak munkát, a szervezetet nem érte akkora csapás, mint sok magyarországi felsőoktatási intézményt. Ennek ellenére fokozódik a újraformálódó piacon a küzdelem a hallgatókért.

A magyarországi felsőoktatás olyan változásokon megy keresztül, melyek hatására számos felsőoktatási intézmény kénytelen nagyobb hangsúlyt fektetni a piacorientációra. Day²⁹ azt állítja, hogy a piaci instabilitás légköre és a fokozódó verseny számos szervezetnél intenzívebb piacorientációt eredményezett. A változást befolyásoló tényezők az állami és a privát kézben lévő szervezetek esetén is a következők lehetnek: globalizáció, gazdasági racionalizmus és információs technológia fejlesztés.³⁰

A magyar felsőoktatás esetén a kormány lényegesen kevesebb támogatást nyújt a gazdasági képzést folytató egyetemeknek és főiskoláknak, így előre jelezhetően kevesebb hallgató jelentkezik képzéseikre, minek hatására a képzés szinte teljes mértékben önköltségessé válik. Az esettanulmányban szereplő felsőoktatási intézmény korábban talán még sohasem volt olyan helyzetben, ahol a piacorientáció ennyire komolyan előtérbe került volna. Az intézmény erőssége, hogy az egyik leginkább gyakorlatorientált üzleti iskola lévén a magyar piacon, jó hírnévvel rendelkezik. Stratégiai szinten az oktatás gyakorlatorientáltságának, a vállalati együttműködések és projektek erősítésének, valamint a hallgatók részére nyújtandó, korábban nem létező vállalati ösztöndíjak növelésének feladatait az intézmény vezetése már teljesítette első lépcsőként. A kérdés azonban, amire ez a tanulmány is keresi a választ, továbbra is fennáll: a felsőoktatási intézmény lassan változó szervezeti kultúrája (illetve annak szubkulturái) mennyire támogatják az olyannyira szükséges piacorientáltságot?

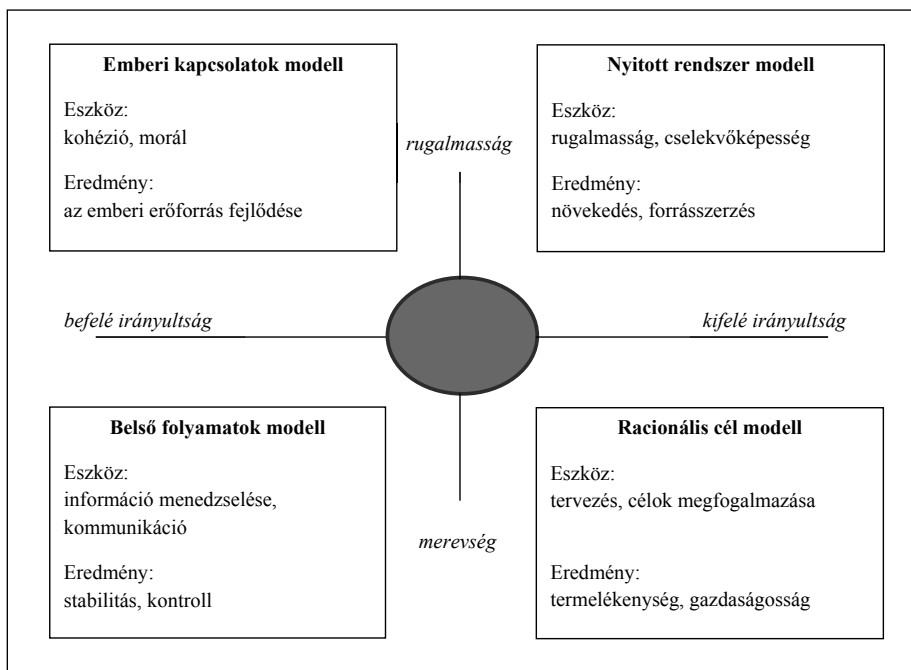
²⁹G. S. Day: *i.m.*

³⁰M. Burke – M. MacKenzie: *Working effectively within a changing organisational environment*. Student Support Services, University of Queensland, Brisbane, Australia, 2002; P. S. Weber – J. E. Weber: *Changes in employee perceptions during organizational change*. *Leadership and Organization Development Journal*, 22(6), 2001. 291–300.

Az empirikus felmérés eredményei

Az alkalmazott módszertan bemutatása

A rendelkezésre álló eszközök számbavétele után a szervezeti kultúra mérésére a Szervezeti Kultúrát Értékelő Rendszer (OCAI) került alkalmazásra, amelynek alapja a versengő értékek modellje (CVF). Több szempont miatt esett a választás erre a modellre.

2. ábra. A versengő értékek modellje.
(Forrás: Quinn–Rohrbaugh, 1983.)

– Először is Cameron és Quinn³¹ modelljének eredeti megalkotása és bevezetése oktatási környezetben történt, és azóta is használják a szervezeti kultúra elemzésére számos felsőoktatási intézményben a világon.³²

– Másodszor a modell számos különböző kultúrátípus egymás melletti létét teszi lehetővé egyetlen szervezetben belül, ami ideálisnak tűnik a felsőoktatási intézmények fragmentált jellegét tekintve.

³¹K. S. Cameron – R. E. Quinn: *Diagnosing and changing organizational culture*. M. A. Reading: Addison Wesley Longman, 1999.

³²J. Kleijnen – D. Dolmans – A. Muijtjens – J. Willems – H. Van Hout: *Organisational Values in Higher Education: Perceptions and Preferences of Staff*. *Quality in Higher Education* XV (2009). 3, 233–249; A. Ferreira – M. Hill: *Organizational Cultures in Public and private Portuguese Universities: a case study*. *The International Journal of Higher Education and Educational Planning* LV (2008). 637–650.

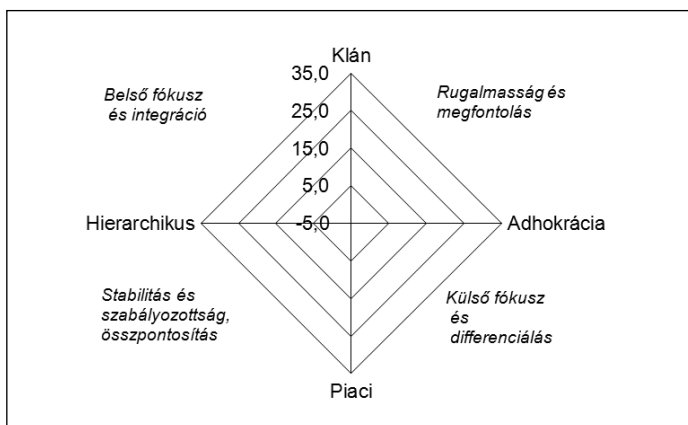
– Harmadszor segítette a választást, hogy ezt a modellt már használták Magyarországon, igaz, nem felsőoktatási intézmény esetében.³³

– Végül pedig elmondható, hogy ez a módszertan azért került kialakításra, hogy megmutassa a jelen észlelést a szervezeten belüli preferenciák viszonylatában, további dimenziót adva ezáltal nemcsak az értékeknek, hanem magának a szervezet észlelésének is.

A versengő értékek modellje (CVF)³⁴ leírja a szervezetek hatékonyságát két bipoláris tengely mentén, ahol az egyik tengely a merevséget-rugalmasságot, a másik pedig a külső-belső fókuszot ábrázolja.

A modellt a 2. ábra mutatja.³⁵

A Szervezeti Kultúrát Értékelő Rendszer (OCAI) ezen modell alapján kialakított négy negyede a négy kulturális orientációt mutatja be. E modell esetében a kérdés nem az, hogy az adott kultúra melyik negyedbe sorolható be, sokkal inkább az, hogy melyik orientáció a leginkább domináns, ahogy az a következő grafikonon is látható.

3. ábra. Az OCAI négy kultúra orientációja és dimenziója

Az említett négy típus a következő:

1. A *klánkultúra* belső kohézió, valamint közös értékek, együttműködés és kollektívizmus jellemzi. A belső problémákra az egyének és a hosszú távú foglalkoztatás vonatkozásában informális megközelítéssel viszonyul, amelyet így a rugalmasság és a diszkréció jellemez.

2. Az *adhokráciakultúra* ad hoc megközelítéseket alkalmaz a környezetből származó problémák megoldására, melyeket rugalmasan és diszkréten kezel. Ez a külső fókusszal és a

³³Szabó L. – Csepregi A.: *A gazdasági válság hatása a szervezeti kultúra alakulására – jó irányba megyünk?* Harvard Business Review XI (2009). 11. 29–35.

³⁴R. E. Quinn – J. Rohrbaugh: *A spatial model of effectiveness criteria: Towards a competing values approach to organizational analysis.* Management Science XXIX (1983). 363–377.

³⁵R. E. Quinn: *Beyond rational management: Mastering the paradoxes and competing demands of high performance.* Jossey-Bass. San Francisco 1988.

differenciálással kombinálva lehetőséget ad a kockázatvállalásra, a kreativitásra és az innovációra. Nagy tiszteletben tartja a függetlenséget és a szabadságot.

3. A *piaci kultúra* határozott külső fókusszal és piacorientációval rendelkezik, valamint az aktuális piaci részesedés megőrzésére/bővítésére törekszik. A versengés nagy hangsúlyt kap, de szem előtt tartja a stabilitást és a kontrollt is az ambiciózus, számszerűsíthető célok mellett.

4. A *hierarchiakultúra* belső fókusszal bír, mely centralizált döntéshozattal és a stabilitásra és ellenőrzésre való összpontosítással párosul. Mindezt egy formalizált és merev struktúrán keresztül éri el, a megfogalmazott irányelveken, instrukciókon és eljárásokon keresztül. Ösztönzi a konformitást.

Az OCAI egy olyan kultúraprofil eredményez, amely lehetővé teszi a következők bemutatását:

- a domináns kultúra;
- a domináns kultúra erőssége (az adott pontok mennyisége);
- diszkrepancia a jelenlegi és a preferált kultúrák között;
- a hat jellemző kongruenciája (domináns jellemzők, szervezeti vezetőség, alkalmazottak menedzselése, szervezeti ragasztó, stratégiai hangsúly, sikerfeltételek);
- a kultúraprofil kiértékelése a szektor átlagával és az átlagos tendenciákkal összevetve.

Jelen feltáró vizsgálat tekintetében az elsődleges szempont a szervezeti kultúra kongruenciája.

A második eszköz, amely a piaci orientáció felmérése érdekében került alkalmazásra ezen esettanulmány során, a Market Orientation Inventory.³⁶ Ez a kérdőív felsőoktatási környezetre került kialakításra. Három dimenziót vesz figyelembe, melyek együttesen határozzák meg a piaci orientációt a felsőoktatási intézményekben:

- ügyfélorientáció,
- versenytárs-orientáció,
- és a funkciók közötti orientáció.

Az eszközt több országban is tesztelték, és megbízhatósága a Cronbach-skála szerint több mint 0,8.³⁷

A minta

2011-ben a szervezet minden szintjének összesen 959 alkalmazottja közül 369 fő töltötte ki a kérdőívet (38,5%), melyből 3,5% volt hiányos vagy érvénytelen az OCAI félreszámítása miatt, így a végső minta 35%-os (334 alkalmazott) volt.

Eredmények elemzése

A résztvevők klasztereloszlását a következő táblázat ábrázolja.

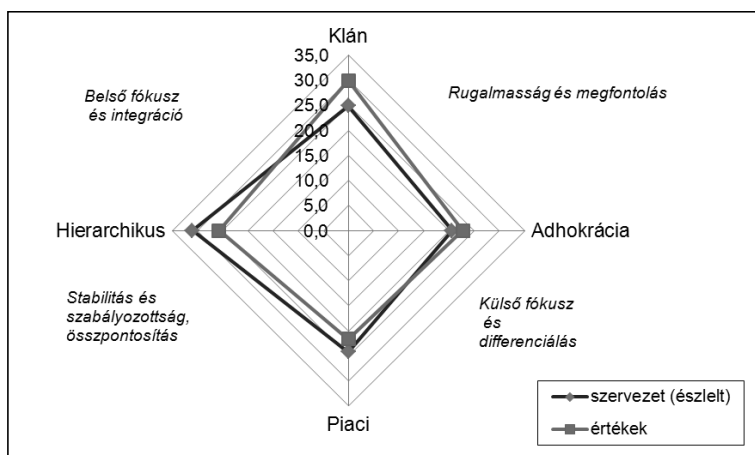
³⁶ J. Helmsley-Brown – I. Oplatka: *i.m.*

³⁷ J. Helmsley-Brown – I. Oplatka: *i.m.*

1. táblázat. A résztvevők eloszlása klaszterek szerint

	1. klaszter	2. klaszter	3. klaszter	4. klaszter	5. klaszter	Összesen
Résztvevők száma	140,00	84,00	34,00	30,00	44,00	332,00

A beazonosított szubkulturák ezt követően kerültek vizsgálatra kulturális orientáció/OCAI típuspecifikáció szerint mind észlelés, mind pedig értékek szempontjából azon hasonlóságok és különbségek feltárásával, melyek a szervezet és annak szubkulturái között fennállnak. A klasztereket ugyancsak megvizsgáltuk az egyesítést megelőző formájuk alapján, hogy kiderüljön, valóban jelzik-e a lezajlott alkalmazkodás módját. A következő grafikonok a szubkulturák eredményeit mutatják a saját magáról alkotott észlelés és a kívánatos értékek tekintetében.

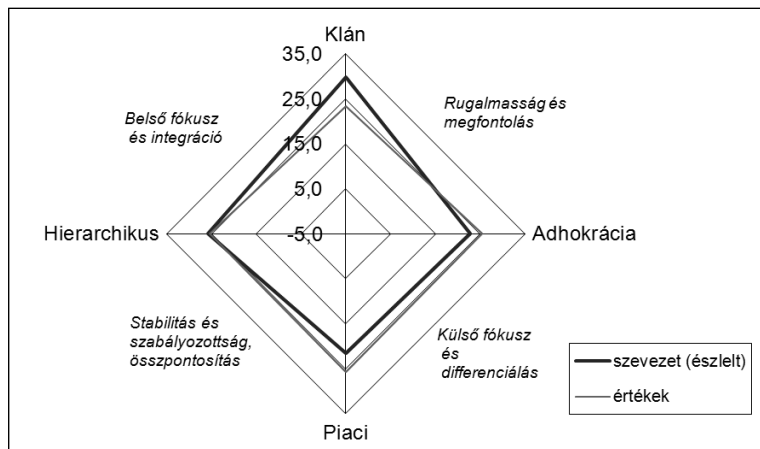
4. ábra. Értékek és észlelések közötti eltérések a teljes szervezetenél

Ahogy az a 4. ábrán is látható, a szervezet a hierarchiatípust tekinti magára nézve domináns kultúrájának, de a kinyilvánított értékek szerint a szervezet domináns kultúrája sokkal inkább klánkultúra típus.

1. szubkultúra – külső fókuszos szubkultúra

Ehhez a szubkultúrához a 332 válaszadóból 140 fő tartozott, ez nagy mérete miatt a minta domináns szubkultúrájának tűnhet. A következő grafikonok ennek a domináns szubkultúrájának a kifejezett értékeit és észleléseit ábrázolják.

A szubkultúra sokkal inkább piacorientált és adhokratikus, mint a szervezet egésze, ami azt jelzi, hogy ez az adott szubkultúra nagyobb külső fókusszal és differenciálással rendelkezik. Nehéz megmondani, hogy ez a szubkultúra domináns-e vagy sem a teljes szervezetre nézve, mivel a 140 tag a szubkultúra egészét vagy a teljesnek csak egy részét is reprezentálhatja. Ez a szubkultúra nagymértékben tartalmazza a domináns kultúrák értékeit különösebb eltérések nélkül, de egyben a saját, egyedi értékeit is, melyre nézve a szervezet egésze mint hierarchikusan

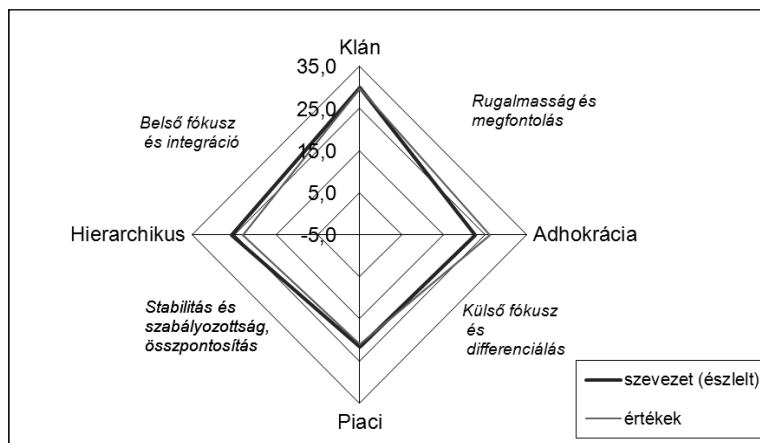

5. ábra. Az értékek összehasonlítása a szervezet és az 1. szubkultúra között

domináns típus belső fókusszal rendelkezik, ami – mivel ez a szubkultúra viszonylag egyedi külső fókusszal bír – perifériálisnak tekinthető a domináns kultúra szempontjából.

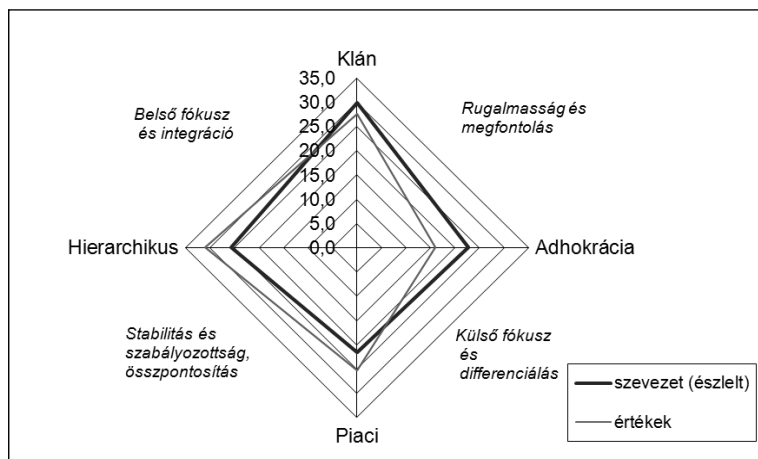
2. szubkultúra – fejlődő szubkultúra

Ez a szubkultúra 84 válaszadót tartalmazott a 332-ből, ami által ez a szubkultúra a nagyobbak közé sorolható, jóllehet kb. feleakkora, mint az 1. szubkultúra. Ez a szubkultúra noha nem domináns, de a teljes szervezet tagjainak 1%-a, a mintának pedig a 25,3%-a tartozik ide.

6. ábra. Az értékek összehasonlítása a szervezet és a 2. szubkultúra között

Értékek szempontjából ez a szubkultúra a domináns szervezeti értékeket tükrözi. Ilyetén módon ez a szubkultúra fejlődő szubkultúrának tűnik, mely támogatja a szervezet értékeit, és összhangot mutat a teljes szervezet fő értékeivel. Habár ez a szubkultúra megerősíti a szervezet értékeit, a 6. ábrán látható, hogy abból az öt szubkultúrából, mely tükrözi a szervezet értékeit, valójában egy értékeli magát úgy, mint ami teljes mértékben támogatja is ezeket az értékeket. Emellett ez az egy szubkultúra értékeli úgy, hogy jobban értékeli a rugalmasságot és a diszkréciót, mint a stabilitást és a kontrollt, és hierarchikusabbnak értékeli a szervezetet, mint amennyire az valójában az.

7. ábra. Az értékek összehasonlítása a szervezet és a 3. szubkultúra között

3. szubkultúra – stabilitás és kontroll szubkultúra

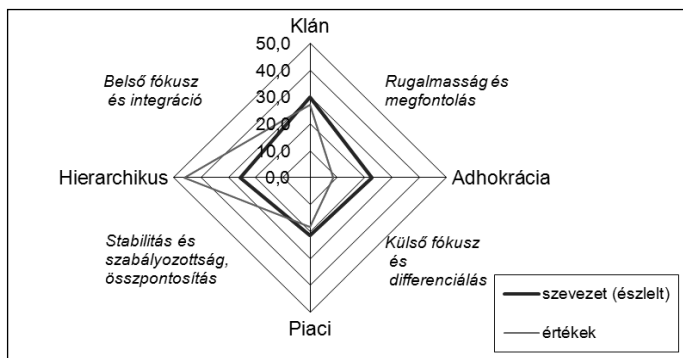
Ez a szubkultúra 34 válaszadót tartalmazott a 332 fős mintából. Habár ez azt is jelentheti, hogy a szubkultúra minimális hatással van a szervezet egészére, de ettől még megvan benne a növekedési potenciál, és még fontos szerepet játszhat a szervezetben.

A 3. szubkultúra adhokráciaorientációja igen gyenge, ami azt jelzi, hogy a preferencia a belső fókuszon, valamint a stabilitáson és kontrollon van. A szervezetet kevésbé látja hierarchikusnak, mint amilyen valójában. Habár ez a szubkultúra nem tükrözi pontosan a szervezet egészének értékeit, mégis megerősíti a domináns hierarchikus orientációt, ami révén ez a szubkultúra fejlődő szubkultúra színében tetszeleg, jóllehet konfliktus jelentkezhet, amennyiben a szervezet nagyobb piaci vagy adhokráciaorientációra szeretne törekedni.

4. szubkultúra – erős hierarchikus szubkultúra

A szubkultúra 30 válaszadót tartalmaz a mintából, így ezzel ez a klaszteranalízis legkisebb szubkultúrája.

A 8. ábra adataiból az látszik, hogy ezt a szubkultúrát a domináns hierarchikus orientáció erőteljesen jellemzi. A szubkultúra saját magát kevésbé piacorientáltnak értékeli, mint amit az értékek ténylegesen mutatnak. A domináns hierarchiatípus igen gyenge adhokráciatípus-értékekkel

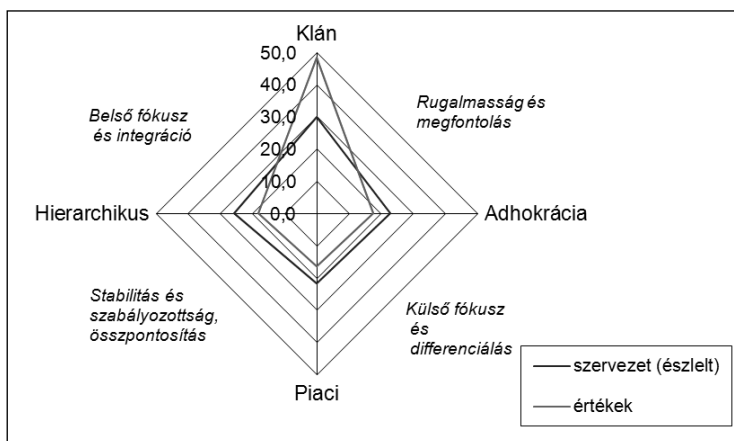
8. ábra. Az értékek összehasonlítása a szervezet és a 4. szubkultúra között

párosul. Mivel a szervezet hierarchiaorientációja domináns, ezért a szubkultúra erős hierarchiaorientációja megerősíti az ezirányú orientációt.

5. szubkultúra – erős klán szubkultúra

Ez a szubkultúra 44 válaszadót tartalmaz a mintából. Habár ez a legkisebb klasztercsoport, mégis nagymértékben eltérő és erős értékeket mutatott, ahogy az a 9. ábrán is látható.

Az 5. szubkultúra egy igen domináns klánkultúra. Ez a domináns klánorientáció szintén gyen-

9. ábra. Az értékek összehasonlítása a szervezet és az 5. szubkultúra között

gítő hatással van a szubkultúra piaciorientációjára. Habár a 4. szubkultúra szintén domináns kultúra típusú, de az egybeesett a szervezet domináns típusával. Az 5. szubkultúránál azonban úgy tűnik, hogy vannak bizonyos közös értékek az átívelő szervezeti értékekkel, így például a belső fókusszal és az integrációval, mégis jelentős mértékű konfliktus van a szubkultúra rugalmassági és diszkréciós értékeivel, miközben a szervezet a stabilitást és a kontrollt értékeli.

A szubkultúrák piacorientációi

A szubkultúrátípusok felismerését követően felmérésre kerültek az egyes szubkultúrák, valamint a szervezet egészének piacorientációi. A felsőoktatási intézményeken elvégzett Market Orientation Inventory (MOI) kérdőív³⁸ eredményeit a 2. táblázat tartalmazza.

2. táblázat. Az öt szubkultúra piacorientációja

	Szubkultúra					
	1 Külső fókusz	2 Fejlesztő hierarchia	3 Stabilitás/ kontroll	4 Erős hierar- chia	5 Erős klán	A teljes minta (Hierarchia)
	Átlag	Átlag	Átlag	Átlag	Átlag	Átlag
Hallgatóorientáció	0,71	0,53	0,92	0,74	0,85	0,71
Versenyorientáció	0,61	0,34	0,56	0,47	0,49	0,51
Funkció közti orien- táció	0,64	0,55	0,79	0,56	0,86	0,65

Cameron és Quinn³⁹ versengő értékek modelljét szem előtt tartva a piacorientált kultúrának külső fókusszal és a stabilitásra és kontrollra való törekvéssel egyaránt rendelkeznie kell. Ez bizonyos mértékig látszik is a szubkultúráknál abból, hogy a stabilitás/kontroll szubkultúra rendelkezik a legmagasabb átlaggal a hallgatóorientációnál, a második legmagasabb átlagot pedig a kooperatív orientáció hozza, továbbá a külső fókusz rendelkezik a legmagasabb versenyorientációval. Cameron és Quinn⁴⁰ modellje szerint a klán típus direkt kontrasztban áll a piacorientáció típusal, jöllehet a klán típus erős kooperatív orientációt mutat. A versengő értékek modellje látszólag elhagyta a funkciók közti orientációt, mivel része a piac-orientációnak. Talán a modell oktatási környezetben történő eredeti tesztelésekor a piacorientáció ezen aspektusa viszonylag felderítetlen terület volt még.

A klán szubkultúra a versengő értékek modellje szerint belső fókusszal és a második leg-erősebb hallgatóorientációval rendelkezik. Ez látszólag azt jelzi, hogy a hallgatóorientáció a belső fókusz részét képezi, ami érthetőnek tűnik, mivel a hallgatók oktatása és fejlesztése olyan napi szintű folyamat, mely a szervezeten belül zajlik. Ugyanakkor a felmérésből kiderül, hogy a válaszadók 86%-a ügyfélnek tekintette a hallgatókat. Ily módon az ügyfelek külső fókuszként jelennek meg, nem pedig belső fókuszként.

Következtetések

A tanulmány arra próbált választ keresni, hogyan változik a felsőoktatási intézmények tevékenységének fókusza a külső piaci és társadalmi kihívások hatására. Akár makro-, akár mikro szinten vizsgáltuk a szektort, világossá vált, hogy sok helyen évszázados hagyományok

³⁸ J. Helmsley-Brown – I. Oplatka: *i.m.*

³⁹ K. S. Cameron – R. E. Quinn: *i.m.*

⁴⁰ K. S. Cameron – R. E. Quinn: *i.m.*

ellenére, az FEI-knek mint piacon megméretendő szervezeteknek kell elképzelni magukat. A működésüket legtöbbször finanszírozó állam és közvetve a társadalom már egyre kevésbé fogadja el az érinthetlenség látszatát, sem az előkelő idegen szerepét a szektor szereplőitől.

Az megállapítható ugyanakkor, hogy miközben a versenyszférában évtizedek óta használt elv, illetve módszertan akár változtatás nélkül is bevezethető lenne a rendszerbe, ezt több minden gátolja. Az állam szerepe, a finanszírozás alapjául szolgáló teljesítmény-mutatószámok meghatározása mind a felsőoktatási szolgáltatás sajátos jellegét mutatják.

A piacorientált működés mint elérendő cél azonban bármely keretrendszeren belül és kultúrától függetlenül megvalósítandónak látszik. Tanulmányunkban egy magyarországi felsőoktatási intézmény kulturális elemzését mutattuk be a Versengő Értékek Modelljének szervezeti kultúra kérdőívének (OCAI) segítségével. A kulturális elemzés mellett a „Market Orientation Inventory” segítségével a felmért szubkultúrák piacorientáltságát, illetve piacorientáltság értelmezését is vizsgáltuk.

Az eredmények azt mutatják, hogy a piacorientáció egyik aspektusa a felsőoktatási intézményeknél (számos egyéb szervezettől eltérően) a külső és belső fókusz. A vizsgált szervezetben szignifikánsan megjelenő klán szubkultúra típus nagyobb belső fókusszal rendelkezik, mégis magas a hallgató orientációja. A külső és belső fókusz értelmezése láthatóan újragondolandó piaci modellek felsőoktatási szervezetekben történő alkalmazásakor.

A tanulmány ugyan egyetlen szervezet empirikus példáján vizsgálta a piacorientáltság jellemzőit és mértékét, mégis úgy gondoljuk, hogy ezzel a kihívással nagyon hamar szembe kell néznie a legtöbb magyar és erdélyi felsőoktatási intézménynek is.

Ivory Towers are Falling? The Analysis of the Changing Social and Economic Role of Higher Education Institutions Using the Case of a Business School

The role of Higher Education Institutions is in a radical change all over the world. Social, economic and public pressures are forcing these organisations to question their beliefs of hundreds of years. Higher education systems and organisations respond to these challenges various ways, partly due to their cultural roots. As of 2012 the number of students receiving state financial support in Hungary has been significantly reduced, raising concerns about the depletion of enrolling students and funding cutbacks, leading many Higher Education Institutions towards greater market-orientation. Using a case study of a Hungarian Higher Education institution, the Organisational Culture Assessment Instrument and the Market Orientation Inventory identified five distinctive subcultures with varying levels of market-orientation (student orientation, competition orientation and inter-functional orientation).

Györfy Lehel

A sikeres kolozsvári szereplések története a nemzetközi üzleti esettanulmány-megoldó versenyeken

Bevezető

Jelen tanulmány a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Közgazdaság- és Gazdálkodástudományi Kar magyar tagozatos hallgatóinak¹ nemzetközi esettanulmány-megoldó versenyeken való sikeres szerepléseit mutatja be 2005 és 2014 augusztusa között, időrendi sorrendben. Kitér a hallgatók felkészítésének mikéntjére, módszereire és ennek időbeli változásaira. A tanulmány leíró jellegű, az adatok és információk a szerző személyes feljegyzéséből, tapasztalataiból, illetve szakkollégiumi és intézeti archívumokból származnak túlnyomórészt. A megállapítások irányt mutathatnak, és ötleteket adhatnak olyan szakemberek számára, akik a hallgatók és esettanulmány-versenyeken való szereplésük szakmai fejlesztését tűzik ki célul.

A szerző személyes érintettsége

A szerző 2005 óta személyesen koordinálja a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Közgazdaság- és Gazdálkodástudományi Kar magyar tagozatos hallgatóinak nemzetközi esettanulmány-megoldó versenyekre való, hivatalos órákon kívüli felkészülését. A csapatalakítás és csapatkísérés elsődlegesen szintjén a szerző (delegálható) feladata.² Az intézet keretei között 2008 óta működő Gazdasági Tanácsadó Klub szakkollégiumon belül történik elsődlegesen a hallgatóknak az a versenyorientált felkészítése,³ melynek a szerző az egyik koordinátora.⁴ Az elért versenyeredmények, kötelező egyetemi órákon kívüli specifikus felkészítők eredményessége mellett az intézeti oktatás minőségére is határozottan utalnak, amely elengedhetetlenül szükséges alapot szolgáltatott a versenyeken sikeresen szereplő hallgatók versenyspecifikus felkészüléséhez.

Györfy Lehel (1979) – közgazdász, egyetemi adjunktus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, lehelgy@yahoo.co.uk, lehel.gyorfy@econ.ubbcluj.ro

¹ 2011 óta a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Közgazdaság- és Gazdálkodástudományi Magyar Intézetének hallgatói.

² A csapatalakítás és csapatkísérés csupán egyetlen verseny, az Országos Pénzügyi Esettanulmány Verseny esetében 2010 óta esik kívül a szerző hatáskörén, itt Juhász Jácint munkáját kell megemlíteni. A szakkollégista csapattagok (akik minden évben azóta is helyt kaptak a csapatokban, változó létszámban) állandó, versenyre való, hivatalos órákon kívüli felkészülésének koordinálása továbbra is a szerző hatásköre maradt ennél a versenynél is.

³ A versenyeken szereplő csapatokba szakkollégiumon kívüli hallgatók is beválogathatóak.

⁴ Szükséges köszönettel és elismeréssel megemlíteni Kerezsi Miklós stratégiai koordinátor és Szász Levente koordinátorhelyettes szereplését és munkáját.

Az esettanulmány módszer⁵

Az esettanulmányoknak gazdag történetük van több oktatási területen, és folyamatosan növekvő relevanciát mutatnak a tudományos és a mérnöki tantárgyak keretén belül.⁶ Az esettanulmány módszer alkalmazása magába foglalja az egyéni, csoportos vagy szervezeti valós életből származó tapasztalatok írásos vagy szóbeli bemutatását a következő célokkal:

- a célközönség meghatározott információval való ellátása vagy az elméleti keretek valós, gyakorlati példával való illusztrálása, segítve bizonyos elvek, kritikus célok és kihívások kihangsúlyozását;

- párhuzamok vonása az eddigi véleményekkel, meglátásokkal és tapasztalatokkal;

- a célközönség elemzési és diagnosztikai képességének fejlesztése;

- pozitív vagy negatív modellek bemutatása;

- változatos megközelítések tárgyalása és további értékelése, melyek hasonló vagy eltérő helyzetben használatosak, bizonyítva, hogy több lehetséges mód is van egy probléma felfogásában és kezelésében;

- új tudás alkotása és tanítása, a kollektív elemzés és gondolkodás a célközönség számára új elméleti megállapításokhoz is vezethet.⁷

Az üzleti tudományok oktatásának területén az esettanulmányok hosszú múltra tekintenek vissza. A Harvard professzorai vezették be először, rögtön az egyetem elindulásakor,⁸ hogy ezen keresztül gyakorlati, a valós életben használható tapasztalatokhoz juttathassák a hallgatókat. Kezdetben üzletemberek és gyakorló menedzserek voltak meghíva az előadásokra, hogy beszéljenek az előadótermekben a vállalatukban megoldásra váró problémákról és az aktuális döntési pontokról, melyekre a hallgatók az előadást követő vitában megoldásokat javasoltak. Az esettanulmány módszer azóta sokat fejlődött, mára már írott esettanulmányok ezreit kínálják eladásra a különböző adatbázisok. Egy tipikus üzleti esettanulmány általában tizenöt oldal, függelékek nélkül, és egy valós vagy valóságához nagyon közel álló üzleti dilemmát mutat be. Általában az egyetemi hallgatóknak strukturált elemzéssel és döntési javaslattal kell készülniük az órára,⁹ ahol az oktatótól¹⁰ megkapják azokat a visszajelzéseket, amelyek közelebb visznek a helyes válaszhoz.¹¹ Az esettanulmányok lehetővé teszik, hogy a hallgatók szituációs-specifikus dilemmákkal találkozzanak.¹²

Az esettanulmány módszer előnyeit és hátrányait Mahapatra és Sharma¹³ a következőképpen foglalta össze:

⁵ A fejezet szövegrészei átvételek a hivatkozásokban jelzett munkákból.

⁶ Joe Bolinger– Michael Herold – Rajiv Ramnath – Jayashree Ramanathan: *Connecting reality with theory - An approach for creating integrative industry case studies in the software engineering curriculum*. 41st ASEE/IEEE Frontiers in Education Conference, Session T4G, 2011. 1–6.

⁷ Bhuban Chandra Mahapatra – Kaushal Sharma: *Training for Sustainable Development*. Sarup & Sons, New Delhi, India 2005. 57–59.

⁸ Raymond Corey: *Case Method Teaching*. Harvard Business School 9-581-058, Rev. November 6, 1998.

⁹ Verseny esetén a bemutatóra.

¹⁰ Verseny esetén a szakmai zsűritől.

¹¹ Gyakran nincs egyetlenegy bizonyíthatóan helyes megoldás.

¹² Clyde F. Herreid: *What is a case? Bringing to science education the established teaching tool of law and medicine*. *Journal of College Science Teaching*, Vol. XXVII. No 2. November 1997. 92–94.

¹³ Bhuban Chandra Mahapatra – Kaushal Sharma: *i. m.* 57–59.

Előnyök:

- opcióalkotás: többfajta lehetséges megközelítés bemutatása hasonló problémánál;
- tudatosságnövelés: segít megérteni a „felszín” alatti tényezőket és okokat, amelyek fokoztak vagy akadályoztak egy folyamatot;
- további fejlesztési és elemzési képességfejlesztés;
- kognitív inputok: hozzájárulás új jelenségek és fogalmi keretek megértéséhez;
- mások tapasztalatának használata, ebből való épülés és további tanulási alap biztosítása.

Hátrányok:

- előfordulhat, hogy a fókusz túlságosan egy adott szempontra helyeződik, és az emberi érzések és szempontok figyelmen kívül kerülnek;
- nehéz megfelelő és releváns esettanulmányt találni, kevés az elérhető szisztematikus dokumentációgyűjtési módszertan, és nagyon időigényes egy esettanulmányhoz való információ gyűjtése és az esettanulmány elkészítése;
- az esettanulmányt belső, külső vagy belső és külső személyek együtt is készíthetik, de ezzel együtt is az esettanulmány írójának egyéni felfogása, ideológiája, megérzése, tapasztalata oly módon színesítheti az esettanulmányt, hogy a bemutatott valóság torzulhat a szerző szubjektív meglátásai szerint.

Az üzleti esettanulmány-megoldó versenyek

Üzleti esettanulmány-versenyen azokat a szakmai eseményeket értjük, ahol a résztvevők¹⁴ előre meghatározott szabályok¹⁵ keretei között üzleti esettanulmány formájában ismertetett üzleti problémá(k)ra a szakmai zsűri¹⁶ értékelése alapján megítélt legjobb megoldás kidolgozásának céljáért tesznek erőfeszítéseket.

Azok az angol nyelvű nemzetközi esettanulmány-versenyek, amelyeken 2014 augusztusáig részt vett a Babeş–Bolyai Tudományegyetem (BBTE) Közgazdaság- és Gazdálkodástudományi Kar (KGTK) magyar tagozata, a következők:

1. táblázat. Az angol nyelvű nemzetközi esettanulmány-versenyek tudományterület, helyszín és a résztvevő országok szerint (ahol a BBTE KGTK magyar tagozatos hallgatói részt vettek)

Az esemény neve	Terület	Helyszín	Részt vevő országok	Helyszín/Házigazda
International Case Competition @ Maastricht	Menedzsment	Maastricht, Hollandia	16 ország, 5 kontinens	Maastricht University
Entrepreneurship Competition Vilnius	Vállalkozástan	Vilnius, Litvánia	Európa	Vilnius University
BCG Strategy Cup	Stratégiai menedzsment	Budapest, Magyarország	HU, SK, RO	The Boston Consulting Group, Budapest

¹⁴ A mi esetünkben egyetemi hallgatók, tipikusan csoportokban.

¹⁵ Egyéni vagy csapatos, csapatok létszáma, időkeret, eszközhasználat stb.

¹⁶ Leggyakrabban gyakorló szakemberek, akik között legtöbbször az esettanulmányban érintett cég képviselői is helyet kapnak, ritkábban az akadémiai szféra képviselői.

Az esemény neve	Terület	Helyszín	Részt vevő országok	Helyszín/Házigazda
European Case Study Competition for Consulting Clubs	Stratégiai menedzsment	Budapest, Magyarország	HU, PL, RO	McKinsey&Co.
KPMG International Case Competition	Stratégiai menedzsment	Bukarest, Románia	RO (országos forduló)	KPMG
Freshhh2013	Menedzsment	Budapest, Magyarország	Európa	MOL Csoport

A BBTE KGTK magyar tagozatos hallgatói a következő magyar nyelvű nemzetközi esettanulmány-versenyeken vettek részt 2014 augusztusáig:

2. táblázat. A magyar nyelvű nemzetközi esettanulmány-versenyek tudományterület, helyszín és a részt vevő országok szerint (ahol a BBTE KGTK magyar tagozatos hallgatói részt vettek)

Az esemény neve	Tudomány terület	Helyszín	Részt vevő országok	Helyszín/ Házigazda
Országos Esettanulmány Verseny	Menedzsment	Budapest, Magyarország	HU, SK, YU, RO	Budapesti Corvinus Egyetem
Országos Pénzügyi Esettanulmány Verseny	Pénzügy	Győr, Magyarország	HU, SK, RO	Széchenyi István Egyetem
„Dr. Papp László” Számviteli Esettanulmány Verseny	Számvitel & Menedzsment	Pécs, Magyarország	HU, RO	Pécsi Tudományegyetem
„Dr. Susánszky János” Esettanulmány-megoldó emlékverseny	Menedzsment	Miskolc, Magyarország	HU, RO	Miskolci Tudományegyetem
„Timar László” Tanulmányi Emlékverseny	Menedzsment	Veszprém, Magyarország	HU, RO	Pannon Egyetem
Pénzügyi és Számviteli Esettanulmány Verseny	Számvitel & Pénzügy	Budapest, Magyarország	HU, RO	Budapesti Gazdasági Főiskola
Év Esetoldója Verseny	Menedzsment	Budapest, Magyarország	HU, RO	Hungarian Business Case Society és a Vialto Consulting

Az üzleti esettanulmány-versenyek több szempont szerint csoportosíthatók. A szervező intézmény jellege szerint leggyakrabban egyetemi¹⁷ vagy vállalati¹⁸ szervezésű versenyekkel lehet találkozni. Az engedélyezett eszközhasználat alapján nyílt, zárt vagy vegyes versenyekről¹⁹

¹⁷ És/vagy ezekhez közel álló háttérintézmények, szakkollégiumok, diákszervezetek.

¹⁸ Pl. nemzetközi tanácsadó cégek, mint The Boston Consulting Group, McKinsey&Co., KPMG vagy multinacionális vállalatok, mint pl. MOL csoport.

¹⁹ Aszerint, hogy külső eszköz (pl. internet) használata engedélyezett-e. Nyílt pl. a Dr. Papp László Számviteli Esettanulmány Verseny, Pécs, zárt pl. az Országos Esettanulmány Verseny, Budapest. Vegyes verseny ha pl. internet használható, de internetes bejelentkezések nem használhatóak, és telefonos kapcsolat sem engedélyezett (pl. International Case Competition @ Maastricht).

beszélhetünk. A lebonyolítás módja szerint (ritkábban) egyfordulós vagy többfordulós versenyek vannak. Az egyetemi szervezésű versenyek esetén tipikus a kétfordulós²⁰ lebonyolítási mód. A részvétel módja szerint egyéni, csoportos vagy vegyes²¹ versenyekről, a résztvevők köre szerint meghívásos és nyílt jelentkezésű versenyekről beszélhetünk. Az egyetemeken inkább meghívásos esettanulmány-versenyeket szerveznek, a vállalatok inkább a széles körű, nyílt meghirdetést preferálják. Azok a versenyek, amelyeken a BBTE KGTK magyar tagozatos hallgatói részt vettek 2014-ig, a következőképpen jellemezhetők:

3. táblázat. Az angol nyelvű nemzetközi esettanulmány-versenyek jellemzői (ahol a BBTE KGTK magyar tagozatos hallgatói részt vettek 2014 augusztusáig)

Az esemény neve	A szervező intézmény jellege szerint	Engedélyezett eszközhasználat	Lebonyolítás módja	Részvétel módja	Résztvevők köre
International Case Competition @ Maast-richt	egyetemi	vegyes	kétfordulós (melyből az elődöntő 3 alfordulóból áll)	4 fős csapat	meghívásos
Entrepreneurship Competition Vilnius	egyetemi	vegyes	kétfordulós	4 fős csapat	nyílt
BCG Strategy Cup	vállalati	vegyes	kétfordulós (melyből az első forduló online jelentkezés)	egyéni / egyénekből helyszínen összeállított csapatok	nyílt
European Case Study Competition for Consulting Clubs	vállalati	nyílt	egyfordulós	4 fős csapat	meghívásos
KPMG International Case Competition	vállalati	vegyes	többfordulós	4 fős csapat	nyílt
Freshhh2013	vállalati	zárt	többfordulós	3 fős csapat	nyílt

4. táblázat. A magyar nyelvű nemzetközi esettanulmány-versenyek jellemzői (ahol a BBTE KGTK magyar tagozatos hallgatói részt vettek 2014 augusztusáig)

Az esemény neve	A szervező intézmény jellege szerint	Engedélyezett eszközhasználat	Lebonyolítás módja	Részvétel módja	Résztvevők köre
Országos Esettanulmány Verseny	egyetemi	zárt	kétfordulós	4 fős csapat	meghívásos
Országos Pénzügyi Esettanulmány Verseny	egyetemi	zárt	kétfordulós	4 fős csapat	meghívásos

²⁰ Sorsolás alapján kialakított elődöntős csoportok, majd a csoportgyőztesek a döntő fordulóban mérkőznek meg a helyezésekért. A döntő forduló rendszerint nyilvános, az elődöntő forduló rendszerint nem nyilvános.

²¹ Vegyesnek tekinthető az, amikor egyénileg jelentkeznek a résztvevők, akik közül a sikeresen pályázókat a szervezők osztják majd be a további fordulókban versenyző csapatokba (pl. BCG Strategy Cup).

Az esemény neve	A szervező intézmény jellege szerint	Engedélyezett eszközhasználat	Lebonyolítás módja	Részvétel módja	Részvevők köre
„Dr. Papp László” Számviteli Esettanulmány Verseny	egyetemi	nyílt	kétfordulós	4 fős csapat	meghívásos
„Dr. Susánszky János” Esettanulmány-megoldó emlékverseny	egyetemi	zárt	kétfordulós	4 fős csapat	meghívásos
„Timar László” Tanulmányi Emlékverseny	egyetemi	zárt	kétfordulós	4 fős csapat	meghívásos
Pénzügyi és Számviteli Esettanulmány Verseny	egyetemi	zárt	két fordulós	4 fős csapat	meghívásos
Év Esetoldója Verseny	vállalati	nyílt	két fordulós	egyéni / egyénekből helyszínen összeállított csapatok	meghívásos

A kezdetek előtti időszak

A BBTE KGTK magyar tagozata 2000-ben indult újra.²² Az oktatási folyamatba az első esettanulmányok Vincze Mária közvetítésével Bélyácz Iván és a Pécsi Tudományegyetem jóvoltából kerültek be, melyeket később a Bakacsi Gyula és a Budapesti Corvinus Egyetem támogatásával beszerzett esettanulmányok egészítettek ki.

Ezelőtt a magyar nyelvű közgazdászképzés hiányát elsősorban a Kolozsvári Magyar Diákszövetség (KMDSZ) Közgazdász Klubja (KGK) próbálta pótolni szervezett módon olyan előadások és szakmai események szervezésével, ahol öntevékeny formában a románul tanuló magyar hallgatók magyar nyelvű szakmai információkhoz juthattak hozzá. Az esettanulmányversenyekkel kapcsolatos visszatekintés szükségessé teszi kiemelni a KGK által 1992-től 2007-ig évente szervezett Országos Menedzsment Esettanulmány Versenyt (OMEV), amely határozott hiánypótló szerepet töltött be még jóval azután is, hogy Kolozsváron újraindult és kiépült a magyar nyelvű közgazdászképzés. Túlnyomórészt ezeken a versenyeken tűntek ki azok a tehetségek is, akik a nemzetközi versenyeken később megalapozták a kolozsvári csapatok nemzetközi hírnevét.

A kezdeti időszak és dilemmái

A nemzetközi esettanulmány-versenyek szempontjából tekintett kezdeti időszak 2005-től kezdődött és 2008-ig tartott. A kolozsvári nemzetközi esettanulmány-verseny szereplések 2005-ben kezdődtek el, amikor Bakacsi Gyula jóvoltából a BBTE KGTK magyar tagozatos diákjai meghívást kaptak a Budapesti Corvinus Egyetem Egyetemi Vállalkozói Kollégium

²² Vincze Mária professzorasszony vezetésével és áldozatos munkájával.

(EVK) szakkollégiuma által szervezett rangos Országos Esettanulmány Versenyre (OEV), ahol 12 neves magyarországi és határon túli egyetem négyfős csapatai mérhették össze a tudásukat. Az első nemzetközi esettanulmány-versenyen részt vevő kolozsvári csapat²³ remek teljesítménnyel az elődöntő csoportot megnyerve döntőbe jutott, és harmadik helyezést ért el. A csapat teljesítménye már csak azért is figyelemre méltó és úttörőnek tekinthető, mert az a tudatos, célzott és koordinált szakmai felkészítés, amely a későbbi csapatoknak ezen tapasztalatok alapján megadatott, nekik még értelemszerűen nem állt rendelkezésükre. A 2006–2007-es tanév a nemzetközi esettanulmány-versenyek szempontjából az útkeresés éve volt. A felkészítés elsősorban egy Cégmenedzsment nevű opcionális tantárgy keretében zajlott, amelynek szemináriumi esettanulmány-verseny formájában voltak megszervezve, de megjelentek az órán kívüli felkészítők is azok számára, akiket a versenyre kiválasztottak. Ebben az időszakban a kolozsvári hallgatók csak egy esettanulmány-versenyben voltak érdekeltek, az OEV-ben. 2007-ben viszont meghívást kapott a kar egy második nemzetközi esettanulmány versenyre, a győri Országos Pénzügyi Esettanulmány Versenyre (OPEV), amely 2008-ban már meg is hozta azt a dobogós sikert, ami a felkészítésekkel való kezdeti próbálkozások időszakának lezárását és egy új időszak kezdetét is jelentette.

A kezdeti időszak útkeresési időszak volt, melynek a következő határozott dilemmái voltak:

1. A folyamatos és jobb szereplés dilemmája:

– Hogyan érhető el az, hogy ne csak néhányszor, hanem folyamatosan az élmezőnybe való bekerülés esélyével szerepeljenek a hallgatók ezeken a versenyeken?

– Hogyan érhető el, hogy újabb versenyekre meghívás érkezzon és a hogyan érhető el a stabil, meghívottak köréből nem kihagyható folyamatos szakmai szint?

2. Az elitképzés és a széles kör kiszolgálásának²⁴ dilemmája:

– Hogyan érhető el, hogy az esettanulmány-olvasás úgy legyen széles körben elérhető, hogy közben azoknak a tehetséges hallgatóknak, akik kiemelkedő teljesítményt nyújtanak, lehetősége legyen kitűnni és egy jól felépített rendszerben újabb kihívások irányába előrelépni?

– Hogyan változtatható a kolozsvári esettanulmány-verseny oly módon, hogy szakmailag előrelépésről lehessen beszélni valamennyi, esettanulmány-olvasás iránt érdeklődő kolozsvári hallgató esetében?

– Mennyire „mélyről” lehet építkezni? Versenyelőny lehet-e, ha már középiskolás korban megismertetjük a legjobbakkal az esettanulmányokat és a versenyeket?

– Miként és milyen mértékig változtatható a képzés olyan irányban, hogy egyes kötelező tantárgyakba hangsúlyozottabban beemeljük az esettanulmány módszert mint didaktikai eszközt?

3. Az egészséges szakmai és személyes fejlődés dilemmája:

– Hogyan teremthető meg az összhang a hallgatók egészséges szakmai és személyes fejlődése között?

– Hogyan érhető el, hogy csupán az egészséges személyes és szakmai fejlődés egy kellemes mellékterméke legyen az esettanulmány-versenyeken elért esetleges siker, avagy hogyan érhető el, hogy a célt ne tévesszék össze az eszközzel?

– Hogyan érhető el az, hogy a hallgató helyén tudja kezelni a verseny sikereit és kudarcait?

²³ Nagy Gábor, Nagy István, Német Attila és Szabó András alkották.

²⁴ Szigorúan csak az esettanulmány-olvasási készségre értve.

- Biztos, hogy az a legjobb, ami szakmailag történhet egy hallgatóval, ha sikeresen szerepel egy vagy több versenyen?
- Milyen kompetenciákat kell fejleszteni ahhoz, hogy sikeresebb legyen a versenyszereplés, és milyen kompetenciákat ahhoz, hogy ne váljon túlságosan egyoldalúvá a készségek tárháza?
- Hogyan járulhatnak hozzá az esettanulmány-versenyek során kifejlesztett képességek a hosszú távú és valós szakmai sikerekhez?

A fejlődés időszaka és a kezdeti időszak dilemmáira adott válaszok

A nemzetközi esettanulmány-versenyek palettája 2008 után kiszélesedett a BBTE KGTK magyar tagozatos hallgatói számára. Az áttörést a győri Országos Pénzügyi Esettanulmány Versenyen elért második helyezésként²⁵ jelentette 2008-ban, ezután több, ezzel együtt összesen 34 dobogós helyezést sikerült elérni 41 versenyen 2014 augusztusáig. Az első helyezéssel győzelme ideje 2010-ben jött el, ahol a pécsi „Dr. Papp László” Számviteli Esettanulmány Versenyen megszerezték a kolozsvári hallgatók²⁶ az első helyet mint első kolozsvári nemzetközi győzelmi sikert. 2011-ben a budapesti Országos Esettanulmány Versenyen értek el²⁷ első helyet a kolozsvári hallgatók, megtörve a házigazda Budapesti Corvinus Egyetem hegemoniáját, illetve a budapesti BCG Strategy Cupon²⁸ sikerült elérni első helyet. 2012-ben a pécsi „Dr. Papp László” Számviteli Esettanulmány Versenyen,²⁹ a budapesti Pénzügyi és Számviteli Esettanulmány Versenyen³⁰ és a budapesti European Case Study Competition for Consulting Clubson³¹ sikerült első helyet szerezni. 2013-ban a győri Országos Pénzügyi Esettanulmány Versenyen³² és a veszprémi „Timar László” Tanulmányi Emlékversenyen,³³ 2014-ben pedig augusztusig a győri Országos Pénzügyi Esettanulmány Versenyen,³⁴ a veszprémi „Timar László” Tanulmányi Emlékversenyen,³⁵ a budapesti BCG Strategy Cup-on³⁶ és a miskolci „Dr. Susánszky János” Esettanulmány-megoldó emléktversenyen³⁷ sikerült kolozsvári csapatnak diadalmaskodni. Az Év Esetoldója Verseny győztes csapatában szintén volt kolozsvári hallgató.³⁸

A 2008–2014-es időszak részletes eredményeinek összesítése az alábbi táblázatban foglalható össze:

²⁵ Ferencz Katalin, Márton Imre-Frigyes, Szász Levente, Szakács Szilárd.

²⁶ Barok István, Birton Réka, Laczkó Dénes, Vincze Tamás.

²⁷ Barok István, Birton Réka, Laczkó Dénes, Vincze Tamás.

²⁸ Lőrincz Márta.

²⁹ Ábrahám Krisztina, Csorvási Endre, Imre Beáta, Gáspár Barna.

³⁰ Baumgartner Mónika, Erdély Attila, Joița Nicoleta, Rácz Béla.

³¹ Ábrahám Krisztina, Erdély Attila, Furdek Balázs, Szócs Kinga Beáta.

³² Baumgartner Mónika, Erdély Attila, Joița Nicoleta, Salamon Ádám.

³³ Ábrahám Krisztina, Benkó Zsolt, Demeter Zselyke, Rákóczi Roland.

³⁴ Baric Hajnal, Demeter Zselyke, Joița Nicoleta, Salamon Ádám.

³⁵ Demeter Zselyke, Kerekes Zsuzsa, Kiss Alpár, Kovács Anita.

³⁶ Ábrahám Krisztina.

³⁷ Czirják Renáta, Demeter Zselyke, Kiss Alpár, Székely Rita.

³⁸ Demeter Zselyke

5. táblázat. A BBTE KGTK magyar tagozatos hallgatóinak eredményei 2008 és 2014 között nemzetközi esettanulmány-versenyeken a kolozsvári részvétel régisége szerint.

Az esemény neve	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Országos Esettanulmány Verseny	r	r	r	1.	r	r	r
Országos Pénzügyi Esettanulmány Verseny	2.	2.	3.	2.	3.	1.	1.
BCG Strategy Cup	2.	3.	2,3	1	-	r	1
„Dr. Papp László” Számviteli Esettanulmány Verseny	r	2.	1.	2,3.	1,3.	3,4.	...
„Dr. Susánszky János” Esettanulmány-megoldó emlékverseny	-	-	kd	-	kd	-	1.
„Timar László” Tanulmányi Emlékverseny	-	-	-	-	r	1.	1.
Pénzügyi és Számviteli Esettanulmány Verseny	-	-	-	-	1.	r	...
Év Esetoldója Verseny	-	-	-	-	-	-	1,2.
European Case Study Competition for Consulting Clubs	-	-	-	-	1.	-	-
International Case Competition @ Maastricht	-	-	-	-	-	-	e3
Entrepreneurship Competition Vilnius						-	6.
Freshhh2013	-	-	-	-	-	3.	6.
KPMG International Case Competition (országos döntő)	-	-	-	-	-	-	2.

Jelmagyarázat: 1–6 = elért helyezés (vesszővel elválasztva, ha két csapat vagy személy is helyezést ért el az adott évben az adott versenyen), „-” = nem volt megszervezve a verseny, vagy nem volt kolozsvári részvétel, „r” = részvétel, „e3” = elődöntő csoportban 3. hely, „kd” = különdíj, „...” = 2014. augusztusa után következik.

A 2014. év nagy előrelépést jelentett nemzetköziesedésben³⁹, különösképpen abban a tekintetben, hogy új szintre lépett a kolozsvári esettanulmányozás azzal, hogy az eddigi eredmények és a GTK szakkollégiumi munka ismertetésével a BBTE meghívást kapott a világszínvonalú International Case Competition @ Maastrichtra.

A maastrichti versenyen 16 híres egyetem és 5 kontinens képviseltette magát.⁴⁰ A Magyar Intézet csapata⁴¹ Romániát és a BBTE-t képviselve versenyzett. A verseny elődöntője három alfordulás volt, az első kettő 20-20%-ot ért, ebben egy-egy 3 órás esetet kellett megoldani. A harmadik alfordulóban 24 óra alatt kellett megoldani az esetet, ez 60%-ot ért. A döntőbe jutott csapatok a 24 órás eset megoldását adták elő még egyszer, a döntő független volt az előző részeredményektől. A BBTE KGTK Magyar Intézetének csapata a Queen’s School of Business

³⁹Ide tartozik a 2014-es litvániai Entrepreneurship Competition Vilniuson való részvétel is, és az elődöntőben elért 3. hely és az összesítésben elért 6. hely Ábrán Csilla, Albert Gáspár, Kovács Anita, Német Hunor által.

⁴⁰Georgetown University (USA), The Hong Kong University of Science and Technology, Maastricht University (Hollandia), Queen’s School of Business (Kanada), National University of Singapore, Queensland University of Technology (Ausztrália), Simon Fraser University (Kanada), Thammasat University (Malajézia), University of Florida (USA), The University of South-Wales (Ausztrália), The University of Western Ontario (Kanada), Babes-Bolyai Tudományegyetem (Románia), Tsinghua University of Beijing (Kína), Catolica Lisabon (Portugália), Getulio Vargas Escola de Administracao de Empresas de Sao Paulo (Brazília) és a Berkley University of California (USA).

⁴¹Ábrán Csilla, Albert Gáspár, Kerekes Zsuzsa, Német Hunor.

(Kanada), a Tsinghua University of Beijing (Kína) és a Berkley University of California (USA) egyetemekkel került egy csoportba. A két rövid eset után a csapat negyedik volt, viszont a 60%-ot érő 24 órás esetes legfontosabb alfordulóban nagyszerű szakmai teljesítménnyel megelőzte a kaliforniai és a pekingi egyetem csapatát. Bár a döntőbe nem sikerült kijutnia, a Berkley egyetem csapatát összesítésben is megelőzve az elődöntő csoport összesítésben harmadik helyét tudhatta végül magáénak a csapat. A versenyt a National University of Singapore nyerte.

A fejlődés időszakának tehát a 2008 utáni időszak tekinthető a BBTE KGTK magyar tagozata számára a nemzetközi esettanulmány-versenyek szempontjából. A kezdeti időszak dilemmáira⁴² adott leglátványosabb válasz a Gazdasági Tanácsadó Klub⁴³ (GTK) szakkollégium⁴⁴ megalapítása volt 2008 márciusában, illetve ezt egészítette ki néhány más intézkedés, amellyel, hogy az elengedhetetlenül szükséges minőségi egyetemi képzés adottnak volt tekintve:

1. A folyamatos és jobb szereplés dilemmája:

– A folyamatos jobb szereplést attól reméltük, hogy a GTK-szakkollégium egyik alaptevékenységévé értelemszerűen az esettanulmány-olvasás vált. Ennek lebonyolítási módjában a tervek szerint kiemelt szerepet kaptak azok az alumni szakkollégisták, akik megfelelő verseny- és gyakorlati munkatapasztalat birtokában visszatérnek kiértékelni az aktív tagok munkáit, átadva e módon tapasztalataikat, egyetemi oktatói koordináció és moderálás mellett. Ez a folyamatos esettanulmány-megoldási felkészítőknél az állandósítását és programszerű módszeresítését jelentette.

– A jobb szereplés egy másik fontos feltétele a gyakorlati szakmai tájékozottság és az összegyűjtött információk megfelelő struktúrázásának elsajátítása és begyakorlása. Ezt a szakkollégium iparág-elemzési tevékenysége biztosítja. A szakkollégisták minden évben egy új iparágról készítenek egy tanácsadó munkához közelítő elemzést, melyet szakemberek előtt mutatnak be és megvitatnak.

– A gyakorlati, tapasztalati tanulást hivatott segíteni a harmadik alapprogram, mégpedig a menedzsment shadowing, ahol a szakkollégisták egy munkanapot tölthetnek egy menedzserrel, akinek tevékenységét nyomon követhetik.

2. Az elit és a széles kör kiszolgálásának⁴⁵ dilemmája:

– A GTK-szakkollégium háromfordulós⁴⁶ felvételi rendszerrel működik, mely évente minden érdeklődő BBTE KGTK magyar tagozatos hallgatónak lehetőséget ad arra, hogy megpróbálja azokat a szakmai elvárásokat teljesíteni, amelyek sikeres felvételi esetén lehetőséget teremtenek aktív tagként a szakkollégiumi munkába és a versenyek körforgásába való esélyesebb bekapcsolódásra.

– Nyitottsága ellenére a GTK-szakkollégium legfennebb 10 aktív taggal⁴⁷ képes szakszerűen működni, így választ kellett találni a hallgatók szélesebb körének fejlesztésére is. A válasz erre egyrészt a hallgatók önszerveződésében született meg, hiszen megnőtt az érdeklődés

⁴² Lásd az előző fejezetet.

⁴³ www.gtk.ro

⁴⁴ 2009 decemberéig Menedzsment szakkör néven működött.

⁴⁵ Szigorúan csak az esettanulmány-megoldási készségre értve.

⁴⁶ Önéletrajz és motivációs levél küldése, egy esettanulmány megoldása és interjú.

⁴⁷ Kétszintes rendszer, senior és junior tagokkal. Tanácsadó cégekre jellemző up or out előléptetési rendszer. Meghatározott időre szóló alapprogram, utána alumni vagy senior taggá válnak a junior tagok.

más szakkollégiumokban is az esettanulmányok iránt,⁴⁸ másrészt minőségi szintnövekedés következett be azzal, hogy a BBTE KGTK magyar tagozatos tanárai 2008-tól megszervezték évi rendszerességgel a helyi esettanulmány-versenynek számító Kolozsvári Egyetemista Esettanulmány Versenyt⁴⁹ (KEEV) hallgatóik számára.⁵⁰

– A válaszok közé tartozik a 2008 óta a BBTE KGTK magyar tagozata által évente megszervezett Középiskolások Üzleti Tanácsadó Versenye, amelyen lehetőség adódik a középiskolás diákok számára, hogy már ebben a korban megismerkedjenek az esettanulmány-olvasás alapjaival és a versenyek alapkövetelményeivel. Több olyan középiskolás diák is feltűnt ezeken a versenyeken, akik később a BBTE KGTK magyar tagozatán és túlnyomórészt a GTK-ban folytatva tanulmányaikat sikeres esettanulmányozókká váltak egyetemista korukban. A kísérő és felkészítő középiskolai tanárok szerepe szintén kiemelendő ebben a folyamatban.

– Az esettanulmány módszer hangsúlyozottabban beépült több olyan tantárgy gyakorlati óráiba,⁵¹ ahol a tantárgyfelelős ezt indokoltan látta.

– Egységes versenykoordináció. Versenyelőnynek⁵² bizonyult az, hogy az esettanulmány versenyek túlnyomórészt egységes koordináció alatt maradtak, és nem osztódtak fel szakirányok, tantárgyak vagy más megfontolások szerint.

3. Az egészséges szakmai és személyes fejlődés dilemmája

– A GTK annak ellenére, hogy egy fókuszált szakkollégium, elutasította azt, hogy tagjait szuperspecialista tanácsadóvá nevelje. Paradox módon ennek egyik legjobb eszközének a már említett iparágelemzés és a shadowing tekinthető. Az iparágelemzés segít abban, hogy a junior tagok szigorú határidőket és minőségi követelményeket betartva részfeladataikban folyamatos és magas szintű munkára legyenek nevelve, ellensúlyozva azt, hogy az esettanulmány-megoldásoknak és -versenyeknek többnyire egyszeri, pillanatnyi jellege van. Szenior tagként már gyakorlatilag projektmenedzsment feladatuk van a hallgatóknak, elsősorban az iparágelemzés megszervezésében és lebonyolításában. A menedzsment shadowing programok szintén segítenek abban, hogy az esettanulmányok és a tanácsadás büvköréből kitörjenek a hallgatók, jobban megértetve velük azt, hogy milyen napi kihívásokkal találkoznak, és milyen válaszokat fogalmaznak meg erre a gyakorlati menedzserek.

– A GTK kétszintes hierarchiája és előbb ismertetett kisszámú, de intenzív munkáinak folyamatossága segít abban, hogy az esetleges esettanulmány-versenyen elért sikert vagy elszenvedett kudarcot helyesen értelmezze a hallgató, illetve abban, hogy ennek súlya és fontossága csökkenjen a többi szakmai tevékenység és az ezekben elért eredmények mellett.

– A versenyeken való sikeres szereplés szaktudás melletti két legfontosabb kompetenciájának a strukturáltság és a prezentációs készség bizonyult. Az ezek fejlesztésétől eltérő, már említett programokkal való kiegészítés segít abban, hogy további vállalatvezetői kompetenciák és a vállalati problémákkal kapcsolatos holisztikus szemléletmódok alakuljanak ki a hallgatókban.

⁴⁸Például az öntevékeny Mikó Imre Jog- és Közgazdaságtan szakkollégium esettanulmány-megoldó köre.

⁴⁹Kezdetben Kolozsvári Pénzügyi Menedzsment Esettanulmány Verseny (2008), illetve Kolozsvári Menedzsment Esettanulmány Verseny (2009)

⁵⁰Az érdeklődést mutatja, hogy 2008–2014 között legalább 8 és legtöbb 15 négyfős helyi csapat jelentkezett önkéntesen a helyi versenyre.

⁵¹Elsősorban menedzsment, marketing és pénzügy szakterületeken. Például a Stratégiai menedzsment tantárgy teljes szemináriuma esettanulmány-verseny formájában lett megszervezve a tantárgyat tanuló hallgatók között.

⁵²Később számos rangos külföldi példa is megerősítette ezt.

– A versenyeken való sikeres szereplést segíti, ha összeszokott, közös múlttal rendelkező és egymást jól megértő csapattagokból áll egy csapat. Ennek ellenére a kolozsvári csapatalakítási gyakorlat a csapattagok folyamatos változtatását helyezi előtérbe. Bár ez némileg csökkentheti a rövid távú sikereket, a hallgatók számára egy, hosszú távon hasznosabb képességet fejleszt ki, mégpedig azt, hogy képessé válnak új, nem megszokott csapattagokkal rugalmasan együttműködni.

Következtetések és perspektívák

A kolozsvári BBTE KGTK magyar tagozatának hallgatói 2008. január és 2014. augusztus között 41 nemzetközi esettanulmány-versenyen vettek részt, ahol 34 dobogós helyezést értek el, melyből 11 első hely. Az elért eredmények az egyetemi oktatás minősége és az esettanulmány módszer a tantárgyak szélesebb körében való alkalmazása mellett a tagozat szintjén többnyire egységesen tartott versenykoordinációnak, illetve a Gazdasági Tanácsadó Klub szakkollégiumon belül kialakított tevékenységi rendszernek is köszönhető. A szakkollégium a rövid távú versenyeredmények elérésének közvetlen megcélzása helyett a hallgatók hosszú távú elhelyezkedési perspektíváira keres és ad komplex válaszlehetőséget úgy, hogy közben a nemzetközi versenyszerepléseket is segíti. A jövőbeli fejlesztési irányok között a további nemzetköziesedés, a középiskolás programok folytatása és a szakkollégium hangsúlyozottabb vezetőképzővé válása szerepel.

The History of Student's Successful Participations at International Business Case Study Competitions from Cluj-Napoca.

The study presents the successful participations of students from Babeş-Bolyai University, Cluj-Napoca, Faculty of Economics and Business Administration, Hungarian study-line, from 2011 students of Babeş-Bolyai University, Department of Economics and Business Administration in Hungarian Language at international case study solving competitions in chronological order from 2005 until August 2014. It details the preparation methods and their change in time. The study has a descriptive character, the most of the data and the information used have as source the own records of the author and the archives of the speciality college and the department. The findings can give ideas and can draw directions for all those specialists who aim the professional development of students and their performance at case competitions.

Kulcsár Erika

A felsőoktatási intézmények marketingje

Bevezető

Ma már szinte hihetetlennek tűnik, de volt idő, amikor a marketingszakemberek azon vitatkoztak, hogy a szolgáltatásmarketing egyáltalán értelmezhető-e. Alapvető kérdés volt, hogy miben más, miben különbözik a szolgáltatás a fizikai termékektől a marketing szemszögéből.¹ A HIPI-elv összesíti a szolgáltatások ama elsődleges tulajdonságait, amelyek direkt hatása a marketingprogramok megtervezésében vitathatatlan. A HIPI-elv 4 alappillére, ahogy azt a szakirodalom megjegyzi, a változékonyság (heterogeneity), a nem fizikai természet (intangibility), a nem tárolható jelleg (perishability), illetve az elválaszthatatlanság (inseparability).²

A szolgáltatások megkülönböztető jellemzői döntően befolyásolják a szolgáltatások területén alkalmazandó marketingmixet is. Így a klasszikus marketingmix-elemeket (termék, ár, csatorna és kommunikáció) olyan specifikumokkal bővítették ki a szolgáltatások területén, mint az emberi tényező, a tárgyi elemek, a szolgáltatás folyamata, a fogyasztó³ és a kiegészítő szolgáltatások. Az emberi tényező a felsőoktatási intézmények estében azon személyek összessége, akik részt vesznek a szolgáltatásügylet megvalósításában, ennek következtében szerepük igencsak jelentős, ami a szolgáltatástermék megítélését illeti. A tárgyi elemek az a környezet, ahol a felsőoktatási szolgáltatás létrejön, továbbá minden olyan tárgyi elem, amely segíti a szolgáltatás megvalósítását, illetve kommunikációját. A folyamatok azokat az eljárásokat, mechanizmusokat foglalják magukba a felsőoktatási intézmények szintjén, amelyek „leszállítják” magát a szolgáltatást. Példaként megemlíthető az a pedagógiai módszer, amelyet alkalmaz az egyetemi oktató, figyelembe véve a tantárgy tartalmának sajátosságait, annak érdekében, hogy gondolkodásra készítse a szolgáltatásügylet másik szereplőjét, a hallgatót. Az igénybe vevő jelenléte nélkül nem beszélhetünk szolgáltatásról, ugyanakkor annak aktív bekapcsolódása a folyamatba pozitívan hat az adott felsőoktatási intézmény menedzsmentjére. A kiegészítő szolgáltatásokat számos marketingszakértő a szolgáltatástermék vagy a csatorna (hely) mint klasszikus marketingmix változó keretén belül tárgyalják, de vannak, akik több érvet is felsorakoztatnak annak érdekében, hogy külön kiterjesztett marketingmix változóként tárgyalják.⁴

Kulcsár Erika (1977) – közgazdász, egyetemi adjunktus, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Sepsiszentgyörgy, erika.kulcsar@econ.ubbcluj.ro

¹Veres Zoltán: *Szolgáltatásmarketing*. Kiad KJK KERSZÖV. Bp. 2005. 23.

²Valerie A. Zeithaml – A. Parasuraman – Leonard L. Berry: *Problems and Strategies in Services Marketing*. Journal of Marketing XLIX(1985). (2.szám). 33–46.

³Veres Zoltán: *i.m.* 47.

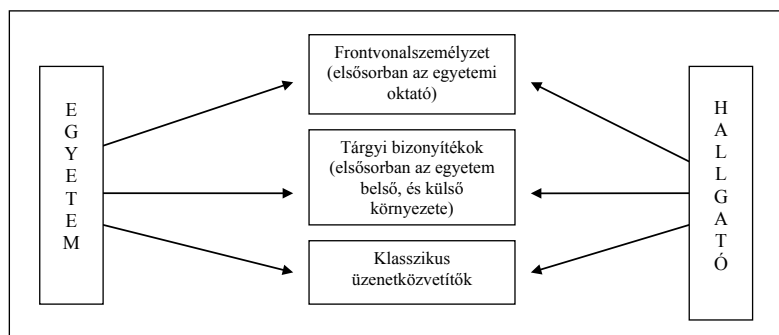
⁴Vorzsák Álmos – Szegő József – Juhász Mónika Anetta: *Szolgáltatásmarketing*. I. rész. Kiad. Alma Mater. Kvár 2005. 131.

Íme néhány érv:

- a felsőoktatási intézmények szolgáltatásait igénybevevők igényességnek növekedése;
- segítik a felsőoktatási intézmény differenciálódását és pozicionálását;
- fontos szerepük, van abban, hogy növeljék az ügyfelek körét;
- illetve versenyelőnyöz, juttathatják a felsőoktatási egységet.

A márkázás szerepe a felsőoktatási intézmények életében

Követve azt a vezérfontalat, amit Wally Olins indított el, ahhoz, hogy megértsük a márka fontosságát a felsőoktatási intézmények esetében, négy vektoron keresztül kell azt vizsgálnunk. A megértését elősegítő négy vektor a termék, a környezet, a kommunikáció és a magatartás.⁵ De mit jelent a termék a felsőoktatás esetében? Azt, hogy egy egyetem a világ legjelentősebb egyetemi márkái közé kerüljön, elsősorban a következők garantálják: a kutatási eredmények és az egyetemről kikerült Nobel-díjasok száma. Az előbbi két tényező már adja a harmadik aspektust, amely nem más, mint az igen magas színvonalon folyó oktatás, amelynek direkt vetülete pedig azon személyek magas aránya, akik végzettségüknek megfelelően sikeresen helyezkedtek el a munkaerőpiacon. A környezet szintén nagy jelentőségű egy felsőoktatási intézmény megítélésében, főképp olyan karokon, mint az orvostudomány.

1. ábra. A felsőoktatási intézmények kommunikációja

(Forrás: Pierre Eiglier–Eric Langedard: *Principes de politique marketing pour les entreprises de services*. L’Institut d’Administration des Entreprises, Université d’Aix-Marseille 1976. 102.)

Azt azonban mindenképp meg kell jegyezni, hogy bármennyire is vonzó a környezet, az egyetemi kampusz, a termék, hosszú távon nem tudja semlegesíteni az alacsony színvonalú oktatást. A kommunikáció szintén fontos mind a potenciális hallgatók, mind az egyetemen végzettek körében. A szolgáltatások esetében,⁶ így a felsőoktatási intézmények szintjén is a marketingkommunikáció olyan fontos üzenetközvetítővel bővül ki, mint a fizikai bizonyítékok és a frontvonalban dolgozók.

⁵ Wally Olins: *A márkák világa, a világ márkái*. Jászöveg Műhely Kiadó. Bp. 2004. 197.

⁶ Veres Zoltán: *i.m.* 55.

A frontvonalban dolgozók magatartásának direkt hatása van a felsőoktatási intézmények megítélésében. Azok a hallgatók, akik igénybe veszik/vették az adott felsőoktatási intézmény szolgáltatásait, tapasztalataikat megosztják barátaikkal, családtagokkal, ismerősökkel, rokonokkal. A szakirodalom az igénybe vevők reakcióját a kialakult panaszszituációra három osztályba sorolja.⁷ Van az első szint, amikor az elégedetlen hallgató az adott felsőoktatási intézmény menedzsmentjének nyilvánítja ki elégedetlenségét. A második szint esetében a szolgáltatástermékkel elégedetlen hallgató a közvetlen környezetének panaszkodik (barátok, ismerősök stb.). A harmadik szinten már a médiával osztja meg negatív tapasztalatait.

A belső környezeti elemek, a külső környezeti elemek mind a megfoghatóságot próbálják növelni, illetve a szolgáltatás minőségi szintjének kivetítését hivatottak megformálni. Ugyanakkor az is megjegyzendő, hogy az oktatás színvonala csorbulhat, ha nem párosul korrekt oktatói magatartással. Következésképpen a felsőoktatási intézmények esetében is keveredik a magatartás, a környezet, a termék és a kommunikáció, de ennek ellenére, levonható az a következtetés, hogy a legnagyobb hatással egyetem megítélésében a terméknek van.⁸

Szerencsésnek mondhatók azok az egyetemek, amelyek jó hírnévnek örvendnek, hiszen ahogy az az utóbbi években tapasztalható volt, a felsőoktatási intézmények esetében is színre lépett a magánszférára oly erőteljesen jellemző verseny, és az elkövetkező években ez még hangsúlyosabbá fog válni.

Az igazság kedvéért mindenképp megjegyzésre méltó az a tény, hogy ez az imázs az évek során megkophat, megfakulhat. Az egyetemek esetében a márkaimázs igazából az a kép, amely kialakul az emberekben az összegyűjtött információk alapján. Eme információk elsősorban saját és mások tapasztalataiból származnak. Ezzel szemben a márkacarulat az a kép, amit az egyetem közvetít a társadalom felé.

Egy saját, utánozhatatlan arculat megtervezése már nem kérdés az egyetemek életében sem. A szakirodalom a márkacarulat vizsgálatához olyan modelleket ajánl, mint a Kapferer és a Leo Burnett Brand Consultancytól származó modellek.

Az egyetemek márkacarulatának vizsgálatához véleményem szerint a legmegfelelőbb modell a Kapferer-féle modell.

A felépítés a márka központi célja. A felsőoktatási intézmények esetében a „Miben segít nekem?“, illetve a „Miben jobb?“, mennyiben más?“ kérdésekre felel. A Leo Burnett-modell esetében a funkciók és a különbség összetevők magyarázzák a felsőoktatási intézmények felépítés márkadimenzióját.

Márkaszemélyiségen *azon emberi vonások meghatározott csoportját értjük, amelyek az adott márkának tulajdoníthatók.*⁹ A márkaszemélyiség esetében a következő öt jellemzőt különítjük el: őszinteség, izgalmasság, kompetencia, szofisztikáltság, életerősség.¹⁰

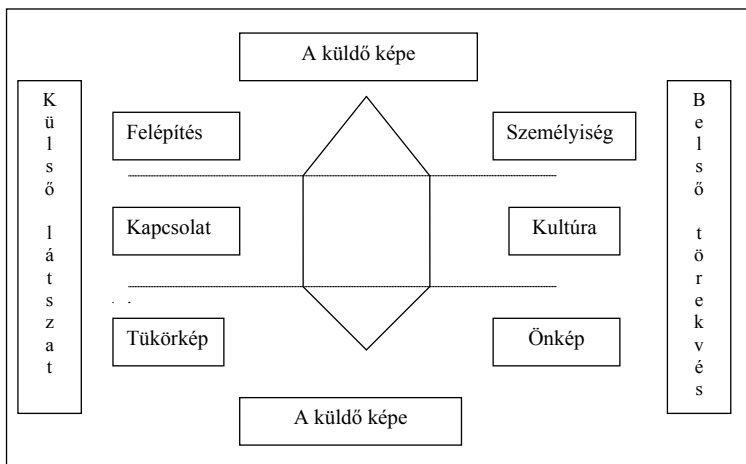
A felsőoktatási intézmények esetében az őszinteség nem jelent mást, mint az egyetem tisztességes magatartását. Az izgalmasság elsősorban a korszerű információk átadását feltételezi, de olyan módon, hogy ne legyen negatív hatásuk azokra az értékekre, amelyek a korrektséget hivatottak fenntartani. A kompetencia a felsőoktatási intézmények szintjén is a megbízhatóságot jelenti.

⁷ Veres Zoltán: *i.m.* 180.

⁸ Wally Olins. *i.m.* 273.

⁹ Philip Kotler – Kevin L. Keller: *Marketingmenedzsment*. Akadémiai Kiadó. 12. javított kiadás. Bp. 2006. 255.

¹⁰ Jennifer Aaker: *Dimensions of Measuring Brand Personality*. Journal of Marketing Research XXXIV (1997). 347–356.

2. ábra. A márkaegyéniség Kapferer-féle prizma
(Forrás: Geoffrey Randall: Márkázás gyakorlatban. Bp. 2000. 20.)

A szofisztikáltság az előkelőséget rejti magában, míg az életerősség nem jelent mást, mint a társadalomba való aktív bekapcsolódást.

A fentiek alapján a személyiség a márkaválasztásnál hasznos változó lehet az egyetemek esetében is, ugyanis az igénybe vevő jellemzően azt a márkát fogja választani, amelynek személyisége megegyezik a sajátjával. A kultúra maga a márkának vagy a márka szülőegységének része.¹¹ Az oxfordi egyetem például olyan erős kulturális faktorokkal rendelkezik, mint: a múltban gyökerező hagyományok, a sport iránti tisztelet, elismert oktatási színvonal.

Az alapképzés elvégzése után, abban az esetben, ha a végzős hallgató meg van elégedve az adott egyetem által nyújtott szolgáltatással, akkor igényt tarthat a magiszteri, majd a doktori képzésre is, és véleményem szerint csak ekkor használhatjuk a felsőoktatási intézmények szintjén az ügyfél fogalmát. A teljesség kedvéért mindenképp meg kell említeni azt a tényt is, hogy az adott egyetemen való továbbtanulási döntést olyan tényezők is befolyásolhatják, mint: a megszokás, a közelség, az alacsony ár, márkaváltás magas költsége.

Tükörképen azt a hallgatótípust értjük, amelyet az adott egyetem megcéloz. Az önkép nem más, mint a tükörkép belső változata.¹² Az általunk igénybe vett egyetemi szolgáltatás/márka tükrözi a saját magunkról alkotott véleményünket. Az Egyesült Államokban például a magánegyetemek a legsikeresebb egyetemek, míg egyes országokban az államilag támogatott felsőoktatási intézmények a legtekintélyesebbek. A felsőoktatási intézmények esetében is az az erős márka, amelynek koherens arculata van.

De mi is a márka feladata¹³ a felsőoktatási intézmények életében? Elsősorban is azonosít (arculati elemek). A felsőoktatási intézmények szintjén a rövid összefoglaló nem más, mint

¹¹ Geoffrey Randal: *Márkázás a gyakorlatban*. Geomédia Szakkönyvek. Bp. 2000. 20.

¹² Geoffrey Randall: *i.m.* 21.

¹³ Geoffrey Randall: *i.m.* 24–25.

az a teljes információhalmaz, amellyel a potenciális igénybe vevő rendelkezik az egyetemről. A biztonság garantálja mindazokat az előnyöket, amelyeket elvárnak az egyetemtől az oda felvételizők. A Harvard vagy az Oxford, hogy csak két példát említsünk, megnyugtató „vásárlás”-nak bizonyul. Hozzáadott érték mint feladat feltételezi, hogy többet kell nyújtania az adott felsőoktatási intézménynek, mint a legtöbb egyetemnek. Az oxfordi egyetem elindította a Naked Charity Calendar sorozatot, amely amellett, hogy mosolyra készítet, jó ügyet is szolgál, hiszen olyan embereken segítenek a naptárak eladásából összegyűjtött bevételből, akik életük valamely területén hangsúlyos hiányt szenvednek. Az Oxford több lehetőséget is nyújt a hallgatóinak, hogy a társadalom hasznára legyenek.

Következtetés

A felsőoktatási intézmények nagyon sok módon közvetíthetnek, toborozhatnak potenciális igénybe vevőket. Azonban kérdés, hogy melyek azok a csatornák, amelyek a leghatékonyabbnak bizonyulnak eme területen. Úgy vélem, a felsőoktatási intézmények esetében (de nem csak) elsősorban a kapcsolati és a befolyásoló személyzet az a két csoport, amelyek szintjén az „együtt lüktetés” szükségessége elkerülhetetlen annak érdekében, hogy hiteles kép alakuljon ki az adott egyetemről.

A frontvonalban lévő alkalmazottak által kifejtett teljesítmény, egész magatartásuk jelentős szerepet játszik az adott egyetem megítélésében. Azonban mindenképp meg kell jegyezni, hogy a teljesítménynek és a magatartásnak összhangban kell lennie, ugyanis a kedves viselkedés nem társul az adott tantárgy tartalmát képező hasznavehető információk átadásával, nem beszélhetünk megfelelő szolgáltatástermékről. Ez fordítva is igaz.

A felsőoktatási intézmények szintjén a megelégedett ügyfél a leghitelesebb üzenetközvetítő, természetesen a marketingkommunikáció klasszikus elemeinek is lehet pozitív hozadéka, de csak abban az esetben, ha a szolgáltatástermék megfelelő mind az igénybevevők, mind a társadalom számára. Ugyanakkor az egyetemek a társadalom iránti elkötelezettsége, a tenni akarás vágya igencsak vonzó aspektusként jelenhet meg.

Education Marketing in the Higher Education Service Providers

The service provider, should take into account, in formulating marketing strategies, those features that define that service. There is no aspect of life where marketing, consequently, branding would not be present. It spread in sport, literature, education, in urban life and that of the different nations. With higher education service providers, the importance of the branding is becoming higher, on the one hand due to the fact that even in this market, competition has become very fierce, and on the other hand changes in the demographic environment exert pronounced influence on both the present and the future of higher education service providers. Two questions arise: (1) What are those vectors that enable the higher education service provider to differentiate from the competition? (2) Respectively, which are the communication channels whose role is undeniable?

Györbíró András – Borzási Kinga – Hámos Mária Dalma – Györbíró Nóra Alice

Az erdélyi magyar felsőoktatás teljesítményének potenciális hatása a régió gazdasági fejlődésére a munkerőképzés perspektívájából

Lehetséges forgatókönyvek, dilemmák

Bevezető

A felsőoktatás gazdaságra gyakorolt hatásainak vizsgálata, a hatásmechanizmusok elemzése számos eddigi kutatás témája volt,¹ ami nem véletlen, hiszen a felsőoktatási expanzió² után nem csupán egy volt azon tényezők közül, amelyek nagymértékben meghatározták³ egy régió vagy egy nemzetgazdaság fejlődési ívét és mozgásterét, hanem a rendszer maga is egy hatalmas gazdasági alrendszerre fejlődött, megannyi alkalmazottal, oktatókkal, hallgatókkal, intézményekkel.

Dolgozatunkban elsősorban arra törekszünk, hogy némiképp szűkítve a témakört, az erdélyi magyar tannyelvű felsőoktatás és az ahhoz kapcsolódó kezdeményezések és intézmények potenciális gazdasági hatását vizsgáljuk meg, és felvázoljunk néhány megalapozott forgatókönyvet a jövőre nézve. Természetesen szeretnénk felhívni a figyelmet a legjelentősebb dilemmákra és lehetséges buktatókra is, ugyanakkor kitekintve az országhatáron túlra olyan példákat keresünk, amelyek vagy követendő kezdeményezések, vagy elkerülendő kudarcok lehetnek.

A felsőoktatás mint a gazdaságra ható rendszer

A felsőoktatás szerepe az elmúlt időszakban alapvetően megváltozott, jórészt az expanziós tendenciák következtében.⁴ A változás főként társadalmi megközelítésben abban ragadható meg, hogy míg korábban Romániában a felsőoktatás két markáns elemmel bírt, ez a rendszerváltást követően megváltozott, és mindkét elem elveszítette relevanciáját. Tehát azt mondhatjuk, hogy a

Györbíró András (1985) – közgazdász, szociológus, egyetemi tanársegéd, Partiumi Keresztény Egyetem, Nagyvárad, andragyorbiro@yahoo.com

Borzási Kinga (1990) – közgazdász, egyéni kutató, Nagyvárad, borzasi_kinga@yahoo.com

Hámos Mária Dalma (1990) – közgazdász, egyéni kutató, Nagyvárad, hdaly6@yahoo.com

Györbíró Nóra Alice (1989) – közgazdász, szociológus, egyéni kutató, Nagyvárad, noraalice89@yahoo.com

¹ Polónyi István: *Az oktatás gazdaságtana*. Bp. 2002, 205

² Kozma Tamás részletesen elemzi az expanzió fogalmát. Lásd Kozma Tamás: *Mérlegen*. Educatio, 1998/1.

³ Stinhlber Silke: *Gender relations and labour market transformation: status quo and policy responses in Central and Eastern Europe*. Berlin 2002. 201–213, 204.

⁴ Kozma Tamás: *i. m.* 6.

globális felsőoktatási expanzió nálunk többé-kevésbé egybeesett a rendszerváltással, melynek keretében a kommunista diktatúra után plurális kapitalista alapú demokráciává változott az ország.⁵

A korábbi rendszerben a felsőoktatás egyik fő vonzerejét az adta, hogy önmagában elitképzésnek számított. Ez nem csupán az „input” fázisban (vagyis az egyetemekre történő bejutáskor) hanem az „output” fázisban is megfigyelhető volt.⁶ Felvételt akkor nem volt ritka, hogy egy-egy középiskola egyetlen diákja nyerjen felvételt, vagy akár senki egy adott oktatási intézményből, tehát a szelekció valóban erős volt, a verseny meg fokozott a jelentkezők körében. Ami a végzeteket illeti, az értelemszerű volt, hogy a deklarált szocialista munkaalapú társadalomban mindenki kapott munkát, így önmagában a felsőfokú végzettséggel rendelkezők nem kerültek foglalkoztatási viszony szempontjából előnybe, azonban a bérezésben és főleg társadalmi presztízsből azért volt némi jelentősége.⁷ Ugyanakkor talán ennél is lényegesebb, hogy a társadalmi és kulturális tőke családon belüli átörökíthetősége kapcsán, valamint az értelmiségi reprodukció mechanizmusán keresztül az akkori kemény verseny mégiscsak eldöntötte valamelyest, hogy kiknek a gyermekei indulhattak kiemelkedően jó eséllyel értelmiségi elit pozíciókért és ehhez társul anyagi tőkeszerzési potenciállal. Ez akkor is igaz, ha régiókban a státusinkonzisztencia még a rendszerváltást követő két évtizedben is meghatározó, vagyis a kulturális és a vagyoni tőke nem feltétlenül fedi egymást az egyének vagy a családok szintjén.⁸

A rendszerváltás valódi demokratizálódást hozott a felsőoktatásban, amennyiben a demokratizálódást megfeleltetjük a részvételi lehetőségek kiszélesedésével. Ugyanakkor nem is önmagában ez, hanem a felsőoktatási intézmények döbbenetes mértékű expanziója juttatta oda a román (és jellemzően a kelet-közép-európai társadalmak zömét), hogy a felsőoktatás alapvetően semmiféle elitképzésnek nem tekinthető, még kevésbé privilégiumnak az ebben való részvétel. Ez persze azzal a kiegészítéssel igaz, hogy a különbségek azért megmaradtak a nívós és kevésbé nívós intézmények között, melyek mérésére objektív mutatók (mint például Magyarország esetében a ponthatárrendszer⁹ vagy a különböző felsőoktatási rangsorok¹⁰) és szubjektív reflexiók (munkaadók véleménye az adott intézmény diplomájáról) is szolgálnak. De az mindenképpen kijelenthető, hogy a felsőfokú végzettség megszerzése gyakorlatilag szinte teljes generációk számára vált elérhető perspektívává, ami újragondolásra készítet minket olyan fogalmak kapcsán, mint az értelmiségi lét vagy gazdasági értelemben a felsőfokú végzettséget igénylő munkakörök fogalma, amely át is vezet az első jelentős gondolatkörhöz a témában.

Munkaerőpiac és tömeges felsőoktatási kibocsátás

A munkaerőpiacon szereplők, a leendő munkaadók, a munkavállalói szervezetek, az állam illetékes hivatalai megítélésünk szerint felkészületlenek voltak a felsőoktatási expanzió teremtette

⁵ Kornai János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Heti Világgazdaság. Bp. 1993. 210.

⁶ Polónyi István: *Egyre többet, egyre kevesebbet?* 2000, 43.

⁷ Kornai János: *Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csalódás*. Bp. 2005. 907–936. (52. évf. 12. szám), 29.

⁸ Fábíán Zoltán: *A középrétegek: Adalékok a posztkommunista átmenet társadalmi és társadalomlélektani hatásaihoz*. Bp. 1994. 351–377, 354.

⁹ http://eduline.hu/erettsegi_felveteli/2014/8/1/Budapesti_Corvinus_Egyetem_megemelt_kozpont_R72376 Megnyitva: 2014.07.11

¹⁰ http://hvg.hu/itthon/20131126_Elkeszult_a_2014es_egyetemi_rangsor Megnyitva: 2014.07.11

többet a felsőfokú végzettek tekintetében. Ami persze magyarázható azzal, hogy azok, akik például az ezredfordulón jelentős döntéshozói pozícióban voltak, mint például topmenedzserek a vállalatok élén, jellemzően még olyan felsőoktatási rendszerben szocializálódtak, melyben a felsőoktatás exkluzív jellege meghatározó volt, és a kibocsátás mértéke erőteljesen korlátozott (mint írtuk, pont ez a két ismérv tűnt el a rendszerből a rendszerváltást követően).

Ez világszerte kettős hatásmechanizmust indított el, ami kis késéssel és természetesen valamilyen megváltozott módon régióinkba is begyűrűzött.

Egyrészt a vállalatok és a munkaadók sokkal kellemetlenebb helyzetbe kerültek, hiszen korábban megalapozott sejtéseik és becsléseik lehettek arról, hogy a zárt felsőoktatási rendszerből kikerülő munkaerő adott diplomával nagyjából milyen kompetenciákkal rendelkezik. Azonban a szóródás igen nagy lett azáltal, hogy egyre több intézmény egyre több hallgatót képzett. Véltetően át kellett gondolni a rekrutációs stratégiákat, ki kellett dolgozni egyfajta paradigmát arra, hogy miként értékeljék az adott intézmények által kibocsátott okleveleket, valamint – ami talán még meghatározóbb tényező – megnőtt a vállalaton belüli kurzusok szerepe. Az első jelentős hatás tehát a bizonytalanság megnövekedése volt a különböző felsőfokú végzetekkel szemben, amelyik egyrészt a kiválasztási mechanizmusokat készítette optimalizálásra, illetve megnövelte a vállalat saját képzéseinek súlyát, melyek kapcsán az egyetemi/főiskolai oklevél csak amolyan alapozónak számít, és a releváns kompetenciákat a munkavállalók a cég saját (sokszor, multinacionális vállalatok esetében külföldi) képzésein sajátítják el.

A másik jelentős hatás az lett, hogy nagymértékben megnőtt a munkavállalók átlagos iskolai végzettsége.¹¹ Természetesen nem azért, mert egyre több felsőfokú végzettségű szakemberre lett volna szükség a meglévő gazdasági tevékenységekhez kötődő munkakörök betöltésére, hanem azért, mert nagyon sokan, akik rendelkeztek (némi „inflation”-al) diplomával, ugyanakkor nem tudtak végzettségüknek megfelelő munkakört betölteni, előbb-utóbb kénytelenek voltak elfoglalni olyan pozíciókat is, ahol vélhetően egy nemzedékkel korábban senki nem dolgozott diplomásként. Ezáltal megszűntek a „felsőfokú végzettséget” igénylő munkakörök, hiszen olyan bősége adódott az ilyen jelentkezőknek, hogy azok kerültek igazán periférikus helyzetbe (leszámítva a szakképzett munkásokat elsősorban), akik nem rendelkeztek felsőfokú végzettséggel. Számos felsőfokú végzettséggel rendelkező titkárnő, gépkocsivezető, raktáros, eladó dolgozik Romániában vállalatoknál és intézményeknél, holott a rendszerváltás előtti években ezen munkakörök esetében vélhetően a közép fokú végzettséggel járó érettségi sem számíthatott általánosnak.

További problémát okozott, és majdnem húsz éven át meghatározta a továbbtanulási preferenciákat, hogy a felsőoktatás elérhetőbbé válásával egy időben a szakmunkásképzés elvesztette régi presztizsét és vonzerejét. Ezen képzés hiánya hosszabb távú gondokat okoz. Nem csak arról van szó, hogy azok a fiatalok, akik néhány generációval korábban tehetségük és szorgalmuk vagy döntésük eredményeképpen tömegesen jelentkeztek a felsőoktatásba, hanem ez elindított egy olyan degradálódási folyamatot a szakképzésben, ami lassan az oktatás minőségét is „összhangba” hozta a szerény jelentkezési arányokkal. Nem túlzás azt állítani talán, hogy a felsőoktatás expanziója a szakképzés elsorvadását elősegítő folyamatot jelentett.¹²

¹¹ K. Hinrichs – M. Jessuolo: *Labour market flexibility and pension reforms: flexible today, secure tomorrow?* New York 2012. 34.

¹² Farkas Péter: *A leszakadó rétegek oktatása*. Bp. 1996. (1. szám) 53.

Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy régiókban a szocialista iparcentrikus társadalom képe maga után vonta azt a társadalmi igényt talán, hogy a munkaerőpiac és a nemzeti jövedelem megtermelésének struktúrája is diverzifikálódik. Az ipar konnotációjára ugyanis meglehetősen negatívan hatott a túlzott iparosítás és az esztelen erőforráspazarlás, ami az ágazatra jellemző volt. Nem meglepő, hogy az ipar kapcsán az erdélyi magyarok nem Ford T-modelljére vagy a magyar ipar reformkori hagyományaira, hanem a szürke romániai iparvárosok nyomorára asszociáltak. Ez hasonló folyamatokat indított be, mint a magyarországi agráriumban a szövetkezetek felbomlását követő kisbirtokok létrejötte, melyek oly mértékben szabadulni akartak a közös keretek közül, hogy inkább kedvezett a közhangulat életképtelen és versenyképtelen méretű kisbirtokok létrejöttének, mintsem akár az önkéntességen alapuló közös társulásoknak. Tehát a népszerű közmondás, miszerint a „fürdővízzel a gyermeket is kiöntöttük” igaz mind az ipartól való eltávolodásra, mind a mezőgazdaság dekoncentrálására.

A felsőoktatás egyik fő kérdése tehát Erdélyben is, hogy sikerül-e kiegyenlíteni azt a fajta ipari koncepciótól való eltávolodást, amit vélhetően a fenti hatások is okoztak. Azonban ez még nem jelenti azt, hogy mindent megoldottunk, hiába valósul meg az iparban hasznosítható képzések elterjedése és erősödése.

Képezni, de kinek?

A dolgozat eddigi részeiben a felsőoktatás expanziójának néhány hatását vizsgáltuk, melyek úgy véltük, hatással lehetnek a gazdasági fejlődésre, legalábbis a munkaerőpiac kínálati oldaláról közelítve a kérdést. Megpróbáltuk bemutatni, hogy vélhetően a gyors piacosítás és strukturáltrehozás aránytalanságokhoz vezethetett, melyek korrekciója időigényes folyamat.¹³

A munkaerőpiac másik oldala, a keresleti azonban úgy gondoljuk, legalább ennyire lényeges, és ez az a pont, ahol igazán fájdalmas kérdéseket kell feltenni, amelyek adott esetben megkérdőjelezhetik a teljes felsőoktatási minőség relevanciáját, legalábbis ha azt a helyi gazdasági fejlődés szempontjából vizsgáljuk.

A gondolatkör, amelyiket mi is elfogadhatónak tartunk mint egy „pozitív körforgást”, ami beindíthatja a gazdasági fejlődést iparfejlesztési perspektívából, alapvetően úgy néz ki, hogy a külföldi befektetők úgy döntenek, hogy kapacitásokat telepítenek Erdélybe, amely révén (pl. a magyarországi Kisalföldhöz, vagyis Győr környékéhez hasonló módon¹⁴) beszállító-hálózatok jönnek létre, melyek hozzájárulnak a helyi lakosság tőkefelhalmozásához és innovációkhoz való hozzáférésehez, majd saját innovációs tevékenységek megkezdéséhez. A felsőoktatás ehhez a gondolatkörhöz nyilván két ponton tud jelentős mértékben csatlakozni mint hozzáadott értéket képviselő ágazat.

Az egyik ilyen tényező előfeltételként kezelhető, amennyiben a befektetők számára számos területen fontos tényező a helyi munkaerő képzettsége. Ennek legnyilvánvalóbb bizonyítéka az, hogy ezen indikátorok jelentős súllyal szerepelnek a különböző versenyképességi mutatókban. A befektetők tehát vonzódnak az olyan térségekhez, ahol megfelelő mennyiségű és minőségű képzett munkaerő áll rendelkezésre. Itt ugyanakkor, úgy érezzük, hogy mind a

¹³ http://hvg.hu/itthon/20120105_felsooktatasi_keretszamok_reakciok Megnyitva: 2014.07.19.

¹⁴ <http://www.pwc.com/hu/hu/gyor/fokuszban-gyor.jhtml> Megnyitva: 2014.07.14.

közéleti, mind a szakmai közbeszéd alapvetően torzít, amikor azt sugallja, hogy (elfogadva a posztindusztrializmus dicsőítésének túlzottságát és egyfajta újraiparosítási hullámot sugallva) ez alapvetően a műszaki képzéseket teszi szükségessé, és gyakorlatilag alig van szükség bölcsészekre vagy társadalomtudósokra (láthatóan ez az „ideológia” elég erős ösztönzés egyes kormányoknak arra, hogy erőteljesen átalakítsák a felsőoktatás kínálati oldalát, minden téren a természettudományos és műszaki képzések felé terelve a hallgatókat). Azonban ez a gondolatmenet nem számol azzal, hogy az ipari forradalom idejéhez képest jelentősen komplexebb világban élünk mind vertikálisan (ezen azt értjük, hogy egy földrajzi helyen megvalósított ipari tevékenység mennyire összetett), mind horizontálisan (azt vizsgálva, hogy egy adott gazdasági- ipari tevékenység milyen mértékben függ a globális környezettől). Vertikálisan elmondhatjuk, hogy míg az ipari forradalom idején, amikor mind az innovációk, mind pedig infrastruktúra-fejlesztés terén az alapokat lerakta az ipari társadalom Angliában, még formálódó monarchiákat találtunk, az alkotmányos monarchia irányába mutatva,¹⁵ manapság ha másért nem, az EU-s jogharmonizáció miatt egy sokkal szabályozottabb jogi környezetben folyik bármilyen tevékenység. Ez pedig jelentős jogász- és a jogi szférákban eligazodni képes könyvelő- és egyéb gazdasági szakembergárda létét teszi szükségessé. A tény, hogy az ipari tevékenység egyre szofisztikáltabb, ráadásul a munka világának ösztönzői meghatározzák az egyes vállalatok munkaerővonzó képességét, kifejlesztette a humánerőforrás-menedzsment tudományát is, ugyanis hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy a brain-drain, vagyis az agyelszívás általában a szakirodalomban még mindig az USA és a világ többi része közötti folyamatként értelmeződik, valójában akár mikrorégiókon belül is kemény verseny folyik a legjobbak elcsábításáért (már hallgatóként!). Az pedig, hogy a globalizáció mértéke és foka minden korábbi (amúgy sem szerény) várakozást felülmúlt, és ma már az ipari termelés beszerzési és értékesítési oldala is globális folyamat, számos idegen nyelvi és nemzetközi kulturális ismerettel felszerelt bölcsész létét teszi szükségessé, akik „megolajozhatják” a gazdasági javak transzferének menetét.

A felsőoktatás hatásának korlátai

A fentiekben a felsőoktatás mint munkaerőt képző rendszer hatását vizsgáltuk a gazdasági fejlődésre. Manapság a közgazdasági diszkurzus gyakori eleme a felsőoktatás teljesítményének fokozására való ösztönzés, valamint a kutatásfejlesztésre fordított összegek növelése a GDP arányában. Azonban tartunk tőle, hogy itt ismét keverednek a könnyen továbbbítható (és a tv-híradók 20 másodperces riportjaiba beférő) üzenetek a gazdasági és társadalomtudományi megalapozottságú állításokkal. Ami pedig ezek végeredménye, az a leegyszerűsítő „csodaszerek” tömege. Ugyanis úgy véljük, önmagában az, hogy az oktatási tevékenység fejlődik, és a kutatásra, fejlesztésre, innovációra fordított társadalmi erőforrások nőnek, az aligha garantálja önmagában egy régió fejlődését. Ennek oka pedig elsősorban ugyanaz, mint ami lehetőséget is teremt a fejlődés korábban elképzelhetetlen mértékű megvalósulására. Ez pedig a személyek, a tőke, a szolgáltatások, valamint a munkaerő szabad áramlását biztosító egységes piac.

¹⁵ Daron Acemoglu – James A. Robison: *Miért buknak el nemzetek? A hatalom, a jólét és a szegénység eredete.* Bp. 2013. 177.

Ennek keretében ugyanis semmiféle hatékony jogi akadály nincs annak, hogy a rendkívül magasan képzett fiatalok itthon maradjanak, mint ahogy azt sem gátolja semmi, hogy a kutatási projektekben részt vevő szakemberek eredményeit külföldi tőkés vállalkozások, akár start-upok hasznosítsák.¹⁶ Tehát amennyiben a felsőoktatás minősége és a kutatási intenzitás önmagában meg is oldódna, azzal még vélhetően csekély lenne az erdélyi gazdaságot érintő jövedelemtöbblet.

Ahhoz, hogy ezeknek a feltételeknek a teljesülése után a tudás valóban itthon hasznosuljon, elsősorban perspektívára lenne szükség, vagyis olyan kiépült és konszolidált gazdasági struktúrára, beruházásokra, gazdasági szereplőkre, akik/amelyek nemcsak a diploma megszerzését követően nyújtanak biztos egzisztenciát a fiatalok számára, hanem már a képzés során is kapcsolatba kerülnek velük, sőt az egyetemekkel konzultálva konkrét javaslatokat tesznek egyes szakokon a tananyagok tartalmára nézve is. Sokkal több ilyen vállalati-felsőoktatási együttműködésre lenne szükség, de amíg igazán nagy és hosszú távra tervező vállalatok „kritikus tömege” nincs jelen, addig az ilyen események sporadikusak, bár vannak biztatónak ítélni való kezdeményezések.

Természetesen amit itt leírtunk, idilli állapot, mely azt sugallja, hogy a fenti képzések tökéletesen alkalmazkodnak a helyi és egyben a globális gazdaság elvárásaihoz, ami persze utópia, és e cikk terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé ennek taglalását, az azonban tény, hogy finomhangolásra van lehetőség (például a főiskolai képzésben, mely regionális oktatási intézményként definiálja magát és számára vélhetően nem a magas idézetségi mutatókat produkáló publikációra képes diákok előállítására az elsődleges cél, megfontolandó a nyelv-szakokon a közepkori irodalom kárára növelni a nemzetközi kommunikációhoz kapcsolódó diszciplinákat).

Szükségesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy a fenti esetekben alapvetően az ipari fejlesztés gondolatához próbáltunk adalékokkal szolgálni, azonban úgy véljük, a szolgáltató iparra és bizonyos mértékben a mezőgazdaságra is alkalmazhatóak a fenti analógiák, vagyis a központi tevékenységet végző „szakértelmiség” mellett fontosak a globális jellegből fakadó melléktevékenységek, tehát a felsőoktatási kibocsátásnak egy komplexebb szempontrendszerhez kell illeszkednie. Azért választottuk az ipart, mert egyre inkább elhangzó érv, hogy a régió rendszerváltáskori ígéreteinek elmaradása alapvetően az iparosítás kudarcából fakad.¹⁷ Ezzel nem feltétlenül értünk egyet, úgy véljük, az ipar elsősorban Erdély esetében azért lehet inkább releváns, mert a jelentős szolgáltató ágazatok nem tudtak megjelenni a régióban, a legnagyobbaknak sokszor primer infrastruktúrális hiányosságok okozták a késedelmét. Fájó tény, hogy miközben a London–Dubai légiforgalmi folyosó épp Erdély fölött halad át, az autópályák hiánya miatt a közúti fuvarozásban ez a régió nem lett jelentős, és így komoly logisztikai szolgáltatóközpontok sem telepedhettek meg a térségben.

Láthattuk, hogy az oktatásfejlesztés csak az egyik eleme annak, amit gazdaságélénkülésnek nevezhetnénk, befektetések nélkül alapvetően nem Erdély járna jól ezen intézkedésekkel (tegyük félre a külföldön dolgozó erdélyi fiatalok hazautalásaiból származó többletjövedelmet és

¹⁶ <http://www.startupsmart.com.au/growth/the-australian-tech-start-up-brain-drain-why-are-our-founders-heading-overseas/2014021811714.html> Megnyitva: 2014.07.11.

¹⁷ http://mandiner.hu/cikk/20130524_ansinn_az_ujraiparositas_kudarca_avagy_a_tundermese_vege Megnyitva: 2014.07.16.

az ezáltal megnövekedett vásárlóerő-növekményből adódó keresletbővülést, hiszen rendkívül kishitű szemlélet volna már most diaszpóraalapú gazdaságként tekinteni Erdélyre).

A beruházásoknak viszont úgyszintén nem csodaszere önmagában a minőségi felsőoktatás. Rendkívül fontos tényező ugyan, ám mint a világgazdasági versenyképességi mutatókból láthattuk, messze nem az egyetlen.¹⁸ Szükséges, de nem elégséges feltétel tehát, a megfelelő felsőoktatás hiánya a tőkét távol tartja, megléte viszont nem vonzza automatikusan. Nem pótolhatja a fejlett infrastruktúrát, nem pótolhatja a jobbiztonságot, a kiszámítható politikai környezetet, az árstabilitást és számos egyéb tényezőt, melyek nagy súllyal esnek a latba, amikor egy vállalkozói kör afelől dönt, hogy melyik országban, majd régióban fektet be.

Hosszú távon persze lehet érvelni, a tájékozott és felvilágosult generáció mindezen tökevonzó tényezőket optimalizálhatja. Azonban a cikk szerzői remélik, hogy nem kell a most iskolába kerülő korosztály felnőtt generációvá válásáig várni arra, hogy valóban érdemi lépések történjenek Erdély és egész Románia, sőt az egész makrorégió versenyképességének átfogó javulásáig.

The Potential Effect of the Hungarian Higher Education in Transylvania on the Economic Development of the Region from the Perspective of the Labor-force Training

In our paper we analyzed the complex and often misunderstood relation between the educational system and the economic growth. In the first part of the paper we focused on the effects of the changes that went through in the educational system in Romania, likewise to many other post-communist countries in Eastern Europe. This wave of changes has reached almost every sphere of the public education, and through various processes, mainly through the expansion of the higher educational system the perception of the society over the higher education has also been changed. After drawing some hopefully relevant conclusions, we also try to find an answer to the secret of potential economic growth in the region, trying to estimate the real importance of the education but also the necessity of other contributing factors.

¹⁸ Klaus Schwab: *The Global Competitiveness Report 2013–2014*, Full Data Edition, World Economic Forum, 2014. 4.

Toró Tibor

Kisebbség-többség viszonya a 20. század első évtizedeiben.

Nemzetiségi viszonyok Arad és Temes vármegyében a korabeli népszámlálási adatok tükrében

Bevezető

Az első világháború százéves évfordulója különös aktualitást kölcsönöz a múlt század eleji Magyarország politikai (és tágabb értelemben vett kulturális) viszonyait vizsgáló kutatásoknak. A témába vágó eddigi elemzések legnagyobb része az ország általános helyzetével foglalkozott, így főként Budapest-centrikus szemléletmódot tükröztek.¹ Jelen dolgozat célja a nemzetiségi viszonyok 20. század eleji népszámlálási adatok alapján való rekonstruálása. Ez azért fontos, mert alapul szolgálhat egy későbbi, a nemzetiségi viszonyok korabeli nyilvánosságban megjelenő reprezentációjának feldolgozására. A népszámlálási adatok vizsgálatára két, Magyarország periferiáján elhelyezkedő megyét, Arad és Temes megyét választottam, ahol a magyarság nem volt többségben a vizsgált időszakban, de mind számát, mind pedig arányait tekintve növekedett. Ugyanakkor választásomat motiválta az a tény is, hogy míg Arad város domináns magyar volt, addig Temesváron a magyarok aránya 1910-ben sem érte el az 50%-ot.

Fontos hangsúlyozni, hogy a rendelkezésünkre álló adatok alapján megvizsgálható egyrészt a magyar asszimilációs potenciál, másrészt a Bánság multikulturalitásáról alkotott kép. A Bánságról író szerzők jelentős része a század eleji régiót – és ezen belül kiemelten Temesvárt és Temes vármegyét – a multikulturalitás egyik első példájának,² a pluralizmus, a harmonikus

Toró Tibor (1981) – szociológus, politológus, a Sapientia EMTE Jogtudományi és Európai Tanulmányok Tanszékének oktatója, torotibor@sapientia.ro

A tanulmányhoz a támogatást az MTA 2013 – 2014 Domus Program egyéni ösztöndíja (DSZ/14/2013), valamint a Sapientia Kutatási Programok Intézete által finanszírozott *A magyar nemzeti hegemónia dilemmái a történelmi Magyarország utolsó két évtizedében, különös tekintettel a Partiumra és a Bánátra* kutatási támogatás biztosította.

¹ Erre hívja fel a figyelmet Molnár Gusztáv is a fent említett kutatási program keretén belül született egyik tanulmányában: Molnár Gusztáv. *Demokrácia és nemzeti hegemónia a 20. század eleji Magyarországon*. Korunk 24 8 (2013). 79–92.

² Victor Neumann: *Identități multiple în Europa regiunilor: interculturalitatea Banatului*. Timișoara. 1997. 5; Ștefan Buzărnescu: *Un model de interculturalitate activă. Banatul românesc* Timișoara 2004. 66; Smaranda Vultur et al.: *Memoria salvată*. Iași 2002.

együttélés bölcsőjének nevezik.³ Mindez szerintük egy sajátos bánási identitásban érhető tetten, ami meghatározza mind a gazdasághoz való hozzáállást, mind pedig az interetnikus viszonyok alakulását vagy a mindennapi élet megszervezését. Mások a magyar asszimilációs politika erejéről beszélnek.⁴ Habár nem dominánsak, léteznek hasonló reprezentációk az aradi nemzetiségi viszonyokkal kapcsolatban is, hiszen egyes román helytörténészek a város dualizmus kori fejlődése mellett annak békés interetnikus voltát húzzák alá.⁵ Ennek ellenére a domináns szakirodalomban Arad vármegye a román nemzeti mozgalom egyik alapterületeként jelenik meg.⁶

Az elkövetkezőkben az 1890-es, 1900-as és 1910-es népszámlálás⁷ Arad és Temes vármegyei adatait elemezzük vármegyei, járási és települési bontásban. Mindkét megye esetében az anyanyelvre, a vallásra és a magyar nyelvtudásra⁸ vonatkozó adatokat gyűjtöttük össze települési bontásban. Az elemzés két részből áll: az első részben az általános megyei adatokat és azok alakulását mutatjuk be; a második részben településszintű elemzést végzünk, különös figyelmet fordítva a nyelvi és vallási szegregációra, valamint a magyar nyelvtudást befolyásoló tényezőkre. Az adatok feldolgozására Microsoft Excel és SPSS programok segítségével került sor.

Általános adatok bemutatása

A népszámlálási adatok vármegye szerinti összesítése alapján (lásd a függelékben szereplő *A. táblázatot*) elmondható, hogy a magyarok egyik vizsgált megyében sem voltak többségben, sőt 1910-ben, amikor arányuk a legnagyobb volt, Arad vármegyében is csak kb. 30%-ot, Temes vármegyében kb. 16 százalékot tettek ki. A magyarság visszafogottabb térhódítására világít rá továbbá az a tény is, hogy míg Arad vármegyében 1910-ben a lakosság 43%-a beszél magyarul, addig Temes vármegyében 33%. Ez azonban nem azt jelenti, hogy Arad megyében jobban integrálják a nemzetiségeket, hiszen a nem magyar anyanyelvűek magyar nyelvtudásának aránya a két vármegyében körülbelül megegyezik, minden ötödik valamilyen nemzetiséghez tartozó személy beszél csak magyarul (lásd a függelékben szereplő *B. táblázatot*).

Mindkét vármegyében a vizsgált periódusban jelentősen nőtt a magyar lakosság, azonban arányait tekintve Temes vármegye esetében robbanásszerű növekedésről beszélhetünk. Emellett

³ Lidia Maria Gaga: *Norme sociale si atitudini individuale în obiceurile vietii de familie din Banat*. Universitatea Bucuresti, Facultatea de Litere. 1996. 5. (doktori dolgozat); Otto Greffner: *Şvabii (germanii) din Banat (o scurtă istorie)*. Arad 1994. 96; Victor Neumann: *Ideologie şi fantasmagorie: perspective comparative asupra istoriei gîndirii politice în Europa Est-Centrală*. Iaşi 2001. 151.

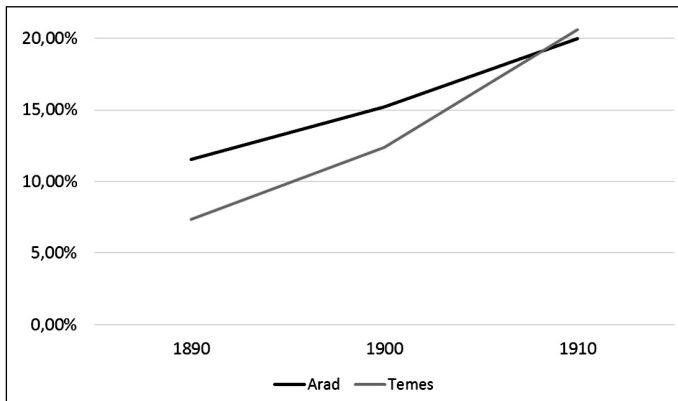
⁴ Karády Viktor: *Zsidó-magyar szimbiózis? A vegyes házasságok tanulságai erdélyi és bánáti városokban (1900–1940)*. Múlt és jövő 4 (2001). 103–16.

⁵ Gheorghe Lanevski: *Aradul vremurilor de mult apuse: 1834-1914*. Cluj 2005. 123.

⁶ Lásd például Vlad Popovici: *Tribunismul: 1884-1905*. Cluj 2008; Marius Grec – Stelian Ioan Boia (eds.): *Aradul şi Marea Unire din 1918. Culegere de studii*. Arad. 2008.

⁷ A népszámlálási adatokat a Magyar Statisztikai Hivatal korabeli publikációi (Jekelfalussy József (szerk.): *A Magyar Korona országainak helységnévtára*. Bp. 1892. 30–42, 566–581; *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. A népesség általános leírása*. Bp. 1902 (Magyar Statisztikai Közlemények, 1. kötet). 332–339, 354–363; *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség főbb adatai*. Bp. 1912 (Magyar Statisztikai Közlemények, 42. kötet). 332–341, 354–365; valamint Varga E. Árpád Erdélyi szintű adatbázisai (Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Népszámlálási adatok 1850–2002 között*. 2007 – <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm>.) alapján elemeztem.

⁸ Az 1890-es népszámlálás esetében ezek csak vármegyei bontásban álltak rendelkezésünkre.

1. ábra. A magyarul beszélő nemzetiségek arányának változása 1890 és 1910 között

mindkét vármegyében csökken a német lakosság. Továbbá arányait tekintve Arad megyében a románok stabilizálódásának, Temes megyében pedig a szerbek növekedésének lehetünk tanúi.

Az általános adatok szempontjából a magyar térhódítás egy másik elemét a magyarul beszélő nem magyar anyanyelvűek számának a változása adja. Míg 1910-ban a két megye idegen nyelvű lakosságának mindössze 20%-a beszélt magyarul, addig a magyarul beszélő népesség növekedése szempontjából valóságos robbanásnak lehetünk tanúi (1. ábra): Arad megyében 72,96%-kal, Temes megyében 180,3%-kal nő a magyarul beszélő nemzetiségek aránya.

Összefoglalva: habár a vizsgált időszakban a magyar lakosság egyik megyében sem volt létszámát tekintve domináns pozícióban, mindkét megyében dinamikusabb növekedés tapasztalható. Továbbá a magyar nyelv térhódítása is számottevő.

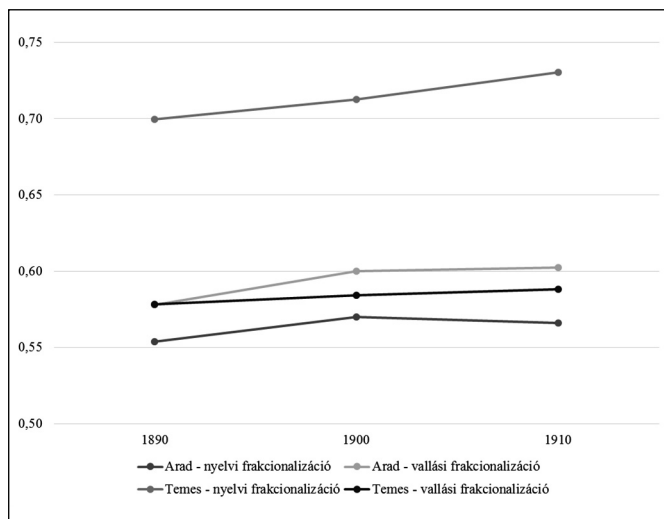
A nemzetiségi viszonyok elemzése településszinten

A dolgozat második fejezetében településszinten elemezzük a nemzetiségi viszonyokat. A városokat is beleértve Arad vármegyében 1890-ben 216, 1900-ban és 1910-ben 217 település létezett. Ezzel szemben Temes vármegyében 1890-ben 224, 1900-ban és 1910-ben 226 települést tartottak számon. A településszintű elemzéshez az SPSS statisztikai program nyújtott segítséget.

Az elkövetkezőkben két kérdést próbálunk megválaszolni. Egyrészt, abból kiindulva, hogy mind a megyékre, mind pedig a járások egy részére a növekvő etnikai diverzitás és a magyarok számának és arányának a növekedése a jellemző, arra keressük a választ, hogy hogyan néznek ki a nemzetiségi viszonyok helyi szinten. Másrészt, abból kiindulva, hogy a vizsgált húsz év alatt a magyarul tudó nemzetiségek aránya növekvő tendenciát mutatott, arra keressük a választ, hogy melyek azok a tényezők, amelyek a nemzetiségek nyelvtudását befolyásolják.

A nemzetiségi arányok településszintű elemzése

A településszintű elemzést három megközelítésből végezhetjük el. Egyrészt megvizsgálhatjuk, hogy mekkora a domináns nyelvi csoport adott településen, valamint melyek azok a nemzetiségek,

2. ábra. A nyelvi és vallási frakcionalizációs index alakulása Arad és Temes vármegyében

amelyek a legtöbb településen domináns helyzetben vannak, másrészt egy úgynevezett etnikai (nyelvi, vallási) frakcionalizációs index segítségével megvizsgálható, hogy milyen arányú az etnikai (nyelvi, vallási) keveredés adott régióban vagy településen. A frakcionalizációs indexet először Joseph Greenberg nyelvész használta egyes régiók nyelvi keveredésének kimutatására.⁹ Az index lényege, hogy megmondja, egy nyelvileg vegyes terület esetében két véletlenszerűen kiválasztott egyén esetében mekkora a valószínűsége annak, hogy azok ne ugyanazt a nyelvet beszéljék.¹⁰ A frakcionalizációs index értékének kiszámítására a következő képletet használta:

$$F = 1 - \sum_{i=1}^n p_i^2$$

A fenti képletben az n a nyelvek számát, p pedig a nyelvek használóinak lakosságon belüli arányát jelenti. A frakcionalizációs indexet többen vallási és etnikai csoportokra is alkalmazták.¹¹ Fearon például arra hívja fel a figyelmet, hogy noha egysíkú mutató, több információt tartalmaz, mint az etnikai arányok szimpla összehasonlítása.¹² Pontosan egysíkú voltából adódóan az index egyedül nem elégséges a nemzetiségi viszonyok magyarázatára, hiszen két hasonló mutatóval rendelkező országon belül más-más típusú etnikai konfliktusoknak lehetünk tanúi.¹³

Az 1890–1910-es periódus népszámlálási adatai alapján kiszámítható a nyelvi és vallási frakcionalizációs index vármegyei, járási és települési szinten is.

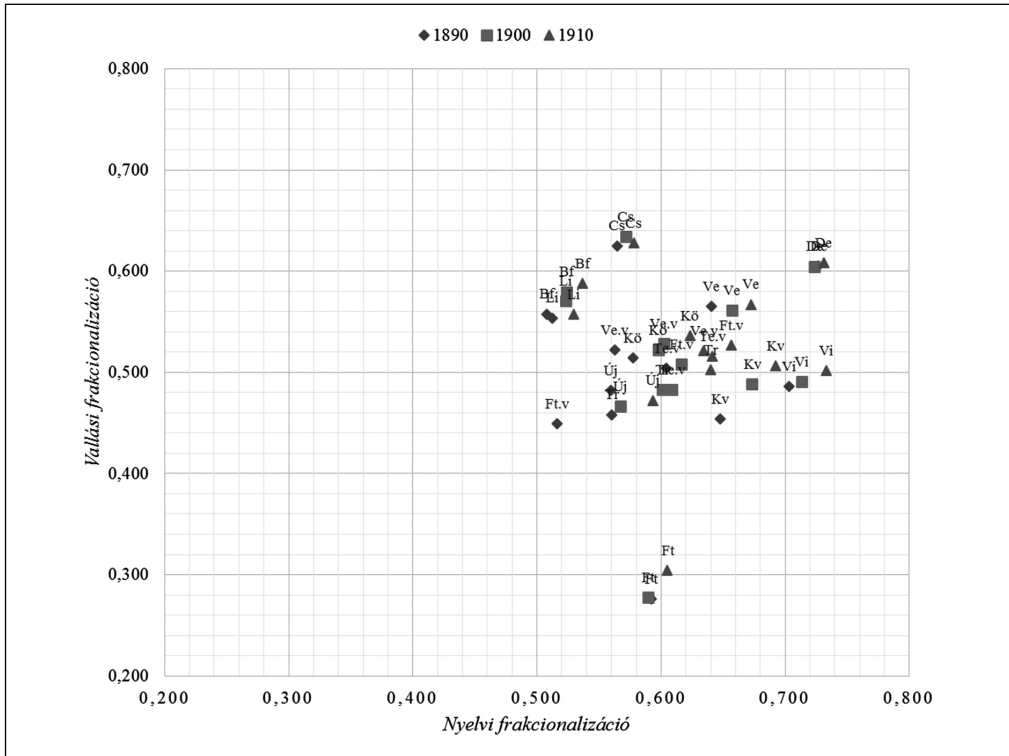
⁹ Joseph H. Greenberg. *The Measurement of Linguistic Diversity*. Language 32. 1 (1956). 109.

¹⁰ Uo. 109.

¹¹ Lásd például James D. Fearon: *Ethnic and Cultural Diversity by Country*. Journal of Economic Growth 8. 2 (2003). 195–222; Alberto Alesina et al.: *Fractionalization*. Journal of Economic Growth 8. 2 (2003). 155–94.

¹² James D. Fearon: *i.m.* 209.

¹³ Uo. 211.

4. ábra. Nyelvi és vallási frakcionalizáció kapcsolatának alakulása Temes vármegyében 1890 és 1910 között

járás és az Arad városi ért el. Emellett az indexek változását is figyelembe véve elmondható, hogy az idő előrehaladtával Arad vármegyében mindössze a tornovai, a borossebesi és a radnóti körzet volt az, melynek frakcionalizációs indexe mind vallási, mind pedig nyelvi szempontból nőtt, a többi körzet vagy stagnált, vagy pedig jelentősen csökkent (Arad város).

A nyelvi és vallási változatosság kapcsolatát is figyelembe véve (3. ábra) elmondható, hogy a járások nagyobb részében a vallási frakcionalizáció jelentősebb. Ez alól csak az eleki és az aradi járás kivétel. A nagyhalmágyi, borossebesi, radnóti és vingai járás esetében a két index értéke nagyon közel áll egymáshoz. Legnagyobb eltérés a két index értéke között Arad városban, valamint Borosjenő és Kisjenő járásokban észlelhető. Ez főleg a jelentősebb görög katolikus vallású közösségek jelenlétével magyarázható.

A Temes vármegyei 1890-es járási adatokat elemezve elmondható, hogy a vingai körzetet leszámítva minden járás és város nyelvi indexe elmarad a megyében tapasztalt változatosságtól. Ennek ellenére ez az elmaradás nem olyan szélsőséges értékű, mint egyes Arad megyei körzetek esetében. Míg Arad megyében a legnagyobb eltérés 0,545 volt, addig Temes megye esetében nem haladja meg a 0,2-t. Az alacsonyabb frakcionalizációs indexszel rendelkező járások a következők: a buziásfürdői, lippai, csáki, fehértemplomi, központi, temesrékási,

újaradi járás, valamint Fehértemplom és Versec városok. A vallási indexek esetében pedig pont fordított a helyzet, hiszen a fehértemplomi, a kevevári, a temesrékási és a Fehértemplom városi eredményeket leszámítva mindegyik megközelíti vagy meg is haladja a vármegyei értéket. Az indexek 1890 és 1910 közötti változását is figyelembe véve elmondható, hogy pár körzetet leszámítva (csáki és dettai) mindkét frakcionalizáció növekvő tendenciát mutat. Sőt 1910-re mindössze hat körzet van, amely nem közelít a vármegyei eredményekhez.

A nyelvi és vallási változatosság kapcsolatát is figyelembe véve (4. ábra) elmondható, hogy Temes vármegyében a buziásfürdői, a lippai és a csáki járást leszámítva minden körzetben nagyobb a nyelvi keveredés, mint a vallási változatosság. Kiemelkedő ebből a szempontból Fehértemplom város, ahol a nyelvi frakcionalizáció értéke $F_{ny} = 0,592$ (majd 0,589 és 0,605), a vallási frakcionalizáció viszont $F_v = 0,276$ (majd 0,278 és 0,304).

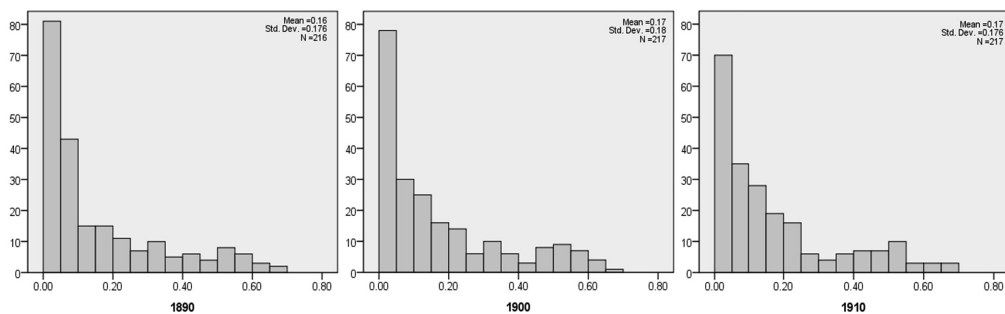
A frakcionalizációs indexek járási szintű elemzéséből árnyalhatóak a vármegyei szintű adatok következtetései. Egyrészt kimutatható, hogy az a két megye közötti fontos különbség, hogy Arad megyében a nemzetiségek szegregáltabban éltek, hiszen több olyan járás is van, ahol egyik mutató sem haladja meg a 0,3-at, sőt a nagyhalmágyi járásban a 0,1-et sem. Ezzel szemben Temes megyében a fehértemplomi járást leszámítva a járások mutatói közelítenek a vármegye által regisztrált értékhez.

A frakcionalizációs indexek elemzésének harmadik szintje a településszintű adatok vizsgálata. A fenti ismereteket mutató kiszámítható minden település esetében is, és reális képet adhatnak a nemzetiségi és vallási keveredésre és kapcsolatokra.

1. táblázat. A frakcionalizációs indexek eloszlása és változása a vizsgált periódusban.
Statisztikai mutatók

		Nyelvi frakcionalizációs index			Vallási frakcionalizációs index		
		1890	1900	1910	1890	1900	1910
Temes	Települések	224	226	226	224	226	226
	Átlag	0,274	0,291	0,308	0,240	0,255	0,266
	Medián	0,217	0,236	0,239	0,184	0,208	0,224
	Szórás	0,207	0,208	0,211	0,195	0,191	0,194
Arad	Települések	216	217	217	216	217	217
	Átlag	0,157	0,169	0,167	0,160	0,189	0,192
	Medián	0,080	0,100	0,104	0,081	0,118	0,124
	Szórás	0,176	0,180	0,176	0,186	0,194	0,192

A 1. táblázat eredményei alapján több következtetés is levonható. Először: világosan kimutatható, hogy mind Temes, mind pedig Arad megye esetében a településszintű adatok átlaga lényegesen elmarad a vármegyei mutatóktól, tehát a nemzetiségi és vallási keveredés inkább csak regionális, és bizonyos esetekben járási szinten érvényes, a két vármegye

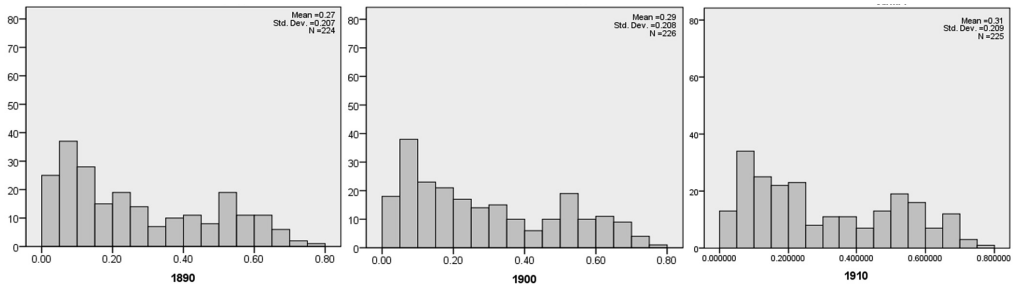
5. ábra. A településszintű nyelvi frakcionalizációs index eloszlásának alakulása Arad megyében

településeire csak kisebb mértékben jellemző.¹⁵ Másodsor: Temes vármegyében a két mutató átlagai közötti eltérés elmarad a vármegyei szintű adatoktól, az ott tapasztalt kb. 0,2-es különbség helyett a településszintű adatok esetében 0,03 és 0,04 között mozog. Harmadsor: az átlagok változásának vizsgálata alapján elmondható, hogy Temes vármegyében fokozatosan nő a nyelvi keveredés: 1890-ben $F_{ny} = 0,274$, 1910-ben pedig $F_{ny} = 0,308$, ellentétben Arad vármegyével, ahol 1900 után stagnálni kezd. Érdekes módon ugyanez nem mondható el a vallási frakcionalizációról, ami Arad megyében a Temes vármegyéihez hasonló arányban nő. Negyedsor: a mediánok elemzése rávilágít a két megye közötti különbségre is. Míg Arad megyében 1910-re a települések felében a nyelvi frakcionalizációs index alig haladja meg a 0,1-et, addig Temes megyében a felezőérték 1890-ben 0,217, 1910-ben pedig már 0,239. Ötödször: a standard szórás eredményei arra engednek következtetni, hogy Arad vármegyében valamivel koncentráltabb értékekről beszélhetünk, hiszen a településeken mért nyelvi frakcionalizációs mutatók 66%-a 0–0,333 (majd 0,349 és 0,343) intervallumban helyezkedik el. Temes megyében ez az intervallum 0,067 (majd 0,083 és 0,097)–0,491 (majd 0,499 és 0,519).

A településszintű adatok eloszlásának összehasonlításából (5. ábra) több következtetés is levonható. Egyrészt jól látható, hogy alig változik azoknak a településeknek a száma, amelyek kvázi homogénnek ($F_{ny} < 0,05$), vagy nagyon vegyesnek számítanak ($F_{ny} > 0,60$). Másrészt észrevehető, hogy növekszik azon települések száma, amelyek gyengébb diverzitást tudnak felmutatni ($F_{ny} \in (0,10; 0,25)$).

Ezzel szemben a Temes megyei települési adatok eloszlása (6. ábra) sokkal kiegyensúlyozottabb képet mutat. Egyrészt kimutatható, hogy fokozatosan tűnnek el a homogén települések, hiszen az $F_{ny} < 0,05$ értékű frakcionalizációs indexszel rendelkező települések száma 1890 és 1910 között a felére apad. Másrészt növekvő számban vannak jelen mind a 0,15 és 0,25, mind pedig a 0,5 és 0,7 értékű települések. Az alábbi ábra alapján elmondható, hogy a Temes megyei települések két pont köré összpontosulnak: a 0,10-es, valamint a 0,55-ös frakcionalizációs index köré.

¹⁵ Kókai Sándor: *A Bánság történeti földrajza (1718–1918): a Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában*. Nyíregyháza 2010. 162.

6. ábra. A településszintű nyelvi frakcionalizációs index eloszlásának alakulása Temes megyében

A településszintű szegregáció másik mértékegységét a domináns nemzetiségi csoport arányának vizsgálatából vezethetjük le. Minden település esetében kiszámolhatjuk, hogy mekkora a domináns csoport aránya, és ezeket egy adatsorba összesítjük.

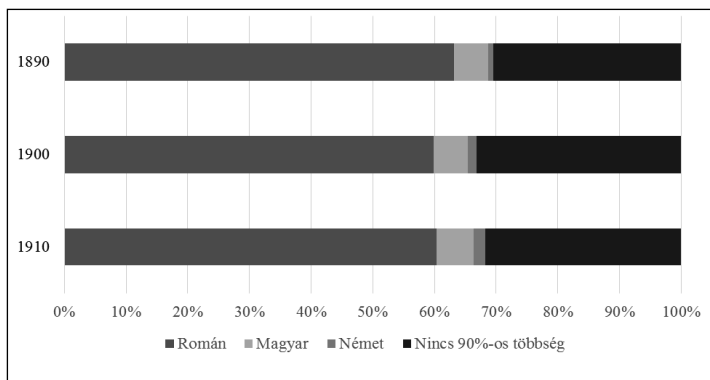
2. táblázat. A domináns csoport etnikai aránya a két vármegye településein. Statisztikai mutatók

		1890	1900	1910
Arad	Települések	218	217	217
	Átlag	89,36%	88,90%	89,03%
	Medián	95,82%	94,76%	94,59%
	Szórás	15,02%	14,03%	13,94%
	Minimum	0,00%	41,61%	40,39%
	Maximum	100,00%	100,00%	100,00%
Temes	Települések	224	226	226
	Átlag	81,30%	79,88%	78,29%
	Medián	88,18%	86,94%	86,64%
	Szórás	17,15%	17,84%	18,86%
	Minimum	33,78%	33,71%	0,00%
	Maximum	100,00%	98,92%	100,00%

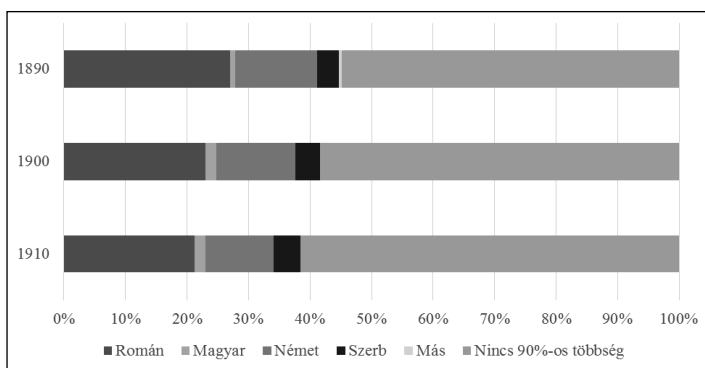
A 2. táblázat adatai alátámasztják a nyelvi frakcionalizáció kapcsán leírtakat. Egyrészt ezen mutató alapján is kimutatható a két megye közötti különbség. Míg Arad vármegyében az átlag és medián alig változik, addig Temes vármegyében enyhén csökken a domináns csoport arányának átlaga. Továbbá Temes vármegyében lényegesen kevesebb kvázi homogén településsel számolhatunk, hiszen míg Arad megyében a települések felén a domináns csoport aránya 95% körül van, addig ez az arány Temes vármegyében 86,6% és 88,2% között mozog. Másrészt a standard szórás közötti különbség is arról árulkodik, hogy Temes megyében valamivel szét-szórtabb, az átlagtól távolabb eső arányokkal van dolgunk.

A települési szegregációval kapcsolatos másik kérdés arra vonatkozik, hogy a 90% feletti többséggel rendelkező települések milyen nemzetiséghez tartoznak. Az alábbi két ábrán (7. és

8. ábra) újra megjelenik a két megye közötti különbség. Temes megye esetében 1890-ben a települések 55%-ában egy nemzetiségi csoport sem éri el a 90%-ot. Ez a szám fokozatosan növekedik, míg 1910-re eléri a 61,5%-ot. Ezzel szemben Arad megyében lényegesen alacsonyabb (33%-nál kevesebb) ezen települések száma. Továbbá csak 1890 és 1900 között csökken a 90%-os nemzetiségi többséggel rendelkező települések száma, 1900 után újra növekedni kezd.

7. ábra. A 90% feletti többséggel rendelkező települések nemzetiségi megoszlásának alakulása Arad vármegyében

8. ábra. A 90% feletti többséggel rendelkező települések nemzetiségi megoszlásának alakulása Temes vármegyében

Amint a fenti ábrákból kiolvasható, a több mint 90%-os nemzetiségi többséggel rendelkező települések egy jelentős része román település (Arad megyében kb. 70%, Temes megyében 40%). Kiszámolva a kvázi egynyelvű települések etnikai bontását elmondható, hogy Arad vármegyében az ilyen települések körülbelül 90%-a (ez az összes település 60%-át teszi ki), Temes vármegyében pedig mindössze 60%-a (ez az összes település 27%-a) román nyelvű. Arad megyében a magyarok (kb. 8%), Temes megyében a németek és a szerbek (1890-ben 7,8%, 1910-ben pedig 11,5%) követik.

A nemzetiségi szegregáció téziséét azonban árnyalhatjuk a települések száma és a lakosság nemzetiségi arány szerinti klasszifikációja alapján. Minden nemzetiség esetében 5 kategóriát hoztunk létre: 90% feletti arány, 75% és 90% közötti arány, 50% és 75% közötti arány, 25% és 50% közötti arány, 10% és 25% közötti arány, valamint 10% alatti arány. Az így létrejövő kategóriák alapján minden nemzetiség esetében megvizsgáltuk a települések számának és lakosságának elosztását (lásd a függelékben szereplő *D. táblázatot*).

A *D. táblázat* alapján jól látható, hogy Arad megyében az esetek túlnyomó többségében mindhárom nemzetiség olyan településeken él, amelyek kvázi homogének (arányuk meghaladja a 90%-ot), vagy amelyekben csak elenyésző arányban vannak jelen (arányuk nem haladja meg a 10%-ot). Továbbá elmondható, hogy ez a jellemző nem változik a vizsgált periódus alatt. A német lakosságra a szórványlét a legjellemzőbb, hiszen 1890-ben az esetek 90%-ában, 1900-ban az esetek 89,4%-ában, 1910-ben az esetek 90,8%-ában éltek olyan településen, ahol arányuk nem haladta meg a 10%-ot. Érdekes módon a német lakosság számának eloszlása teljesen más képet mutat. Az előbb említett kb. 90%-ban 1890-ben a német lakosság mindössze 8,9%-a, 1900-ban 9,4%-a él. A szórványtelepüléseken élő németek száma 1910-ben ugrik meg jelentősen, amikor már a németek 20%-a ezeken a településeken található. Jobban megvizsgálva a német lakosság eloszlását jól látható, hogy kb. fele olyan településeken lakik, ahol arányuk meghaladja az 50%-ot. A német lakosság számának eloszlása szempontjából legnagyobb arányú növekedés a két extrém érték esetében tapasztalható, hiszen a szórványközösségek lakosságszámának növekedése mellett 11,8%-ról 1910-re 18%-ra emelkedik azon németek száma, akik kvázi homogén településeken laknak. A növekedés főleg a 75-90%-os és a 10-25%-os német lakossággal rendelkező települések csökkenésével magyarázható. Más szóval a német lakosság esetében csökken azoknak a településeknek a száma, ahol hangsúlyosabb nemzetiségi együttlés tapasztalható.

A települések számát tekintve a magyar lakosságra a fokozatosan csökkenő szórványlét a jellemző: a magyarok 1890-ben az esetek 71,9%-ában, 1900-ban az esetek 68,66%-ában, 1910-ben pedig az esetek 68,2%-ában éltek olyan településen, ahol arányuk nem haladta meg a 10%-ot. Ezzel párhuzamosan megugrik a 10-25%-os, valamint a 25-50%-os magyar aránnyal rendelkező települések száma. A lakosság számának eloszlását tekintve elmondható, hogy a magyarok kétharmada élt olyan településeken, ahol többségben voltak. A szórványlét alig jellemző a magyar lakosságra, 1890-ben mindössze a lakosság 6%-a, 1900-ban a lakosság 5,1%-a, 1910-ben pedig 4,9%-a élt szórványtelepüléseken. A magyar lakosság eloszlásának változását tekintve elmondható, hogy ez nem változik jelentősen a vizsgált periódus alatt.

1890-ben ellentétben az előbb bemutatott két nemzetiséggel a román lakosság 63,9%-a olyan településeken élt, ahol arányuk meghaladta a 90%-ot. Habár ez az arány 1910-re lecsökken 60,4%-ra, lényeges változás a román településeloszlásban nem tapasztalható. Szórványtelepülésnek mindössze a románok által lakott települések 11%-a nevezhető. A román lakosság eloszlása megegyezik a településeloszlással: 1890-ben a románok 57,4%-a élt kvázi homogén településen, ami 1900-ra 52%-ra, 1910-re 53% változik. Emellett elmondható, hogy a románok kb. 90%-a olyan településeken élt, ahol többségben voltak.

A települések számának eloszlása tekintetében az adatok nem sokban különböznek Temes megyében sem (lásd a függelékben szereplő *E. táblázatot*), azonban sokkal dinamikusabb változásnak lehetünk tanúi. 1890-ben a magyarok az esetek 83,1%-ában olyan településeken élnek, ahol nem haladják meg a lakosság 10%-át. Ez az arány 1900-ra 74,8%-ra, 1910-ben pedig

68,9%-ra csökken. Továbbá elmondható, hogy mindössze 6 (1910-ben 7) településen voltak többségi nemzetiség. Más szóval a magyar lakosság növekedése a szórványtelepülésekre volt inkább jellemző. Ezt látszik alátámasztani a lakossági eloszlás is. 1890-ben a magyar lakosság 22,5%-a élt olyan településeken, ahol többségben voltak. 1900-ban ez az arány 15,9%, 1910-ben pedig 16,5%. Ezzel szemben a 25-50%-os magyar lakossággal rendelkező településeken 1890-ben a magyar lakosság 32,2%-a, 1900-ban 40,3%-a, 1910-ben pedig már 46,4%-a él. Ez a növekedés főleg Temesvár magyar lakosságának robbanásszerű növekedésével magyarázható.

A szerb lakosság 1890-ben az esetek 77,2%-ában olyan településeken volt jelen, ahol arányuk nem haladta meg a 10%-ot. Ez az arány 1900-ban már 77,9% és 1910-ben 78%. Ennek ellenére ezeken a településeken a megye szerb lakosságának mindössze 5,51%-a, 5,75%-a, valamint 7,77%-a élt. Ugyanakkor a szerbek kb. 58%-a olyan településeken élt, ahol többségben voltak.

A német nemzetiségű lakosság esetében az Arad megyei adatokhoz hasonló tendencia észlelhető, azzal a különbséggel, hogy lényegesen kevesebb azon települések száma, ahol a németek szórványban élnek. Német szórványközösségek 1890-ben a települések 56,2%-ában vannak jelen, 1900-ban ez az arány 58%, 1910-ben pedig 59,1%. Emellett a német visszaszorulást jellemzi az is, hogy csökken azoknak a településeknek az aránya, ahol többségben vannak. 1890-ben a települések 26,9%-a német többségű, 1900-ban 22,6%-a, míg 1910-ben mindössze 21,33%. Ez főleg a 90% feletti és 50-75%-os német lakossággal rendelkező települések csökkenésével magyarázható. A németek visszaszorulását tükrözi a lakosság eloszlása is. 1900-ban a németek 83%-a élt olyan településen, ahol többségben voltak. Ez az arány 1900-ra 79,4%-ra, 1910-re pedig 53,4%-ra változott. Hasonlóan a települések számának eloszlásához ez főleg a 90% feletti és 50-75%-os német lakossággal rendelkező településeken létrejövő csökkenéssel magyarázható.

Temes vármegyében a legkiegyensúlyozottabb eloszlást a románok esetében tapasztalhatjuk. 1890-ben a román nemzetiségű lakosok 62,74%-a olyan településeken él, ahol vagy kvázi többségben, vagy pedig szórványban vannak (28,8%, illetve 34%). Ez az arány 1900-ban már csak 56,2% (23%, illetve 33,2%), 1910-ben pedig 53,8% (21,33%, illetve 32,4%). Ugyanakkor ez nem jelenti a román lakosság beolvadását, hiszen számukat tekintve dominánsan többségi közösségekben élnek (1890-ben ez az arány 81,2%, 1900-ban 79,9%, 1910-ben 77%).

Habár vannak különbségek, mindkét megye esetében nagyarányú a településszintű szegregáció a nemzetiségek között, hiszen a nemzetiségek jelentős része olyan településeken él, ahol többségben vannak. Fontos megemlíteni, hogy ez az eloszlás nem különbözik jelentősen a Monarchia többi településén tapasztalt nemzetiségi keveredésétől. Pap József egy a szlovákok választói magatartását vizsgáló tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy Magyarország egészét tekintve az volt a tendencia, hogy a nemzetiségek vagy 80% feletti, vagy pedig 20% alatti településeken élnek.¹⁶ A fenti folyamatokból csak a Temes megyei magyar közösség képez kivételt, amely dominánsan kisebbségi helyzetben él. Ugyanakkor vármegye közti különbséget észlelhetünk a német közösség esetében is, hiszen Arad megyében párhuzamosan nő a német szórványközösségek száma és a többségben élő német lakosság aránya. Temes megyében a német visszaszorulás mind a települések számát, mind pedig a lakosság számát tekintve számottevő.

¹⁶ Pap József: *A szlovákok által lakott választókerületek képviselőválasztásainak statisztikai vizsgálata 1887–1901*. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Historiae XXXVI (2009). 148.

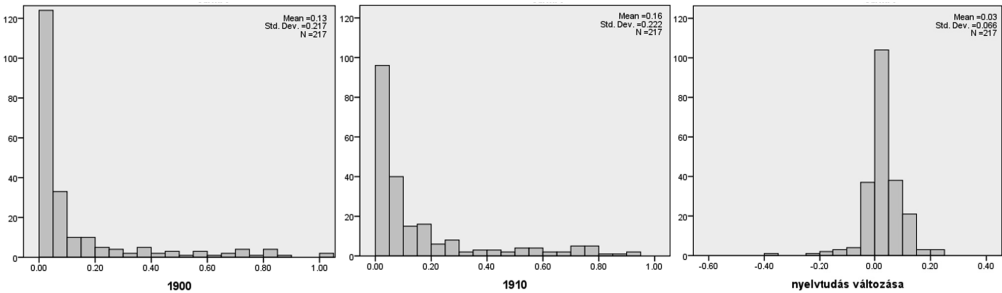
A nemzetiségek magyar nyelvtudását befolyásoló tényezők

Az elkövetkezőkben két időpontban, 1900-ban és 1910-ben, vizsgálom a nyelvtudás alakulását és megpróbálom az azt befolyásoló tényezőket feltárni. Az 1890-es adatok azért maradnak ki, mert nem áll rendelkezésünkre a nyelvtudásra vonatkozó településsoros adat. Az alfejezet első felében bemutatom a nyelvtudás alakulásának általános jellemzőit, majd a második részében lineáris regresszió segítségével próbálom kimutatni, hogy melyek azok a tényezők, amelyek befolyásolják a nemzetiségek nyelvtudását.

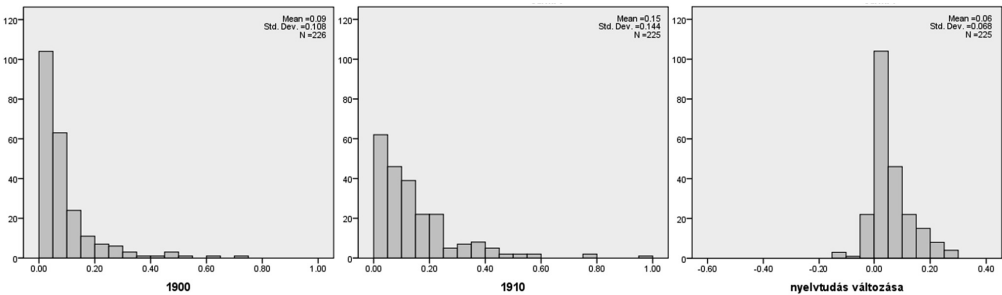
3. táblázat. A magyarul tudó nem magyar nemzetiségű lakosok aránya települési bontásban.
Statistikai mutatók

		1900	1910	változás
Arad	Tel. száma	217	217	217
	Átlag	13,09%	16,09%	3,00%
	Medián	3,30%	6,12%	1,89%
	Szórás	21,70%	22,19%	6,61%
	Minimum	0,00%	0,00%	-38,46%
	Maximum	100,00%	90,00%	24,04%
Temes	Tel. száma	226	225	225
	Átlag	8,90%	14,63%	5,78%
	Medián	5,45%	10,56%	3,96%
	Szórás	10,82%	14,42%	6,84%
	Minimum	0,00%	0,41%	-13,13%
	Maximum	70,21%	96,83%	27,32%
Két megye együtt	Tel. száma	443	442	442
	Átlag	10,95%	15,35%	4,42%
	Medián	4,81%	8,56%	2,84%
	Szórás	17,15%	18,64%	6,86%
	Minimum	0,00%	0,00%	-38,46%
	Maximum	100,00%	96,83%	27,32%

A vizsgált függő változó minden esetben a nem magyar anyanyelvű lakosság nyelvtudásának aránya. A 3. táblázatban és ábrákon (9. és 10. ábra) települések szerint vizsgáltam a nyelvtudás alakulását. A statisztikai adatok alapján elmondható, hogy a települések jelentős részében a magyar nyelvtudás mindkét megyében alacsony, azonban Arad megyében valamivel magasabb. Ezzel szemben a nyelvtudás sokkal jobban növekszik Temes vármegyében. 1900-ban Temes megyében egy településen átlagosan a nem magyar lakosság 8,9%-a beszélt magyarul, 1910-ben ez az arány már 14,63%. Arad megyében 1900-ban ugyanez az arány 13,1%, 1910-ben pedig 16,1%. A medián értéke további jellemzők feltárására nyújt lehetőséget. Temes megyében 1900-ban a települések felén 5,45%-nál kevesebb a magyarul beszélő nemzetiségek aránya, 1910-ben már 10,56%. Arad megyében mindkét arány lényegesen alacsonyabb,

9. ábra. A településszintű nyelvtudás eloszlásának alakulása Arad megyében

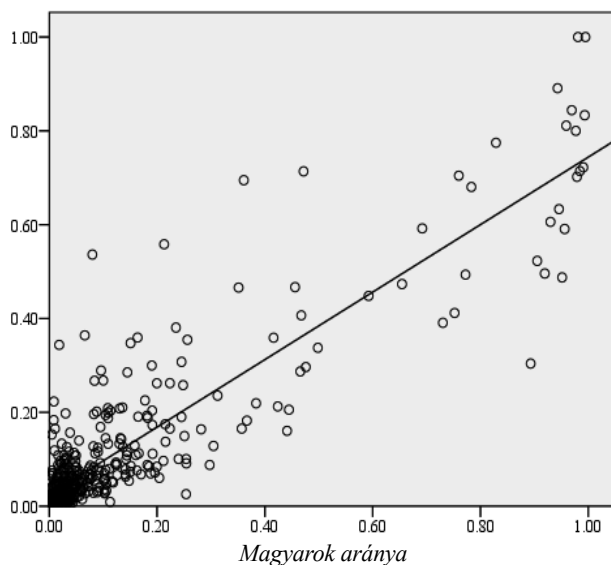
10. ábra. A településszintű nyelvtudás eloszlásának alakulása Temes megyében

1900-ban 3,3%, 1910-ben pedig 6,12%. Összehasonlítva a medián, az átlag, valamint a standard szórás értékét arra a következtetésre juthatunk, hogy Arad megyében lényegesen nagyobb a változatosság a települések között a nyelvtudás tekintetében.

A 9. és 10. ábrák a nemzetiségiek magyar nyelvtudásának aránya szerinti eloszlást, valamint a nyelvtudás tíz év alatti változását mutatja be. Ez alapján elmondható, hogy Temes megyében lényegesen nagyobb arányban tanulnak meg a nemzetiségiek magyarul, mint Arad megyében, hiszen 1900-ban azon települések száma, ahol a nemzetiségiek nyelvtudása 5% alatt van, több mint 100-ra tehető, addig 1910-ben alig haladja meg a 60-at. Ezzel szemben Arad megyében 1900-ban több mint 120 település van ebben a helyzetben, 1910-ben a számuk még mindig 100 körülire tehető. Továbbá fontos információ, hogy mindkét megyében a települések nagy részében (több mint 100 település) a nemzetiségiek magyar nyelvtudása legtöbb 5%-kal növekedett.

Amint látható, az átlagos településszintű magyar nyelvtudás valamelyest elmarad a két vármegye összesített magyar nyelvtudásától.¹⁷ Ez arra enged következtetni, hogy a nyelvtudás alakulása összefügg a települések nagyságával, vagyis nagyobb arányban tanulnak meg magyarul azok a nemzetiségiek, akik nagyobb településeken élnek.

¹⁷ Mindkét megyében 1910-ben kb. 20%-ra tehető a magyarul tudó nem magyar nemzetiségűek aránya (lásd 2. ábra).

11. ábra. A nem magyar lakosság magyar nyelvtudása és a településen élő magyarok arányának kapcsolata 1900-ban

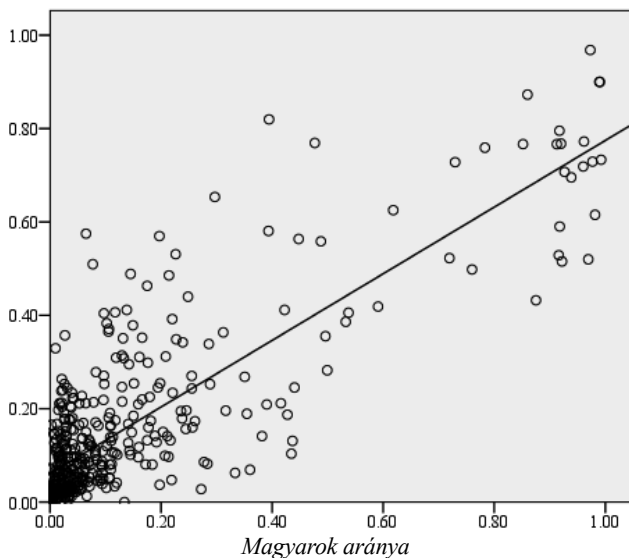
A magyar nyelvtudást befolyásoló tényezőket egyváltozós és többváltozós lineáris regresszió segítségével is megvizsgálhatjuk.

Először azt a kérdést tettem fel, hogy a településen élő magyarok aránya mennyire befolyásolja a nem magyar nemzetiségűek magyar nyelvtudását. A regressziót az 1900-as és 1910-es adatokra is elvégeztem. Az alábbi két ábrán megjelenő egyenesek mindkét esetben magas magyarázóerővel bírnak (az 1900-as adatok esetén a variancia $R^2 = 0,798$, az 1910-es adatok esetén $R^2 = 0,689$), azonban csökkenő tendenciát is mutatnak.

Összefoglalva az eddigieket, a nem magyar nemzetiségűek magyar nyelvtudását befolyásoló egyik fontos tényező a magyarok aránya a településen. Azonban felmerül a kérdés, hogy van-e más tényező, amely a nem magyar nemzetiségű lakosok magyar nyelvtudását befolyásolja. A kérdés megválaszolása érdekében az 1900-as és 1910-es adatsorra többváltozós lineáris regressziót alkalmaztam,¹⁸ ahol a függő változó a településen mért magyarul beszélő nemzetiségiek aránya 1900-ban és 1910-ben, a független változók pedig a településen élő románok, németek és zsidók aránya, valamint a település nagysága. Mindkét adatsor vizsgálatára azért van szükség, mert a globális adatok arra engednek következtetni, hogy 1900 és 1910 között a magyar asszimilációs potenciál (Arad megyében legalábbis) látszólag visszaesően van.

Kimutatható a vizsgált években, hogy minél nagyobb a románok aránya egy településen, annál valószínűbb, hogy csökken a magyar nyelvtudás a nemzetiségiek között. Szignifikáns különbség van a két vármegye adatai között: Arad vármegyében lényegesen erősebben hatnak a vizsgált változók, mint Temes megyében.

¹⁸A regresszió eredményeit lásd a függelék F. táblázatában.

12. ábra. A nem magyar lakosság magyar nyelvtudása és a településen élő magyarok arányának kapcsolata 1910-ben

Az 1910-es népszámlálás adatainak újdonsága, hogy kimutatható pozitív lineáris összefüggés van a település nagysága (pontosabban a lakosságszám természetes logaritmus) és a nemzetiségek magyar nyelvtudása között, azaz feltételezhető, hogy minél nagyobb településsel van dolgunk, annál valószínűbb, hogy növekszik a magyarul beszélő nemzetiségek aránya is.

Következtetés

Dolgozatom célja a nemzetiségi viszonyok népszámlálási adatok alapján való leírása és rejtett összefüggéseinek feltárása volt. Az általános megyei népszámlálási adatokat, valamint a megyei frakcionalizációs indexet nézve mindkét megye etnikailag vegyesnek mondható, azonban mélységében vizsgálva a kérdést megállapítható, hogy mindkét megyére inkább az etnikai szegregáció a jellemző. A kettő közül kiemelkedik Arad megye, ahol a települések több mint 60%-ában egy etnikai csoport dominál (90%-os többséggel rendelkezik). Temes megyében kiegyensúlyozottabb a helyzet, hiszen az egy etnikai csoporthoz való tartozás a települések mindössze harmadára jellemző. Fontos megemlíteni, hogy ez nem csak Arad megyére jellemző, hiszen hasonló következtetésekre jutottak a más periódussal, de más vármegyékkel foglalkozó kutatók is.

A nem magyar lakosság magyar nyelvtudásának tekintetében elmondható, hogy igencsak alacsony, 1900-ban átlagosan egy településen Arad megyében a nem magyar lakosság 13,1%-a, Temes megyében 8,9%-a beszélt magyarul, és ez az arány 1910-re Arad megyében 16,1%-ra,

Temes megyében 14,6%-ra nő. Ugyanakkor a település szerinti eloszlást is figyelembe véve Arad vármegyében kimagasló marad azon települések száma, ahol a nyelvtudás alig változik.

A nyelvtudást befolyásoló tényezők tekintetében sikerült kimutatni, hogy ott nagyobb a nemzetiségiek magyar nyelvtudása, ahol egyrészt nagyobb arányban élnek magyarok (annak valószínűsége, hogy több nemzetiségi lakos tudjon magyarul, egyenesen arányos a magyarok arányával), másrészt ahol inkább németek vagy zsidók laknak. Harmadrészt a magyar nyelvtudás fordítottan arányos a románok arányával. Emellett az 1910-es népszámlálási adatok esetében a település nagysága is pozitív befolyásoló tényezőként hatott.

Az eddig elmondottak alapján több fontos következtetést tudunk megfogalmazni. Elsősorban a népszámlálási adatok tekintetében legalábbis lényegesen nagyobb a románok és a magyarok közötti távolság, mint a magyarok és németek közötti, ezért igazoltnak látszik az a hipotézis, amely a németek asszimilációs vágyát fogalmazza meg. Másodsorban az Arad vármegyei adatokban bekövetkezett törés kiemelten fontossá teszi az aradi román–magyar viszony vizsgálatát, hiszen a magyar térnyerés szempontjából bekövetkezett leállás egy időben történik a román nemzeti mozgalom Arad megyei megjelenésével.

Összefoglalva: a népszámlálási adatok elemzése alapján több lehetőség is körvonalazódik a kutatás folytatására. Mindenképpen szükségessé válik a két megye román lakossága különböző viselkedésének feltárása, hiszen míg Arad megyében dominánsan szegregációra törekedtek, addig Temes megyében az esetek kb. 30%-ában az együttélést választották. Emellett fontos lenne a német–magyar együttélés különböző aspektusainak feltárása is.

Majority-Minority Relations at the Beginning of the 20th Century. Ethnic Relations in Arad and Temes Counties Based on Census Data

The ongoing centenary of World War I brings back into interest the research of the Austro-Hungarian Monarchy and the political and social relations between different ethnic groups of the time. The main goal of this paper is to reconstruct the ethnic and linguistic realities of the Monarchy, by analyzing census data. In order to understand ethnic relations I have chosen two counties on the periphery of Hungary, Arad and Timiș, both with large numbers of minority and only a smaller percentage, but a growing number and proportion of Hungarian population. Having said this the objectives of this paper are two folded. On the one hand I am trying to find out which are the main factors that facilitated the assimilation of the nationalities, and on the other I am arguing against some very popular statements on the two counties that characterize the ethnic co-existence as multicultural.

Függelék

A. táblázat. A vármegyék lakosainak száma az anyanyelv függvényében

Vármegye	Év	Összesen	Román	Román %	Magyar	Magyar %	Német	Német %	Szerb	Szerb %	Egyéb	Egyéb %
Arad	1890	343 597	208 957	60,81%	86 780	25,26%	37 303	10,86%	n.a.	n.a.	10 557	3,07%
	1900	386 100	223 806	57,97%	110 823	28,70%	40 148	10,40%	n.a.	n.a.	11 323	3,00%
	1910	414 190	239 569	57,84%	124 210	29,99%	38 688	9,34%	n.a.	n.a.	11 723	2,83%
Temes	1890	437 039	161 449	36,94%	37 976	8,69%	160 456	36,71%	62 813	14,37%	14 010	3,21%
	1900	476 242	167 523	35,18%	58 153	12,21%	171 087	35,92%	64 902	13,63%	14 577	3,06%
	1910	500 835	169 030	33,75%	79 960	15,97%	165 883	33,12%	69 905	13,96%	16 057	3,21%

B. táblázat. A vármegyék nem magyar anyanyelvű lakosainak magyar nyelvtudása a vizsgált periódusban

Vármegye	Év	Összesen	Magyarul beszélő	Magyarul beszélő %	Más anyanyelvű magyarul	Más anyanyelvű magyarul %
Arad	1890	343 597	116 424	33,88%	29 644	11,54%
	1900	386 100	152 704	39,55%	41 881	15,21%
	1910	414 190	182 087	43,96%	57 877	19,96%
Temes	1890	437 039	67 333	15,41%	29 357	7,36%
	1900	476 242	109 810	23,06%	51 657	12,36%
	1910	500 835	166 798	33,30%	86 838	20,63%

C. táblázat. A nyelvi és vallási frakcionalizáció alakulása járárok szerint

	Év	Nyelvi frakcionalizáció	Vallási frakcionalizáció	Év	Nyelvi frakcionalizáció	Vallási frakcionalizáció
Aradi	1890	0,621	0,555	1890	0,508	0,558
	1900	0,629	0,558	1900	0,524	0,580
	1910	0,623	0,559	1910	0,536	0,588
Borosjenői	1890	0,302	0,428	1890	0,565	0,625
	1900	0,317	0,450	1900	0,572	0,634
	1910	0,303	0,475	1910	0,578	0,628
Borossebési	1890	0,192	0,190	1890	0,727	0,605
	1900	0,230	0,238	1900	0,724	0,605
	1910	0,218	0,222	1910	0,731	0,609
Eleki	1890	0,692	0,576	1890	0,592	0,276
	1900	0,713	0,601	1900	0,589	0,278
	1910	0,713	0,593	1910	0,605	0,304
Kisjenői	1890	0,524	0,660	1890	0,647	0,454
	1900	0,540	0,670	1900	0,673	0,489
	1910	0,537	0,671	1910	0,692	0,506
Magyarpécskai	1890	0,636	0,685	1890	0,577	0,515
	1900	0,626	0,680	1900	0,598	0,522
	1910	0,617	0,671	1910	0,623	0,536
Nagyhalmágyi	1890	0,045	0,033	1890	0,512	0,554
	1900	0,055	0,066	1900	0,523	0,571
	1910	0,065	0,065	1910	0,530	0,557
Radnai	1890	0,201	0,226	1890	0,560	0,458
	1900	0,234	0,274	1900	0,601	0,483
	1910	0,240	0,293	1910	0,640	0,502
Buziásfürdői	1890			1890		
	1900			1900		
	1910			1910		
Csáki	1890			1890		
	1900			1900		
	1910			1910		
Dettai	1890			1890		
	1900			1900		
	1910			1910		
Féhertemplomi	1890			1890		
	1900			1900		
	1910			1910		
Kevevári	1890			1890		
	1900			1900		
	1910			1910		
Központi	1890			1890		
	1900			1900		
	1910			1910		
Lippai	1890			1890		
	1900			1900		
	1910			1910		
Temesrékási	1890			1890		
	1900			1900		
	1910			1910		

	Év	Nyelvi frakcionalizáció	Vallási frakcionalizáció
Tornovai	1890	0,150	0,263
	1900	0,198	0,356
	1910	0,204	0,341
Világosi	1890	0,605	0,570
	1900	0,607	0,572
	1910	0,605	0,562
Arad város	1890	0,564	0,660
	1900	0,481	0,661
	1910	0,435	0,667
Ujradai	1890	0,559	0,482
	1900	0,567	0,467
	1910	0,593	0,472
Verseci	1890	0,640	0,565
	1900	0,657	0,561
	1910	0,672	0,567
Vingai	1890	0,703	0,486
	1900	0,713	0,491
	1910	0,733	0,502
Fehértemplom	1890	0,516	0,449
	1900	0,616	0,508
	1910	0,656	0,527
Temesvár	1890	0,604	0,504
	1900	0,609	0,483
	1910	0,641	0,516
Versec	1890	0,562	0,522
	1900	0,602	0,528
	1910	0,634	0,521

D. táblázat. A települések és lakosság eloszlása a nemzetiségi arányok függvényében Arad megyében

Nemzetiség	1890					1900					1910		
	Nemzetiség aránya	Településszám	%	Lakosság	%	Településszám	%	Lakosság	%	Településszám	%	Lakosság	%
Román	90 felett	138	63,59%	120 016	57,44%	130	59,91%	116 291	51,96%	131	60,37%	126 673	52,88%
	75-90	30	13,82%	46 046	22,04%	31	14,29%	41 804	18,68%	29	13,36%	40 888	17,07%
	50-75	14	6,45%	24 732	11,84%	19	8,76%	44 385	19,83%	19	8,76%	46 331	19,34%
	25-50	6	2,76%	6 781	3,25%	6	2,76%	7 342	3,28%	7	3,23%	10 389	4,34%
	10-25	5	2,30%	10 196	4,88%	6	2,76%	12 572	5,62%	7	3,23%	14 013	5,85%
	0-10	24	11,06%	1 186	0,57%	25	11,52%	1 412	0,63%	24	11,06%	1 275	0,53%
Magyar	90 felett	12	5,53%	22 326	25,73%	12	5,53%	23 642	21,33%	13	5,99%	27 848	22,42%
	75-90	2	0,92%	2 750	3,17%	5	2,30%	7 819	7,06%	4	1,84%	6 855	5,52%
	50-75	7	3,23%	33 460	38,56%	3	1,38%	41 473	37,42%	4	1,84%	49 146	39,57%
	25-50	11	5,07%	11 958	13,78%	13	5,99%	15 144	13,67%	14	6,45%	20 686	16,65%
	10-25	29	13,36%	11 092	12,78%	35	16,13%	17 073	15,41%	34	15,67%	13 569	10,92%
	0-10	156	71,89%	5 194	5,99%	149	68,66%	5 672	5,12%	148	68,20%	6 106	4,92%
Német	90 felett	2	0,92%	4 407	11,81%	3	1,38%	5 156	12,84%	4	1,84%	6 981	18,04%
	75-90	4	1,84%	10 086	27,04%	3	1,38%	10 549	26,28%	2	0,92%	8 833	22,83%
	50-75	1	0,46%	3 883	10,41%	2	0,92%	4 870	12,13%	1	0,46%	4 839	12,51%
	25-50	8	3,69%	7 182	19,25%	5	2,30%	5 600	13,95%	6	2,76%	5 964	15,42%
	10-25	7	3,23%	8 440	22,63%	10	4,61%	10 199	25,40%	7	3,23%	4 344	11,23%
	0-10	195	89,86%	3 305	8,86%	194	89,40%	3 774	9,40%	197	90,78%	7 727	19,97%

E. táblázat. A települések és lakosság eloszlása a nemzetiségi arányok függvényében Temes megyében

Nemzetiség	1890				1900				1910				
	Nemzetiség aránya	Településszám	%	Lakosság	Településszám	%	Lakosság	Településszám	%	Lakosság	Településszám	%	Lakosság
Román	90 felett	61	28,77%	73 383	45,45%	52	23,01%	65 012	38,81%	48	21,33%	56 451	33,40%
	75-90	26	12,26%	33 621	20,82%	36	15,93%	43 329	25,86%	36	16,00%	45 820	27,11%
	50-75	22	10,38%	24 161	14,97%	29	12,83%	25 556	15,26%	31	13,78%	27 844	16,47%
	25-50	19	8,96%	17 432	10,80%	21	9,29%	18 777	11,21%	21	9,33%	18 830	11,14%
	10-25	12	5,66%	3 972	2,46%	13	5,75%	4 604	2,75%	16	7,11%	15 119	8,94%
	0-10	72	33,96%	8 880	5,50%	75	33,19%	10 245	6,12%	73	32,44%	4 966	2,94%
Magyar	90 felett	2	1,00%	4 376	11,52%	4	1,77%	6 126	10,53%	4	1,78%	6 866	8,59%
	75-90	0	0,00%	0	0,00%	1	0,44%	2 625	4,51%	1	0,44%	3 869	4,84%
	50-75	4	1,99%	4 169	10,98%	1	0,44%	519	0,89%	2	0,89%	2 452	3,07%
	25-50	3	1,49%	12 212	32,16%	11	4,87%	23 448	40,32%	17	7,56%	37 124	46,43%
	10-25	25	12,44%	6 640	17,48%	40	17,70%	16 377	28,16%	46	20,44%	20 931	26,18%
	0-10	167	83,08%	10 579	27,86%	169	74,78%	9 058	15,58%	155	68,89%	8 718	10,90%
Német	90 felett	28	13,93%	57 160	35,62%	29	12,83%	54 248	31,71%	25	11,11%	44 779	26,99%
	75-90	10	4,98%	20 275	12,64%	11	4,87%	21 002	12,28%	14	6,22%	24 358	14,68%
	50-75	16	7,96%	55 750	34,74%	11	4,87%	60 530	35,38%	9	4,00%	19 482	11,74%
	25-50	12	5,97%	14 592	9,09%	20	8,85%	21 119	12,34%	21	9,33%	63 645	38,37%
	10-25	22	10,95%	6 957	4,34%	24	10,62%	7 355	4,30%	23	10,22%	7 609	4,59%
	0-10	113	56,22%	5 722	3,57%	131	57,96%	6 833	3,99%	133	59,11%	6 010	3,62%

Nemzetiség	1890				1900				1910				
	Nemzetiség aránya	Település-szám	%	Lakosság	Település-szám	%	Lakosság	%	Település-szám	%	Lakosság	%	
Szerb	90 felett	8	3,57%	13 423	21,37%	9	3,98%	15 479	23,85%	10	4,44%	10 208	14,60%
	75-90	14	6,25%	17 969	28,61%	12	5,31%	17 413	26,83%	9	4,00%	20 055	28,69%
	50-75	7	3,13%	4 947	7,88%	7	3,10%	5 917	9,12%	10	4,44%	10 547	15,09%
	25-50	9	4,02%	16 331	26,00%	9	3,98%	15 742	24,26%	9	4,00%	17 685	25,30%
	10-25	13	5,80%	6 680	10,63%	13	5,75%	6 618	10,20%	10	4,44%	5 981	8,56%
	0-10	173	77,23%	3 463	5,51%	176	77,88%	3 733	5,75%	177	78,67%	5 429	7,77%

F. táblázat. A településen mért, magyarul beszélő nemzetiségek arányát magyarázó tényezők 1900-ban és 1910-ben

1900	Modell	Nem standardizált koeficiens		Standardizált koeficiens		t	Sig.
		B	Hiba	Beta			
	(konstans)	0,410	0,057			7,144	
	Németek%_1900	0,121	0,108	0,205		1,124	
	Németek%(négyzet)_1900	-0,367	0,114	-0,565		-3,227	*
	Zsidók%_1900	4,805	1,072	0,327		4,483	*
	Zsidók%(négyzet)_1900	-28,390	12,134	-0,156		-2,340	*
	Románok%_1900	-0,484	0,088	-1,087		-5,476	*
	Románok%(négyzet)_1900	0,107	0,089	0,249		1,213	
	Lakosság(ln)_1900	-0,002	0,008	-0,008		-0,212	
	Vármegye	-0,102	0,013	-0,297		-7,900	*

1910	Modell	Nem standardizált koeficiens		Standardizált koeficiens		t	Sig.
		B	Hiba	Beta			
	(Constant)	0,301	0,061			4,925	
	Németek%_1910	0,220	0,116	0,336		1,898	*
	Németek%(négyzet)_1910	-0,398	0,126	-0,540		-3,161	*
	Zsidók%_1910	4,909	1,194	0,324		4,112	*
	Zsidók%(négyzet)_1910	-36,100	12,966	-0,205		-2,784	*
	Románok%_1910	-0,293	0,092	-0,606		-3,179	*
	Románok%(négyzet)_1910	-0,084	0,092	-0,179		-0,908	
	Lakosság(ln)_1910	0,016	0,008	0,075		2,016	*
	Vármegye	-0,104	0,014	-0,280		-7,328	*

Kokoly Zsolt

A joghatóság kérdése az uniós médiaszabályozásban

A származási ország elvének korlátozhatósága a televíziós műsorszolgáltatások esetében

Az Európai Unió fő médiaszabályozási eszközének, az audiovizuális médiaszolgáltatási irányelvnek (2010/13/EGK irányelv) központi elemét a médiaszolgáltatók feletti joghatóság megállapítására vonatkozó előírások képezik, hiszen a határokon átnyúló műsorszolgáltatások és más tartalomszolgáltatások egyik legfontosabb szabályozási kérdése annak tisztázása, hogy a tartalomra mely ország rendelkezései irányadók. Az Európai Unió az audiovizuális médiaszolgáltatásokra vonatkozóan a „származási ország elve” alapján határozza meg az alkalmazandó jogot.

A származási ország elve alapján a műsorszolgáltatásra annak az államnak a joga irányadó, amelyben a médiaszolgáltató központi ügyvezetésének, a műsorrenddel kapcsolatos szerkesztői döntések meghozatalának, illetve a szolgáltatásnyújtásban közreműködő jelentős munkaerő működésének helye alapján ténylegesen tevékenykedik, illetve amelynek műszaki kapacitását felhasználja. Amennyiben az irányelvben meghatározott szempontok alapján nem dönthető el, hogy melyik tagállamnak van joghatósága, akkor a joghatóságot az Európai Unió Működéséről Szóló Szerződésnek a letelepedés szabadságára vonatkozó rendelkezései alapján kell meghatározni.

A joghatósággal rendelkező tagállam köteles biztosítani, hogy a joghatósága alá tartozó médiaszolgáltatók által közvetített összes műsor megfeleljen az adott tagállamban az audiovizuális médiaszolgáltatásokra vonatkozó előírásoknak. Ez egyúttal arra is garancia, hogy az irányelvben meghatározott minimumkövetelményeket az Európai Unió minden műsorszolgáltatása teljesíti.

A fogadó államokra a származási ország elve azt a kötelezettséget rója, hogy biztosítsa a más tagállamokból származó audiovizuális médiaszolgáltatások vételének szabadságát, és ne korlátozza a területén azok továbbközvetítését olyan okoknál fogva, amelyek az ezen irányelv által összehangolt területekre tartoznak. A származási ország elvének lényege a műsorszolgáltatás kétszeres ellenőrzésének tilalma, ami egyúttal a műsorszolgáltatások szabad áramlásának legfőbb garanciája.

Az audiovizuális médiaszolgáltatások szabad áramlásával kapcsolatosan az egyik legfontosabb kérdés, hogy az egyes tagállamok milyen esetekben és korlátok között érvényesíthetik saját médiapolitikai elképzeléseiket.

A származási ország elve csak az irányelvekben meghatározott esetekben korlátozható. A televíziós irányelv, illetve az audiovizuális médiaszolgáltatásokról szóló irányelv a gyermekek és

a közrend védelmére vonatkozó előírásokat nyilvánvalóan és súlyosan megsértő műsorszolgáltatások esetében a televíziós műsorszolgáltatás szabad áramlásának ideiglenes felfüggesztését teszi lehetővé, amennyiben a jogsértésre az azt megelőző 12 hónapon belül már legalább két alkalommal sor került, és a Bizottság bevonásával az érintett tagállamok között zajló konzultáció nem vezetett eredményre.

Továbbá a tagállamok szabályozási mozgásterét jelentősen szélesíti az irányelvnek az a rendelkezése, amely szerint a tagállamoknak jogukban áll előírni, hogy a joghatóságuk alá tartozó médiaszolgáltatók az irányelv által összehangolt területeken részletesebb vagy szigorúbb szabályoknak feleljenek meg, feltéve hogy e szabályok megfelelnek az uniós jognak.

Az audiovizuális médiaszolgáltatásokról szóló irányelv egyik kétségtelenül legfontosabb újítása, hogy szabályozza az ún. „jogmegkerülési eljárást”. Az új szabályozás lényegében lehetővé teszi a műsorszolgáltatások szabad áramlásának további korlátozását – megfelelő konzultációs eljárás közbeiktatásával, abban az esetben, ha a tagállam élt a részletesebb vagy szigorúbb szabályok elfogadásának lehetőségével, és megállapítja, hogy egy másik tagállam joghatósága alá tartozó műsorszolgáltató valamely televíziós műsorszolgáltatását teljes egészében vagy legnagyobb részét az ő területére irányítja.

A származási ország elvének korlátozhatósága

Az audiovizuális médiaszolgáltatásokról szóló irányelv „sarokkövének” számító származási ország elve alkalmazásának szükségszerű következménye, hogy az egyik tagállamban vételezhető médiaszolgáltatásokra egy másik tagállam kulturális, társadalmi és politikai elvárásait tükröző jogszabályok irányadóak. A médiaszolgáltatók feletti joghatóság problematikájának egyik „örök visszatérő” kérdése, hogy a tagállamok milyen mértékben rendelkeznek hatáskörökkel a más tagállamból származó médiaszolgáltatások szabályozása céljából. A médiarendszer kialakításával kapcsolatos tagállami mozgásteret ugyanis az a kérdés befolyásolja jelentősen, hogy az egyes tagállamok az audiovizuális médiaszolgáltatások szabad áramlásával szemben milyen esetekben érvényesíthetik saját médiapolitikai elképzeléseiket.¹ Figyelemre méltó, hogy az audiovizuális médiaszolgáltatásokról szóló irányelv épp a származási ország korlátozhatóságával kapcsolatban vezetett be jelentős módosításokat: egyrészt bevezette a más tagállamból származó lekérhető audiovizuális médiaszolgáltatások korlátozhatóságára irányadó rendelkezéseket, másrészt pedig beiktatta az úgynevezett jogmegkerülési eljárást.

A származási ország elve alóli lehetséges kivételek tekintetében az irányelv eltérő szabályokat tartalmaz a lineáris audiovizuális médiaszolgáltatások (3. cikk (2) bekezdés, illetve 4. cikk), valamint a nem lineáris audiovizuális médiaszolgáltatásokra (televíziós műsorszolgáltatások) vonatkozóan (3. cikk (4), (5) és (6) bekezdések). Ennek figyelembevételével jelen tanulmány célja a lineáris audiovizuális médiaszolgáltatások, vagyis a televíziós műsorszolgáltatások korlátozhatósága kérdéskörének elemzése.

¹ Polyák Gábor: *A médiarendszer kialakítása. A piacra lépés és a hozzáférés alkotmányjogi, közösségi jogi és összehasonlító jogi elemzése.* Bp. 2008.

A televíziós műsorszolgáltatások korlátozhatósága

Az audiovizuális médiaszolgáltatásokról szóló irányelv 3. cikkének (1) bekezdése értelmében a tagállamoknak kötelességük biztosítani a más tagállamokból származó audiovizuális médiaszolgáltatások vételének szabadságát, valamint nem korlátozhatják ezeknek a területükön való továbbközvetítését olyan okokból, amelyek a tárgyalta irányelv által összehangolt területekre vonatkoznak. A vétel és a továbbközvetítés, valamint a származási ország elve csak az irányelvekben meghatározott esetekben korlátozható. A fenti rendelkezésekből ugyanakkor az is következik, hogy az audiovizuális médiaszolgáltatások, akárcsak az információs társadalommal összefüggő szolgáltatások szabad áramlása, korlátozható olyan okokból, amelyek az irányelv által nem szabályozott területet érintik.

A televíziós műsorszolgáltatások korlátozhatóságára elsősorban az irányelv 3. cikke (2) bekezdésének rendelkezései irányadóak, melyek tulajdonképpen a 89/556/EGK irányelv óta nem módosultak lényegesen. Az audiovizuális médiaszolgáltatásokról szóló irányelv által bevezetett egyik jelentős újításnak számítanak azonban a 4. cikk rendelkezései, melyek értelmében jogmegkerülés esetén is felléphetnek a tagállamok a másik országból származó televíziós műsorszolgáltatások ellen.

Az AVMSZ irányelv 3. cikk (2) bekezdése

Az audiovizuális médiaszolgáltatásokról szóló irányelv 3. cikkének (2) bekezdése értelmében a tagállamok korlátozhatják a más tagállamból származó televíziós műsorszolgáltatások vételét, amennyiben ezen szolgáltatások – az irányelv 6., valamint 27. cikkébe foglalt tilalmak ellenére – „nyilvánvalóan, komolyan és súlyosan” sértik a kiskorúak fizikai, értelmi vagy erkölcsi fejlődését, valamint fajon, nemen, vallási vagy nemzeti hovatartozáson alapuló gyűlöletkeltést tartalmaznak.

A tagállami korlátozás foganatosításának elsődleges feltétele, hogy a jogsértésre az azt megelőző 12 hónapon belül már legalább két alkalommal sor került (3. cikk (2) bekezdésének b. pontja). Ezen feltétel teljesülése mellett a korlátozással élni szándékozó tagállamnak kötelessége írásban értesíteni az adott műsorszolgáltatót és az Európai Bizottságot az állítólagos jogsértésekről, valamint a tervezett intézkedésekről (3. cikk (2) bekezdésének c. pontja). A d. pont értelmében a televíziós műsorszolgáltatás szabad áramlásának ideiglenes felfüggesztéséhez továbbá az is szükséges, hogy az adást közvetítő tagállammal és a Bizottsággal folytatott konzultáció – az értesítést követő tizenöt napban – nem vezetett eredményre, és a jogsértés továbbra is fennáll. Ugyenezen rendelkezések értelmében a Bizottságnak a tagállam által hozott intézkedésekről szóló értesítést követően két hónapon belül kell határozatot hoznia arról, hogy a korlátozások megfelelnek-e az uniós jognak. Amennyiben a Bizottság határozata értelmében a korlátozó intézkedések nem felelnek meg az uniós jognak, a tagállam köteles sürgősséggel megszüntetni a kérdéses intézkedéseket.

A más tagállamból származó televíziós műsorszolgáltatások korlátozására irányadó rendelkezésekben kevés módosítást eszközölt az uniós jogalkotó: az audiovizuális médiaszolgáltatásokról szóló irányelv 3. cikke (2) bekezdésének rendelkezései nagymértékben megegyeznek a 89/552/EGK irányelv 2. cikke (2) bekezdésébe foglaltakkal.

A fenti rendelkezésekkel kapcsolatosan a szakirodalom leginkább azt a kérdést veti fel, hogy pontosan meddig terjed, mit feltételez a tagállamok korlátozáshoz való joga, milyen mértékben térhetnek el a származási ország elvétől.² Az AVMSZ irányelv hatályba lépését követő szakirodalomban született elemzések közül figyelemre méltóak az R. C. Smith által megfogalmazott kérdések. A szerző arra keresve választ, hogy mi a pontos jelentéstartalma a tagállamok által foganatosítható ideiglenes intézkedéseknek, két hipotézist fogalmazott meg. A tanulmányban felvázolt első megoldási lehetőség, hogy az elemzett rendelkezések kivételesen lehetővé teszik a tagállamok számára a külföldi műsorszolgáltatásokkal szembeni közvetlen fellépést, amennyiben a másik tagállam nem biztosítja, hogy a joghatósága alá tartozó szolgáltatások megfeleljenek az irányelvben rögzített gyermekvédelmi és gyűlöletbeszédre vonatkozó rendelkezéseknek.³ A tanulmányban megfogalmazott második kérdésében Smith azt vetette fel, hogy a 3. cikk (2) bekezdése nem tartalmaz-e inkább egy olyan derogációt az irányelv hatálya alól, amely a műsorszolgáltatást vételező tagállam számára megengedi a külföldről származó műsorszolgáltatások korlátozását – abban az esetben is, ha ezek tiszteletben tartják a letelepedés szerinti tagállamnak az AVMSZ irányelv rendelkezéseinek megfelelő jogszabályait – azon az alapon, hogy a szolgáltatás nem felel meg a műsorszolgáltatást vételező tagállam által e kulcsfontosságú területeken alkalmazott, az irányelvnél szigorúbb szabályoknak.⁴

Az Európai Bíróság, valamint az EFTA-Bíróság több ügy kapcsán elemezte a más tagállamból származó televíziós műsorszolgáltatások korlátozásának lehetőségét.

A *Bizottság kontra Belgium* ügyben⁵ a Bíróságnak azt kellett elemeznie, hogy összeegyeztethető-e a közösségi joggal az a szabályozás, mely előzetes engedélyhez kötötte a más tagállamból származó televíziós műsorszolgáltatásoknak az ország területén való továbbközvetítését. Belgium azzal érvelt, hogy a Bizottság által vitatott jogszabály nem sérti a televíziós irányelv rendelkezéseit, mivel a korlátozás olyan kultúrpolitikai célokat követ, amelyek az irányelvben nem szabályozott területet, a pluralizmus biztosítását érintik – az irányelv 2. cikke lehetővé teszi a televíziós műsorszolgáltatások szabad áramlásának olyan okokból való korlátozását, melyek az irányelv által nem szabályozott területet érintenek. A pluralizmus mellett a belga szabályozás a továbbközvetítés engedélyezésének további feltételül a szerzői jogok, a közrend és a jóerkölcs tiszteletben tartását írta elő.

A Bíróság nem vitatta ugyan, hogy a pluralizmus biztosításának célja a televíziós irányelv szabályozási területén kívül esik, de úgy ítélte meg, hogy a belga szabályozás azért sérti mégis a közösségi jogot, mivel nem felel meg a szolgáltatásnyújtás szabadságára vonatkozó általános rendelkezéseknek. Továbbá a Bíróság szerint az olyan érdekek védelme, mint a szerzői jogok, a közrend és a jóerkölcs tiszteletben tartása nem igazolhatja a más tagállamokból származó műsorok általános előzetes engedélyezését, mert ez a szolgáltatásnyújtás szabadságának megszűnéséhez vezetne. A C-11/95 ügyben hozott ítéletből kétségtelenül az tűnik ki, hogy a

² Oliver Castendyk – Egbert Dommering – Alexander Scheuer: *European Media Law*. Kluwer Law International. 2008. 854.

³ Rachael Craufurd Smith: *Determining regulatory competence for Audiovisual Media Services in the European Union*. *Journal of Media Law* 3 (2)/2011. 270–271; ill. Uő: *Az audiovizuális médiaszolgáltatásokra vonatkozó szabályozói hatáskör meghatározása az Európai Unióban*. In *Medias Res* 1(2012). 6.

⁴ Uo.

⁵ C-11/95 sz. Bizottság kontra Belgium ügy [EBHT 1996. I-4153].

Bíróság „szűkre szabja az irányelvben nem szabályozott okból történő korlátozás lehetőségét”.⁶ Figyelemre méltó, hogy mindeddig olyan ügy nem került a Bíróság elé, amelyben valamely tagállam a médiakoncentrációra, kiegyensúlyozott tájékoztatásra vagy a piacra lépés feltételül szabott díjfizetési kötelezettségre vonatkozó szabályozást próbált más tagállamban letelepedett szolgáltatóval szemben érvényesíteni.⁷

A *De Agostini és Tv Shop* egyesített ügyben⁸ a Bíróság egyrészt megerősítette a televíziós műsorszolgáltatások szabad áramlásának elvét, másrészt pedig fontos megállapításokat tett a külföldről származó műsorszolgáltatásokkal szemben fogyanatosítható tagállami intézkedésekre vonatkozóan. A Bíróság úgy ítélte meg, hogy valamely tagállam a kiskorúaknak szóló reklámok tilalmát kizárólag az adott tagállamban letelepedett szolgáltatókkal szemben érvényesítheti, ellenkező esetben – a származási ország elvével ellentétesen – a televíziós adások másodlagos ellenőrzését vezetné be. A Bíróság álláspontja az volt, hogy az irányelv által összehangolt területre vonatkozó reklámokkal szemben a tagállamok nem fogyanatosíthatnak korlátozó intézkedéseket. Az ítélet 33. pontjában ugyanakkor a Bíróság azt is megállapította, hogy annak ellenére, hogy az irányelv értelmében „a tagállamok kötelezettsége biztosítani a vételezés szabadságát, valamint nem akadályozni a más tagállamból származó műsorszolgáltatások továbbközvetítését, nem zárható ki teljes mértékben és automatikusan olyan más szabályok alkalmazása, amelyek nem kifejezetten a műsorok sugárzására és terjesztésére vonatkoznak”.

Figyelemre méltó, hogy a Bíróság szerint a más tagállamból származó megtévesztő televíziós reklámokkal szemben hozott tagállami intézkedések jogszerűek lehetnek, mivel a megtévesztő reklámok kérdésköre nem tartozik a televíziós irányelv által összehangolt területek közé. A Bíróság mindemellett leszögezte, hogy a tagállamok alkalmazhatják ugyan a külföldről sugárzott megtévesztő reklámokkal szemben a saját fogyasztóvédelmi rendelkezéseiket, de a fogyanatosított intézkedések nem vezethetnek a más tagállamból származó műsorszolgáltatások vételének korlátozásához, nem akadályozhatják a más tagállamból származó műsorszolgáltatások továbbközvetítését.⁹

A *De Agostini*-ítéletből is az tűnik ki, hogy a Bíróság szűken értelmezi a tagállamoknak a külföldről származó televíziós műsorszolgáltatásokkal szembeni fellépés lehetőségét – kizárólag olyan ideiglenes intézkedések alkalmazhatóak, melyek nem vezetnek a televíziós műsorszolgáltatások szabad áramlásának akadályozásához, valamint másodlagos tagállami ellenőrzés bevezetéséhez.

A *Tv1000* ügyben¹⁰ az EFTA-Bíróság is szűken értelmezte a külföldről sugárzott televíziós műsorszolgáltatások továbbközvetítése korlátozásának lehetőségét. Az alapeljárásban Norvégia akadályozta a Svédországból származó *pay-TV* csatornák műsorainak továbbközvetítését. A norvég hatóságok azzal indokolták a korlátozást, hogy az illető műsorok pornográf

⁶ Polyák Gábor: *A médiarendszer kialakítása. A piacra lépés és a hozzáférés alkotmányjogi, közösségi jogi és összehasonlító jogi elemzése*. Bp. 2008. 75–76.

⁷ Uo.

⁸ C-34–36/95 sz. Konsumentombudsmannen (KO) kontra De Agostini (Sevenska) Forlag AB és TV-Shop I Sverige AB egyesített ügyek, [EBHT 1997. I-3843].

⁹ C-34–36/95 sz. Konsumentombudsmannen (KO) kontra De Agostini (Sevenska) Forlag AB és TV-Shop I Sverige AB egyesített ügyek, [EBHT 1997. I-3843], 38. pont.

¹⁰ 8/97 sz. TV1000 Sverige AB kontra Norvég Kormány ügy [1998 EFTA Court Report 68.].

tartalmuk miatt károsak voltak a kiskorúakra nézve. Az EFTA-Bíróság érvelése szerint azonban annak ellenére, hogy a televíziós irányelv 22. cikke felsorolja a „pornográfát” mint a kiskorúak fejlődésére káros tartalmat, nem minden kifejezett szexuális tartalmú műsoranyag tartozik a kiskorúak védelmét célzó 22. cikk hatálya alá.¹¹ A Bíróság álláspontja szerint ugyanis azt a döntő kritériumot kell figyelembe venni, hogy az adott műsor tartalma valóban súlyosan károsíthatja a kiskorúak fizikai, értelmi vagy erkölcsi fejlődését.

A T-69/99 sz. ügyben¹² az elsőfokú bíróságnak is alkalma nyílt döntést hoznia a más tagállamból származó televíziós műsorkorlátozásokkal kapcsolatban. A *Danish Satellite TV* (a továbbiakban DSTV) több tagállamba közvetítette az „Eurotica Rendez-Vous” műsorszolgáltatását. Az Egyesült Királyság hatóságai úgy ítélték meg, hogy a DSTV ezen szolgáltatása sérti a televíziós irányelv 2a. cikkének (2) bekezdését, és – az irányelv által előírt konzultációs eljárás lefolytatását követően – betiltotta az ország területén való továbbközvetítését. Ezt követően az Európai Bizottság – úgy ítélve meg, hogy a tagállami intézkedések nem voltak diszkriminatívak és megfeleltek a kiskorúak védelme céljának – jóváhagyta az Egyesült Királyság által foganatosított korlátozást.¹³ A DSTV semmisségi eljárást kezdeményezett a Bizottság jóváhagyó határozata ellen, de a Bíróság, arra hivatkozva, hogy a felperes nem tekinthető érdekelt félnek, elfogadhatatlannak minősítette és visszautasította a keresetet.

Az audiovizuális médiaszolgáltatásokról szóló irányelv hatályba lépését követően az Európai Bíróság a *Mesopotamia Broadcast A/S METV* és *Roj TV A/S kontra Német Szövetségi Köztársaság* ügyben¹⁴ (a továbbiakban: METV-ügy) hozott ítéletében elemezte a más tagállamból származó műsorszolgáltatások korlátozásának lehetőségét.

Az ügy a Mesopotamia Broadcast dán társaságra vonatkozott, amely több dán sugárzási engedély jogosultja, és a szintén dán társaságként működő Roj TV televíziós csatornát üzemelteti, melynek túlnyomórészt kurd nyelvű adásait műholdon keresztül Európa-szerte és a Közel-Keleten is sugározzák.¹⁵ A Mesopotamia Broadcast a Roj Tv műsorainak egy részét egy németországi székhelyű társasággal készítette. A fő problémát az jelentette, hogy a Roj TV a kurd szeparatizmust támogató műsorokat sugárzott Németország területén is – tartalmi szempontból a kurdok és a törökök közötti nézeteltérések erőszakos megoldására bujtottak fel, és a PKK (az Európai Unió által terrorista szervezetnek minősített Kurd Munkáspárt) arra irányuló törekvéseit támogatta, hogy a Török Köztársaság elleni gerillaháborúba fiatal kurdokat toborozzanak. A német hatóságok azonban 2008-ban – azzal az indokolással, hogy a Roj TV adásai sértik „a népek közötti kölcsönös megértés” német alkotmányjogban megfogalmazott eszméjét – megtiltották a Mesopotamia Broadcastnak, hogy a Roj TV útján Németországban tevékenykedjen. Figyelemre méltó azonban, hogy a német hatóságok intézkedései nem kifejezetten a Roj TV műsorai továbbközvetítésének korlátozására irányultak, hanem a Mesopotamia Broadcast társadalmi szervezetként Németország területén folytatott tevékenységének betiltását tűzték ki célul.

¹¹ 8/97 sz. TV1000 Sverige AB kontra Norvég Kormány ügy [1998 EFTA Court Report 68.], 25-26 pont.

¹² T-69/99 sz. DSTV kontra Bizottság ügy, [EBHT 2000., II – 4041].

¹³ T-69/99 sz. DSTV kontra Bizottság ügy, [EBHT 2000., II – 4041], 10. pont.

¹⁴ C- 44/10. és 245/10. sz. Mesopotamia Broadcast A/S METV és Roj TV A/S kontra Németországi Szövetségi Köztársaság ügy [EBHT 2011. 4-5.].

¹⁵ C-244/10. és 245/10. sz. Mesopotamia Broadcast A/S METV és Roj TV A/S kontra Németországi Szövetségi Köztársaság ügy [EBHT 2011. 4-5.], 16. pont.

A német hatóságok által foganatosított intézkedéseket követően a társaság, arra hivatkozva, hogy a televíziós irányelv alapján egyedül a joghatósággal rendelkező Dán Királyság gyakorolhat ellenőrzést a tevékenységük fölött, azt kérelmezte, hogy a német hatóságok semmisítsék meg a tilalmat.¹⁶

Az előzetes döntéshozatali eljárást kezdeményező eljáró Bundesverwaltungsgericht azt a kérdést intézte a Bírósághoz, hogy a német hatóságok jogszerűen tilthatták-e be a Mesopotamia Broadcast és a Roj TV tevékenységét, és összhangban voltak-e a foganatosított intézkedések az irányelv 2a. cikkének rendelkezéseivel: „valamely társadalmi szervezetnek a népek közötti kölcsönös megértés eszméjének megsértése okán történő betiltásáról szóló nemzeti jogszabály alkalmazása az irányelv által összehangolt területre tartozik-e, és ha igen, mely feltételek mellett, és ennél fogva az irányelv 2a. cikke kizárja-e az említett területeken történő alkalmazását.”¹⁷

Az eljárás során az Európai Bíróság elemezte és értelmezte a „gyűlöletre uszítás” fogalmát, és megállapította, hogy a Mesopotamia Broadcast és a Roj TV német bíróság által ismertett magatartása kimeríti a fogalmat. A Bíróság azonban azt is hangsúlyozta, hogy kizárólag a dán hatóságok rendelkeznek joghatósággal annak ellenőrzésére, hogy ez a magatartás valóban „gyűlöletre uszításnak” minősül-e, és annak biztosítására, hogy a Roj TV adásai ne tartalmazzanak gyűlöletre uszítást.¹⁸

A német hatóságok által foganatosított intézkedésekkel kapcsolatosan a Bíróság megállapította, hogy a tagállamok elfogadhatnak olyan szabályozásokat, amelyek közrendi célra irányulnak, és nem kifejezetten a műsorszolgáltatásra és a műsorterjesztésre vonatkoznak. A Bíróság azonban azt is leszögezte, hogy a tagállamok nem akadályozhatják a más tagállamból származó televíziós adások továbbközvetítését a saját területükön.

A Bíróság végső következtetése az volt, hogy a Mesopotamia Broadcasttel és a Roj TV-vel szemben alkalmazott hatósági rendelkezések nem minősülnek a Roj TV által Dániából sugárzott műsorok továbbközvetítése akadályának. Az ítélet értelmében a kérdést előterjesztő bíróságnak kell vizsgálnia azt, hogy a tiltó határozatból eredő konkrét hatások nem akadályozzák-e a gyakorlatban a Roj TV műsorainak a németországi továbbközvetítését.¹⁹

A Mesopotamia Broadcast ügyben hozott ítélet kétségtelenül fontos mérföldkövet jelent a más tagállamból származó műsorszolgáltatásokkal szemben alkalmazható tagállami intézkedések tekintetében: a Bíróságnak sikerült jól körülhatárolni a foganatosítható korlátozások mértékét. Ebből az ítéletből is kitűnik azonban, hogy a Bíróság szűken értelmezi a külföldi televíziós műsorszolgáltatások szabad áramlása korlátozásának lehetőségét: a vételezés helye szerinti tagállam alkalmazhat ugyan különböző tilalmakat, de saját területén nem akadályozhatja más tagállamból származó televíziós adások továbbközvetítését.

¹⁶ C-244/10. és 245/10. sz. Mesopotamia Broadcast A/S METV és Roj TV A/S kontra Német Szövetségi Köztársaság ügy [EBHT 2011. 4-5.], 18–21. pont.

¹⁷ C-244/10. és 245/10. sz. Mesopotamia Broadcast A/S METV és Roj TV A/S kontra Német Szövetségi Köztársaság ügy [EBHT 2011. 4-5.], 27. pont.

¹⁸ A gyűlöletre uszítás fogalmának és a televíziós irányelv 22. cikkének elemzésével kapcsolatosan lásd Rachael Craufurd Smith: *Determining regulatory competence for Audiovisual Media Services in the European Union*. Journal of Media Law, 3 (2)2011.

¹⁹ C-244/10. és 245/10. sz. Mesopotamia Broadcast A/S METV és Roj TV A/S kontra Német Szövetségi Köztársaság ügy [EBHT 2011. 4-5.], 55. pont.

A „jogmegkerülési” eljárás

Az audiovizuális médiaszolgáltatásokról szóló irányelv 4. cikkének (1) bekezdése értelmében a tagállamoknak továbbra is jogukban áll a joghatóságuk alá tartozó médiaszolgáltatók tekintetében az irányelv által összehangolt területeken részletesebb vagy szigorúbb szabályokat alkalmazni – feltéve, hogy ezen rendelkezések megfelelnek az uniós jognak.

A jogmegkerülési szabályokat a 4. cikk (2)–(4) bekezdései tartalmazzák, melyek értelmében az a tagállam, amelyik élt a részletesebb vagy szigorúbb szabályok elfogadásának lehetőségével, és „megállapítja, hogy egy másik tagállam joghatósága alá tartozó műsorszolgáltató valamely televíziós műsorszolgáltatását teljes egészében vagy legnagyobb részét az ő területére irányítja”, egy kétlépcsős konzultációs eljárás lefolytatása után korlátozhatja a másik tagállamból származó műsorszolgáltatásokat. A rendelkezések szövegezéséből az tűnik ki, hogy a jogmegkerülésen alapuló korlátozás lehetőségét nem terjeszti ki a lekérhető audiovizuális médiaszolgáltatásokra.

Az eljárás első lépéseként, a szigorúbb szabályokkal élő tagállamnak fel kell vennie a kapcsolatot a joghatósággal rendelkező tagállammal, kapcsolatba léphet a műsorszolgáltató tekintetében joghatósággal rendelkező tagállammal „annak érdekében, hogy a felmerülő problémákra kölcsönösen kielégítő megoldást találjanak”. A joghatósággal rendelkező tagállamnak két hónapon belül kell tájékoztatnia az eljárást kezdeményező tagállamot a kérdésben elért eredményekről.

A 4. cikk (3) bekezdése értelmében, amennyiben az eljárást kezdeményező tagállam úgy ítéli meg, hogy a joghatósággal rendelkező tagállammal folytatott konzultáció nem vezetett eredményre, és bebizonyítja, hogy „az érintett műsorszolgáltató azért telepedett le a joghatósággal rendelkező tagállamban, hogy kijátssza a szigorúbb szabályokat, amelyek az ezen irányelv által összehangolt területeken alkalmazandók lennének, ha a műsorszolgáltató az első tagállamban telepedett volna le”, korlátozó intézkedéseket foganatosíthat az adott műsorszolgáltatóval szemben. Továbbá „az intézkedéseknek objektíve szükségeseknek kell lenniük, azokat megkülönböztetés nélkül kell alkalmazni, és arányosnak kell lenniük az elérni kívánt célokkal”.

A 4. cikk (4) bekezdése leszögezi, hogy a fenti korlátozó intézkedések csak abban az esetben jogszerűek, ha az eljárással élő tagállam a joghatósággal rendelkező tagállamot és az Európai Bizottságot egyaránt értesítette, valamint megindokolta a foganatosított intézkedéseket.²⁰

Az irányelv 42. preambulumbekkezdése értelmében annak megállapításához, hogy egy másik tagállamban letelepedett médiaszolgáltató teljes egészében vagy legnagyobb részét az ő területére irányítja a műsorszolgáltatását, a tagállamok olyan mutatókra hivatkozhatnak, mint „a televíziós reklám- és/vagy előfizetési bevételek forrása, a szolgáltatás fő nyelve vagy a kifejezetten a közvetítés helye szerinti tagállam közönségét célzó műsorok vagy kereskedelmi közlemények”. A szakirodalom szerint valószínűleg jelentősen szűkíti a rendelkezés lehetséges alkalmazásainak eseteit, hogy a szolgáltató abban az esetben nem „teljesen vagy legnagyobb részét” egy meghatározott másik tagállam területére irányítja műsorait, ha ezen szolgáltatást több országba is eljuttatja, akár célzott reklámblokkokkal, több hangsávval, illetve felirattal.²¹

²⁰ A 4. cikk (5) bekezdése értelmében a Bizottságnak a tagállami értesítéstől számított három hónapon belül kell határozatot hoznia – amennyiben megállapítja, hogy az intézkedések összeegyeztethetetlenek az uniós joggal, akkor az érintett tagállam tartózkodnia kell a javasolt intézkedések meghozatalától.

²¹ Polyák Gábor: *i.m.* 77.

A 41. preambulumbekzdés utal arra, hogy az irányelv jogmegkerülési rendelkezései az Európai Bíróság ítélkezési gyakorlatának jogszabályba foglalásának eredménye. Az irányelv többek között az 1974-es Van Binsbergen-ügyben²² hozott ítéletre utal, melyben a Bíróság megkezdte a joggal való visszaélés elvének kialakítását. A Van Binsbergen-ítéleten alapuló joggyakorlat értelmében a szolgáltatásnyújtás szabadsága korlátozható, ha a más tagállamból nyújtott szolgáltatás teljes egészében vagy nagyrészt a korlátozást bevezető tagállam területére irányul, és a szolgáltató a letelepedés helyéül azért választott más tagállamot, hogy kivonja magát azon szabályok hatálya alól, amelyek abban az esetben vonatkoznának rá, ha a korlátozást bevezető állam területén telepedne le.

A C-23/93 (TV10)²³, valamint a C-148/91 (Veronica)²⁴ ügyben a „joggal való visszaélés elvét” vagy a „jogmegkerülés” elvét a Bíróság a televíziós műsorszolgáltatásokra is alkalmazta.

A jogmegkerülés elvének a televíziós műsorszolgáltatások tekintetében való gyakorlati alkalmazása iskolapéldájának tekintett C-23/93 ügy alapját az képezte, hogy a TV10 nevű műsorszolgáltató Luxemburgban telepedett le, és műsorszolgáltatásainak túlnyomó részét – műhaldon keresztül – Hollandia felé továbbította. Figyelemre méltó, hogy a TV10 társaság vezetősége túlnyomó részben holland állampolgárokból állt, és annak ellenére, hogy a csatorna tartalmait luxemburgi kábeltelevíziós vállalkozások továbbították, a műsorok elsősorban a holland közönséget célozták meg. Ezen túlmenően a vállalkozás holland színészeket alkalmazott, valamint Hollandiában készült reklámokat sugározott. A holland médiahatóság, a Commissariaat voor de Media úgy ítélte meg, hogy a TV10 társaság kifejezetten a szigorúbb holland szabályok kijátszása érdekében telepedett le Luxemburgban, és határozatában megtiltotta a TV10 műsorainak Hollandia területén való továbbközvetítését.²⁵

Az Európai Bíróság arra a következtetésre jutott, hogy az EGK-szerződés szolgáltatásnyújtás szabadságára vonatkozó rendelkezéseit „nem lehet úgy értelmezni, miszerint azokkal ellentétes, hogy egy tagállam egy nemzeti műsorszolgáltató szervezettel egyenlően kezeljen egy másik tagállam jogszabályai szerint alapított és ebben a tagállamban letelepedett műsorszolgáltató szervezetet, amely tevékenységei azonban teljesen vagy nagyrészt az első tagállam területére irányulnak, amennyiben ez a műsorszolgáltató szervezet annak érdekében telepedett ott le, hogy kivonja magát azon szabályok alól, amelyeket az első tagállam egy pluralista és nem kereskedelmi jellegű rádiós és televíziós műsorszolgáltató rendszer megteremtését célzó kultúrpolitika keretében fogadott el”.

A TV10 ügyben hozott ítéletben megálapítottak jelentősége kétségtelen, de ugyanakkor a joggal való visszaélés elvének pontos célja ellentmondásos, hiszen az elv alkalmazása olyan alapvető uniós szabadságjogokat gyengít, mint a letelepedéshez való jog és a szolgáltatásnyújtás szabadsága.²⁶ A szakirodalom arra is emlékeztet, hogy a 41. preambulumbekzdés által hivatkozott ügyekben a Bíróság még a televíziós irányelv hatályba lépése előtt kialakított szabá-

²² Van Binsbergen kontra Bestuur van de Bedrijfsvereniging ügy [EBHT 1974. 1299].

²³ C-23/93. sz. TV 10 kontra Commissariaat voor de MEDIA ügy (EBHT 1994. I-4795.) [1994 EBHT I-4795.]

²⁴ C-148/91. sz. Vereniging Veronica kontra Commissariaat voor de MEDIA ügy (EBHT 1993. I-513.) [1994 EBHT I-4795.]

²⁵ C-23/93. sz. TV 10 kontra Commissariaat voor de MEDIA ügy (EBHT 1994. I-4795.) [1994 EBHT I-4795.], 7. pont.

²⁶ Rachael Craufurd Smith: *Az audiovizuális médiaszolgáltatásokra vonatkozó szabályozói hatáskör meghatározása az Európai Unióban*. In *Medias Res* 1(2012). 9.

lyozási környezetet vizsgált, ezért nem feltétlenül megalapozott az ítélkezési gyakorlatra való hivatkozás.²⁷ A televíziós irányelv hatályba lépése után ugyanis a Bíróság a fenti ítéletekhez viszonyítva lényegesen szigorúbban értelmezte a műsorszolgáltatás szabad áramlása korlátozásának lehetőségét. Erre szolgál példaként később a C-56/96 (VT4) ügyben hozott ítélet is, melyben a Bíróság megállapította, hogy pusztán az a tény, hogy valamely műsorszolgáltató egy másik tagállam felé irányítja valamennyi műsorát és reklámjait, nem akadályozza a további tagállamban történő letelepedését.²⁸

Az irányelv jogmegkerülési szabályainak gyakorlati alkalmazása elé akadályt gördíthetnek a 4. cikk (3) bekezdésének azok a rendelkezései, melyeknek értelmében a tagállamoknak be kell bizonyítaniuk, hogy a médiaszolgáltató azért telepedett le a joghatósággal rendelkező tagállamban, hogy kijátssza egy másik tagállamban alkalmazandó szigorúbb szabályokat. Az irányelv szövegéből ugyanis nem derül ki egyértelműen, hogy a jogmegkerülési eljárást kezdeményező tagállamnak a területén alkalmazandó szabályok kijátszásának szubjektív szándékát kell bizonyítania, vagy pedig az objektív tényezők teljesülése esetén vélelmezni kell a szubjektív elem meglétét.

A joghatóságra, valamint a származási ország elvének korlátozási lehetőségeire vonatkozó szabályok kétségtelenül nagy fejlődésen mentek keresztül a televíziós irányelv (89/552/EGK) hatályba lépését követő két évtizedben. A ma hatályos 2010/13/EU irányelv hatálya már nemcsak a televíziós műsorszolgáltatásokra, hanem a nem lineáris audiovizuális médiaszolgáltatásokra is kiterjed. A más tagállamokból származó televíziós műsorszolgáltatásokkal szemben foganatosítható korlátozási lehetőségek tekintetében is a legszembetűnőbb változás a jogmegkerülési eljárás szabályozása.

Annak ellenére, hogy az Európai Unió álláspontja szerint a „médiairányelv” joghatósági szabályai hatékonyak és megfelelőek, a fenti elmezésből is kitűnik, hogy több, a továbbiakban megválaszolandó kérdés is felmerül. A Mesopotamia Broadcast ügy rávilágított arra, hogy a televíziós műsorszolgáltatások korlátozásának indokainak mibenléte továbbra is aktuális probléma lehet, a 2007-ben bevezetett jogmegkerülési eljárás pedig még több kérdésre ad okot: milyen hatása van a rendelkezéseknek, gyengült-e a származási ország elve; bizonyítható-e a jogmegkerülés egyértelmű szándéka; a jogmegkerülési szabályok beiktatása egyáltalán előrelépésnek vagy visszalépésnek minősül, valamint hatékony-e egyáltalán az irányelvbe foglalt procedura?

Criteria for Establishing Jurisdiction over Media Broadcasters in the European Union

The present study aims to present the criteria for establishing jurisdiction over media broadcasters in the European Union, focusing mainly on the case of audiovisual broadcasts where the country of origin principle can be subject to limitations.

The main regulatory instrument of the European Union in the field of audiovisual broadcasters, the Audiovisual Media Services Directive (DIRECTIVE 2010/13/EU) has its core in the set of criteria establishing jurisdiction over

²⁷ Polyák Gábor: *i.m.* 77–78.

²⁸ C-56/96 sz. VT4 Ltd kontra Vlaamse Gemeenschap ügy [EBHT 1997. I-03143], 22. pont.

media services considering that a key regulatory issue in the case of cross border audiovisual services and broadcasts is to determine jurisdiction.

The European Union holds the principle of the country of origin as the “foundation stone” for establishing jurisdiction over audiovisual media providers. As far as exceptions from the country of origin principle are concerned, the Directive has different criteria regarding linear audiovisual media services (art. 3, par. 2 and art. 4) and nonlinear audiovisual media services / television broadcasts (art. 3, par. 4, 5, 6).

The present paper analyzes the problem of restrictions applied to linear audiovisual services (television broadcasts).

Kádár Hunor

A büntetőjogi jogharmonizáció fejlődésének nyomon követése az Európai Unióban

A büntetőjogi jogharmonizáció megvalósulása a Lisszaboni Szerződés hatályba lépése előtt¹

Mindenekelőtt fontosnak tartom megjegyezni, hogy az Európai Közösségek létrejötte utáni első évtizedekben a büntetőjog nem képezte az európai jogharmonizáció tárgyát, mivel az Európai Unió Tanácsának (a továbbiakban: Tanács) hatásköre nem terjedt ki a büntetőjogi szabályozásra, amely ebben az időszakban még kizárólag a nemzeti jogalkotó hatáskörébe tartozott.² Mindezek ellenére, ezen koncepció igen rövid időn belül felfedte hiányosságait, elsősorban az uniós költségvetés sérelmére nagy gyakorisággal elkövetett csalás bűncselekményének visszaszorítása terén. Első lépésben ezen jogharmonizációs problémát az asszimiláció elvének alkalmazásával próbálta megoldani az Európai Unió Bírósága (a továbbiakban: Bíróság), amely az *Európai Közösségek Bizottsága v. Görög Köztársaság*³ ügyben kijelentette, hogy a tagállamok szabadon választhatják meg a kiszabandó szankciókat, azonban kötelesek az európai jogszabályok megsértését a hasonló természetű és fontosságú hazai jogszabályok megsértése esetén alkalmazandó anyagi és eljárásjogi feltételek mellett büntetni.

A *maastrichti szerződés*⁴ pozitív változásokat hozott a büntetőjogi jogharmonizáció terén, azonban ezzel kapcsolatos rendelkezései hiányosnak és szinte teljesen alkalmazhatatlannak minősíthetők. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a maastrichti szerződés helyezte elsőként kilátásba a tagállamok együttműködését az igazságszolgáltatás és a belügyek terén.⁵ Annak ellenére, hogy a szerződés VI. címe – Bel- és igazságügyi együttműködésre vonatkozó rendelkezések – az európai jogszabályi szerkezetbe foglalta a büntetőjogot, az Európai Unió továbbra sem rendelkezett szabályozási hatáskörrel ezen a téren, a büntetőjogi

Kádár Hunor (1987) – jogász, doktorandus, Pécsi Tudományegyetem, ÁJK, egyetemi tanársegéd, Sapientia EMTE, kadar.h@lawyer-romania.com

¹ Részletekért lásd Florin Stretanu: *Tratat de drept penal. Partea generală*. I. Ed. C.H. Beck, Buc. 2008. Cap. III. Sec. I. § 9.

² Az Európai Unió Bírósága, az 1981. november 11-én kelt C-203/80-as számú *Casati* ügyben (lásd Határozatok Tára 198102595) kijelentette, hogy a büntetőjogi normák és a szankciórendszer szabályozása a nemzeti jogalkotó hatáskörét képezi.

³ Európai Unió Bírósága, 1989. szeptember 21-én kelt C-68/88-as számú *Európai Közösségek Bizottsága v. Görög Köztársaság* ügy (lásd Határozatok Tára 198902965)

⁴ 1992. február 7-én kelt Maastrichti Szerződés az Európai Unióról: Európai Közösségek Hivatalos Lapja C 191, 1992. július 29.

⁵ Fritz Zeder: *A büntetőjogi együttműködés jogi aktusai az Európai Unióban és azok államon belüli átültetése*. Magyar Jog, XI(1999). 682.

jogharmonizációt a kormányközi együttműködés révén látta megvalósíthatónak.⁶ A fentebb említett szerződés K.3. cikkének értelmében a K.1. cikkben felsorolt területeken a Tanács bármely tagállam vagy az Európai Unió Bizottsága (a továbbiakban: Bizottság) kezdeményezésére az adott területtől függően: a) együttes álláspontokat fogadhatott el, és a megfelelő forma és eljárás alkalmazásával bármely együttműködést előmozdíthatta, amely hozzájárult az unió célkitűzéseinek megvalósításához; b) együttes fellépést fogadhatott el, amennyiben a tervezett fellépés terjedelmét vagy hatását tekintve az unió célkitűzései az együttes fellépéssel jobban megvalósíthatóak voltak, mint a tagállamok önálló fellépésével; c) egyezményeket dolgozhatott ki, amelyeket a tagállamoknak alkotmányos követelményeik megfelelő elfogadásra ajánlhatott. Következésképpen, a III. pillér keretén belül elfogadott egyezmények sikeres érvényesítése tagállami ratifikációt feltételezett, ami azonban jelentős mértékben hátráltatta ezek hatályba lépését.

Az *amszterdami szerződés*⁷ látványos módosításokat végzett a bel- és igazságügyi együttműködés, avagy az Európai Unió III. pillérének területén.⁸ Az említett szerződés az együttműködés kilenc területéből hetet beemelt az I. pillérbe. Ennek következtében a III. pillér majdnem kiürült, hiszen csak a rendőrségi és a büntetőjog területén történő igazságszolgáltatási együttműködés maradt benne.⁹ Az amszterdami szerződés hatályba lépésétől számított öt év után az I. pillérbe beemelt hét területen belül is a közösségi modell érvényesült, ennek értelmében a Bizottság kezdeményezett, a Tanács az Európai Parlamenttel (a továbbiakban: Parlament) együttműködve döntött, a Tanács és a Bizottság végrehajtott, és a Bíróság biztosította a jog uralmát. Az átmeneti időszak leteltéig azonban ezen a területeken is a kormányközi modell érvényesült, amelynek értelmében a Bizottságnak nem volt kezdeményezési monopóliuma, a Tanács egyhangúlag döntött, és csak esetenként hallgatta meg a Parlament véleményét, míg a Bíróság szerepe igen korlátolt volt. Az amszterdami szerződés megváltoztatta a III. pillér megnevezését is: a „Bel- és igazságügyi együttműködés” címet a „Büntetőügyekben való rendőrségi és igazságügyi együttműködés” cím váltotta fel. Az amszterdami szerződés érdemi módosításokról szóló 1. cikkének 11. pontja lényegesen megváltoztatta a maastrichti szerződés K.3. cikkében foglalt rendelkezéseket, következésképpen, az Európai Unióról szóló szerződés konszolidált változatának¹⁰ 31. cikke előírja, hogy a *büntetőügyekben folytatott igazságügyi együttműködésre vonatkozó közös fellépés magában foglalja*: a) a tagállamok hatáskörrel rendelkező minisztériumai és igazságügyi vagy annak megfelelő hatóságai közötti együttműködés megkönnyítését és meggyorsítását az eljárások és a határozatok végrehajtása terén; b) a kiadatás megkönnyítését a tagállamok között; c) a tagállamokban alkalmazandó szabályok olyan mértékű összeegyeztethetőségének biztosítását, amely az ilyen együttműködés javításához szükséges; d) a tagállamok közötti joghatósági összeütközések megelőzését; e) *olyan*

⁶ Hans-Hainer Kühne: *Tanúvédelem Európában. = A tanúvédelem útja Európában*. Szerk. Róth Erika. Kiad. Biber, Miskolc 2002. 14.

⁷ 1997. október 2-án kelt amszterdami szerződés az Európai Unióról szóló szerződés, az Európai Közösségeket létrehozó szerződések és egyes kapcsolódó okmányok módosításáról.

⁸ Részletekért lásd Kecskés László: *EU-jog és jogharmonizáció*. Bővített, harmadik kiadás. HVG-ORAC. Bp. 2009. 114–116; Fábán Gyula: *Drept instituțional comunitar. Ed. a III-a revizută și adăugită cu referiri la Tratatul de la Lisabona*. Ed. Sfera Juridică. Cluj-Napoca 2008. 108.

⁹ Zeder Fritz, *i.m.* 682.

¹⁰ Szerződés az Európai Unióról, konszolidált változat: Európai Közösségek Hivatalos Lapja C 325, 2002. december 24.

intézkedések fokozatos elfogadását, amelyek a szervezett bűnözés, a terrorizmus, valamint a tiltott kábítószer-kereskedelem területén szabályozási minimumokat határoznak meg a bűncselekmények tényállási elemeire és a büntetési tételekre vonatkozóan. Az amszterdami szerződés módosította és pontosította a III. pillér területén meghozható döntési típusokat, kiszélesítette a Parlament jogkörét, továbbá megnyitotta a Bíróság „beleszólási lehetőségét”. A szerződés érdemi módosításokról szóló 1. cikkének 11. pontja megváltoztatta a maastrichti szerződés K.6. cikkének rendelkezéseit, következésképpen az Európai Unióról szóló szerződés konszolidált változatának 34. cikke előírja, hogy a Tanács bármely tagállam vagy a Bizottság kezdeményezésére egyhangúlag eljárva: *közös álláspontokat* fogadhat el, amelyekben meghatározza, hogy az Unió hogyan viszonyul egyes kérdésekhez; *kerethatározatokat* fogadhat el a tagállamok törvényi, rendeleti és közigazgatási rendelkezéseinek közelítése céljából (a kerethatározatok az elérendő célokat illetően kötelezőek a tagállamok számára, azonban a forma és az eszközök megválasztását a nemzeti hatóságokra hagyják; a kerethatározatoknak nincs közvetlen hatályuk); *határozatokat* fogadhat el - a tagállamok törvényi, rendeleti és közigazgatási rendelkezéseinek közelítését kivéve - bármely egyéb olyan célból, amely e cím célkitűzéseivel összhangban áll; ezek a határozatok kötelezőek és nem rendelkeznek közvetlen hatállyal; d) *egyezményeket* dolgozhat ki, amelyeket a tagállamoknak alkotmányos követelményeiknek megfelelő elfogadásra ajánl. A tagállamok a Tanács által meghatározott határidőn belül megindítják az alkalmazandó eljárásokat. Az amszterdami szerződés hatályba lépésétől kezdődően a Tanács, a közös álláspontok kivételével minden aktus meghozatala előtt köteles volt konzultálni a parlamenttel. Ugyanakkor a Bíróság az Európai Unióról szóló szerződés konszolidált változatának 35. cikke értelmében négy eljárástípus esetében hatáskört kapott: dönthetett a tagállam és a Bizottság között, egy konkrét egyezmény értelmezése, illetve alkalmazása során támadt vitában; dönthetett egymás közötti ilyen vitáiban; dönthetett az olyan ügyekben, amelyek esetében egy tagállam vagy a Bizottság megkérdőjelezte a kerethatározat vagy a határozat jogszerűségét; bizonyos kérdéskörökben előzetes döntéshozatali eljárást folytathatott le, ha az adott tagállam elismerte a Bíróság joghatóságát. Sajnálatos módon az említett szerződés 35. cikke nem ruházta fel a Bíróságot azzal, hogy amennyiben egy adott tagállam nem ülteti át nemzeti jogrendjébe a kerethatározat rendelkezéseit, a Bizottság megkeresésére megállapíthassa a szerződés aláírása alkalmával felvállalt kötelezettségek megszegését. Ilyen jellegű rendelkezések hiányában a kerethatározatok kötelező ereje csak elméleti síkon érvényesül, és emiatt jelentős mértékben megnehezül a jogharmonizációs folyamat.

Az Európai Unióról szóló szerződés konszolidált változatának 34. cikkében szabályozott döntési típusokkal kapcsolatosan a következő észrevételek tehetőek:¹¹ a) a közös álláspontok csak egyszerű kinyilatkoztatásoknak minősíthetőek, amelyek értelmében a tagállamok kötelesek erőfeszítéseket tenni a közös cél elérésének érdekében, tehát ezen döntési típusok nem rendelkeznek kötelező jogi erővel, amit az is alátámaszt, hogy az Európai Unióról szóló szerződés 35. cikkének értelmében a közös álláspontok érvényességének vizsgálata, illetve értelmezése nem tartozik a Bíróság hatáskörébe; b) a kerethatározatok közvetett büntetőjogi jogforrásnak minősíthetőek, mivel elfogadásuk célja nem más, mint a tagállamok törvényi rendelkezéseinek közelítése a bűncselekmények tényállási elemeire és a büntetési tételekre vonatkozó szabályozási minimumok meghatározása révén; c) a határozatok nem tekinthetőek büntetőjogi

¹¹ Florin Streteanu: *i.m.* 121–122.

jogforrásnak, mivel a tagállamok törvényi rendelkezéseinek közelítése csak a kerethatározatok tárgyát képezheti, a határozatok elfogadása más célkitűzések elérését szolgálja; d) az egyezmények, amennyiben ezeket a tagállamok ratifikálják, bármilyen más nemzetközi egyezmény közvetett büntetőjogi jogforrásának minősíthetők.

A fentiek fényében egyértelműen megállapíthatjuk, hogy az Európai Unióról szóló szerződés III. pillérén belül elfogadható döntési típusok közül csak a kerethatározatok és az egyezmények minősíthetők közvetett büntetőjogi jogforrásnak.

A büntetőjogi jogharmonizáció megvalósulása a lisszaboni szerződés hatályba lépése után

A lisszaboni szerződés¹² módosításainak értelmében az Unió az Európai Unióról szóló szerződésen és az Európai Unió működéséről szóló szerződésen alapszik. Ez a két szerződés azonos jogi erővel rendelkezik. Az Európai Közösségek helyét átveszi az Európai Unió, amely ezentúl jogi személyiséggel rendelkezik. Az Európai Gazdasági Közösségeket létrehozó szerződés az Európai Unió működéséről szóló szerződés nevet kapja.¹³

A lisszaboni szerződés 1. cikkének 51. pontja értelmében az Európai Unióról szóló szerződés konszolidált változatának VI. címében szabályozott büntetőügyekben folytatott igazságügyi és rendőrségi együttműködésre vonatkozó 29–39. cikkeken foglalt rendelkezések helyébe az Európai Unió működéséről szóló szerződés¹⁴ III. részének V. címében foglalt 1., 4. és 5. fejezetek rendelkezései lépnek. Következésképpen a lisszaboni szerződés az Európai Unióról szóló szerződés konszolidált változatának VI. címében foglalt „Büntetőügyekben való rendőrségi és igazságügyi együttműködés” területét kiragadja a maastrichti III. pillérből, és áthelyezi a lisszaboni szerződés által létrehozott és az Európai Gazdasági Közösségeket létrehozó szerződést helyettesítő, az Európai Unió működéséről szóló szerződés III. részébe, ahol két külön fejezet keretén belül tárgyalja az együttműködés fentebb említett formáit: „Igazságügyi együttműködés büntetőügyekben”, illetve „Rendőri együttműködés”.

Az elemzett szerződés 82. cikkének (1) bekezdése értelmében az Unióban a büntetőügyekben folytatott igazságügyi együttműködés a büntetőügyekben hozott bírósági ítéletek és határozatok kölcsönös elismerésének elvén alapul, és magában foglalja *a tagállamok törvényi, rendeleti és közigazgatási rendelkezéseinek közelítését a (2) bekezdésben és a 83. cikkben említett területeken*. A fennebb említett cikk (2) bekezdésének értelmében, amennyiben az a több államra kiterjedő vonatkozású büntetőügyekben a bírósági ítéletek és határozatok kölcsönös elismerésének, valamint a rendőrségi és igazságügyi együttműködésnek a megkönnyítése érdekében szükséges, *a Parlament és a Tanács rendes jogalkotási eljárás keretében elfogadott irányelvekben szabályozási minimumokat állapíthat meg*. E szabályoknak figyelembe kell venniük a tagállamok jogi hagyományai és jogrendszerei közötti különbségeket. E szabályozási

¹² A 2007. december 13-án kelt lisszaboni szerződés az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Közösséget létrehozó szerződés módosításáról: Európai Unió Hivatalos Lapja C 306, 2007. december 17.

¹³ Fábán Gyula: *i.m.* 126–128.

¹⁴ Az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes keretbe foglalt változata: Európai Unió Hivatalos Lapja C 83, 2010. március 30.

minimumok a következőkre vonatkoznak: a) a bizonyítékok tagállamok közötti kölesönös elfogadhatósága; b) személyek jogai a büntetőeljárásban; c) a bűncselekmények sértettjeinek jogai; d) a büntetőeljárás egyéb olyan külön vonatkozásai, amelyeket a Tanács határozatban előzetesen ilyenként határozott meg; az ilyen határozat elfogadásakor a Tanács a Parlament egyetértését követően, egyhangúlag határoz. Továbbá az említett szerződés 83. cikkének (1) bekezdése előírja, hogy a *Parlament és a Tanács rendes jogalkotási eljárás keretében elfogadott irányelvekben szabályozási minimumokat állapíthat meg a bűncselekményi tényállások és a büntetési tételek meghatározására vonatkozóan az olyan különösen súlyos bűncselekmények esetében, amelyek jellegüknél vagy hatásuknál fogva több államra kiterjedő vonatkozásúak, illetve amelyek esetében különösen szükséges, hogy az ellenük folytatott küzdelem közös alapokon nyugodjék*. Ezek a bűncselekményi területek a következők: *terrorizmus, emberkereskedelem és a nők és gyermekek szexuális kizsákmányolása, tiltott kábítószer-kereskedelem, tiltott fegyverkereskedelem, pénzmosás, korrupció, pénz és egyéb fizetőeszközök hamisítása, számítógépes bűnözés és szervezett bűnözés*. A bűnözés alakulásának függvényében a Tanács határozatban egyéb bűncselekményi területekről állapíthatja meg, hogy azok megfelelnek az e bekezdésben meghatározott feltételeknek. Erről a Tanács, a Parlament egyetértését követően, egyhangúlag határoz. Végezetül pedig a szóban forgó szerződés 83. cikkének (2) bekezdése értelmében, amennyiben valamely harmonizációs intézkedések hatálya alá tartozó területen az Unió politikájának eredményes végrehajtásához elengedhetetlen, a tagállamok büntetőügyekre vonatkozó törvényi, rendeleti és közigazgatási rendelkezéseinek közelítése, *irányelvekben szabályozási minimumokat lehet megállapítani e területeken a bűncselekményi tényállások és a büntetési tételek meghatározására vonatkozóan*.

A lisszaboni szerződés előtti és utáni korszak összehasonlítása a büntetőjogi jogharmonizáció tekintetében

Az Európai Unió működéséről szóló szerződés fentebb bemutatott rendelkezéseit vizsgálva egyértelműen kijelenthetjük, hogy a lisszaboni szerződés pozitív változásokat hozott a büntetőjogi jogharmonizáció megvalósításának területén.

Elsősorban meg szeretném jegyezni, hogy jelentősen megnövekedett azon bűncselekmények kategóriája, amelyek a jogharmonizáció tárgyát képezhetik. Ennek értelmében, míg az Európai Unióról szóló szerződés konszolidált változatának 31. cikk (1) bek. e) pontja csak a szervezett bűnözés, a terrorizmus, valamint a tiltott kábítószer-kereskedelem területén tette lehetővé szabályozási minimumok meghatározását a bűncselekmények tényállási elemeire és a büntetési tételekre vonatkozóan, addig az Európai Unió működéséről szóló szerződés 83. cikkének értelmében a jogharmonizáció olyan különösen súlyos, több államra kiterjedő bűncselekmények esetében valósulhat meg, amelyek megkövetelik, hogy az ellenük folytatott küzdelem közös alapokon nyugodjék. Az említett rendelkezés egy kimerítő, taxatív felsorolást fogalmaz meg ezen bűncselekményi területekről, amely értelmében a tagállamok törvényi rendelkezéseinek közelítése a terrorizmus, emberkereskedelem és a nők és gyermekek szexuális kizsákmányolása, tiltott kábítószer-kereskedelem, tiltott fegyverkereskedelem, pénzmosás, korrupció, pénz és egyéb fizetőeszközök hamisítása, számítógépes bűnözés és szervezett

bűnözés területeit tekinti. Ugyanakkor megfigyelhetjük, hogy a 83. cikk (1) bekezdése egy biztonsági rendelkezést is tartalmaz, amely lehetővé teszi a Tanács számára, hogy a bűnözés alakulásának függvényében egyéb bűncselekményi területeken is lehetővé tegye a tagállamok törvényi rendelkezéseinek közelítését, azonban ehhez a Parlament egyetértése és a Tanács egyhangú döntése szükséges. Végül megfigyelhetjük, hogy a 83. cikk (2) bekezdésének értelmében a büntetőjogi tételek és szankciók közelítése olyan területeken is megvalósulhat, amelyek kifejezett módon nem szerepelnek a 83. cikk (1) bekezdésében felsorolt területek között, amennyiben valamely harmonizációs intézkedések hatálya alá tartozó területen az unió politikájának eredményes végrehajtásához a büntetőjogi jogharmonizáció megvalósítása elengedhetetlen.¹⁵

Másodsorban fontos megemlíteni, hogy az Európai Unió működéséről szóló szerződés 82. cikkének (2) bek., illetve 83. cikkének (1) bek. értelmében a büntetőjogi jogharmonizáció a lisszaboni szerződés hatályba lépése után a Parlament és a Tanács rendes jogalkotási eljárása keretében elfogadott *irányelvek* révén valósul meg. Tehát, a tagállamok törvényeinek közelítése a büntetőjog terén többé már nem kerethatározatok útján történik. Az Európai Unió működéséről szóló szerződés 294. cikke szabályozza a rendes jogalkotási eljárást, amely az irányelvek elfogadása során is alkalmazandó.¹⁶ Az említett rendelkezésekkel kapcsolatosan a jogi szakirodalomban megállapították, hogy a lisszaboni szerződés jelentős mértékben megerősítette

¹⁵ Az Európai Unió működéséről szóló szerződés elfogadását megelőzően a Bíróság a 2005. szeptember 13-án kelt C-176/03 *Bizottság v. Tanács* ügyben kijelentette, hogy az I. pillér keretén belül elfogadott döntési típusok előírhatják nemzeti büntetőjogi eszközök szabályozásának szükségességét az Európai Közösségeket létrehozó szerződésben foglalt kötelezettségek tiszteletben tartásának érdekében. A Bíróság álláspontja szerint, amennyiben elengedhetetlen, hogy a tagállamok büntetőjogi eszközökkel lépjenek fel a környezetvédelemre vonatkozó közösségi rendelkezések garantálásának érdekében, úgy a közösségi jogalkotó ilyen irányú kötelezettségeket is kiszabhat a tagállamok számára, annak ellenére, hogy a büntető anyagi és eljárásjogi szabályozás nem tartozik a Közösségek hatáskörébe. Lásd Florin Streteanu: *i.m.* 132.

¹⁶ (1) Ha a Szerződések valamely jogi aktus elfogadásával kapcsolatban rendes jogalkotási eljárásra hivatkoznak, a következő eljárást kell alkalmazni. (2) A Bizottság javaslatot terjeszt az Európai Parlament és a Tanács elé.

Első olvasat

(3) Az Európai Parlament első olvasatban elfogadja álláspontját és azt továbbítja a Tanácsnak. (4) Ha a Tanács az Európai Parlament álláspontjával egyetért, a javasolt aktust az Európai Parlament álláspontjának megfelelő szövegezéssel elfogadottnak kell tekinteni. (5) Ha a Tanács nem ért egyet az Európai Parlament álláspontjával, a Tanács első olvasatban elfogadja saját álláspontját, és azt közli az Európai Parlamenttel. (6) A Tanács teljeskörűen tájékoztatja az Európai Parlamentet az első olvasatban elfogadott álláspont elfogadásához vezető okokról. A Bizottság teljeskörűen tájékoztatja az Európai Parlamentet a saját álláspontjáról.

Második olvasat

(7) Ha az e közléstől számított három hónapon belül az Európai Parlament: a) egyetért a Tanács első olvasatban elfogadott álláspontjával, vagy nem foglal állást, a szóban forgó jogi aktust a Tanács álláspontjának megfelelő szövegezéssel elfogadottnak kell tekinteni; b) tagjainak többségével elutasítja a Tanács első olvasatban elfogadott álláspontját, a javasolt jogi aktust el nem fogadottnak kell tekinteni; c) tagjainak többségével módosításokat javasol a Tanács első olvasatban elfogadott álláspontjához, az így módosított szöveget továbbítja a Tanácsnak és a Bizottságnak; a Bizottság véleményt nyilvánít ezekről a módosításokról. (8) Ha az Európai Parlament módosításainak kézhezvételétől számított három hónapon belül a Tanács minősített többséggel: a) valamennyi módosítással egyetért, a javasolt jogi aktust elfogadottnak kell tekinteni; b) nem fogadja el valamennyi módosítást, a Tanács elnöke az Európai Parlament elnökével egyetértésben hat héten belül összehívja az egyeztetőbizottságot. (9) A Tanács egyhangúlag dönt azokról a módosításokról, amelyekről a Bizottság elutasító véleményt adott.

Egyeztetés

(10) A Tanács tagjaiból vagy azok képviselőiből és az Európai Parlament azonos számú képviselőiből álló egyeztetőbizottság feladata, hogy a Tanács tagjainak vagy azok képviselőinek minősített többségével és az Európai Parlament képviselőinek többségével az Európai Parlament és a Tanács második olvasatban elfogadott álláspontjai alapján az összehívásától számított hat héten belül megállapodásra jusson egy közös szövegtervezetről.

a Parlament hatáskörét, mivel az Európai Közösségeket létrehozó szerződés egységes szerkezetbe foglalt változatának¹⁷ 251. cikkében szabályozott együtt döntési eljárás kiterjesztése révén lehetővé tette, hogy az uniós jogszabályok túlnyomó többségének megalkotása során a Parlament ugyanolyan súllyal vegyen részt a jogalkotási folyamatban, mint a tagállamokat képviselő Tanács.¹⁸ Ezen hatáskör megerősödése egyértelműen az Európai jogalkotás demokratikusabbá és átláthatóbbá válását vonja maga után. Ezzel ellentétben, az Európai Unióról szóló szerződés konszolidált változatának 34. és 39. cikke értelmében a Tanács, miután konzultált a Parlamenttel, egyhangúlag eljárva kerethatározatokat fogadhatott el a tagállamok vagy a Bizottság kezdeményezésére. Következésképpen jól érzékelhetőek az irányelvek útján megvalósuló büntetőjogi jogközelítés előnyei: a) míg a kerethatározatok elfogadásáról egyedül a Tanács döntött, ugyanis a Parlamentnek kizárólag véleménynyilvánító szerepkör jutott, addig az irányelvek elfogadásáról a Tanács és a Parlament együtt döntési eljárás keretén belül határoz; b) míg a kerethatározatokat a Tanácsnak egyhangúlag eljárva kellett elfogadnia, addig az irányelvek elfogadása során az együttdöntés és nem az egyhangú döntés elvének kell érvényesülnie.

Harmadsorban meg kell említeni, hogy az Európai Unió működéséről szóló szerződés 260. cikke (az Európai Közösségeket létrehozó szerződés korábbi 228. cikke) értelmében, amennyiben a Bíróság megállapította, hogy egy adott tagállam nem teljesítette a szerződésekből fakadó valamely kötelezettségét, az illető tagállamnak meg kell tennie a Bíróság ítéletében foglaltak teljesítéséhez szükséges intézkedéseket. Ha a Bizottság megítélése szerint az érintett tagállam nem tette meg ezen intézkedéseket, a Bizottság – miután a tagállamnak lehetőséget biztosított észrevételei megtételére – a Bírósághoz fordulhat. A Bizottság meghatározza az érintett tagállam által fizetendő átalányösszeg vagy kényszerítő bírság összegét, amelyet az adott körülmények között megfelelőnek ítél. Amennyiben a Bíróság megállapítja, hogy az érintett tagállam nem tett eleget az ítéletben foglaltaknak, a tagállamot átalányösszeg vagy kényszerítő bírság fizetésére kötelezheti. Jól láthatjuk, hogy az említett rendelkezések garantálják a jogharmonizáció tényleges megvalósulását azáltal, hogy lehetővé teszik a büntetőjogi jogközelítés tényleges kikényszerítését, ugyanis a Bíróságot felhatalmazzák arra, hogy átalányösszeg vagy kényszerítő bírság fizetésére kötelezze az irányelveket belső jogrendjükbe át nem ültető tagállamokat. Az Európai Unióról szóló szerződés „Büntetőügyekben folytatott rendőrségi és igazságügyi együttműködésre” vonatkozó VI. címe nem tartalmaz hasonló jellegű rendelkezéseket. A szerződés konszolidált változatának 39. cikke csak annyit ír elő, hogy a Bizottság köteles rendszeresen informálni a

(11) A Bizottság részt vesz az egyzetetöbízottság munkájában, és megtesz minden szükséges kezdeményezést az Európai Parlament és a Tanács álláspontjának közelítése érdekében.

(12) Ha az egyzetetöbízottság az összehívásától számított hat héten belül nem hagy jóvá közös szövegtervezetet, a javasolt jogi aktust el nem fogadottnak kell tekinteni.

Harmadik olvasat

(13) Ha e határidőn belül az egyzetetöbízottság jóváhagy egy közös szövegtervezetet, e jóváhagyástól számítva hat hét áll rendelkezésre, hogy az Európai Parlament a leadott szavazatok többségével, a Tanács pedig minősített többséggel e tervezetnek megfelelően elfogadja a szóban forgó jogi aktust. Ha ez nem teljesül, a javasolt jogi aktust el nem fogadottnak kell tekinteni. (14) Az e cikkben említett háromhónapos, illetve hathetes határidő az Európai Parlament vagy a Tanács kezdeményezésére legfeljebb egy hónappal, illetve két héttel meghosszabbodik. Lásd az Európai Unióról szóló szerződés és az Európai Unió működéséről szóló szerződés egységes keretbe foglalt változata, Európai Unió Hivatalos Lapja C 83, 2010. március 30.

¹⁷ 1957. március 25-én kelt római szerződés az Európai Gazdasági Közösségek létrehozásáról, konszolidált változat: Európai Közösségek Hivatalos Lapja C 340, 1997. november 10.

¹⁸ Kecskés László: *i.m.* 413.

Parlamentet az említett cím hatálya alá tartozó területeken folytatott munkáról. A jogi szakirodalomban megjegyezték, hogy az Európai Közösségeket létrehozó szerződés 228. cikkében foglalt kényszerítő rendelkezésekhez hasonló jellegű rendelkezések hiányában a kerethatározatok belső jogrendbe történő átültetése igen komoly problémákat fog felvetni.¹⁹

Végezetül, de nem utolsósorban szükségesnek tartom kiemelni a kerethatározatok és az irányelvek jogi természete között fennálló igen fontos különbségeket. Amint azt már az előzőekben megfigyelhettük, az Európai Unióról szóló szerződés konszolidált változatának 34. cikke értelmében a kerethatározatok az elérendő célokat illetően kötelezőek a tagállamokra vonatkozóan, azonban a forma és az eszközök megválasztását a nemzeti hatóságokra bízák. Ezen megfogalmazás hasonló az Európai Közösségeket létrehozó szerződés konszolidált változatának 249. cikkében foglalt rendelkezésekkel, amelyek értelmében az irányelv az elérendő célokat illetően minden címzett tagállam számára kötelező, azonban a forma és az eszközök megválasztását a nemzeti hatóságokra bízta. Ebből kifolyólag, a jogi szakirodalomban egyes szerzők kifejezték véleményüket, miszerint a kerethatározatok jogi természete hasonló az irányelvekével²⁰. Ezen kijelentés azonban nem helytálló, ugyanis a kerethatározattal ellentétben az irányelv, bizonyos feltételek teljesülése mellett, direkt vagy közvetlen hatállyal bír. Az Európai Közösségeket létrehozó szerződés konszolidált változatának 249. cikke értelmében az irányelv nem közvetlen módon alkalmazandó, mivel ennek rendelkezéseit a tagállamoknak bizonyos határidőn belül át kell ültetniük belső jogrendjükbe. A *Grad v. Finanzamt Transtein*²¹ ügyben a Bíróság mégis elismerte: annak ellenére, hogy az Európai Gazdasági Közösségeket létrehozó szerződés 189. cikkében (az Európai Közösségeket létrehozó szerződés konszolidált változatának 249. cikkében) nem szerepel olyan rendelkezés, amely lehetővé tenné az irányelv közvetlen alkalmazhatóságát, bizonyos feltételek teljesülése mellett ezen döntési típusoknak direkt hatályuk lehet.²² A jogi szakirodalom²³ az irányelv közvetlen alkalmazhatóságának lehetőségét

¹⁹ Florin Streteanu: *i.m.* 125–126.

²⁰ Jean Pradel – Geert Corstens: *Droit pénal européen*. Ed. Dalloz, Paris 1999. 463. apud Florin Streteanu: *i.m.* 122.

²¹ Európai Unió Bírósága, 1970. október 6-án kelt C-9/70-es számú *Grad v. Finanzamt Transtein* ügy (lásd Határozatok Tára 1970 00825).

²² Rainer Weymüller az állampolgár és állam közötti jogviszonyokban felmerülő irányelv-nemzeti jog konfliktusokkal kapcsolatos eseteknek az alábbi típusait különböztette meg: a) ha az irányelv tartalmilag világos, kielégítően rendelkezik, és nem hagy mozgásteret a szabályozásra a tagállam számára, akkor az irányelv rendelkezéseinek van alkalmazási elsőbbsége abban az esetben, ha az adott tagállam az irányelv rendelkezéseit nem ültette át a nemzeti jogba, és az érintett hatályos nemzeti jogi előírás nem teszi lehetővé az irányelvvel összhangban levő nemzeti gyakorlatot; b) ha az irányelv tartalmilag világos, kielégítően rendelkezik, és nem hagy mozgásteret a hazai szabályozásnak, de a tagállam mégis intézkedett a belső jog megfelelő harmonizációjára, intézkedése azonban nem megfelelő, amennyiben a belső jog előírása rugalmasan értelmezhető, akkor a belső jog alkalmazási elsőbbsége érvényesül, de az értelmezésnek irányelvkonformnak kell lennie; c) amennyiben az irányelv világosan és kielégítő módon szabályoz ugyan, de hagy játéktérrel a tagállam jogalkotása számára, és a tagállam nem tesz eleget az irányelv rendelkezéseinek, de a vonatkozó nemzeti jogszabályok az irányelv engedte mozgástéren belül vannak, akkor egy esetleges jogvitában a nemzeti jog elsőbbsége érvényesül, kétség esetén azonban irányelvkonform interpretációval; d) ha az irányelv szövegezése nem világos, és emellett nem egyértelmű az sem, hogy az irányelvnek megfelelően módosított vagy alkotott nemzeti jog kellően megközelítette-e az irányelvben foglalt elérendő célokat, egyrészt a Bíróságnak előzetes döntését lehet kérni a helyes értelmezésről, másrészt pedig a nemzeti jog alkalmazása kerülhet előtérbe, utalással az irányelv értelmezésének kétségeire. Lásd Rainer Weymüller: *Der Anwendungsvorrang von EG-Richtlinien – Eine Diskussion ohne Ende?* Recht der Internationalen Wirtschaft VI (1991). 503–504. apud Kecskés László: *i.m.* 567–568.

²³ Fábán Gyula: *i.m.* 136.

a következő feltételeknek rendelik alá: a) az adott tagállam nem ültette át az irányelv rendelkezéseit belső jogrendjébe az erre kiszabott határidőn belül; b) az irányelv tartalma megfelelően világos és feltétel nélküli ahhoz, hogy a magánszemélyt jogokkal tudja felruházni; c) az irányelv rendelkezései kedvezőek az uniós állampolgár számára; d) az irányelv rendelkezéseire a magánszemély hivatkozik az állam szerveivel szemben. A Bíróság a *Pubblico Ministero v. Tullio Ratti*²⁴ ügyben kihangsúlyozta az irányelv átültetésére kiszabott határidő jelentőségét, mivel ennek leteltéig az irányelv rendelkezései nem ruházzák fel jogokkal, és nem szabnak ki kötelezettségeket a tagállamok állampolgárai számára, ugyanakkor, a tagállamok sem vonhatóak felelősségre az irányelv átültetésének elmulasztása miatt. A *Kolpinghuis Nijmegen BV*²⁵ ügyben egy kávézó tulajdonosát azzal vádolták, hogy olyan ásványvizet forgalmazott, amely a 777/1980-as számú irányelvben tiltott adalékanyagot tartalmazott. A Bíróság leszögezte, hogy egy adott irányelv rendelkezéseire hivatkozva nem állapítható meg a vádlott büntetőjogi felelőssége, amennyiben a tagállam nem ültette át a belső jogrendjébe az illető irányelv rendelkezéseit. Ítéletében a Bíróság az *Ursula Becker v. Finanzamt Münster-Innenstadt*²⁶ ügyben hozott döntésére hivatkozott, amelyben kijelentette, hogy egy adott tagállam, amely az erre kiszabott határidőn belül elmulasztotta átültetni belső jogrendjébe egy uniós irányelv előírásait, a határidő leteltével nem hivatkozhat saját mulasztására, és nem alkalmazhatja az illető irányelv rendelkezéseit az állam és magánszemély közötti jogviszonyokban. Következésképpen egy irányelvnek nem lehet fordított függőleges direkt hatálya, ami annyit jelent, hogy az irányelv direkt hatálya nem érvényesülhet az állam és a magánszemély közötti függőleges ereszkedő (az állam irányából a magánszemély felé tartó) jogviszonyokban.²⁷ Az irányelv vízszintes direkt hatályával kapcsolatosan a *Paola Faccini Dori v. Recreb Srl*.²⁸ ügyben a Bíróság kijelentette, hogy a magánszemélyek közötti polgári jogviszonyokban nem érvényesülhet az irányelv direkt hatálya, azaz egy uniós állampolgár, aki kárt szenvedett az irányelv átültetésének elmulasztása miatt, nem hivatkozhat az illető irányelv rendelkezéseire egy másik uniós állampolgár ellen folytatott polgári perben, azonban a *Francovich*²⁹ ügyben előírt feltételek teljesülése mellett joga van kártérítést kérni az államtól az irányelv átültetésének elmulasztása által okozott kár miatt.

Annak ellenére, hogy az előző néhány sorban bemutatott ítélkezési gyakorlat a magánszemélyek és az állam szervei közötti polgári ügyekre vonatkoznak, úgy gondolom, hogy egyaránt alkalmazhatóak a magánszemélyek és az állam szervei között felmerülő büntetőjogi ügyekkel kapcsolatos jogviták esetén is, szem előtt tartva azt a tényt, miszerint a liszaboni szerződés hatályba lépését követően a büntetőjogi jogharmonizáció is irányelvek révén valósul meg. Következésképpen egy uniós állampolgár nem hivatkozhat egy másik uniós állampolgár büntetőjogi felelősségének megalapozása vagy súlyosbítása céljából egy olyan irányelv rendelkezéseire, amelyet az adott tagállam

²⁴ Az Európai Unió Bírósága, 1979. április 5-én kelt C-148/78-as számú *Pubblico Ministero v. Tullio Ratti* ügy (lásd Határozatok Tára 1979 01629).

²⁵ Az Európai Unió Bírósága, 1987. október 8-án kelt C-80/86-as számú *Kolpinghuis Nijmegen BV* ügy apud Fábíán Gyula: *i.m.* 136.

²⁶ Az Európai Unió Bírósága, 1982. január 19-én kelt C-8/81-es számú *Ursula Becker v. Finanzamt Münster-Innenstadt* ügy (lásd Határozatok Tára 1982 00053).

²⁷ Fábíán Gyula: *i.m.* 137.

²⁸ Európai Unió Bírósága, 1994. július 14-én kelt C-91/92-es számú *Paola Faccini Dori v. Recreb Srl*. ügy, apud Fábíán Gyula: *i.m.* 138.

²⁹ Európai Unió Bírósága, 1991. november 19-én kelt C-6 és C-9/1991-es számú *Andrea Francovich és társai v. Olasz Köztársaság* ügy (lásd Határozatok Tára 1991 I-05357).

még nem ültetett át belső jogrendjébe, azonban polgári keresetet nyújthat be az állam ellen az irányelv átültetésének elmulasztása miatt okozott kár megtérítése céljából.

A fentebb említettek fényében jól érzékelhető, hogy a közvetlen alkalmazhatóság tekintetében jelentős különbség van az irányelv és a kerethatározat jogi természete között, mivel ha egy adott tagállam bizonyos kerethatározat rendelkezéseit az irányelv rendelkezéseivel ellentétben nem ülteti át belső jogrendjébe az erre kiszabott határidőn belül, a kerethatározat rendelkezéseinek nem lehet közvetlen hatálya, mivel az Európai Unióról szóló szerződés konszolidált változatának 34. cikke egyértelműen kizárja ezt a lehetőséget. Tehát láthatjuk, hogy az irányelvek révén megvalósuló büntetőjogi jogharmonizáció a direkt hatály tekintetében is előnyöket nyújt a kerethatározatok útján megvalósuló jogközelítéssel szemben.

Mindezek ellenére el kell ismerni, hogy a büntetőjogi jogharmonizáció területén nem igazán érvényesülhet az irányelvek direkt hatálya, ugyanis a közvetlen alkalmazhatóság egyik alapfeltétele, hogy a kiszabott határidőn belül a nemzeti jogrendbe át nem ültetett irányelv rendelkezései kedvezőek legyenek az uniós állampolgár számára. Ezzel ellentétben az Európai Unió működéséről szóló szerződés 83. cikkének (1) bekezdése értelmében az irányelvekben szabályozási minimumok határozhatóak meg a bűncselekmények tényállási elemeire és a büntetési tételekre vonatkozóan, következésképpen az államnak állna érdekében az irányelv direkt hatályára hivatkozni a magánszemély büntetőjogi felelősségének megalapozása vagy súlyosbítása céljából, azonban a Bíróság egyértelműen kizárta ezt a lehetőséget. Az államon kívül létezik azonban egy másik jogalany is, aki érdekelt lehet az irányelvek direkt hatályának alkalmazására hivatkozni. Az említett jogalany azon bűncselekmények sértettje, amelyekre vonatkozóan az állam köteles lett volna szabályozási minimumokat megalkotni, azonban ezt nem tette meg az erre a célra kiszabott határidőn belül. Az említett esetben látszólag úgy tűnhet, hogy a sértett az irányelv vízszintes direkt hatályát kívánja érvényesíteni, ugyanis egy magánszemély hivatkozik egy másik magánszeméllyel szemben az erre kiszabott határidőn belül át nem ültetett irányelv rendelkezéseire. Mindezek ellenére a bűncselekmény sértettjének ezen irányú igényének teljesítése az irányelv fordított függőleges direkt hatályának alkalmazását vonná maga után, ugyanis a büntetőjogi felelősségre vonás kizárólagos jogalanyai az elkövető és az állam. Más szavakkal az irányelv közvetlen hatályára hivatkozva a sértett valójában azt kéri, hogy az állam vonja büntetőjogi felelősségre az elkövetőt egy olyan irányelv alapján, amelynek rendelkezéseit az állam saját mulasztása miatt nem ültette át nemzeti jogrendjébe. Az irányelv direkt hatályának alkalmazását azonban a Bíróság határozott módon elutasította az *Ursula Becker v. Finanzamt Münster-Innenstadt* ügyben az állam és a magánszemély közötti függőleges ereszkedő jogviszonyok esetén.

Evolution of the Harmonization Process of EU Member States' Penal Legislation Systems.

In the present paper the author undertakes a detailed analysis of the evolution of the legislation destined to help in the harmonization of the various EU member states penal systems. With this in mind the author starts off with the common basis for the harmonization process, namely the Treaty of Maastricht, and continues to present in chronological order the different modifications brought to the system by the Treaties of Amsterdam and Lisbon.

In this order of thought the Treaty of Maastricht regulated only on a theoretic level the possibility of a common *aquis communautaire*, while the Treaty of Amsterdam already empowered the Council of the European Union to adopt mandatory framework decisions in order to establish a common incrimination of the gravest of crimes.

The Treaty of Lisbon completely restructured the legal norms pertaining to the penal law, enabling the Council of the European Union and the European Parliament to adopt directives with which to obligate the member states to adopt legal instruments which in turn would safeguard certain social values pertaining to the interests of the EU.

Further on the author undertakes a comparison with the help of which analyses the judicial advantages and drawbacks of the harmonization process materialized through the adoption of the framework decisions and the directives respectively. The author concludes that the *aquis communautaire* adopted through the directives is more binding for the member states than the one put in place by the adoption of the framework decisions.

Székely János

A perorvoslatok rendszerének átalakulásában észlelhető közös tendenciák egy európai államok polgári eljárásjogában

Bevezetés

Ha a 19. század vége a perjogi kodifikáció kora volt, akkor a 21. század elejét méltán nevezhetjük a perjog „reformkorának”. Röviden és csak példálózó jelleggel áttekintve: Anglia,¹ Svájc,² Olaszország, Románia vagy éppen Oroszország³ perjoga az utóbbi két évtizedben markáns átalakulást ért meg. Valamivel korábban (1981-ben, átalakítva 2007-ben) Franciaország⁴ polgári perrendtartása is megújult.

Mondhatni e reformhullámhoz csatlakozott Románia 2013. február 25-én az „új” Polgári eljárásjogi törvénykönyv (134/2010. sz. törvény) hatályba lépésével. Közvetlen szomszédunk, Magyarország csak 2013 tavaszán indult el a polgári eljárásjog újra-kodifikációja ösvényén.⁵

A reformhullám okát keresve talán nem elhamarkodott következtetés, hogy ez részben az igazsághoz jutást akadályozó – súlyosbodó – gazdasági nehézségekben keresendő, melyek következtében az igazságszolgáltatás adminisztrálásával járó állami feladatok egyre nehezebben viselhetőek el, jogalkotási kényszerhelyzetet teremtve.

A pergazdaságossági megfontolások miatt a reformok eredője a perorvoslati rendszerek átalakításakor ezek egyszerűsítése irányába mutatott. E hatást példázva a polgári eljárásjog neves alakja, Marcel Storme például vehemensen a perorvoslatok visszaszorítása mellett érvelt, sarkosan „csapásnak” nevezve az elsőfokú fellebbezés lehetőségét is a polgári perekben. Az Emberi Jogok Európai Bírósága gyakorlatában a perorvoslatokhoz való jogot nem szentesíti – a polgári eljárást illetően – általános elvként.⁶

Székely János (1984) – ügyvéd, doktorandus, társult oktató, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Jog Szak, Kolozsvár, szekely_janos@yahoo.com

¹ Neil H. Andrews: *New English Civil Procedure Rules (1998)*. = *European Traditions in Civil Procedure*. Szerk. Cornelis Hendrik van Rhee. Antwerpen–Oxford 2005. 169.

² Thomas Sutter-Somm: *Die neue Schweizerische Zivilprozessordnung (ZPO)*. *Ritsumeikan Law Review* 2012. 29. szám. 81.

³ Dmitry Y. Maleshin: *Some Cultural Characteristics of the New Russian Code of Civil Procedure of 2002*. *Zeitschrift für Zivilprozess International – Jahrbuch des Internationalens Zivilprozessrechts X(2005)*. 385–386.

⁴ Lois Cadiet: *Introduction to French Civil Justice System and Civil Procedural Law*. *Ritsumeikan Law Review* 2011. 28. szám. 342.

⁵ <http://www.kormany.hu/hu/kozigazgatasi-es-igazsagugyi-miniszterium/hirek/a-polgari-perrendtartasrol-szolo-szabalyozas-megujitasarol-dontott-a-kormany> (utolsó letöltés 2014.01.18.)

⁶ Marcel Storme: *Best Science, Worst Practice? Civil Procedure in Cross-Cultural Dialogue*: *Eurasia Context, Legal Studies Research Paper Series* (2013). 2013. 119. szám. 25.

Ilyen körülmények között nem érdektelen a jogösszehasonlítás, kitekintéssel újonnan átalakult vagy átalakulófélben levő perorvoslati rendszerek felé és a reflektálás arról, hogy meddig lehet és szabad a perbeli garanciákat visszaszorítani, hol az egyensúly a tisztességes eljárás alkotóelemei és a polgári igazságszolgáltatást jobb esetben *jogszolgáltatássá*, rosszabb esetben önkényre degradáló pergazdaságossági megfontolások között.

A továbbiakban e komparatistikai kitekintést és reflektálást szeretném megvalósítani, Svájc új polgári eljárásjogi rendszerét mint a német perjogi hagyomány modern példáját, a hosszú ideje a román jogrendszerben is tapasztalható perelhúzódsági problémákkal küszködő Olaszország dél-európai eljárásjogának reformjait és Románia új eklektikus jellegű polgári eljárásjogi törvénykönyvét mintául és az összehasonlítás alapjául véve.

Az európai polgári perjog „reformkora”

Svájc

Az új egységes svájci polgári eljárásjogi törvénykönyv (továbbiakban CPC), melynek megalkotását – a kritikák ellenére – összehasonlító-jogi előmunkálatok is megelőzték⁷ az ország történetében először egyesítette a 26 kanton perrendtartási szabályait, és a korábbi hagyományokra építve koherens rendszert szolgáltatott a 2011. január 1. után induló polgári perek lefolytatásához.⁸

A bíróságok szervezetének felépítése Svájcban, ahogyan az állam a CEPEJ adatlapjából kitér, négyzetes: első fokon különböző helyi bíróságok ítéleznek (ideértve a kisebb-nagyobb értékű perekben eljáró vagy pertípus szerint specializált bíróságokat is kereskedelmi, munkaügyi és más területeken), melyek határozatait minden kanton felsőbírósága (ítélőtáblai szint) bírálhatja felül. Ezek felett a Szövetségi Legfelsőbb Bíróság helyezkedik el a hierarchia csúcán.

A legfontosabb perorvoslat e rendszerben az elsőfokú bíróság határozataival szemben gyakorolható fellebbezés melyben a hierarchiában felette álló bíróság hoz határozatot. A újrakodifikáció előtti helyzethez képest,¹⁰ az egységes polgári perrendtartás¹¹ megosztotta a fellebbezést, és két különálló perorvoslatot hozott létre a másodfokú eljárás megvalósítására.

A fellebbezés

Az elsőfokú határozatokkal (ítéletek, végzések és ideiglenes intézkedések) szemben *fellebbezésnek* van helye, mondja ki a CPC – 308. cikk. (1) bek. Ezalól a 10000 CHF értéket nem

⁷ Harsági Viktória: *Vereinlichungsmethode des Schweizerischen Zivilprozessrechts*. Iustum Aequum Salutare IX(2013). 3. szám. 18.

⁸ Vischer Ltd. (vállalati szerző): *Explaining The New Swiss Civil Procedure Code (CPC)*. https://www.vischer.com/uploads/attachment/file/394/CPC_EN.pdf (utolsó letöltés 2014.01.19.). 5.

⁹ The European Commission for the Efficiency of Justice: *Country profile: Switzerland*. http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/cepej/profiles/CourtSystemSuisse_en.pdf (utolsó letöltés 2014.01.19.).

¹⁰ Nicolas Herzog – Georg Naegeli: *Appellate remedies in civil litigation in Switzerland – an overview*. Litigation Committee Newsletter – IBA Legal Practice Division 2007. http://www.homburger.ch/fileadmin/publications/Appellate_remedies_in_civil_litigation_01.pdf (utolsó letöltés 2014.01.19.). 30.

¹¹ <http://www.admin.ch/ch/e/rs/2/272.en.pdf> (utolsó letöltés 2014.01.18.). 73–79.

megaladó *pénzösszegek megfizetése* iránt indított perek jelentenek kivételt, melyek esetében csupán kifogással lehet élni az elsőfokú határozattal szemben [CPC – 308. cikk, (2) bek.].

A bíróságoknak a svájci polgári perrend lehetőséget biztosít, hogy egyes ítéleteiket írásban csak a felek kérésére indokolják. Amennyiben a fellebbezni szándékozó fél ilyen esetekben az ítélet tudomásul vételétől számított (10 napos) határidőn belül nem kéri az indoklást, fellebbezést nem nyújthat be. Máskülönb a fellebbezési határidőt a svájci kódex 30 napban határozza meg.¹²

A *fellebbezés* teljesen devolutív, és főszabály szerint a végrehajtást felfüggesztő hatályú perorvoslat, míg *kifogással* jogi tévedés vagy a tényállás láthatóan téves megállapítása esetén lehet élni. Mindemellett a fellebbezés sem gyakorolható bírósági határozatok ellen minden esetben: például a végrehajtás felfüggesztésének visszavonása esetén, a csőd eljárásban, perek egyesítése esetén és különösen érdekes módon abban az esetben, ha a határozat a peres követelés csőd eljárásban felhozott követelés elévülését állapította meg [CPC – 309. cikk b) pont], fellebbezésnek nincs helye. Sürgősséggel zajló perek kivételével a másik fél csatlakozó fellebbezéssel élhet.¹³

A fellebbviteli bíróság az ügyet tárgyalással vagy kizárólag az ügyirat alapján is eldöntheti, szükség esetén elrendelve, hogy a felek írásban másodjára is fejtsék ki előtte álláspontjukat, illetve amennyiben szükségesnek látja, bizonyítást is felvéve (CPC – 316. cikk.). A fellebbezés során a *beneficio novorum* szigorúan korlátozott: az első fokon elő nem terjesztett tényeket és bizonyításfelvételt a fellebbviteli bíróság előtt kizárólag abban az esetben lehetséges felhozni, illetve kezdeményezni, ha ezeket 1) késelem nélkül a bíróság tudomására hozzák és 2) a fél ésszerű erőfeszítései ellenére az elsőfokú eljárásban nem lehetett volna felhozni vagy indítványozni. Tekintettel a szigorú rendszerre természetes, hogy keresetváltoztatás a fellebbezés során ennek az elsőfokú eljárásban előírt feltételei¹⁴ teljesülése mellett is kizárólag abban az esetben lehetséges, ha új tény vagy új bizonyíték eredménye (CPC – 317. cikk).

A fellebbezés megoldásakor a fellebbviteli bíróság kasszációs és revíziós eszközökkel egyaránt rendelkezik. Amennyiben a fellebbezést jóváhagyó határozat születik, a fellebbviteli bíróság az ügyben új döntést hozhat (reformatórius eljárás), vagy amennyiben a tényállás egyes lényeges elemeinek megállapítását tartja szükségesnek, illetve amennyiben úgy találja, hogy a kereset egy lényeges eleme nem került megvizsgálásra, az ügyet az elsőfokú bíróság elé az eljárás megismétlésére visszautalhatja [kasszáció – CPC 318. cikk (1) bek.].

A kifogás

A kifogás néven újításként bevezetett perintézményt a CPC 319. cikkelye tartalmazza mint az elsőfokú határozatok ellen gyakorolható rendes perorvoslatot bizonyos taxatív felsorolt esetekben. Ezek 1) az elsőfokú bíróság fellebbezéssel meg nem támadható ideiglenes vagy végleges hatályú határozatai 2) más – törvényben előírt – határozatai, amennyiben nehezen visszafordítható következményeket idéznének elő; és végezetül 3) bármely a perben eljáró bíróság indokolatlan késedelmének esete az ügy megoldásában, ami a per bármely szakaszában felhozható annak megoldása előtt. Minden esetben a kifogás alapjául a jog téves alkalmazása

¹² Vischer Ltd.: *i. m.* 15.

¹³ Uo. 15.

¹⁴ A keresetváltoztatás feltételei a svájci jogban a következők: 1° a korábbi és az új kereset között tényállásbeli összefüggés áll fenn, vagy 2° az ellenfél a keresetmódosításhoz beleegyezését adja.

vagy a tények *szembetűnően* téves megállapítása szolgálhat – vagyis a tényállás teljes felülvizsgálata kizárt. A kifogás egymagában nem függeszti fel a megtámadott határozat végrehajtását (CPC – 325. cikk). Az ellenfél nem élhet csatlakozó kifogással sem.

A kifogás elbírálására szintén az elsőfokú bíróság közvetlen fellebbviteli bírósága rendelkezik hatáskörrel. Az eljárás egyik érdekessége, hogy a nyilvánvalóan elfogadhatatlan vagy megalapozatlan kifogások közlése az ellenfél számára nem kötelező (CPC – 322. cikk). A törvény különös rendelkezései kivételével a kifogási eljárásban új tényállásra vonatkozó nyilatkozatok nem tehetők, és új bizonyítékokra való hivatkozás nem történhet (CPC – 326. cikk.), vagyis nincs *beneficio novorum*.

A tárgyalás a kifogás esetén is a fellebbezési eljárásban látotthoz hasonlóan zajlik, azzal a különbséggel, hogy kifogás esetén a fellebbviteli bíróság kikérheti az elsőfokú bíróság véleményét is az ügygel kapcsolatban, valamint hogy az ügyiratban megemlített nyilatkozatok és a már felvett bizonyítékok alapján határoz.

A fellebbviteli bíróság revíziós jogát gyakorolva, amennyiben a tényállással kapcsolatban kellő mennyiségű információ áll rendelkezésére, az ügyben új ítéletet hozhat, vagy az ügyet az elsőfokú bíróságra utalhatja vissza annak ítélete hatályon kívül helyezését követően, újbóli eljárás lefolytatására (kasszáció – CPC 327. cikk).

A kifogás egy különleges típusa abban az esetben fogalmazható meg, ha az elsőfokú bíróság saját tevékenységével vagy a felek magatartásának tolerálásával hozzájárul a per elhúzódsához [CPC – 327. cikk (4) bek.]. E kifogást minden esetben a fellebbviteli bíróság tárgyalja (ellentétben az azonos kifogás esetén szabályozott romániai rendszerrel, mely alább kerül leírásra), és elrendelheti, hogy az elsőfokú bíróság az elhúzódság miatt elmaradt perbeli cselekményeket valósítsa meg.

A nem fellebbviteli perorvoslatok

A felülvizsgálat¹⁵ mint perorvoslat a svájci polgári eljárásban elsősorban a perújítás jellegzetes eseteiben gyakorolható az ügyet utolsóként eldöntő bíróság előtt.

A felülvizsgálat esetei a *novum* (jelentős tények vagy perdöntő bizonyíték felfedezése, mely a per folyamán nem volt felhozható) és *crimen* (amennyiben a per megoldását bűncselekmény befolyásolta – még abban az esetben is, ha emiatt senki nem is került elmarasztalásra) mellett az a helyzet is, amikor a fellebbező a pert lezáró rendelkezési aktus (keresetbe történt beleegyezés, kereset visszavonása, perbeli egyezség) érvénytelenségére hivatkozik [CPC – 328. Cikk, (1) bek.].

A felülvizsgálat egy külön esetét képezi, amikor konjunktívan teljesülnek a következő feltételek: 1) az Emberi Jogok Európai Bírósága a perrel kapcsolatban végleges határozatában az Emberi Jogok Európai Egyezményébe vagy annak járulékos jegyzőkönyveibe foglalt alapjogok sérelmét állapította meg; 2) ennek elhárítására az anyagi kártérítés nem megfelelő, és 3) a jogsérelem elhárításához a felülvizsgálat szükséges [CPC – 328. Cikk, (1) bek.].

E feltételek mellett is minden felülvizsgálati kérelmet – a felülvizsgálati ok felfedezésétől számított – 90 napon belül szükséges betérjeszteni. A perorvoslat gyakorlásának maximális

¹⁵ A hiteles német szövegezés (<http://www.admin.ch/opc/de/classified-compilation/20061121/201305010000/272.pdf> – utolsó letöltés 2014.01.19.), ahogyan a fentebb hivatkozott nem hiteles angol fordítás is, a „revision” kifejezést alkalmazza, mely magyarul felülvizsgálatot jelent, emiatt ez utóbbit alkalmazzuk a különben találébb perújítás helyett.

időkorlátja a CPC – 329. cikk. (2) bek. értelmében a megtámadott határozat jogerőre emelkedésétől számított 10 év a *crimen* eseteinek kivételével.

A bíróság a felülvizsgálati kérelem jóváhagyásakor hatályon kívül helyezi korábbi határozatát, és a felhozott indoklás alapján az ügyben újra határoz (CPC – 333. cikk). A felülvizsgálatban hozott határozat ellen kifogás útján gyakorolható perorvoslat (CPC – 332).

A fentebb felvázolt perorvoslatok mellett mint nem fellebbviteli perorvoslatot a svájci rendszer ismeri, határozat magyarázatára vagy kiegészítésére vonatkozó kérelmet azokban az esetekben, amikor annak rendelkező része érthetetlen, ellentmondásos, hiányos vagy az indoklással nem összeegyeztethető. Ez hivatalból vagy a felek kérelmére gyakorolható.

Összegzés

A svájci perjogban fellelhető perorvoslatok leírásából kitűnik, hogy a jogalkotó egy hatékony és a szükséges garanciákat biztosító rendszer mellett döntött, mely mégsem helyez a perorvoslatok terén túlzott hangsúlyt a per gyors megoldására. Ez talán annak tudható be, hogy a svájci polgári eljárás e problémát az alapfoki és fellebbviteli eljárások terén egyaránt orvosolja: egyrészt számos alapfoki eljárást egyszerűsített tárgyalásnak vet alá (CPC – 250. cikk), amelyben korlátozott a bíró tényfeltáró tevékenysége, és csupán kifogás intézménye alkalmazható, illetve bevezeti az „egyszerű esetek” (klaren Fällen – CPC 257. cikk) perintézményét, mely esetén a jogi helyzet egyértelmű, és a tényállás nem vitatott, vagy azonnal megállapítható, így a per gyorsított eljárásban lezárható.

Olaszország

Olaszország polgári eljárásjogáról a jogi szakirodalom szinte példátlanul lesújtó vélekedést alakított ki. Alan Uzelac, a modern összehasonlító polgári perjog egyik autoritása például az olaszországi igazságszolgáltatást kiemelte mint negatív példát, és sürgős reformra szoruló emelte ki,¹⁶ majd a mediterrán perkulturára jellemzőinek meghatározásakor elsősorban az olasz rendszer működésképtelenségét szem előtt tartva munkálta ki ennek főbb karakterisztikáit. Más írásában az olaszországi igazságszolgáltatás célját abban határozta meg, hogy az ügyek áradatát „túlélje”, és csupán másodlagosan abban, hogy minőségileg elfogadható tevékenységet fejtsen ki.¹⁷

A tűrhetetlen pertartam mértékét a Nemzetközi Valutaalap 2013. szeptemberi értékelésében mint az olasz gazdaság növekedését akadályozó tényezőt kezelte, kiemelten megemlítve a perorvoslati rendszer súlyos elégtelenségét,¹⁸ melyet elsősorban azon ügyek magas száma okoz, melyekben valamely fél perorvoslatához folyamodik – ez utóbbi jelenség okait pedig az újratárgyalásra visszautalt ügyek magas számában, az ügyvédi hivatásrend túlnépesedésében és az egységes joggyakorlat hiányában azonosította. Ez a szám 2013-ban 600 000 körülire volt

¹⁶ Alan Uzelac: *Reforming Mediterranean Civil Procedure: Is There a Need for Shock Therapy?* = *Civil Justice between Efficiency and Quality: From Ius Commune to the CEPEJ*. Szerk. Cornelis Hendrik van Rhee–Alan Uzelac. Antwerp–Oxford–Portland 2008. 73.

¹⁷ Alan Uzelac: *General Report*. Civil Procedure in Cross-Cultural Dialogue: Eurasia Context–Legal Studies Research Paper Series (2013). 2013. 19. szám. 128.

¹⁸ International Monetary Fund: *Italy – 2013 Article IV. Consultation*. IMF Country Report (2013). 13/299 szám. (<http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2013/cr13299.pdf> (utolsó letöltés 2014.01.19.) 24.

tehető, ráadásul sok ilyen eset *per saltum* az olasz Legfelsőbb Semmitőszék (Olaszország legfelsőbb bírósági szintje) hatáskörébe tartozik. Legutóbbi alkalommal a 83/2012. sz. tv. által próbálta meg az olasz jogalkotó átalakítani a perorvoslati rendszert súlypontjának a fellebbviteli bíróságokra helyezésével.¹⁹

A reform főszabályként fogantatosította²⁰ az Alan Uzelac által is javasolt megoldást, mely a nyilvánvalóan elfogadhatatlan perorvoslati kérelem tárgyalás nélküli elutasítását teszi lehetővé, annak ellenére, hogy a mediterrán perjog általános jellemzője az önkénytől való félelem által motivált vonakodás a hasonló előszűrési eljárásoktól.²¹

A Nemzetközi Valutaalap ennek ellenére, különösen az Európa Tanács R(95)5 sz. ajánlását hangsúlyozva²² (mely a jogerőre helyezi a hangsúlyt a perorvoslatok jelentette garanciával szemben) a perorvoslati rendszer további egyszerűsítését várta el Olaszországtól, különösen ami a Legfelsőbb Semmitőszék előtt bevezetendő előszűrési eljárást illeti.²³

Az olaszországi polgári igazságszolgáltatás négy szintűnek mondható, mely háromlépcsős eljárást biztosít: az alacsony értékű perekben (5000 EUR összegig ingóságok, 20 000 EUR összegig balesetből származó személyi sérülések esetén, illetve ingatlanulajdonnal kapcsolatos perek értékhatártól függetlenül) első fokon a *békebíró* (*giudice di pace*) rendelkezik különös hatáskörrel.

Az első fokon általános hatáskörrel rendelkező bírósági szintet a törvényszékek (*tribunale*) alkotják, melyek, ahol ezt az ügyek száma indokoltá teszi, specializált hatáskörrel is rendelkezhetnek vagyoni és nem vagyoni perek megoldására.

A törvényszéki szint felett általános másodfokú hatáskörrel helyezkedik el a felsőbb bíróságok szintje (az ítélőtáblák – *corte di appello* megnevezés alatt). A piramis csúcsán a Legfelsőbb Semmitőszék (Corte Suprema di Cassazione – korábban Corte di Cassazione vagyis Semmitőszék) áll²⁴ kizárólagos kasszációs hatáskörrel.²⁵

A felvázolt bírósági rendszerhez két perorvoslati szint társul.

A fellebbezés

A másodfokú eljárás fellebbezéssel kezdeményezhető, melyhez az ellenérdekelte fél csatlakozó fellebbezéssel élhet. A fellebbezés alanyi jognak minősül, teljes mértékben devolutív és reformatorius, határideje pedig az ítélet közzétételétől számított 6 hónap²⁶ (!).

Fellebbezés az elsőfokú bíróság határozatai ellen főszabályként gyakorolható. Kivételt képeznek azok az esetek, mikor a felek ezzel ellentétes egyezsége forog fenn, vagy a törvény a fellebbezés lehetőségét kifejezetten kizárja. Az olaszországi polgári eljárás egyik jellegzetes

¹⁹ International Monetary Fund: *i. m.* 27–28.

²⁰ Uo. 28.

²¹ Alan Uzelac: *Reforming Mediterranean Civil Procedure... i. m.* 77.

²² Vö. Alan Uzelac: *Reforming Mediterranean Civil Procedure... i. m.* 78.

²³ International Monetary Fund: *i. m.* 34.

²⁴ <http://www.unidroit.info/mm/TheItalianJudicialSystem.pdf> (utolsó letöltés 2014.01.19.) vö. <http://www.cortedicassazione.it/> (utolsó letöltés 2014.01.19.).

²⁵ Baker & McKenzie (vállalati szerző): *Dispute Resolution Around the World – Italy*. http://www.bakermckenzie.com/files/Uploads/Documents/Global%20Dispute%20Resolution/Dispute%20Resolution%20Around%20the%20World/dratw_italy_2011.pdf (utolsó letöltés 2014.01.19.). 9.

²⁶ European Union Agency for Fundamental Rights: *Country thematic studies on access to justice – Italy*. http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/1534-access-to-justice-2011-country-IT.pdf (utolsó letöltés 2014.01.11.). 2011. 4.

vonása, hogy a felek beleegyezésével a bíró a pert a méltányosság elvei alapján is elbírálhatja, jogszabályok mellőzésével. Ilyen eljárásban született határozatok ellen fellebbezésnek fősza-
bály szerint nincs helye.²⁷

A 134/2012 sz. tv. szigorított²⁸ a fellebbezés kellékein. A reformot megelőzően elegendő volt a megtámadott határozattal elégedetlen félnek összefoglalnia a per tényállását és a felleb-
bezés indoklását. A reform a fellebbezés tárgyalás nélkül történő elutasításának terhe mellett
szigorú alaki követelményekhez kötötte a perorvoslat gyakorlását, előírva, hogy a fellebbezési
keresetnek tartalmaznia kell a megtámadott határozat kifogásolt részeire való utalást, annak
megjelölését, hogy a fellebbviteli bíróság milyen értelemben kellene megállapítsa a határozat-
ban leírt tényállás valótlanságát, és miképpen kellene a fellebbezés jóváhagyásakor eljárnia,
illetve a fellebbezésben kifogásolt jogséremlmeket és ezek relevanciáját.²⁹

A reform a formai követelmények szigorítása mellett egy előszűrési eljárást is bevezetett,
mely lehetőséget biztosít a fellebbviteli bíróság számára, hogy azon fellebbezéseket, melyek
jóváhagyása az ésszerűség határain belül valószínűtlennek mutatkozik, a felek meghallgatását
követően indokolt határozatban a fellebbezés érdemére vonatkozó döntés nélkül elutasítsák.

Az olasz judikatúra az „ésszerűség határain belül valószínűtlen jóváhagyás” fogalmát bizo-
nyos kritériumok szerint pontosította, megállapítva, hogy nyilvánvalóan megalapozatlannak mi-
nősül az a fellebbezés, melynek esetén konjunktívan: 1) nincs ok a tényállás átértékelésére vagy
az első fokon elutasított bizonyítás felvételére; 2) az elsőfokú bíróság a vonatkozó joggyakorlatot
szem előtt tartotta; és 3) nem tűnik ki olyan indok, mely az ügy eltérő megoldásához vezethetne.
Minden esetben, mikor a fellebbezés ilyen módon kerül elutasításra, a törvénykönyv a fellebbező
félnek további perorvoslati lehetőséget biztosít a Legfelsőbb Semmitőszék előtt.³⁰

A reformot megelőzően sem volt lehetőség a fellebbezés folyamán keresetmódosításra, és
a *beneficio novorum* elméleti korlátozásaként új bizonyítékok fellebbezési szakaszban történő
beterjesztése csak abban az esetben volt lehetséges, ha a bíróság meggyőződött arról, hogy
azt az elsőfokú tárgyalás során a kérelmező (objektív okból) nem tudta beterjeszteni, vagy
amennyiben az ügy megoldásához a bíróság annak felvételét lényegesnek tartotta.³¹ A reform a
bizonyítékok a fellebbezésben indítványozását csak az utóbbi esetben teszi lehetővé.³²

A kasszációs indítvány

A fellebbezési eljárás lefolytatása után vagy ennek elutasítása esetén, tekintettel a három-
lépcsős olasz igazságszolgáltatásra, a határozattal elégedetlen fél úgynevezett „kasszációs
indítvánnyal” (vagyis felülvizsgálati kérelemmel) élhet, a törvényben előírt felülvizsgálati
okokra való hivatkozással. Ezek vonatkozhatnak valamely eljáró bíróság illetéktelenségére,
a fél idézése folyamán elkövetett mulasztásra, a törvény sérelmére vagy téves alkalmazására

²⁷ Baker & McKenzie: *Dispute Resolution Around the World – Italy...* i. m. 9.

²⁸ Sebastian Spinei: *Reglementarea căilor de atac în dreptul procesual civil*. Buc. 2013. 235.

²⁹ Francesca Petronio – Fabio Cozzi – Francesco Falco: *The Latest Reform of Italian Appeal Proceedings in Recent Case Law: a Step Towards Faster Civil Proceedings Involving a Higher Standard of Defense*. http://www.paulhastings.com/Resources/Upload/Publications/The_Latest_Reform_of_Italian_Appeal_Proceedings_in_Recent_Case_Law_A_Step_Towards_Faster_Civil_Proceedings_Involving_a_Higher_Standard_of_Defense.pdf (utolsó letöltés 2014.01.19.). 2.

³⁰ Francesca Petronio–Fabio Cozzi–Francesco Falco: *i.m.* 2–3.

³¹ Baker & McKenzie: *Dispute Resolution Around the World – Italy...* i. m. 9.

³² Francesca Petronio–Fabio Cozzi–Francesco Falco: *i.m.* 3.

az ügyet lezáró határozatban, a határozat vagy valamely eljárási cselekmény semmisségére, a per megoldására nézve lényeges kérdésre vonatkozó indoklás hiányára, elégtelenségére, ellentmondásosságára vagy arra, ha a bíróság nem hozta a felek tudomására valamilyen tény létét, amennyiben erre törvény kötelezi.

A felülvizsgálati eljárásban a Legfelsőbb Semmitőszék tehermentesítésére már a 2012. évi reform előtt előszűrési eljárás került bevezetésre, mely a felülvizsgálatok tárgyalás nélküli elutasítását teszi lehetővé, ha a legfelsőbb fórum joggyakorlatát és a tisztességes eljárás elveit tekintve a megtámadott határozat ezeket első esetben *nyilvánvalóan*, nem sérti.³³

Összegzés

Mint látható, az olaszországi polgári perrendtartás a perorvoslatra főszabály szerint kétlépcsős perorvoslati eljárást bocsát az igazságkeresők rendelkezésére. Bár az Alan Uzelac által felvázolt „sokkterápia” az általa említett CEPEJ és a Európa Tanács ajánlásaira való tekintettel zajlott le, és az ugyanott említett norvég eljárási modellhez igen hasonló megoldást³⁴ honosított meg a jóváhagyásra esélytelen fellebbezések szűrésénél, a reform hatásai a fentebb említett perstatisztikákon nem mutatkoznak meg. Tekintettel a számtalan még folyamatban lévő eljárásra elképzelhető, hogy e hatások csak évek múlva jelentkeznek majd.

Érdeemes megfigyelnünk, hogy a perorvoslatok olaszországi rendszere nincs tekintettel perértékre vagy az ügy komplexitására, ettől függetlenül – legalább elvi szinten – biztosítja a perorvoslat lehetőségét.

Románia

Románia az 1989-es rendszerváltástól ismételt és átfogó reformok útját járta be a polgári perjog és a perorvoslatok terén egyaránt. A kapkodó válságkezelésnek a 2010-ben kihirdetett 134/2010. sz. törvény (Új Polgári Eljárásjogi Törvénykönyv – román nyelven *Noul Cod de Procedură Civilă* – a továbbiakban NCPC) vetett véget 2013. február 15-i hatályba lépésével.

A NCPC megszületésének légkörét a polgári perek növekvő időtartama és az Európai Unió az Együttműködési és Ellenőrzési Mechanizmuson keresztül gyakorolt nyomása³⁵ jellemezte. Ezzel magyarázható a perorvoslati utak Romániában hatályos rendszerének áramvonalas jellege is.

A romániai igazságszolgáltatás szervezetét 1993 óta négy szintű struktúra jellemzi. A korábbi általános hatáskörrel rendelkező *települési bíróságok* (ro. *judecătorie*) jelen pillanatban a NCPC által felsorolt ügyekben járnak el elsőfokú fórumként. A *megyei törvényszékek* (ro. *tribunal județean*) általános elsőfokú hatáskörrel rendelkeznek más bíróságokhoz nem telepített ügytípusok megoldására, valamint másodfokon elbírálják a települési bíróságokról érkező perorvoslati kérelmeket. Az *ítélőtáblák* (ro. *curte de apel*) polgári perekben (ideértve a korábbi kereskedelmi perek kategóriáját) első-, illetve másodfolyamodású fellebbviteli bíróságok, közigazgatási perekben pedig az érintett intézmény központi vagy helyi közigazgatáshoz tartozásának kritériuma szerint alapfoki vagy elsőfokú fellebbviteli bíróságok. A romániai

³³ Baker & McKenzie: *Dispute Resolution Around the World – Italy... i. m. 10.*

³⁴ Alan Uzelac: *Reforming Mediterranean Civil Procedure... i. m. 78.*

³⁵ I. http://ec.europa.eu/cvm/index_hu.htm (utolsó letöltés 2014.01.20.); függeléke http://ec.europa.eu/cvm/docs/com_2013_47_en.pdf (utolsó letöltés 2014.01.20.)

igazságszolgáltatási rendszerben a Legfelsőbb Semmítő- és Ítélszék a jogegységesítésért felelő legmagasabb szintű bíróság, mely polgári perekben kizárólag első- vagy másodfolyamodású perorvoslati fórum (NCPC – 94-97. cikk.).

A romániai polgári eljárásban két fellebbviteli perorvoslat ismert: a fellebbezés (ro. *apel*) mint rendes perorvoslat és a felfolyamodás (ro. *recurs*). A felfolyamodás mellett a jogalkotó két másik rendkívüli nem fellebbviteli perorvoslatot is meghatározott: a perújítást és a semmisségi panaszt. A törvény érdekében történő felfolyamodás (ro. *recurs în interesul legii*) egy jogegységi határozat iránti kérelem, ezért ahogyan a szakirodalom kifejtette,³⁶ nem perorvoslat.

Perorvoslatnak minősül viszont, nincs felsorolva sem rendes, sem rendkívüliként, és különálló szabályozással rendelkezik, a felülvizsgálati kérelem (ro. *cerere de reexaminare*), a perelhúzási panasz (ro. *contestație privind tergiversarea proceselor*),³⁷ valamint a határozatok anyagi hibáinak kijavítását, ezek kipótlását vagy tisztázást célzó eljárások. Utóbbiak közül a jelen elemzés a perelhúzási panaszt emeli ki, ugyanis a további perorvoslatok kizárólag a határozatok technikai korrekciójára vonatkoznak, azok jogbeli újraértékelését mellőzik.³⁸

A fellebbezés

A fellebbezés a román jogban egyedüli³⁹ rendes, reformatórius,⁴⁰ általánosan hozzáférhető, részlegesen devolutív,⁴¹ fellebbviteli perorvoslat,⁴² mely az elsőfokú bíróság határozataival (ítéletekkel és törvényben előírt esetekben végzésekkel) szemben gyakorolható, ezek rendelkező részét vagy kizárólag indoklását tekintve.⁴³ Visszaállítása után az 1993. évi 59. sz. törvény (perrendtartási reform által) a romániai perjogban elfoglalt helye sok ideig bizonytalan maradt: törvényileg általános, de gyakorlásának perértékkorlátai miatt rendkívüli perorvoslat volt.

Az NCPC mint rendes perorvoslatot szabályozza, mely a legtöbb pertípus esetén egyedüli fellebbviteli perorvoslat is, ugyanis a felfolyamodást az új szöveg a legtöbb ügytípus esetén kizárja. Így van ez a bíróságok elsőfokú hatáskörébe tartozó (a 94. cikk 1. pontjában taxatíve felsorolt) összes ügy mellett a munkaügyi és társadalombiztosítási perekben, a hajózással, a kisajátítással kapcsolatos perekben, téves büntetőjogi elmarasztalás miatti kártalanítás iránt benyújtott keresetekben és minden vagyoni tárgyú perben, melynek perértéke az 500 000 lej nem haladja meg. Ezt az értéket ráadásul a kódex hatályosulásától 2015. december 31-ig benyújtott keresetek esetén a bíróságok tehermentesítésére vonatkozó törvény 1 000 000 lejre emelte.⁴⁴ Egyes vagyoni tárgyú perek a felsoroltakon kívül értéktől függetlenül csak egyfokú perorvoslatnak vannak alávetve. A felek perbeli rendelkezési jogának gyakorlásával kapcsolatos

³⁶ Mihai Viorel Ciobanu – Traian Cornel Briciu – Claudiu Constantin Dinu: *Drept procesual civil*. Buc. 2013. 413.

³⁷ Adreea Anamaria Chiș: *Elemente de nouitate privind reglementarea căilor de atac în Noul Cod de Procedură Civilă și Legea de degrevare a instanțelor (I)*. Studia Universității Babeș-Bolyai Iurisprudentia 2013. 1. szám 109–110.

³⁸ Sebastian Spinei: *Căi de atac împotriva hotărârii instanței de recurs în procesul civil. Îndreptarea erorii materiale. Lămurirea și completarea hotărârii. Contestația la titlu*. Revista Română de Executare Silită 2009. 1. szám. 94–96.

³⁹ Adreea Anamaria Chiș: *i. m.* 108.

⁴⁰ Mihai Viorel Ciobanu–Traian Cornel Briciu–Claudiu Constantin Dinu: *i. m.* 367.

⁴¹ Sebastian Spinei: *Apelul (I) - Fundamentele ale apelului și caracterele sale în Noul Cod de Procedură Civilă*. Revista Română de Drept Privat 2012. 4. szám. 132.

⁴² Sebastian Spinei: *Apelul (I)... i.m.* 128–130.

⁴³ Ion Deleanu: *Dispoziții generale cu privire la exercitarea căilor de atac în Proiectul Codului de Procedură Civilă*. Revista Română de Drept Privat 2009. 5. szám. 37.

⁴⁴ Adreea Anamaria Chiș: *i. m.* 129.

aktusok (a keresetről való lemondás, a felperes követeléseinek elfogadása, perbeli egyezség) alapján született elsőfokú határozatok nem támadhatóak meg fellebbezés útján, ahogyan a peres eljárás szünetelését követő megszűnését megállapító határozat sem.

Ezek esetében viszont a felfolyamodás lehetősége fennmarad.⁴⁵ A korlátozás célja a Legfelsőbb Semmitő- és Ítélszék tehermentesítése volt annak érdekében, hogy az polgári perekben jogegységesítési szerepében kizárólag a kiemelt értékű és fontosságú ügyekben előterjesztett felfolyamodások és jogegységi határozatok iránti kérelmek megoldására összpontosíthatson.⁴⁶

A jogalkotó az új kódexben is megkísérelte bizonyos kis (maximum 2000 lej) értékű perek esetén a perorvoslat teljes kizárását, de az Alkotmánybíróság 967/20.11.2012.⁴⁷ sz. határozata, mely a korábban hatályos perjogban hatályos azonos rendelkezést alkotmányellenesnek nyilvánította, gyorsan jobb belátásra térítette.

Fellebbezés benyújtására az elsőfokú határozat közlésétől nyílik lehetőség, főszabály szerint 30 napos határidőn belül, mely kivételes esetben a fél kérelmére 5 nappal meghosszabbítható.⁴⁸ Gyakorlása a végrehajtás felfüggesztésével jár, kivéve azon esetekben, mikor az elsőfokú határozat előzetesen végrehajtható.⁴⁹

Fellebbezést bármely fél vagy a perben érdekeik képviselőjét ellátni képtelen személyek nevében fellépő ügyész, illetve az elsőfokú perbe vont más érdekelt⁵⁰ személy terjeszthet be a határozat azon rendelkezéseire vagy indoklására azon részére nézve, melyek számára sérelmet okoztak, de melyeket ez irányú kötelezettség hiányában önként nem hajtott végre.⁵¹

Érdekes módon a romániai perjog a csatlakozó fellebbezés két formáját szabályozza: a (tulajdonképpeni) csatlakozó fellebbezést és a *provokált fellebbezést*. Az első, „klasszikus” esetben, valamely fél, aki a per elsőfokú megoldását elfogadta, „csatlakozik” a másik fél fellebbezéséhez a fellebbezővel szemben az első tárgyalási határnap előtt. A második esetben a provokált fellebbezéssel élő fél nem a fellebbezővel szemben csatlakozik az utóbbi által gyakorolt perorvoslatához, hanem más, a perben részt vevő, de az elsőfokú határozatot meg nem fellebbező vagy ennek folytán a perből kizárt (például beavatkozó) féllel szemben.⁵²

A fellebbezés megoldására mindenkor a hierarchiában közvetlenül a megtámadott határozatot hozó bíróság felett álló fórum határoz (mely lehet megyei törvényszék vagy ítéltábla). E perorvoslat megoldása során a bíróság az elsőfokú eljárással azonos szabályok között jár el, és a határozatot mind ténybeli, mind pedig jogi megalapozottság szempontjából vizsgálja, azonban a részleges perátruházó (devolutív) hatály következtében kizárólag a fellebbezés határain belül mind az elsőfokú határozat rendelkezéseire nézve, mind pedig az indoklását tekintve.

⁴⁵ Sebastian Spinei: *Apelul (II) – Elementele, formele și procedura apelului în Noul Cod de Procedură Civilă*. Revista Română de Drept Privat 2012. 5. szám. 223.

⁴⁶ Sebastian Spinei: *Apelul (I)...* i.m. 125–127.

⁴⁷ http://www.ccr.ro/files/products/D0967_12.pdf (utolsó letöltés 2014.01.21.). A határozat Románia Alkotmányának a bírósághoz fordulás alapjogáról szóló passzusai és az Európai Unió Alapjogi Chartájának 47. cikkelye alapján (!) megállapította, hogy a perorvoslatok teljes kizárása nem elfogadható még kis értékű perek esetén sem.

⁴⁸ Sebastian Spinei: *Apelul (II)...* i.m. 232.

⁴⁹ Sebastian Spinei: *Apelul (I)...* i.m. 143.

⁵⁰ Ion Deleanu: i.m. 32.

⁵¹ Sebastian Spinei: *Apelul (II)...* i.m. 224.

⁵² Mihai Viorel Ciobanu–Traian Cornel Briciu–Claudiu Constantin Dinu: i. m. 369; Sebastian Spinei: *Apelul (II)...* i.m. 230–231.

A fellebbezés teljes perátruházó hatálya azokban az esetekben érvényesül, mikor a fellebbezés az elsőfokú határozatot minden rendelkezésében érinti, vagy teljes kasszációt eredményez. A romániai jogelméletben „a perorvoslat eljárási oszthatatlansága” néven ismert helyzetben is teljes perátruházó hatályról beszélhetünk. Ez akkor merül fel, mikor a fellebbező fél az elsőfokú határozat rendelkező részének nem minden elemét kifogásolta, viszont a fellebbezés jóváhagyása összeegyeztethetetlen rendelkezések koegzisztenciáját eredményezné. A fellebbviteli bíróság a megtámadott határozatot a fellebbezésben kifogásolt kérdéseken felül kizárólag a közrend sérelme szempontjából vizsgálhatja.⁵³

A romániai perjog tiltja a fellebbezésben történő keresetmódosítást [NCPC – 478. cikk. (3) bek.], bár e tilalmat az NCPC 478. cikk (5) bek. enyhíti, lehetővé téve a fellebbezésben az elsőfokú határozat megszületése óta megsemmisült dolog helyett kártérítés, valamint járulékok, további esedékessé vált összegek követelését és a beszámítási kérelmeket is. A keresetmódosítás tilalmát enyhíti a jogalkotó annak lehetőségével is, hogy a felek beleegyezésével a perbe saját érdekükben más személyek is beavatkozhatnak.⁵⁴

A fellebbezés formai szerkezetét tekintve a keresetlevélre vonatkozó előírásokat a jogalkotó analóg módon érvényesítette, ideértve a fellebbezés tárgyban és jogban történő indoklását, illetve azon bizonyítékok betérjesztését, melyeket a fellebbező fél felvételre indítványoz. A fellebbezés formai kritériumait a fellebbviteli bíróság a fellebbezés megoldására kijelölt tanácsa (2015. december 31. után pedig az elsőfokú bíróság) előzetes eljárásban ellenőrzi, és ennek hiányosságai esetén (ideértve a jogban történő indoklást is) a fellebbezőt 10 napos határidőn belül hiánypótlásra hívhatja fel.

Amennyiben ennek a fellebbező nem tesz eleget [NCPC – 470. cikk összevetve a 2/2013. sz. tv. XV. cikk (3) bek.-sel], az eljáró tanács nem köteles a fellebbezést az ellenérdekelt feleknek továbbítani, hogy az írásbeli előzetes eljárás folytatásában ezek álláspontjukat kifejthessék, így perelhúzódás állhat be. A fellebbezés tényállási és jogi indoklásának elmaradása esetén is köteles a fellebbviteli bíróság ezt megoldani, mégpedig az elsőfokú eljárásban a fellebbező fél által tett nyilatkozatok és betérjesztett bizonyítékok alapján [NCPC – 476. cikk. (2) bek.].

A fellebbezésre az ellenérdekelt fél záros határidőn belül ellenkérelemmel köteles válaszolni, melyben nyilatkozatokat tehet, és bizonyítást indítványozhat. Ellenkérelme a fellebbező fél számára továbbításra kerül, utóbbi észrevételeit egy válasziratba foglalva továbbíthatja a bírósághoz. Az első tárgyalási nap kitűzése az ellenkérelem beérkezését vagy az erre kiszabott határidő leteltét követően lehetséges.

Tekintettel arra, hogy a fellebbezés sok esetben egyedüli perorvoslat, a jogalkotó új bizonyítékok indítványozását és nyilatkozatok megtételét is lehetővé teszi a fellebbezési kérelemben, illetve az erre szóló ellenkérelemben.⁵⁵

A fellebbezés tárgyalása során a fellebbviteli bíróság a perben első fokon felvett vagy felvételre indítványozott bizonyítás mellett minden a fellebbezésben vagy ellenkérelemben javasolt bizonyítást is felvehet, függetlenül attól, hogy az elsőfokú eljárásban a felek ennek bemutatását megtehették-e volna vagy sem.⁵⁶ A bíróság (ahogyan első fokon is) a per teljes kivizsgálása és az igazság megismerése érdekében hivatalból is rendelhet el bizonyítást. A bizonyításfelvétel

⁵³ Sebastian Spinei: *Apelul (I)*... i.m. 133–134. I. *Idem* 139.

⁵⁴ Sebastian Spinei: *Apelul (I)*... i.m. 142.

⁵⁵ Sebastian Spinei: *Apelul (II)*... i.m. 227.

⁵⁶ Sebastian Spinei: *Apelul (II)*... i.m. 242.

és a felek a per érdemére vonatkozó meghallgatása után a fellebbviteli bíróság a fellebbezést elutasíthatja vagy azt jóváhagyva megoldhatja.

A fellebbezés jóváhagyásának esetén a fellebbviteli bíróság hatályon kívül helyezi az elsőfokú bíróság határozatát részben vagy egészben. Az, hogy ezután az eljárás milyen irányt vesz, nagyban függ a fellebbezésben, illetve az ellenkérelemben foglaltaktól. A romániai jogalkotó ugyanis az ún. többciklusú perek visszaszorítására (mikor kasszáció esetén az ügyet az elsőfokú bírósághoz utalják vissza) annak első fokra visszahelyezését két esetben teszi lehetővé, a teljes eljárás folyamán egyetlen alkalommal és kizárólag akkor, ha azt a fellebbező fél kéri: amennyiben 1) az elsőfokú bíróság az ügyet annak érdemét tekintő tárgyalása nélkül utasította el (például pergátló kifogás jóváhagyásával), vagy amennyiben azt 2) egy nem törvényesen idézett fél hiányában oldotta meg. Minden más esetben a fellebbviteli bíróság maga tárgyalja újra az ügyet és hoz benne jogerős határozatot. Ez különösen problematikus, amennyiben az alapfoki eljárás az ügy érdemi tárgyalása nélkül zárult le, ugyanis ez esetben az ügy érdemét tekintve a fellebbviteli fórum mint első és egyben utolsó bíróság ítélezik.⁵⁷

Amennyiben a fellebbviteli bíróság úgy ítéli meg, hogy első fokon maga rendelkezett volna hatáskörrel a perben eljárni, azt a fellebbezés folyamán mint elsőfokú bíróság felfolyamodással támadható határozattal zárja le, amennyiben pedig úgy tekinti, hogy közigazgatási szerv hatáskörébe tartozik a jogvita megoldása, az elsőfokú ítéletet megsemmisítve a polgári peres eljárást annak áthelyezése nélkül szünteti be a fellebbezés elutasításával.⁵⁸ Újításként a kódex átvezeti a polgári per szabályai közé a büntető eljárásjogból ismert *non reformatio in peius* szabályt,⁵⁹ miszerint a fellebbező számára saját fellebbezése elbírálásakor a fellebbviteli bíróság (az illetéktelenség utóbbi esetét kivéve) nem teremthet ennek beleegyezése hiányában⁶⁰ hátrányosabb helyzetet.

A felfolyamodás

A felfolyamodás egy rendkívüli, vegyes (kasszatórius-reformatórius), feltételesen perátruházó hatályú főszabály szerint fellebbviteli perorvoslat, mellyel fellebbezésben született vagy fellebbezésnek alá nem vetett határozatokkal szemben lehetséges élni, ha a törvényt másként nem rendelkezik. Más, a törvényben felfolyamodással támadhatónak rendelt bírósági határozatok ellen is gyakorolható. Ugyanazon jogalanyok kezdeményezhetik, amelyek fellebbezéssel is élhetnek. Kivételként nem terjeszthet elő felfolyamodást az a személy, aki az elsőfokú határozat ellen nem nyújtott be fellebbezést (az *omisso medio* felfolyamodás tilalma).⁶¹ Ezt a tilalmat enyhíti az NCPC szabálya, mely a felek ez irányú egyezsége révén lehetővé teszi a felfolyamodás közvetlen (*per saltum*) gyakorlását a fellebbezés átugrásával, de kizárólag a taxatív előírt felfolyamodási indokok tiszteletben tartása mellett.⁶²

A felfolyamodással megtámadható bírósági határozatok között találjuk a felfolyamodásban hozott végzést is a per szüneteléséről.

⁵⁷ Sebastian Spinei: *Apelul (I)*... i.m. 146; vö. Sebastian Spinei: *Apelul (II)*... i.m. 244.

⁵⁸ Sebastian Spinei: *Apelul (II)*... i.m. 245.

⁵⁹ Ion Deleanu: i.m. 42.

⁶⁰ Sebastian Spinei: *Apelul (II)*... i.m. 247.

⁶¹ Mihai Viorel Ciobanu – Traian Cornel Briciu – Claudiu Constantin Dinu: i. m. 382.

⁶² Liviu Alexandru Viorel: *Exercitarea recursului nemijlocit în Noul Cod de Procedură Civilă*. Revista Română de Drept Privat, 2012. 5. szám. 253; Ion Deleanu: i.m. 34.

A nagyszámú törvényben explicit kizárt ügytípus következtében (melyek közül példálózó jelleggel megemlítjük az összes, a helyi bíróságok elsőfokú hatáskörébe tartozó pertípust és a törvényszékek elsőfokú hatáskörébe eső perek legnagyobb részét) a felfolyamodás intézménye jelentősen visszaszorult a gyakorlati alkalmazás terén.⁶³

A felfolyamodás rendkívüli perorvoslati jellegének tovább erősítése érdekében a jogalkotó ennek gyakorlását kizárólag ügyvéden vagy jogtanácsoson keresztül tette lehetővé, ezzel a polgári perjogban egyedüli jogképviseleti kényszert bevezetve.⁶⁴

Tekintettel elsősorban kasszációs jellegére a felfolyamodás csak a törvényben előírt kasszációs indokok valamelyikének fennállása esetében lehetséges. Ezek a következők:⁶⁵ 1) a bírói tanács nem a törvényben előírt módon került összeállításra; 2) a tanács tagjai nem véletlenszerűen kerültek kijelölésre vagy ennek összetétele jogsértő módon került megváltoztatásra, vagy a határozó bíró nem vett részt az érdemi tárgyaláson; 3) más bíróság közérdekű (területi) illetékessége vagy hatásköre sérült; 4) a bíróság a bírói hatáskör túllépésével határozott; 5) amennyiben határozatával a bíróság érvénytelenség terhe mellett előírt eljárásjogi szabályt sértett; 6) ha a határozat nem tartalmaz indoklást, indoklása ellentmondásokat vagy *kizárólag* a per természetétől idegen indokokat tartalmaz; 7) ha sérti más határozat jogerejét (*res iudicata*); 8) anyagi jogi szabályokat sért vagy tévesen alkalmaz. Mint látható a felsorolt indokokból,⁶⁶ a felfolyamodás feltételesen perátruházó hatályú, a per tényállását az eljáró fellebbviteli bíróság nem vizsgálhatja.

Tekintettel arra, hogy a jogalkotó szándéka szerint az amúgy is ritka felfolyamodások jelentős hányadát a Legfelsőbb Semmitő- és Ítélszék lesz hivatott elbírálni, azonban ennek túlerheltsége továbbra is problematikus maradt, kizárólag e fórum hatáskörébe tartozó felfolyamodások esetén az NCPC egy előszűrési eljárást határozott meg (NCPC 493. cikk). Az előszűrést három véletlenszerűen kijelölt tagból álló bírói tanács végzi, melynek elnöke, egy tagja vagy a jegyzői teendőket ellátó asszisztens-bíró az írásbeli előzetes levélváltás lefolytatása után 30 napon belül jelentést tesz a felfolyamodás elvi elfogadhatóságára nézve, tekintve ennek formai követelményeit és a felhozott kasszációs indokokat.

A jelentés elemzése után a bírói tanács ezt a feleknek véleményezésre továbbítja, majd az írásbeli vélemények beérkezését követően vagy ezek közlése után minimum 30 nappal határoz. Amennyiben a felfolyamodást a bíróság formahiba miatt egyhangúan elfogadhatatlannak tartja, mert a felhozott indokok nem illenek bele a törvényben előírt kasszációs esetekbe, vagy mert nyilvánvalóan alaptalan, ezt tárgyalás nélkül elutasítja. Amennyiben a jelentéstevő a felfolyamodást elfogadhatónak ítéli, és a tanács tagjai egyhangúan egyetértenek, hogy ez nem vet fel különösebb jogi problémát, és a felek korábban kérték, hogy a felfolyamodást érdemben is az előszűrési tanács oldja meg, ezt a tanács tárgyaláson kívül megoldja. Amennyiben egyik eset sem áll fenn, a felek idézésével tárgyalásra kerül sor.⁶⁷

⁶³ Sztanyiczky Szilárd: *Elemente de nouitate a instituției recursului și a asistenței juridice în recurs, în lumina noului Cod de procedură civilă*. Scientia Iuris Magyar–Román Jogtudományi Folyóirat I(2011). 1. szám. 137.

⁶⁴ Sztanyiczky Szilárd: *i.m.* 144.

⁶⁵ Mihai Viorel Ciobanu – Traian Cornel Briciu – Claudiu Constantin Dinu: *i. m.* 389.

⁶⁶ Ion Deleanu: *i.m.* 28.

⁶⁷ Mihai Viorel Ciobanu – Traian Cornel Briciu – Claudiu Constantin Dinu: *i. m.* 391; Sztanyiczky Szilárd: *i.m.* 142.

Minden esetben, mikor nem a Legfelsőbb Semmítő- és Ítélszék határoz a felfolyamodás felett, vagy az előszűrés folyamán erről nem született határozat, tárgyalást kell tartani, mely a fellebbezés tárgyalásának szabályai analóg alkalmazásával történik.

A fellebbezés jóváhagyása esetén a Legfelsőbb Semmítő- és Ítélszék az ügyet minden esetben egy a fellebbezésben határozó (ennek hiányában az első fokon határozó) bírósághoz utalja vissza újratárgyalásra, vagy amennyiben szükségesnek találja, bármely más ezekkel egyenrangú bírósághoz továbbítja. Amennyiben nem a legfelsőbb fórum határoz, az ügyet a megtámadott határozat hatályon kívül helyezését követően maga a fellebbviteli bíróság tárgyalja újra, vagy azt a fellebbezés megoldásánál leírt módon és esetekben más bírósághoz továbbítja.⁶⁸

A perelhúzási kifogás

A romániai jogban abszolút újításként a jogalkotó az NCPC 522. cikk szövegében megalkotta a perelhúzási kifogás fogalmát, mely azon esetekben alkalmazható, mikor a bíróság a számára törvényben előírt határidőig bizonyos perbeli cselekményeket nem teljesített, egy fél a bíróság által előírt határidőig hasonlóképpen járt el, vagy a bíróság egy perbeli cselekményt, bár a szükséges idő rendelkezésre állt volna, nem rendelt el, ezzel a per megoldásában késedelmet okozva [NCPC 522. cikk (2) bek].

A perorvoslat hatékonyságát valamelyest tompítja, hogy elsőfokú megoldását a törvény a perben éppen eljáró bírói tanácshoz telepíti [NCPC 524. cikk (3) bek.]. A kifogás jóváhagyása esetén a bíróság egy semmilyen perorvoslattal nem támadható végzésben elrendeli a perbeli cselekmény végrehajtását.

A kifogást elutasító végzéssel szemben egy „panasz” elnevezésű, a romániai polgári perben egyedülálló perorvoslatnak van helye, melyet az ügyben eljáró bíróság felett hierarchikusan elhelyezkedő fellebbviteli bíróság old meg (a Legfelsőbb Semmítő- és Ítélszék esetén pedig ennek egy másik tanácsa).⁶⁹ Bár a fellebbviteli bíróság nem avatkozhat bele a per megoldásába, utasíthatja az elsőfokon eljáró bíróságot a perbeli cselekmények végrehajtására, erre határidőt is meghatározva. Az intézmény gyakorlati érvényesülése akadályokba ütközött, köszönhetően elsősorban annak, hogy a panasz megoldását a jogalkotó az elhúzó eljárás tárgyaló bíró hatáskörébe helyezte elsőfokon.⁷⁰

Trendek és levonható következtetések

Amint látható, a három tanulmányozott ország perorvoslati rendszere egyaránt többé-kevésbé hasonló intézményi keret kiépítésével reagált polgári eljárásjoga megreformálásakor a megnövekedett pertartam problémájára, mely a tisztességes eljárást veszélyezteti.

Trendként figyelhető meg a kis értékű perek esetén egyszerűsített perorvoslatok alkalmazása és különböző előszűrésű eljárások bevezetése, a formalizmus erősödése is.

Egy potenciális *de lege ferenda* javaslat a perek elhúzódását minden jogszolgáltatási szinten orvosló megoldásra a fentebbiek fényében a svájci jogban honos perelhúzó kifogás

⁶⁸ Mihai Viorel Ciobanu – Traian Cornel Briciu – Claudiu Constantin Dinu: *i. m.* 392.

⁶⁹ Adreea Anamaria Chiș: *i. m.* 111.

⁷⁰ Cosmin Flavius Costaș: *Termen optim și previzibil pentru justițiabil sau volum optim de activitate pentru magistrat.* Pandectele Române 2013. 11. szám, 71.

meghonosítása lenne a romániai jogban is, mely közvetlenül a fellebbviteli bírósághoz telepíti a per lassú ütemét kiváltó eljárási cselekmény teljesítését. Más kérdésekben is a romániai jogalkotó sokat tanulhat az olasz perjog időnként kazuisztikus vagy túlzottan bonyolult megoldásaiából, melyeket mellőznie érdemes.

Common Observable Tendencies in the Transformation of the Appeals System in the Civil Procedure of Several European Jurisdictions

The last one and a half decade has been a busy time in the development of civil procedural regimes across Europe. In the following study I attempt to analyse recent procedural reform in three European jurisdictions: Switzerland – an example of Germanic civil procedure, Italy – a Southern European procedural system, and Romania – an eclectic system, in order to discern the common trends now effecting the system of appeals.

I identify as such common trends for example the simplification of appeals procedures, the creation of specialized, limited and simplified appeals for low value or low complexity cases and enhanced judicial powers in disposing of appeals which are considered manifestly unfounded.

Hajdú Zoltán

A modern magyar nagyvárosok kialakulásának és fejlődésének alapkérdései a dualizmus kori magyar tudományos irodalomban

Bevezetés

A dualizmus időszaka (1867–1918) Ausztria és Magyarország közös (Osztrák–Magyar Monarchia) történetének, a soknemzetiségű Magyarország és az országban együtt élő népek múltjának egyik legösszettebb időszak. A korszakban a politikai, gazdasági, társadalmi, szociális, etnikai-nemzetiségi stb. problémák halmazáról, valamint a szinte minden részstruktúrára kiterjedő modernizációs folyamatok valóságos turbulenciájáról kell beszélünk.

A társadalmi, gazdasági, politikai, közigazgatási rendszerelemek kivétel nélkül megjelentek (mintegy szintetizálódtak) a településhálózat, különösen a városállomány és a városhálózat átalakulásában. A városodás (a városok számának növekedése) és a városiasodás (a városok, különösen a nagyobb városok belső infrastrukturális modernizálódása) kiemelt csomópontjaként jelent meg a változásoknak. Budapest (az ország székesfővárosa) az ország egyetlen, a korabeli európai felfogás szerinti nagyvárosa minden tekintetben egyedi pályát futott be. A belső mércével mért nagyvárosok (1848-ban jogilag is rögzítetten) a 30 ezer főt meghaladó városok voltak, de a kérdéskör társadalmi, gazdasági és funkcionális tartalma ennél lényegesen összetettebben jelent meg.

A korszak egyik meghatározó társadalmi, gazdasági, politikai, települési folyamata a városi népesség számának gyors növekedése. 1869–1910 között a városi népesség száma csaknem megduplázódott, míg a községekben élők száma mindössze 26%-kal gyarapodott. A nagyobb városok lélekszáma erőteljesebben növekedett, s voltak demográfiailag stagnáló városok is.

A dualizmus kori Budapest gyors, kitüntetett, hatalmas fejlődésével szerteágazó (politikai, közigazgatási, gazdasági, társadalmi, városépítési stb.) korabeli szakirodalom foglalkozott. A nagyobb városok fejlődési kérdéseinek átfogó (egy-egy városra vonatkozóan már korábban is megjelentek elemzések) vizsgálata az 1890-es évektől indult meg érdemben. Ettől az időszaktól kezdve a vidéki magyar elitek már úgy látták, hogy Budapest naggyá vált, igazi versenytársa Bécsnek, s a maga erejéből is képes a további fejlődésre. A vidéki politikai elitek elvárásaként fogalmazták meg, hogy meg kell kezdeni a vidéki nagyvárosok, a megyeszékhelyek fejlesztését is.

A dualista korszakban született meg lényegében a modern magyar tudomány. Ha csak a városi kérdéskör szempontjából alapvetőket vesszük tekintetbe, akkor a földrajztudomány,

a szociológia, a városigazgatás stb. ebben a korszakban formálódott, s jelentek meg az országos szintű tudományos folyóirataik is. A korszak szinte egészében a Földrajzi Közlemények (1873-tól) folyamatosan foglalkozott a magyar városok kérdéskörével. A Nemzetgazdasági (majd Közgazdasági) Szemle (1877-től) a városok gazdasági kérdéskörében jelentetett meg tanulmányokat. A korszak utolsó két évtizedében a társadalompolitikai, a szociológiai és a települési kérdések megjelenítésében jelentős szerepet játszott a Huszadik Század (1900-tól). Míg a Városi Szemle (1908-tól) a városigazgatás területén jelentetett meg átfogó és részletkérdéseket boncolgató tanulmányokat.

Egészében véve a szűkebb értelemben vett városi kérdéskörben mintegy 200 tanulmányt, elemzést regisztrálhatunk, melyek teljes hivatkozására nincs lehetőségünk. Rövid elemzésünkben azokat a munkákat emeljük ki, amelyek új megközelítéseket hoztak, új szempontokat vetettek fel.

A korabeli tudás és folyamatszemlélet, a recens értékelések feltárása kitüntetten jelenik meg elemzésünkben, nem tudománytörténeti, szakirodalmi előzményként viszonyulunk hozzájuk, hanem elsődleges céllal: értették-e a korszak folyamatait az akkori szereplők, mennyiben látták meg az egyedi esetek és az általánosabb tendenciák sajátosságait, hogyan tekintettek a múltra, a megélt jelenre, és hogyan viszonyultak, képelték el a jövőt.

A korszak magyar tudományos képviselői egyszerre figyelték a magyar átalakulás folyamatait, valamint az európai s szűkebb körben az amerikai tudományos elemzéseket. A magyar megközelítésekben leginkább a német tudományos hatások jelentek meg, de nem lehet figyelmen kívül hagyni az angol, a francia, az amerikai, sőt a korszak vége felé az olasz hatásokat sem. (Ha a korszak városkutatással is kapcsolatos folyóiratait megnézzük, akkor a nemzetközi tendenciák és kutatási eredmények magyarországi ismertetését széles körűnek kell tekintenünk.) A korszak magyar tudománya nem bezárkózó, hanem a világra nyitott volt.

A későbbi (retrospektív történeti, várostörténeti, történeti földrajzi stb. elemzések) jobban látják a dualizmus kori folyamatok kifutását, de szükségszerűen – bármennyire tudatosan is szeretnének elvonatkoztatni tőle – a „vég” oldaláról tekintenek azokra.¹ A „korabeli” szemléletek céltudatos és néhány területen részletekben való megismerése jelentősen árnyalhatja a korszakról kialakított képünket.

A korszak egésze nem statikus, hanem minden tekintetben rendkívül dinamikus. Szinte minden lényegi részstruktúra jelentősen, ha nem alapvetően változott 1867–1918 között. Ez vonatkozik a politika, a gazdaság, a társadalom egymással szorosan összefüggő részrendszerre, valamint a városok műszaki, infrastrukturális felszereltségének, „környezetének” alapvető változásaira is. Ha például csak arra utalunk, hogy mennyire más volt a „munkáskérdés” társadalmi súlya a korszak elején s majd a végén, akkor már egyértelművé válik a korszak belső társadalmi és politikai dinamizmusa.

Modernizáció és a modern város

A hazai társadalmi, gazdasági, politikai és tudományos elit jelentős része felismerte, hogy a kiegyezéssel nemcsak egy új államtörténeti és politikai korszak kezdődött meg, hanem jelentős

¹ Beluszky Pál: *Magyarország történeti földrajza* I. Bp.–Pécs 2005; Pál Judit – Fleisz János (szerk.): *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Csíkszereda 2001.

részben a nyugat-európai, német és osztrák folyamatokat mintegy követve, egy alapvető modernizációs időszak is.

A modernizáció egyszerre jelentette a Duna és a Tisza völgyének szabályozását, az ár- és belvízrendezést, melynek révén az ország jelentős részén alapvetően megváltoztak a gazdasági és településfejlődés lehetőségei. Magával hozta a településközi, a regionális, az országos és a nemzetközi közlekedés forradalmát (vasút, hajózás, majd gépkocsi-közlekedés), a városokon belüli infrastrukturális fejlesztések (víz, csatorna, gáz-, majd villanyvilágítás, útkövezés, lakás- és intézményépítés stb.) rendszerszerű megjelenését.

A városok jellemzésével kapcsolatban az 1890-es évektől kezdve több, részben eltérő tartalmú fogalomtársítás is megjelent: nagyváros, fejlett város, gazdag város, modern város. Ezeket a fogalmakat valamilyen módon mindig együtt kezelték a történeti város fogalmával.

A modernizáció szinte mindenre kiterjedő hatásait az elsők között értelmezte a városok tekintetében Éhen Gyula.² Gazdag várostörténeti, városigazgatási és -üzemeltetési munkássága mellett elméleti (szociológiai) jelleggel foglalkozott a városi modernitás, illetve a modern város kérdéskörével. Alapvető megközelítését már az előszóban világossá tette: „Nemzeti fejlődésünk géniusza kijelölte azt az utat, melyen haladnunk kell. [...] hazánk jövőendő fölvirágoztatásának legfőbb alapja a városok életerős fejlődésében keresendő.”³

A város, a városok fejlődése történeti folyamat, minden korszak rajta hagyta nyomát egy-egy városon, illetve a városok állományán. A kiegyezés utáni modernizációs korszak minden korábbinál jelentősebb lehetőségekkel rendelkezik a városok fejlesztését illetően. „A modern város eszménye messze túlhaladja a közönséges város fogalmkörét”,⁴ valójában új minőséget, új létformát teremt. A modern város nem fantom, nem álom, hanem az „arra hivatott tényezőknek együttműködő akarata kell csak ahhoz, hogy a modern város, a meglévő valamiből életre keljen”.⁵

A város modernizálásának legfőbb letéteményese a városvezetés s azon belül a polgármester, aki felismeri a szükségleteket és a lehetőségeket. A modern város megalkotása egészében véve a közönség céltudatos és felelős munkája.

Éhen – mint minden modernizátor mindenütt és mindenkor – szembetalálta magát a történeti múlt hagyatékával, illetve a létező minősítésének és felhasználhatóságának alapkérdésével: „A régi városok maradványai, keskeny utcáikkal és összezsúfolt házaikkal alig alkalmasak arra, hogy modern városrészekké alakíttassanak át. Amennyiben tehát lehetséges: az azokban való lakást tűrhetővé kell tenni. Amely házcsoportok pedig erre sem alkalmasak, ki kell azokat sajátítani és tereket, befásított sétalóhelyeket kell nyomukban teremtenünk, hogy ily módon is kellemesebbé tegyük a városi életet.”⁶

A régi és új, a történelmi/korszakerűtlen és a modern, a bontás/rombolás és az építés viszonyrendszer szinte minden városban megjelent a dualizmus időszakában. Erre azért kell felhívunk a figyelmet, mert nem korszakkötött jelenségről és kérdéskörrel van szó.

² Éhen Gyula (1853–1932) jogásként átfogó történeti jelleggel foglalkozott a városok, polgármesterként Szombathely modernizációs és fejlesztési kérdéseivel. Országgyűlési képviselőként országos szinten is megjelentette a politika berkeiben a városok fejlesztésének a szükségességét. Éhen Gyula: *A modern város*. Szombathely 1897.

³ Éhen Gyula: *A modern város*. Szombathely 1897. 3.

⁴ Éhen Gyula: *i.m.* 38.

⁵ Éhen Gyula: *i.m.* 38.

⁶ Éhen Gyula: *i.m.* 47–48.

Alapvető összegzése: az, hogy az ország 183 korabeli (részben törvényhatósági jogú, nagyobb részt rendezett tanácsú) városa között alig lehet olyanokat találni, még Budapestet is belevéve, amelyek nagyobb mértékben megfelelnek a modern város fogalmának. Az ország hatalmas városfejlesztési szükségletek előtt áll.

A modernizálódó városoknak egyszerre kellett megteremteniük a modern települési infrastruktúrát (vízvezeték, csatorna, oktatás, közegészségügy, világítás, lakhatás stb.), valamint kezelni a „városba tódulás”, a gyors népességszám-növekedés társadalmi, gazdasági, szociális összefüggéseit. Egyes városok sikeresen, mások kevésbé sikeresen birkóztak meg a hatalmas és komplex feladattal. Éhen Gyula Szombathelyen polgárként, majd polgármesterként jelentős eredményeket volt képes felmutatni.

A városok fejlődése alapvető változásokat hozott a népesség és a munkaerő településközi mozgásában. A Közgazdasági Szemle 1905–1906. évi számaiban folyó vita átfogó jelleggel érintette a városba tömörülés kérdését.⁷ Kováts Ferenc és Heller Farkas közgazdászok a „városba tömörülés okai” elemzésekor a folyamat komplex jellegére hívták fel a figyelmet. A „városba tódulás” nem egyszerűen a népesség számának az átrendeződése, hanem egy minden struktúrában következményekkel járó folyamat volt.

A modernizáció és a modern város kérdésköre állandó jelleggel megjelent a Magyar Városok Országos Kongresszusán, illetve az állandó bizottságok ülésein. A „városi lobby” (a fővárosi mellett a vidéki is) egyre tudatosabban, öntudatosabban fogalmazta meg saját álláspontját, illetve elvárásait. Sorozatban készültek a városi, városfejlesztési tervezetek, melyekről a Városi Szemle folyamatosan beszámolt. A városi és városfejlesztési törvények elméleti megapozásában kiemelkedő szerepet játszott Haller Ferenc (1874–1969).

A népszámlálások, illetve a pontos statisztikai adatszolgáltatások folyamatosan rákényszerítették a földrajztudomány művelőit, hogy számot vessenek a települési, különösen a városokat érintő folyamatokkal.⁸ A formálódó településföldrajzban a 10 ezer fő feletti településeket tekintették az országban „jelentős”, „fontos”, „embergyűjtő középpont”, avagy „városi-városias jellegű” képződménynek. Hanusz már 1901-ben nyugtázta,⁹ hogy a városokban, az „embergyűjtő középpontokban” részben általános jellegű, esetenként azonban nagyon sajátos egyedi jellegű folyamatok játszódnak le. A népességszám, illetve a sorrendi pozíció változásai mögött (volt olyan település mely 1869 és 1900 között 48 hellyel lépett előre, s volt olyan is, amely 60-nal hátrább a rangsorban) a gazdaság, a város fejlettsége, konkrét lehetőségeinek hatása egyre inkább megjelenik.

1900-ban 125 település lakosságszáma haladta meg a tízezer főt, s köztük Budapest kiemelkedett minden tekintetben a maga 713 ezer fős lakosságszámával. Szeged lélekszáma egyedül

⁷ Heller Farkas: *A városba tömörülés jelensége Magyarországon I.* Közgazdasági Szemle 32. kötet (1904). 854–863; Heller Farkas: *A városba tömörülés jelensége Magyarországon II.* Közgazdasági Szemle 32. kötet (1904). 907–923; Heller Farkas: *A városba tömörülés jelensége Magyarországon. (Válasz Kováts Ferenc észrevételeire és helyreigazításaira.)* Közgazdasági Szemle 33. kötet (1905). 108–115; Kenéz Béla: *A városba tódulás okai.* Közgazdasági Szemle 34. kötet (1905). 540–559; Kováts Ferenc: *A városba tömörülés jelensége Magyarországon. (Észrevételek Heller Farkas hasonló című értekezéséhez.)* Közgazdasági Szemle 33. kötet (1905). 13–31.

⁸ *A Magyar Korona országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos háziállatok kimutatásával együtt.* Pest 1871; *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Végeredmények összefoglalása.* VI. rész. Bp. 1920. Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 64. kötet.

⁹ Hanusz István: *10,000-nél több lakosú helyeink.* Földrajzi Közlemények. XXIX. kötet (1901). 269–275.

haladta meg a százezer lakost (100 552), Budapest alatt így egyedül ez a város volt „európai mércével mérve” formailag nagyváros.

A századfordulón hét város (Szabadka, Debrecen, Pozsony, Hódmezővásárhely, Zágráb, Kecskemét, Arad) lakosság száma volt 50 és 100 ezer fő között, ők tekinthetőek Budapest és Szeged mellett egyfajta nagyvárosnak. A lélekszám nem jelentett egyben kiemelkedő területi szerepkört és kapcsolatrendszert, hiszen Hódmezővásárhely semmilyen érdemi területi szerepkörrel nem rendelkezett.

1910-ben az akkori államterületen 146 település lakosság száma haladta meg a 10 ezer főt, s ezeken a településeken mintegy 4,3 millió fő élt. Az akkori ország lakosságának 23,7%-a élt ebben a településkategóriában.

Egészen véve azok a városok váltak sikeressé, melyek vezetése felismerte a szükségletek és a lehetőségek közötti keskeny mozgásteret, s sikeresen csatornáztatta be az állami, a városi és a magángazdasági fejlesztéseket az adott településbe.

A nagyvárosi fejlődés elemei és hajtóerői a korszakban

A település és városfejlődés látszólag távol áll a direkt pártpolitika világtól, de ha részleteikben megnézzük a folyamatokat, akkor világossá válik, hogy a nagyváros kérdése a korszak politikai viszonyrendszerében kiemelkedő jelentőségű helyet kapott. A korszak folyamatait figyelő és azokat rögzítő szereplők egyre szélesebb körben fogalmazták meg, hogy alapvető változások zajlanak a magyar gazdaságban, társadalomban, a demográfiai és területi struktúrákban.

Az államszerkezet átalakításának és a területi-települési közigazgatás-politika hatásai a városokra

Az 1867. évi kiegyezés Ausztria és Magyarország közjogi és kétoldalú politikai viszonyrendszerét rendezte, s azon belül lényegében rögzítette azokat a történeti területeket, amelyek a Magyar Királysághoz tartoztak. A kiegyezés Budapest számára biztosította a történelmi Magyarországra kiterjedő fővárosi pozíciókat. Az 1868. évi magyar–horvát kiegyezés Magyarország és Horvát-Szlavon-Dalmátország mint társország viszonyait szabályozta. Horvátország széles körű belső autonómiát kapott, Zágráb a társország egyértelmű politikai központjává vált. Fiume kérdésében nem jött létre mindkét fél számára elfogadható megállapodás, így az a koronához csatolt külön test lett, sajátos politikai, nyelvi, kulturális jogokkal. Erdély és az Anyaország ismét egyesült. Az egyesülés egyfajta lokális vesztese Kolozsvár lett, amely fejedelemségi fővárosi státusát elveszítette. (A város politikai-közigazgatási szerepének átrendeződése kapcsán a veszteségtudat megjelent ugyan, de az „Unió” pozitív megéléséhez képest eltörpült.)

1878-tól Bosznia-Hercegovina okkupációja, majd 1908-tól az annexiója még bonyolultabbá tette a Monarchia területi-politikai struktúráját. A közös pénzügyminiszter igazgatása alatt álló tartomány helyzetének alakítására eltérő törekvések bontakoztak ki a Monarchia két felében.

Röviden összefoglalva: az Osztrák–Magyar Monarchia minden tekintetben egy roppant bonyolult politikai és területi képződmény volt, s azon belül a Magyar Királyság (más megfogalmazásban a Magyar Birodalom) maga is egy összetett konstrukciót jelentett. Ennek a politikai-területi berendezkedésnek szükségszerűen jelentős „székvárosi” és településhálózati következményei voltak.

A Bécs–Budapest verseny

A Bécs–Budapest közötti kapcsolatrendszer „tudatos, stratégiai jellegű kezelése” már a kiegyezés előtt megjelent, mégpedig a Bécs, avagy Budapest központú vasúthálózat kiépítésének a vitájában. A korszak szereplői számára világos volt az 1830-as évek közepétől kezdve, hogy a vasúthálózat alapvető változások lehetőségét fogja hordozni nálunk is (az Angliában járók ezt a hatást közvetlenül megtapasztalhatták). Széchenyi már 1847-ben megfogalmazta Budapest megteremtésének és naggyá tételének programját. (Akkor a három különálló város együttesen mintegy 120 ezer lakos számára nyújtott megélhetési keretet.)

1870-ben – még a formális egyesítés előtt – fogadta el a magyar országgyűlés a tervezett főváros átfogó rendezéséről szóló törvényt (1870. évi. tc.), amely hosszú távra meghatározta a fejlesztési-rendezési folyamatokat. Budapest belső struktúrájának meghatározó alakítója az egyesítés előtt az országgyűlés s nem a három érintett önkormányzat volt.

Budapestet minden tekintetben fel kellett építeni nemzeti és birodalmi hivatása teljesítésére. Buda, Óbuda, Pest és Margitsziget egyesítése révén 1873-ban létrehozta a magyar kormányzat az új, nagy Budapestet, mely az ország kiemelkedően legnagyobb városa lett azonnal. (Az egyesített város népességszáma mintegy 260 ezer főt tett ki.) Ezzel megvalósult Széchenyi 1847-es elképzelése, hiszen ő már akkor a nagy, fejlett nemzeti főváros vízióját fogalmazta meg a közlekedésfejlesztési, valójában átfogó struktúra- és területfejlesztési koncepciójában.

Budapest fejlesztése nemzet- és kormánypolitikai alaptétellé vált évtizedekre. Budapestnek fel kellett vennie a versenyt Béccsel, hiszen a Magyar Birodalom fővárosa (székesfővárosa) semmiben nem maradhatott el az Osztrák Birodalom, a császárváros fejlettségétől. (Ezzel magyarázható, hogy Budapesten a legtöbb műszaki, technikai újítás Béccsel azonos időben vagy azt meg is előzve épült ki.)

A két város versenyének városvezetői összefüggései is sajátosan jelentek meg a korszak utolsó időszakában. Bárczy István Budapest polgármestere (1906–1918 között) és Karl Lueger Bécs polgármestere (1897–1910 között) föl vállalta saját városának fejlesztési képviselését, sőt a politikai porondon is igyekezett hatásokat generálni a versenytárral szemben. (A nyíltan antiszemita Lueger és a liberális, integrációpárti Bárczy eltérő álláspontja Budapestet a nemzetközi tőke szempontjából inkább felértékelte.)

Budapest – fővárosi szerepkörénél fogva az állami közigazgatási és egyéb központi állami szerepkörök, intézményrendszer megteremtése során – az állami beruházások meghatározó színterévé vált. A kiemelt támogatások (adókedvezmények, vasúti tarifapolitika), valamint a nemzetközi és hazai tőke tömeges megjelenése, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa tudatos városfejlesztő és várospolitikai végrehajtó tevékenysége révén rövid idő alatt minden tekintetben egy modern nagyvárossá vált. (A város lélekszáma a századfordulón 730, 1910-ben pedig már 900 ezer főt tett ki.)

Budapest városfejlesztési kérdései a legszélesebb körben jelentek meg, s a korabeli és későbbi feldolgozásuk is a legteljesebbnek tekinthető. A sokféle koncepció közül egy viszonylag alig ismert, „nem hivatalos” építészeti fejlesztési elképzelést emelek ki,¹⁰ mely széles körű vitára hívott mindenkit, kiterjedt a város tervszerű fejlesztésére, a városrendezés összefüggő rendszerére, a városfejlesztés alapkérdéseinek tisztázására, a kívánt jövőkép megtervezésre:

– Nemzetpolitikai alapvetés: Budapest nem csak a fővárosiaké, Budapest az egész országé: „Törődnie kell vele a haza minden fiának.”¹¹ A főváros és az ország egymásra utalt, szervesen csak együtt fejlődhetnek.

– Az elmúlt időszakban történtek várostervezési, városfejlesztési hibák, de „fővárosunk még mindig mintavárossá fejlődhetik”.¹² Budapest modernizációs minta lehet az ország és városai számára egyaránt.

– „Egyedáruság nincs a tudományban.”¹³ Budapest 20. századi fejlesztésének alapkérdéseit csak egy széles körű vita és társadalmi közreműködés keretei között lehet megoldani. Budapest fejlesztése egyszerre politikai, gazdasági, társadalmi, szociális és részben tudományos szakkérdés.

– Budapest helyzetét és fejlesztési kérdéseit nem lehet szűklátókörűen csak Bécshez, hanem Berlinhez, sőt Londonhoz, Párizshoz stb. kell viszonyítani. Az 1 millió fős város létrehozása sok terhet ró a közösségre, a hivatalokra, az egyénekre, de a jövő érdekében elkerülhetetlen.

Egészében véve a korszak legtudatosabb alkotása, a nemzetpolitikai tervezés és fejlesztés sikere a modern, világvárosi jellegű Budapest létrejötte. A világháború kezdetére Budapest mintegy 1 millió fős várossá fejlődött (az akkori Európa tíz legnépesebb városa között volt, s európai szintű városként tartották is számon), s egyben hordozta a gyorsan nagyra nőtt városok minden ellentmondását.

Zágráb: a társországi főváros Kis-Budapestté és Kis-Béccsé vált

A kiegyezéskor Zágráb már Horvátország és részben Szlavonország (Szlavónia) elismert gazdasági, kulturális központja volt. A magyar–horvát kiegyezés egyértelműen megteremtette társországi fővárosi státusát, ennek révén a város települési pozíciója és településhálózati szerepköre megerősödött.

A város szerepköre folyamatosan bővült, a politikai élet központjaként építészeti megjelenésében is hasonlítani akart a császárvároshoz, illetve a királyi székesfővároshoz. A város épületállományának jellege szinte megegyezik a két fővárossal, legfeljebb az épületek mérete lényegesen kisebb.

A Budapest–Zágráb–Fiume vasúti tengely megteremtése után a város nagytérségi lehetőségei erőteljesen kibővültek, szerepköre is jelentősen bővült. A korábbi főiskolai szintű oktatás fokozatosan teljes struktúrájú egyetemi oktatássá fejlődött (1874).

A város gazdasági szerepköre fokozatosan szélesedett, népességszáma erőteljesen növekedett. A város belső területeinek építészeti megoldásai Budapestet és Bécsset követték.

¹⁰ Lord Albert: *Budapest a XX. században*. Bp. 1900.

¹¹ Lord Albert: *i.m.* 14.

¹² Lord Albert: *i.m.* 14.

¹³ Lord Albert: *i.m.* 15.

Fiume

A belső politikai tér újrendezése Fiume esetében hozta a legtöbb sajátosságot. A magyar állam egyetlen jelentősebb kikötőhely-lehetőségét hordozta, így jelentős állami fejlesztések történtek a városban. Fiume valójában a magyar állam „kedvenc gyermeke” lett a korabeli városvezetők megfogalmazásában, nem mindenki értett egyet kiemelt s minden más hasonló nagyságrendű várost felülíró fejlesztésével. A képviselőházban szinte folyamatosan hangoztak el ellenvetések Fiume mindent felülíró fejlesztésével szemben. A „dédelgetett város” a magyar gazdaságpolitika egyik lényegi vitapontjává vált.

Területi közigazgatás – városi jogállás és fejlesztés

A városok kérdésköre nem vált kezdetben elsődleges politikai témává, a törvényhatóságok rendezése (1870) a volt szabad királyi városok helyzetét, a községi törvényben (1871) a rendezett tanácsú városok közigazgatási pozícióját rendezték.

Az 1870. évi XLII. tc. a történeti jogú szabad királyi városokat (46) törvényhatósági jogú várossá nyilvánította, s mellettük az első lelkesedésben még 20 várost emelt törvényhatósági jogú várossá. A húsz új város között lényegi különbségek voltak minden tekintetben, de a törvényhozó ekkor a történelmi érdemeket szerzett városok megbecsülését, a kiemelt státusú városok számának gyarapítását tartotta fontosnak. Több kis lélekszámú erdélyi város is ekkor emelkedett törvényhatósági jogú várossá.

Kolozsvár kitüntetett szerepben volt, mert lényegében Erdély (Erdélyország) politikai és funkcionális „fővárosaként” fogalmazták meg mind országos, mind pedig erdélyi szinten. Az ország második egyetemének létrehozása (1872) jelentős részben ennek a nagyregionális szerepnek szólt. A város modernizációja felgyorsult, s ha nem vált is kiemelkedő ipari központtá, erdélyi vezető kulturális szerepe egyértelműen elismert maradt.

Pozsony („a régi főváros”) jelentős figyelmet kapott országos szinten, de valójában nem került sor „kárptólására”, a város sok tekintetben a maga bázisán fejlődött, s tette ezt Bécs árnyékában. (Pozsonyban Debrecennel egy időben, 1912-ben hozták létre az egyetemet.)

A földrajzi elemzésekben egyre gyakrabban megjelenő tájközpontok (regionális központok) köre szinte elemzésenként változott, a korszakban e körül semmilyen politikai, avagy tudományos közmegegyezés nem alakult ki. A korszak szereplői sok tekintetben érzékelték, hogy Budapest „alatt” van egy jelentősebb városokból álló városkör, akár szintnek is nevezhetnénk, de meghatározásuk nem történt meg teljes körűen.

Ha megnézzük a korszakban született megye- és városmonográfiákat, akkor a „nagyvárosok” körét szélesebben állapíthatjuk meg, mint azt a szórványos, országos szintű megjegyzések, korabeli vélekedések alapján gondolhatnánk.

Az 1876-os nagy közigazgatási újrendezést az 1870. évi törvényhatósági szabályozástól némileg eltérő értékbázison (a városokkal szemben felértékelődtek a megyék) hajtották végre. Az 1876. évi XX. tc. keretei között az országos politika városok nagy csoportját (47 várost) megfosztotta a törvényhatósági jogállástól. A néhány évvel korábban felemelt városok döntő része elveszítette törvényhatósági jogállását.

1876-tól 24 kiemelt jogi státussal rendelkező várost kell számításba vennünk (1907-től Miskolccal együtt 25-öt). Ezeket nem tekinthetjük egységesen a korszakban népességszám alapján (30 ezer fő) megfogalmazott nagyvárosnak. A jogi kategória homogenitásának bázisán a városi kör „szétfejlődött” a dualizmus időszakában, s ezt a szétfejlődést a kortársak nyugtázták is.

A megyeszékhelyek jelentették a „hivatalos területi funkciókat hordozó” központrendszert, s e tekintetben mind az ország egészét, mind pedig különösen Erdélyt tekintve egyfajta többközpontúságról (mai értelemben vett policentrizmusról) kell beszélnünk. A megyeszékhelyek esetében a városi és a megyei igazgatás, sőt társadalom is részben elkülönült egymástól. A polgári tudattal bíró város és a nemesi tudatot még őrző (dzsentri) hivatalnoki réteg térben is elkülönülten élte életét, bár városi szinten a funkciók teljessége jelent meg.

A megyeszékhelyek esetében az állam igyekezett megteremteni az állami közigazgatás teljes megyei rendszerét (ez szinte hiánytalanul sikerült is), de a szolgáltató jellegű állami oktatási, kulturális, egészségügyi intézmények már csak a nagyobb megyeszékhelyek esetében váltak általánossá intézmények.

A liberális magyar állam felszámolta a feudális eredetű területi autonómiákat. Erdélyben a Székelyföld és a Királyföld (Szászföld) megyésítése nem járt együtt az érintett lakosság teljes lelkesedésével. A Szászföld megyésítésének vesztese Nagyszeben lett.

Külön kérdést jelentett a nem megyeszékhely törvényhatósági jogú városok köre. Ezek a városok jogi-közigazgatási tekintetben elkülönültek a megyétől, de funkcionális tekintetben nem. Ezen városok jelentős állami és megyei közigazgatási funkciók nélkül is képesek voltak a belső gazdasági és urbanizációs fejlődésre.

A korabeli szakirodalom és a tudományos publicisztika (amelyet programként az 1900-ban induló Huszadik Század című folyóirat hirdetett meg, valamint a sajtóelemzések) a többi várost két (alapvetően jogi-közigazgatási) csoportként kezelte (törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városok), esetenként hivatkoztak táji, területi szerepükre, regionális jellegű közigazgatási, egészségügyi, egyetemi intézményeikre.

Nemzetpolitika: a város magyarosít

Az 1890-es évek elejétől került a korabeli politikai és szakmai elemzések homlokterébe a városok „természetes integrációs és asszimilációs szerepe”. Az 1910-es évektől a városiasodás ezen összetevőinek elemzése a napi érdeklődés középpontjába került.

Az elsősorban Erdélyben tevékenykedő újságíró és lapkiadó, Musnai Ürmössy Lajos¹⁴ a magyar birodalomépítés folyamatában tekintette át a városok kérdéskörét. Anglia, Németország városi sajtóságainak rövid jellemzése után fogalmazta meg:

– „Magyarországon város van elég, habár népesség tekintetében hátra állanak a külföldtől.”¹⁵ A Nyugathoz képest elmaradott, a keleti országokhoz képest nagy fölényben vannak a magyar városok.

¹⁴ Musnai Ürmössy Lajos: *Az egységes Magyar Birodalom*. Kvár 1912.

¹⁵ Musnai Ürmössy Lajos: *i.m.* 42.

– „A magyar városok királya természetesen Budapest.”¹⁶ Budapest valójában az ország egyetlen igazi, a külföldiek szemében is nagyváros, Szeged meghaladja, Szabadka százezer fő körüli, de csak részben tekinthetőek nagyvárosnak.

– A huszonhat törvényhatósági jogú város között minden vonatkozásban jelentős, de inkább hatalmas különbségek jöttek létre, de egy tekintetben szerepük szinte azonos módon fogalmazható meg: „A városokhoz nagy nemzeti érdek fűződik! [...] A magyarság asszimiláló ereje a városokban nyilvánul meg, azok legnagyobb része ma már magyar várossá fejlődött.”¹⁷

A korabeli sajtó, a publicisztika egy része a várost a magyarosítás természetes és szükségszerű színtereként határozta meg. Különösen Budapest esetében emelték ezt ki, de Ürmössy szélesebb körben is megfogalmazta: a városok a magyarosodás és a magyarosítás központjai, ezért az államnak támogatnia kell a városok fejlődését. A támogatás részben közigazgatási, részben pedig fejlesztési kell, hogy legyen.

Városfejlesztés

Az állam elsődleges feladata nem a városok egyedi, közvetlen támogatása (kivételesen erre is nagy szükség van, amikor természeti csapások – földrengés, árvíz – érik a városokat), hanem a városok jövedelmének (gazdasági teljesítőképességének a növelését elősegíteni. Az 1912 júniusában elfogadott városi fejlesztési törvény ebbe az irányba mutat.

A tudatos városfejlesztés legszélesebb összefüggéseit a gazdaság tekintetében Musnai Ürmössy Lajos fogalmazta meg: „valamely ország fejlettségét ma városaink fejlettsége szempontjából ítélik meg. Minél fejlettebbek, minél rendezettebbek, minél nagyobb intézményekkel, közlekedési eszközökkel rendelkeznek a városok, annál fejlettebb természetszerűleg az állam is és bátran mondható, hogy a kormányok belügyi politikájának első és legfontosabb feladata a városok fejlesztése kell hogy legyen.”¹⁸

A századfordulóra Budapest egyértelműen kiemelkedett a magyar városok közül, Béccsel versenyképes várossá vált, sőt a lokális bécsi politikai elit egy része gúnynévként használta a városa a „Judapest” megnevezést. A város a hazai és a nemzetközi tőke befektetései, a kitüntetett földrajzi helyzet s a tudatosan fejlesztett vasúthálózat és tarifapolitika, az állami intézményi-infrastrukturális, a megyei intézményi és a helyi fejlesztések, beruházások révén nagyon sok tekintetben megújult, szimbolikus jellegű volt az, hogy egy időben épült az új királyi palota s vele együtt a birodalomra szabott országház.

A vidéki Magyarország és a többi város eddig minden tekintetben fontosnak és nemzetinek tekintette Budapest fejlődését és fejlesztését, de a századfordulótól egyre inkább megjelent az a felfogás, hogy Budapest most már minden tekintetben a „nemzet szíve és éke”, fejlődik a maga bázisán, elérkezett az idő, hogy az ország többi városa is modernizálódjon s fejlődjön.

Megindult a városok szerveződése az érdekképviselő erőteljesebb fejlesztésére, gyűléseket és kongresszusokat kívántak és tartottak annak érdekében, hogy a közvéleménnyel megismertessék a vidéki városokat. Thirring Gusztáv szerkesztésében 1912-ben olyan statisztikai

¹⁶ Musnai Ürmössy Lajos: *i.m.* 42.

¹⁷ Musnai Ürmössy Lajos: *i.m.* 45.

¹⁸ Musnai Ürmössy Lajos: *i.m.* 45.

összeállítás jelent meg a magyar városokról, mely nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedő jelentőségű volt.

A mintegy évtizedes viták s egyeztetések után elkészült 1912. évi LVIII. törvénycikk (A városok fejlesztéséről) 1913-mal kezdődően átfogó jelleggel bevezette a törvényhatósági jogú és a rendezett tanácsú városok állami segélyezését (támogatását). A városfejlesztés kérdésköre ettől kezdve az állami politika egyik lényegi elemévé vált mind direkt, mind pedig indirekt módon. A meghatározott összegeket elsősorban a városi rendőrségek megteremtésére, fejlesztésére kellett fordítani. Ha megnézünk néhány erdélyi várost, akkor azt láthatjuk, hogy az évenkénti összegek nem óriásiak (Kolozsvár 81 ezer, Marosvásárhely 66 ezer, Brassó 27 ezer, Csíkszereda 13 ezer, Gyergyószentmiklós 16 ezer, Nagyszében 24 ezer korona), de jelezték az állam városok iránti közvetlen elkötelezettségét.

A kor szereplői, a vidéki sajtó munkatársai között sajátos hangot ütött meg a Szentesi Lap, mely *Visszafejlődés* címmel tárgyalta a városfejlesztési törvény városokra gyakorolt hatását.¹⁹ A „városfejlesztés” törvényi kategóriáját olyan szállóigének tekintették, mely sokat ígért, de valójában nem fejlesztést, hanem nagyon sok városra vonatkozóan visszafejlődést jelent. Városok sora kíván nagyközséggé visszaalakulni, nem kívánják vállalni az új lehetőségeket, illetve terheket. A tehetséges vezetéssel rendelkező városok élni fognak a törvény által adott lehetőségekkel, míg az „élhetetlen városok” meg fogják tapasztalni a hátrányokat. Végső következtetés: „A visszafejlődés kimondása s jelen esetben az érettség, a műveltség, a kellő intelligencia hiányáról szóló bizonyítvány. Nemzeti szempontból sem jelent e városok kihullása semmi veszteséget. Mindenki ott legyen, ahol a helye van. Ha ezek a városok csak olcsó parádéval pompáztak, de semmi egyebet nem tettek, most egyszerűen leteszik a cifra viganót, mert nem akarják fizetni az árát. Így lesz kacagó komédia a hazug és üres nagyképűségből.”²⁰

A pozsonyi és a debreceni egyetemet életre hívó törvény 1912-ben az egyetemi oktatás a tudományos kutatás (gyógyítás) új vidéki bázisainak a megteremtését szolgálta. A törvényhozás jelezni kívánta, hogy a vidéki szellemi központok kialakítása és megerősítése fontos az egész nemzet számára.

A városfejlesztés, különösen a vidéki városok esetében, kérdéseinek sajátos képviselőivé váltak a kereskedelmi és iparkamarák. A közigazgatásban a megye domináns területi keretévé vált, elsősorban csak az állami szakigazgatási szervek esetében jelent meg a többmegyés illetékességi terület. Az állami szakigazgatás ezen szintje nem vált valódi regionális szervezővé, mert az egyes minisztériumok hivatali szervezeti szintjei eltértek egymástól a területi lehatárolások nem voltak összehangolva.

Az 1868-ban törvény által megreformált új típusú és feladatkörű kereskedelmi és iparkamarák regionális illetékességi keretek között jöttek létre, működésükben az egész illetékességi területük (több megyét összefogó régiójuk) érdekeit képviselték, statisztikai és folyamatelemzéseikben a régió került bemutatásra. A kereskedelmi és iparkamarák éves jelentései a kerületük közgazdasági viszonyairól a városok fejlesztési célkitűzéseinek szempontjából azért jelentősek, mert folyamatosan a felszínen tartották a gazdaság és a kereskedelem fejlesztésének az igényét, s megfogalmazták a kerületük városainak modernizációs elvárásait.

¹⁹ Szentesi Lap 1913. február 13. XLIII. évf. 13. szám, 1–2.

²⁰ Szentesi Lap 1913. február 13. XLIII. évf. 13. szám, 2.

Vasúti közlekedési robbanás

A vasútépítés már az 1830-as évek közepétől foglalkoztatta a magyar politikai és részben gazdasági elitet. A korábban megindult vasútépítésekhez képest a dualizmus időszaka valóságos vasúti forradalmat hozott, rövid időn belül kiépült a nemzetközi és az országos jelentőségű vasúti fővonalak rendszere, majd a korszak végén a helyi érdekű vasutak tömeges építése és üzembe helyezése folyt. A vasúthálózat új közlekedés-földrajzi pozíciókat alakított ki, a városok s néha községek is hihetetlenül felértékelődtek ennek keretében. Budapest lett az ország és a Kárpát-medence legfontosabb vasúti központja. Az ország Budapest központú izokron térképe azt mutatta a korszak végén, hogy az ország döntő részéről a főváros elérhetővé vált öt órán belül. Ugyanakkor a peremterületeken – különösen Erdély keleti és délkeleti részén a főváros elérése ideje meghaladta a tíz órát. (Brassó térségében voltak olyan kisebb területek, amelyekről 13-14 óra volt Budapest elérése.)

A vasutak hatása tudatosult a városi elitekben: többségük akarta és harcolt a vasútert, de több esetben a vasúttal szemben foglaltak állást. A vasútépítéseknek már rövid távon is voltak egyértelmű nyertesei és vesztesei. A legnagyobb nyertes Budapest lett.

Erdélyben – részben sajátos természeti földrajzi viszonyai miatt, részben pedig periferikus fekvése következtében – lényegesen ritkább vasúthálózat épült ki. A meghatározó, strukturálisnak tekinthető elem az, hogy Erdélyben nem jött létre egyközpontú vasúthálózati alrendszer, az északi, a középső és a déli rész nagyrészt önállóan fűződött fel a Budapest központú hálózatra, egymással csak kisebb lehetőségeket hordozó hálózati elemekkel kapcsolódtak.

A gazdasági átstrukturálódás és a nagyvárosok

A dualizmus időszaka a gazdasági szerkezet alapvető átrendeződésének korszaka: folyamatosan és dinamikusan csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma és aránya, s dinamikusan nőtt a nem mezőgazdaságban, különösen az iparban érdekeltéké.

A hagyományos házi- és élelmiszeripar mellett megjelent a gyáripar, mely egyes ágazataiban az energia- és nyersanyagforrásokhoz, míg más szegmenseiben a fogyasztó piacokhoz kapcsolódott. A bányászat fejlődése új ipari városokat teremtett, különösen a szénmedencékben, a kohászat fejlődése részben a nyersanyagokhoz, illetve az energiabázisokhoz kapcsolódott, de megjelent a nagy piac is mint telepítő tényező. A nagyvárosok nagy fogyasztó piaca (különösen Budapestté) mágnesként vonzotta az ipart, különösen a feldolgozó, közvetlenül a piacra termelő ágazatokat.

A modern ipar fejlődése módosította a korábbi települési-területi iparszerkezetet, de nem rajzolta teljesen újjá azt. Ebben jelentős szerepe volt Budapestnek, mely nemcsak az ország politikai, gazdasági, kulturális stb. központja volt, de a szomszédos, agglomerációs településekkel együtt az ország legfontosabb ipari központjává is vált.

A pénzügyi rendszer kiépülése, banki, biztosítási tevékenysége, annak központrendszerre egyszerűen közreműködője volt a városok gazdasági fejlődésének, modernizálódásának, illetve később megjelenítője volt a városok eltérő gazdasági pozíciójának, fejlettségének, szerepének.

Egy városi természeti katasztrófa és új város építése: Szeged

A települések növekedési feltételeinek radikális megjavítása elsősorban a Tisza völgyét érintette, de a Duna szabályozása, a budapesti Duna-szakasz rendezése is kiemelkedő várospolitikai jelentőséggel bírt.

Az 1879. évi tragikus tiszai árvíz lényegében teljesen elpusztította Szegedet, majd a tragikus pusztításhoz kapcsolódóan született meg, született újjá, s lett az ország legmodernebb vidéki városa Szeged. A mintegy 70 ezer lakosú, nagyrészt vályogból épült akkori város nagy részét elmosta az ár. Az újjáépítés országos, monarchiabeli, sőt szélesebb nemzetközi segítséggel valósult meg. Egységes, modern városrendezési elvek bázisán született meg az új város. A város új alaprajza, infrastrukturális felszereltsége, középületeinek egységes és modern megjelenése, a „városi paloták” nyújtotta új lakóterek alapján az ország szinte minden szempontból egyedi települése jött létre.

A korszak városfejlesztési „végeredményeinek jellege”

A közvéleményt a háború alatt is izgatta az ország területenként és településenként erősen eltérő népesedési folyamatainak összefüggésrendszere. Míg a megyék népességszáma (a törvényhatósági jogú városok nélkül) 1869–1910 között mintegy 29%-kal, addig a törvényhatósági jogú városoké mintegy 100%-kal gyarapodott (az 1869. évi 1,08 millió főről 2,28 millió főre nőtt). Bátky már nyugtázta, hogy nemcsak eltérő ütemben növekvő népességszámú, de fogyó népességű megyéink is vannak. A stagnáló, vagy csökkenő lélekszámú megyékben a folyamatok eltérő összetevőjűek, a kivándorlás és az alacsony természetes szaporodás egyaránt megjelenik az okok között.

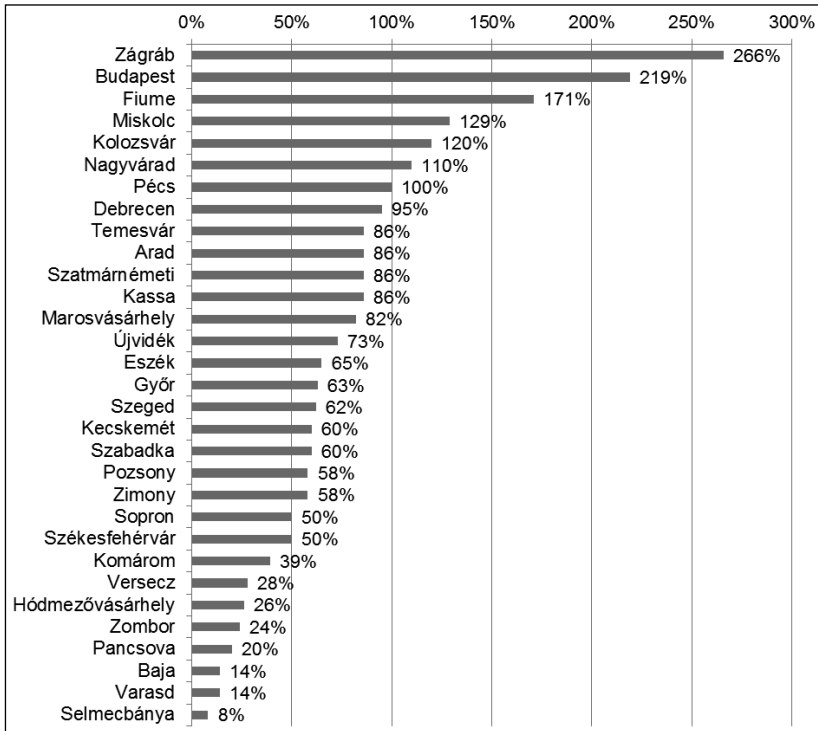
Ha megnézzük a korszakban 100% fölött növekvő törvényhatósági jogú városokat (*l. ábra*), akkor közös és egyedi sajátosságokat egyaránt találunk. A három, legnagyobb mértékben gyarapodó városnak egy politikai-közigazgatási közös elemük mindenképpen van: közigazgatási tekintetben különleges helyzetűek:

- Budapest a Magyar Birodalom fővárosa (székesfőváros),
- Zágráb Horvát-Szlavon-Dalmátország mint társország központja,
- Fiume a Magyar Birodalom egyetlen jelentős kikötője, a koronához csatolt külön test, egyedi gondoskodásban volt része a magyar állam gazdaságpolitikájában és költségvetésében.

Miskolc, Kolozsvár, Nagyvárad, Pécs eltérő történeti típust képvisel, ugyanakkor a dualizmus időszakában mindegyik város jelentősen iparosodott. A modern közműhálózat kiépítése a gazdaság és az életkörülmények alakításának alapjává vált. A városok vasúti közlekedési-hálózati pozíciója eltérően alakult, de mindegyik elfogadható szintű kapcsolatot alakított ki Budapesttel és szűkebb s részben tágabb környezetével.

Debrecen egyfajta átmenetet és egyben kapcsolatot képez a leggyorsabban fejlődő és a „blokkos nyolcvanasok” között. A város a magyar mezőgazdaság egyik meghatározó nagytájában jelentős élelmiszeripari központtá vált.

A „nyolcvanasok” között Kassa kivételével erdélyi és partiumi városokat találunk. Temesvár, Arad, Szatmárnémeti csaknem pontosan azonos arányban növelte népességszámát, de jelentős funkcionális különbségek alakultak ki közöttük.

1. ábra. A törvényhatósági jogú városok népességszámának növekedése, 1869–1910
(Forrás: Zsebatlasz az 1918. évre. 46.)

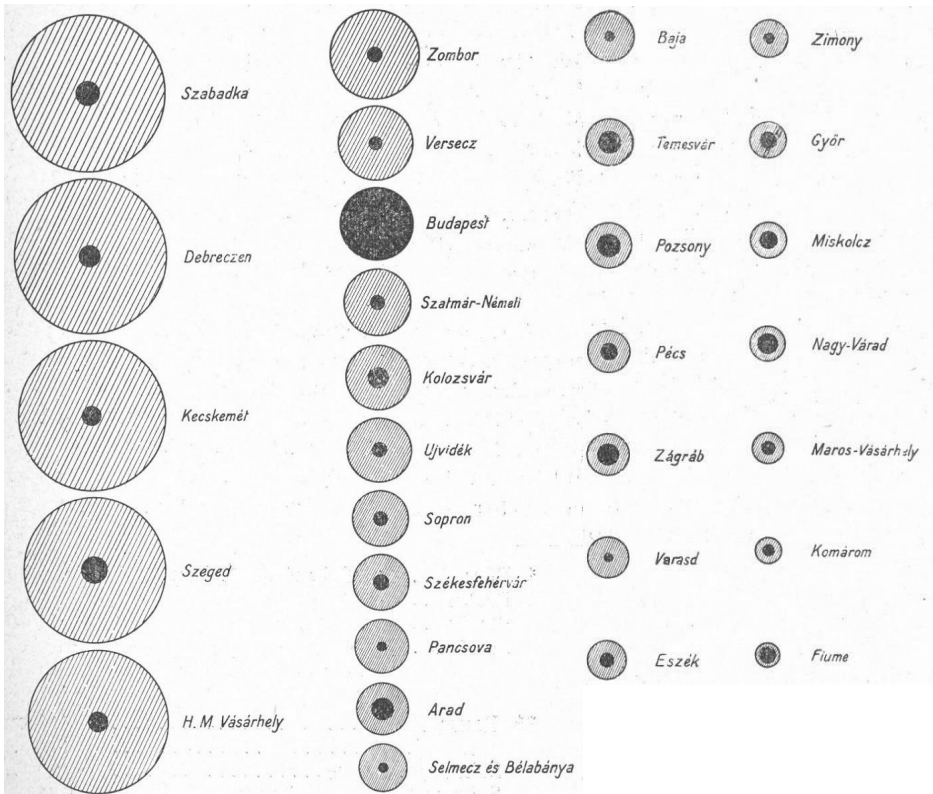
Újvidék ugyanolyan összekötő jellegű a maga 73%-os növekedésével, mint Debrecen a magasabb kategóriák között.

Nemcsak a városok népességszámának növekedésében alakultak ki alapvető különbségek, hanem a városok belső területi szerkezetében is (2. ábra). Milyen is volt akkor a magyar város, a magyar nagyváros? Erre egyértelmű általánosítással úgy felelhetünk, olyan, amilyenné a területi fejlődés és a gyors, dualizmus kori modernizáció tette.

Magyarország – Nyugat-Európaéhoz képest – a dualizmus időszakának végére is Európa egyik nagyon gyéren lakott országa maradt mind a korabeli tudományos közfelfogásban, mind pedig a statisztikai elemzésekben.

Nemcsak az ország, de a legmagasabb korabeli városi kategória (törvényhatósági jogú város) is alacsony népsűrűséget jelentett a korabeli európai városokhoz képest. A törvényhatósági jogú városok 1910. évi területi, népességi és népsűrűségi adatait végigtekintve Bátky Zsigmond a következő, nem éppen általánosan ismert következtetést vonta le: „nyugat-európai mértékkel mérve nem is városok ezek, hanem szokatlan nagyságú faluk.”²¹

²¹ Bátky Zsigmond: *A magyar állam vármegyéinek és thj. városainak népszaporodása az utolsó 40 év alatt.* = *Zsebatlasz az 1918. évre.* Bp. 1917. 42–48.

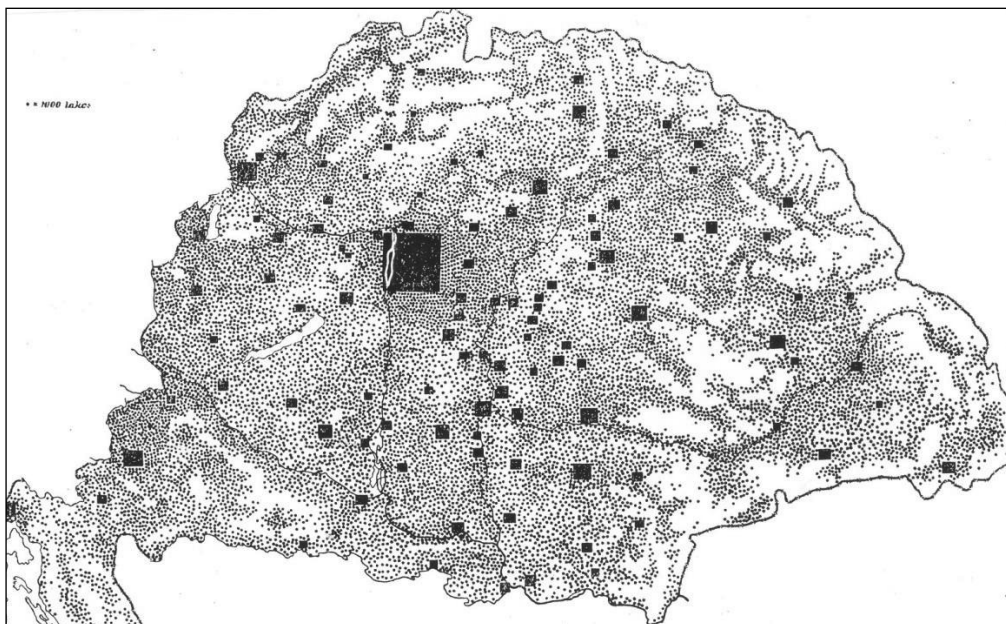

2. ábra. A törvényhatósági jogú városok területi nagysága (csíkozott körök) és lélekszáma (fekete körök, ez utóbbiak Budapestéhez viszonyítva) arányba állítva (Forrás: Zsebatlasz 1917. 28–29.)

A törvényhatósági jogú városok együttes területe 7047 km², népességük 2 336 672 fő volt, népsűrűségük csak 331,6 fő/km². Több európai országban nem a városok, hanem az ország népsűrűsége magasabb volt ennél.

A nagy területű, viszonylag népes, de valójában alacsony népsűrűségű városok kirívó példaként Szabadka szerepel a korabeli irodalomban: a város 974 km² területén, melyen 94 610 ember élt, területileg elfért volna a korabeli Budapest, Bécs, Berlin, Párizs, London (ezek együttesen 730,6 km² területűek voltak). Szabadka területileg nagyobb volt, mint öt német korabeli hercegség, s alig maradt el Esztergom megye területétől.

A korszak végén (1910) a korabeli magyar településállomány erősen tagolt volt. A különböző szempontok szerinti csoportosításokban a tagoltság eltérő szélsőségek között változott. Ha a legegyszerűbb tagoltságot (a települések lélekszámnagyságát) nézzük (3. ábra), akkor azt láthatjuk, hogy Budapest az ország legnagyobb lélekszámú települése, hozzá hasonlítható nagyságú város nem jött létre több a történelmi országterületen.

3. ábra. A települések területi eloszlása és nagysága, 1910
(Forrás: Prinz Gyula, é.n.)

A többi „nagyváros” részben „önmagában áll”, részben pedig létrejött egyfajta, értelmezhető és magyarázható hálózati rendszer. Pozsony–Budapest–Újvidék egyfajta Duna-tengelyt képez, de az ország valódi városodási tengelye nem a Duna, hanem a Tisza völgye.

A sokat emlegetett „vásárvonal” leginkább Erdély és az Alföld érintkezési vonalában jött létre, felnövelve a Szatmárnémeti–Nagyvárad–Arad–Temesvár vásárvonalatengelyt.

A történelmi Erdély belső medencéjében egyfajta policentrikus városállomány és hálózat jött létre, Kolozsvár ugyan a legnagyobb lélekszámú várossá vált, de mellette Marosvásárhely a Székelyföld, Brassó és Nagyszeben a Szászföld meghatározó városi központjaként funkcionált.

Összegzés

A dualizmus időszaka mind a modernizációs folyamatok, mind pedig a magyar tudomány fejlődése szempontjából fontos és izgalmas korszak. A magyar városkutatás együtt fejlődött a korszak meghatározó tendenciájával.

A korszak szakirodalmának rövid, erősen szelektált áttekintése alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a korszak szaktudományai és képviselői felismerték a folyamatok meghatározó tartalmát, viszonyítani tudták azokat a nemzetközi tendenciákhoz.

A folyamatok kifutása, „végeredménye” azt mutatja, hogy a kitüntetett közigazgatási, politikai, gazdaságpolitikai pozícióban lévő városok (Budapest, Zágráb, Fiume) gyorsan fejlődtek a korszakban, népességszámuk és „városi kapacitásuk” erőteljesen megnövekedett.

A törvényhatósági jogú városok között a dualista berendezkedés kialakításakor is hatalmas különbségek voltak, ezek a különbségek a korszak végére nem tűntek el, hanem erőteljesen differenciálódtak. Voltak városok, melyek élni tudtak a korszak lehetőségeivel, s voltak városok, melyek egy dinamikus korszakban mindössze stagnálásra voltak képesek.

Az általános nemzetközi, monarchiabeli, magyarországi, nagyregionális folyamatok mellett az egyes városok vezetésének a rátermettsége erőteljesen megjelent a városok versenyében. A sikeres polgármesterek (és városi elíttek) várostörténeti fordulópontokat is végre tudtak hajtani.

Fundamentals of the Establishment and Development of Modern Hungarian Cities and their Analyses in the Hungarian Scientific Literature in the Era of Dualism

The era of dualism (1867-1918) was one of the most complex time periods in the common history of Austria and Hungary (Austro-Hungarian Monarchy) as well as in the history of nationalities living in the multiethnic Hungarian state at that time. In this era, political, economical, social, ethnic-nationalistic and other issues, furthermore processes of modernisation affecting almost all substructures of the above entities intertwined and created real turbulence.

All of these factors had a significant and synergetic role in the transformation of the settlement network, particularly the group and network of cities. Urbanisation, both in terms of the growing number of cities as well as the modernisation of the inner infrastructures of larger cities, appeared as a major focal point of these changes. Budapest, the capital city was the only city in the country which was considered to be a metropolis according to period standards in Europe, and which had a truly unique development process. By Hungarian standards, “large cities” were those which had a population of over 30,000 inhabitants (specified by law in 1848), yet obviously this was a more complex issue concerning social, economical and functional matters as well.

The rapid growth of urban population was one of the most influential social, economical, political and settlement processes. Between 1869 and 1910 the urban population almost doubled, while the number of people living in villages increased by 26% only. The population of larger cities grew the most intensively, and there were demographically stagnant cities as well.

The rapid, dominant, extensive development of Budapest at the era of dualism was a topic of diverse scientific literature at the time, covering its political, administrative, social and architectural aspects. In the 1890s, when the rural Hungarian elite acknowledged that Budapest had become comparable to Vienna and it was capable of further development on its own, comprehensive analyses began to focus on the development of larger rural cities as well (earlier studies in this field targeted individual cities only).

Essentially, the modern Hungarian science was born in the era of dualism. Related to the process of urbanisation, geography, sociology, city administration and other fields of science were developing in this time period, and their respective scientific journals were launched, too. Science, scientific literature and the development of cities mutually strengthened each other.

SZEMLE

Vidéken lakni és élni

Csburgó Bernadett: Vidéken lakni és élni. A városból vidékre költözők vidékreprezentációja, mindennapi élete és hatásuk a vidék átalakulására: a város környéki vidék. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézete – Argumentum Kiadó, Bp. 2013. 291 old.

A könyv szerzője azt vizsgálja, hogy a városról vidékre vándorlás hogyan járul hozzá a vidék térbeli és társadalmi átalakulásához. A könyv két nagy részből áll. Az első, elméleti jellegű részben a szerző az elemzéséhez felhasznált elméleti keretet ismerteti, egyrészt a konstruktivista vidékszociológia elméleteit, beleértve a fontosabb fogalmak és témák bemutatását, másrészt a szűkebb témához kapcsolódó nemzetközi és magyarországi kutatások eredményeit. A második részben saját kutatásának bemutatására kerül sor, ebben a városról vidékre költözők hatását vizsgálja öt Buda körüli településen. A könyv e második része három fejezetre tagolódik: az adatgyűjtés és elemzési módszerek bemutatására, a tényleges elemzésre és végül a kutatás eredményeinek felvázolására.

Az elméleti fejezetben átfogó képet kapunk a vidékszociológiának az utóbbi fél évszázadban lezajlott átalakulásairól, azon belül pedig a téma szempontjából kiemelkedő fontosságú konstruktivista/poszt-strukturalista irányzatról. Ezt követően az empirikus elemzés szempontjából különösen fontos szuburbanizáció- és ellenurbanizáció-elméleteket tekinti át.

Az elemzésben a szerző egyrészt a 2003 és 2006 között zajló RURBAN – Building new urban-rural relationships under urban pressure, EU FP5 kutatás. Öt ország (Hollandia, Finnország, Spanyolország, Franciaország, Magyarország), amelyben a magyarországi kutatást az MTA Politikai Tudományok Intézetének kutatócsoportja végezte Kovách Imre vezetésével – nemzetközi kutatás során készült félstrukturált interjúkat használta fel,

melyeket Etyeken, Alcsútdobozon, Tabajdon, Pátyon és Nagykovácsin készítettek. Az alanyokat a helyi fontosabb szervezetek képviselői, valamint a helyi lakosok különböző típusai alkották („öslakosok” és beköltözöttek). Összesen 75 interjú készült, az interjúalanyok kiválasztása szakértői mintavétellel történt. A fő kutatási kérdés az volt, hogy „a városi nyomás hatására hogyan alakul át a vidék társadalma, gazdasága, és melyek a vidék azon javai és szolgáltatásai (rural goods and services: RGS), amelyek a városi fogyasztást generálják, illetve ez a fogyasztás, azaz a városi nyomás (urban pressure), milyen változásokat eredményez a helyi társadalomban, gazdaságban és politikában”. (139.) Továbbá egy saját kutatást is végzett 2007–2009 között, melynek keretében 38 félíg strukturált interjút készített a fentebb említett településekre valamelyikére városról kiköltöző személyekkel. Az alanyok kiválasztása ez esetben a szakértői mintavétel és hólabda módszer ötvözésével történt.

A kiválasztott öt település is célpontja volt annak a vidékre való vándorlási folyamatnak, amely a kilencvenes évek elején zajlott le. Az itt bekövetkezett változások alkalmat adtak, hogy eme településeken megvizsgálják, „hogya a vidék reprezentációk és ezen belül a városból vidékre költözők szociális reprezentációjának elemzése hogyan járulhat hozzá a városiak vidékre gyakorolt hatásának, a vidék átalakulásának megértéséhez”. (259.) E város-közelii vidékek társadalmában és térbeli gyakorlatában jelentős változások következtek be. Megnőtt a lakóterület, a földhasználat funkciója megváltozott, és a táj is átalakult.

Hegyí Bella (1991) – településfejlesztésben alkalmazott szociológia szakos mesteri hallgató, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Szociológia és Szociális Munkás Intézet, hegyibella@yahoo.com

A városi lakosság jelenléte miatt a vidék egy úgynevezett multifunkcionális térré alakult. Az új lakók sajátos stílusú lakóházakat és lakóparkokat építettek (dzsentrifikáció jelei). A falvak társadalmát határozottan megváltoztatja a magas státusú csoportok jelenléte. A város környéki vidéket az jellemzi, hogy egymással verseng a retradicionalizáció (a kiköltözők a falusi közösség megteremtésének vágyával érkeznek vidékre) és a városiasodás (személyes kapcsolatok intenzitása csökken, szegregálódás, dzsentrifikáció).

A következő részben az interjúkban elmondottak alapján arról olvashatunk, hogy a városból kiköltözők diskurzusában hogyan jelenik meg a vidék. A szerző a vidék definícióját az egyének elbeszélése alapján engedi kialakulni (szociális reprezentáció megközelítés), ezáltal az alanyok elmondásából kitűnnek a feszültségek és ellentmondások, és így a kutatás az egyének elbeszéléséből definiálódik. A kiköltözők a vidéki idill reprezentációja a jellemző. A vidékhez olyan individuális értékeket kötnek, mint a biztonság, nyugalom, egészséges élet stb. „Vidék-reprezentációjuk hangsúlyos elemei a biztonság, nyugalom, egészséges élet, mint a vidékhez kötődő individuális értékek, valamint erőteljesen jelen van a diskurzusukban a vidék idealizálása, esztétizálása, a természet szépségeinek kiemelésével a közösség és hagyományok hangsúlyozásával.” (17.)

Arra vonatkozóan, hogy hogyan értelmezhető a városból kiköltözők mindennapi élete vidéken, Csurgó a vidék megélésének négy alapegységét különítette el: a házhoz és kerthez való viszonyt, a vidéki családi életet, a természettel való kapcsolatot és a közösséghez való viszonyt.

1. *A házhoz és a kerthez való viszony* különféle-képpen jelenik meg: a ház mint alapvető státuszjelző funkció; a ház mint a család jólétének alapja; a ház mint a vidékiség szimbóluma. A mindennapi gyakorlatok szintjén a vidéki ház három elkülönülő funkcióval jelenik meg: státuszszimbólum, családi fészkek és autenticitás.

2. A vidékkép központi eleme a tradicionális *család*. Az ehhez kapcsolódó társadalmi gyakorlat két eltérő fajtáját lehet megfigyelni: retradicionalizáció és a nemi szerepek újraértelmezése, revitalizációja.

3. *A természet és vidék* összekapcsolódása két különböző mindennapi viselkedésformát von maga után: társas, közösségi cselekvésre ösztönöz, és individuális tevékenységek számtalan lehetőségét kínálja, mindezt a rekreációhoz kapcsolva.

4. *A társadalmi kapcsolatoknak* eltérő formái rajzolódtak ki a kutatás során. A helyi beilleszkedés egyik esetben a szomszédi kapcsolatokkal valósul meg, másik esetben a közösségi életbe való bekapcsolódással. Egy harmadik esetben pedig semmiféle közösségi aktivitás nincs.

Mindezek alapján a városról vidékre költözők három típusát különbözteti meg a szerző: *a vidék romantikája* reprezentációs típust, *a vidék családi idill* reprezentációs típust, valamint a *kertváros* reprezentációs típust. Az eredmények azt mutatják, „hogy a városból kiköltöző családok eltérő vidékreprezentációs csoportjaihoz köthetők, és az eltérő mindennapi viselkedés formák magyarázzák a város környéki vidékre jellemző két ellentétes társadalmi folyamatot, a városiasodást és a retradicionalizációt”. (265.)

A vidéki teret tehát döntően városi szereplőcsoportok hasznosítják és irányítják, ez a konklúzió tehát összhangban van a konstruktivista vidékszociológia alaptéziseivel. Továbbá az is érvényes, hogy a középosztály saját képére formálja a vidéket, és kitarolja azt, ami nem illik bele abba a képbe (Cloeke 1997 in Csurgó 2011). Ahogy Dupuis (2006) is megfogalmazta már, a városiak létrehozzák a vidéki idill imázsát, ezt a saját képükre formálják, és ezáltal a vidékkép értelmezhető úgy mint ellenőrzési eszköz, mint a városiak hatalma a vidék felett. „A város környéki vidék a vidék egy sajátos, multifunkcionális típusaként konceptualizálható, önálló entitás, nem csak egy átmenet, a városiasodás elkerülhetetlen lépcsőfoka. A város környéki vidék nem egyenlő az agglomerációval, nem írható le csupán a szuburbanizáció jelenségeként, hanem a vidéki tér egy sajátos típusaként értelmezhető, ahol a szuburbanizálódás (városiasodás) és a retradicionalizáció elemei keverednek.” (268.) A helyi közösségi életet és politikát pedig ama érdek és hatalmi csoportok alakítják, amelyek a két ellentétes folyamat eredményeképpen jöttek létre. A városi

vidék társadalmilag és területileg is fragmentálódik, egyszerre van jelen a lakópark világa és a hagyományos falukép. A város környéki vidék a vidéki tér

egy dinamikusan fejlődő típusa, a fejlődés közepontjában pedig a városi fogyasztás áll.

Hegy Bella

A Magyar Bankszövetség története

Müller János – Kovács Tamás – Kovács Levente: A Magyar Bankszövetség története. Tarsoly Kiadó. Bp. 2014. 152 old.

Adott ország bankrendszerének súlya és aktivitása sajátos nézőpontú láttelepe a vizsgált időszak társadalmi, gazdasági és politikai viszonyainak. Nem véletlen tehát, hogy a pénzügyi közvetítő rendszerek története mindig megkülönböztetett érdeklődésre tart számot az adott kort elemzők, az ok-okozati kapcsolatok mélyebb megismerésére törekvők körében.

Különösen igaz ez a megállapítás a témakör magyarországi összefüggései iránt érdeklődők esetében. Gazdaságtörténet-írásunk (hosszú és kényszerű szünet után) csak a kétszintű bankrendszer helyreállítását követően, az 1980-as évek második felétől, ill. a kilencvenes évek elejétől kezdte el a Kárpát-medencei bankrendszer történetének feldolgozását.

Jóval hézagosabb a szakirodalom a bankok közötti együttműködések, az érdekkonfliktusok, ill. az érdekvényesítés formáinak feltárása terén. Ezért is hasznos és hiánypótló a Magyar Bankszövetség, ill. jogelődjeinek tekinthető szervezetek 111 éves történetének feldolgozására vállalkozó könyv.

Mint azt a vonatkozó statisztikai adatok is igazolják, Magyarországon a kiegyezés utáni gazdasági fellendülés együtt járt a pénzügyi-alapítások ugrásszerű növekedésével. Sorra nyíltak a hitelintézetek országshatáron. Ez a boom is hozzájárult ahhoz, hogy 1903-ban megalakult a szektor első hazai közös érdekvédelmi szervezete, a Pénzügyi Intézetek Országos Egyesülése (POE), amely az „anyag és erkölcsi érdekek” együttes képviselőjére vállalkozott.

A magyar pénzügyi rendszer történetében jelentősnek tekinthető 1903-as esztendő követően, időről időre változó célokkal és funkcióval a POE és jogutód

szervezetei fontos szereplői voltak és maradtak a piaci viszonyok között működő gazdasági életnek.

A szerzők nem kevesebbre vállalkoztak, mint ennek a (történettudomány szempontjából) relatíve rövid, de zaklatott egyéni tragédiákkal, rendszerváltásokkal, változó intellektualitásúak és felkészültségük által irányított ágazat 111 évének, sajátos összefüggések szerinti bemutatására.

A könyv lényegében öt fejezetben dolgozza fel az alig több, mint egy évszázad történetét.

Az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése, majd az új országhatárok kijelölése az „aranykorszak” végét jelentette a magyarországi bankrendszer történetében is. Figyelemre méltó, hogy az I. világháború és a forradalmak súlyos örökségének felszámolása érdekében milyen komoly lépéseket tett a POE utódjaként 1919-ben megalakult Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete (TÉBE) vezetése.

Különösen tanulságosak – asszociációkra is lehetőségét adó – a háború lezárását követő, az államadósság kezelésére vonatkozó nemzetközi tárgyalások eredménytelenségéről szóló oldalak. (Érdekes elem, hogy az adósságállomány mérséklését elérni szándékozó magyar tárgyalóköldöttség tárgyalásai során 1922 februárjában találkozott John Maynard Keyneszel is, akinek ekkor már megjelent *A békeszerződés gazdasági következményei* című munkája, amelyben elítélően írt a „párizsi lidércnyomás”-nak aposztrofált békediktátum várható gazdasági következményeiről. Ma is csak sajnálkozhatunk azon, hogy nem hallgatták rá!)

A TÉBE által képviselt időszak a második világháború végéig tart. A recenzor sajnálja, hogy a

számunkra tragikus kimenetelű 1941–1945 közötti időszak feldolgozása viszonylag nagyvonalúra sikeredett.

A második világháború befejezését követően hazánk sorsa ismét a nagyhatalmak kezébe került. Meggyőző dokumentumokkal támasztja alá ezt a könyvnek az 1945 utáni eseményeket tárgyaló, a pénzügyi helyzet stabilitására irányuló erőfeszítéseket bemutató fejezete. Eközben megindultak az új nomenklatura vezetőinek a pénzügyi szektor erőszakos ellenőrzésére, majd teljes átvételére irányuló lépései.

A szektor 1948-as államosítása, szovjet típusú egyszintű centralizált bankrendszerrel történő átalakítása, majd erősen korlátok közé kényszerített működtetése (1987-ig) visszavetette (nem egy esetben hibernálta) a hazai pénzügyi rendszerünket; megakadályozta az ágazat fejlődését.

Ennek is köszönhető az 1980-as évek közepére kialakult, összeomlás előtti gazdasági helyzet, az ország súlyos pénzügyi eladósodottsága. Vélhetően ez is közrejátszott abban, hogy a politika elindítsa a bankrendszer reformját. (Az 1987. januárjában megindult változásoknak ui. csak az államcsőd lehetett volna az alternatívája, amit nyilvánvalóan nem vállaltak fel a kurzus irányítói.)

A korra jellemző, hogy a „bankrendszer továbbfejlesztésének” irányelveit az MSZMP KB 1984. évi novemberi határozata alapján két évvel később hagyta jóvá a Minisztertanács. Hosszú szünet után, a hazai bankrendszer kétszintűvé alakítása tette lehetővé, hogy 1989 februárjában megalakuljon a 24 tagot tömörítő Magyar Bankszövetség.

A kezdeti időszak elsősorban a gazdasági átalakulással együtt járó problémák, a felduzzadt

vállalati adósságállomány és a recesszió kezelésére irányult. A szervezet aktív közreműködője volt az 1993-as bankkonszolidációnak, bábáskodott többek között az Országos Betétbiztosítási Alap, valamint a GIRO-rendszer létrehozásánál, a bankszakmai képzések megszervezésénél; jelentős szerepet vállalt az 1994-es pénzügyi törvény, a polgári törvénykönyv, a csődtörvény módosításában, továbbá a pénzmossásról szóló törvény végrehajtásának előkészítésében.

Szakmai vitára ad lehetőséget a bankprivatizációval kapcsolatos fejezet olvasása, illetve az 1995–2008 közötti időszak banküzemeltetési és makrogazdasági szempontú megítélése, illetve a „magyar út” értékelése, különös tekintettel arra, hogy a szektor kamatmarzsa jóval meghaladta az Európai Unió átlagos kamatkülönbözetét.

A devizahitelezés gyakorlatát újragondolva joggal vetődik fel az olvasóban ismét, hogy prudenciális magatartást tanúsított-e a bankszektor, illetve azt érvényesítette-e a pénzügyi felügyelet.

A könyv utolsó két fejezete egyrészt a válság éveit (2008–2010), majd a 2010 utáni időszakot tekintti át. A könyv kitér a deviza alapú hitelezés miatt a bankszektor és a kormányzat között kialakult vitákra, utal az eltérő szempontok okaira. A szerzők érdeme, hogy visszafogottan interpretálják a banki álláspontot.

A könyv gazdaság- és banküzemeltetési szempontból egyaránt fontos, hiánypótló munka, amely olvasmányossága, színvonalas képanyaga esetenkénti hiányossága ellenére is méltón ajánlható a szélesebb olvasóközönség figyelmébe.

Kocziszkó György

Vidékfejlesztés

Teodor Rusu – Paula Moraru – Horea Cacovean: Dezvoltare rurală. Risoprint, Cluj-Napoca 2011. 167 old.

Teodor Rusu, Paula Morariu és Horea Cacoveanu *Dezvoltarea rurala (Vidékfejlesztés)* című könyve

2011-ben jelent meg a román könyvpiacra, a kolozsvári Risoprint könyvkiadó gondozásában. A könyv az

Makó Tünde (1991) – településfejlesztésben alkalmazott szociológia szakos mesteri hallgató, Babes–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Szociológia és Szociális Munkás Intézet, m.tundeeke@yahoo.com

Agrariaszorozat részét képezi, amely egyéb mezőgazdasági és vidékfejlesztési köteteket foglal magába. Ami a könyv küllemét illeti, tetszetős, a címlapon a vidéki és a mezőgazdasági élet egy-egy pillanatképe van rögzítve: a vidéki idill elmaradhatatlan elemei, a vidéki táj, a termőföld, az értékes kulturális örökség és az állattenyésztés.

A szerzők közül Teodor Rusu és Paula Moraru a kolozsvári Agrártudományi és Állatorvosi Egyetem munkatársai, míg Horea Cacovean a Kolozs megyei Talajtani Vizsgálatok Irodájának (Oficiul de Studii Petrologice Cluj) munkatársa. A könyv a Vidékfejlesztés című kurzus alapját képezi, mely az Agrármérnöki Karon Vidékfejlesztést hallgató mesterképzéses diákok számára készült. Megírásánál saját tudományos kutatási eredményeket használtak fel, illetve más külföldi és országos kutatásokat. A szerzők egy történeti háttérrel indítanak, amely viszonylag érthető mindenki számára, viszont a további fejezetekben olyan szakterminusokkal találkozunk az olvasó, melyeknek megértése szükségelteti a szakterülethez kapcsolódó alaptudást. Lévén, hogy a könyv mesterképzéses hallgatók számára íródott, feltételezhetjük, hogy az olvasók már rendelkeznek a szükséges alaptudással.

Az olvasó a bevezetőből megtudhatja, miért vált szükségessé a vidékfejlesztés, hogyan nőtte ki magát országos témából uniós témává. Rögtön egy történeti áttekintéssel kezdődik, európai és globális kontextusban. A szerzők a fogalmat a következőképpen határozzák meg: „az emberi társadalom hozzáállása a jövődöbéli generációhoz, a standard életmodellek és a természeti erőforrások öröklésének joga, anélkül hogy az eltűnne.” (7.)

A könyv szerkezetét tekintve négy nagyobb fejezetre és harminckét alfejezetre van osztva. Az első fejezet a fenntartható fejlődés fogalmát vizsgálja, illetve ismerteti a Közös Agrár Politikát, az Európai Unió Fenntartható Fejlesztési Stratégiáját, illetve Románia Vidékfejlesztési Programját. A fejezet első része egy uniós történeti áttekintőre emlékeztet, mely a vidékfejlesztéssel kapcsolatos eseményekre fókuszál.

A vidéki térség koncepciójánál tisztázzák a vidék és a vidéki térség fogalmát (a folytatásban bővebben

ki van fejtve), illetve megkülönböztetik a hagyományos (kezdeti stádium, földhöz kötöttség, a terület misztikai értéke) és a modern vidéket (a terület elveszti misztikai értékét, a változásra és a fejlődésre kerül a hangsúly, a vidéki társadalomnak nyitnia kell a globális világ felé). Mindemellett fontosnak tartják a vidéki térség struktúrájának és a vidéki térség funkcióinak bemutatását is.

A struktúrájánál három vidéki térséget említenek meg: város környékén található vidéki térséget, közbeeső vidéki térséget és a periferikus vidéki térséget. Ami pedig a funkciókat illeti, a szerzők hármat emelnek ki. Az első a gazdasági funkció, mely alap vagy elsődleges funkciónak számít. Célja a pluriaktív tevékenységek révén diverzifikálni a munkapiacot, maradásra bírni a fiatal lakosságot. A második, az ökológiai funkció a környezetvédelmet célozza meg. Az intenzív iparosítás a környezet túlterheléséhez vezetett, maga után vonva a környezetszennyezés problémáját. Az említett funkciónak szerepe, hogy mindezt megakadályozza a racionális kiaknázás, tájvédelem, a vidéki térség jellegzetességének védelem stb. révén. A harmadik funkció társadalmi-kulturális jellegű. Ezen a társadalmi jellegzetességek, a település kis mérete, a kölcsönös ismeret (ami növeli a cselekvésekkel járó felelősséget), társadalmi hierarchia, hagyományok kultúrája és a szokások értendő.

A vidék fogalmának meghatározásánál azokat a tevékenységeket nevezi meg, melyek az urbánuson kívül zajlanak, illetve három fontos eleme van: alacsony adminisztratív közösségi szám; kifejezett diszperzió és kollektív szolgáltatások; a mezőgazdaság és az erdészet fontos gazdasági szerepe. Ami a vidéki térség fogalmát illeti, sok vita zajlott körülötte. Egy szűkebb, ám egységesnek tekinthető definíciója: minden, ami nem városi. Tágabb kontextusban a meghatározás a következőképpen szól: alacsony népsűrűség; falvak és közösségek alkotják, melyeket individualitás és az épített területek diszkontinuitása jellemez; a termelési tevékenységek jellegzetesen mezőgazdasági és erdészeti jellegűek, továbbá a vidéki kereskedelem is jelen van; az emberek ismerik egymást; kevésbé szennyezett környezet.

A második világháború után megváltozott viszonyok tekintetében kidolgozták a mezőgazdasági politikákat. Ezek a politikák többnyire produktivisták, protekcionistaik voltak. Közös Agrár Politikáról (a későbbiekben KAP) már a huszadik század közepétől lehetett beszélni. Célkitűzései a mezőgazdasági termelékenység és az életszínvonal növelésére, a piacok stabilizálására, az élelmiszer-ellátás biztosítására és a termékek megfizethetőségére vonatkoztak. Az olvasó végigkövetheti a KAP fejlődését az ötvenes évektől a kilencvenes évek reformjáig, a 2000-es évek újabb csatlakozásait, illetve az ezekkel járó változásokat. A szerzők hangsúlyozzák, hogy az új csatlakozások új helyzeteket hoztak, ami miatt 2013 után újra kell definiálni a Közös Agrár Politikát, úgy, hogy tartalmazza: az élelmiszer-biztonságot, a természeti erőforrások védelmét, a klímaváltozásokhoz való alkalmazkodást és a vidékfejlesztési, illetve foglalkoztatási piacot.

Az Európai Unió Fenntartható Fejlesztési Stratégiájának négy kulcsfontosságú *célkitűzését* ismertetik a továbbiakban: környezetvédelem, társadalmi kohézió és méltányosság, gazdasági jólét és nem utolsósorban az EU nemzetközi felelősségeinek betartása. Mindemellett szót ejtenek a stratégia *elveiről* is: emberi jogok védelme; korosztályok közti és azokon belüli szolidaritás; a nyitott és demokratikus társadalom megteremtése; az állampolgárok informálása és a részvételi lehetőség a döntési folyamatokban; politikai koherencia és a minőségi helyi, regionális, nemzeti, globális kormányzat; „aki szennyez, az fizet” elv alkalmazása.

Románia Fenntartható Fejlesztési Stratégiája 2013–2030 között három jövőképet tűzött ki céljával: a 2013-as (a fenntartható fejlődés elveinek és gyakorlatainak az alkalmazása Románia – mint EU-s tagállam – programjai és közpolitikája révén), a 2020-as (Románia eléri azt a fejlődési szintet, amelyen az Európai Unió legtöbb tagállama jelenleg van) és a 2030-as jövőkép (jelentősen megközelíti majd az akkori év uniós tagállamainak átlagos szintjét).

A stratégiát öt részre lehet tagolni, a következőképp: a fogalmi keret, amelyekkel működik; aktuális természeti, mesterséges, humán és társadalmi tőkék helyzetfelmérése; vízió a megfogalmazott célokkal; a

romániai aktuális problémák elemzése; intézményes oldal működésére vonatkozó ajánlások. Említést tesznek a *stratégia cselekvés irányairól, bemutatják a romániai vidékfejlesztés* tematikus prioritásait, és részletesebben ismertetik a Vidékfejlesztési Programot. A Fenntartható Fejlesztési Stratégia cselekvési irányai a következők lennének: a célkitűzések közti összefüggés; az oktatási és szakmai, illetve a közegészségügyi rendszer felgyorsított fejlesztése; a legjobb elérhető technológia használata; a klímaváltozások enyhítése hosszú távú megoldások révén; élelmiszer biztonsága és megbízhatósága; kiegészítő források; kulturális és természeti örökség megőrzése.

A második fejezet a vidéki térség jellegzetességeit és funkcióit tárgyalja. A fejezeten belül a szerzők kitérnek a vidéki térség koncepciójának ismertetésére, a román vidéki térség társadalmi-gazdasági jellemzőire, a vidéki térség struktúrájára, funkciójára és a vidékfejlesztés legfőbb helyszínére, a falu bemutatására.

Az ökoszisztéma és a biológiai egyensúlyok tárgyalása olyan érzetet kelt az olvasóban, mintha egy biológiai vagy ökológiai leckét olvasna. Ismertetik a természeti törvényeket, az ökoszisztéma meghatározását, elemeit. Az ökológiai etikát akár környezetvédelmi etikanak is lehetne nevezni, és ahogy már a neve is sugallja, az ökológiai vonatkozású morális normákat mutatja be. Románia biodiverzitásáról is néhány szó esik, ami egy értékes vagyont képez, lévén, hogy számos olyan növény és állatfajjal rendelkezik, amelyeknek némelyike védett, és csak itt tekinthető őshonosnak.

A harmadik fejezet aktuális helyzetjelentés tár az olvasó elé Románia társadalmi-gazdasági rendszeréről és a természeti tőkéjéről. Ebben a fejezetben a mesterséges, emberi és társadalmi tőkét ismertetik. Részletesebben kitérnek a talajok bemutatására (a struktúrája, termelékenysége és minősége), mivel az a mezőgazdaság alapját képezi. Nevezhetnénk akár talajtani leckének is, a romániai talajok elemzéséről olvashatunk ebben a fejezetben. A bemutatás után témaváltásra kerül sor: a könyv áttér a „földrajzi leckére”, bemutatva Románia domborzati adottságait és a hozzá fűződő hőmérsékleti jellegzetességeket.

Románia természeti kincseinek ismertetését a szerzők fontosnak tartják, hiszen alapját képezi a vidékfejlesztésnek. Az adatok bemutatásánál párhuzamosan az Európai Unió adatokat is ismertetik, hangsúlyozva mindezzel azt, hogy Románia természeti kincsek szempontjából viszonylag jó helyet foglal el az Európai Unióban. Románia egyedinek tekinthető, mivel területének 28%-a hegyvidék, 42%-a dombvidék és medence, illetve 30%-a alföld.

A humán erőforrás bemutatására is kitérnek a szerzők. Az olvasó itt információt szerezhet Románia demográfiai adatairól, amelyeket a szerzők összehasonlítanak az Európai Unió adataival. Olyan adatokkal találkozhatunk itt, mint a vidéki térség összlakossága, átlagos népsűrűsége, nemi eloszlása és nem utolsósorban a vidéki térségre jellemző demográfiai elöregedése.

Az utolsó (negyedik) fejezet a mezőgazdasági és környezeti politikákat tárgyalja, amelyek egyértelműen a vidékfejlesztéshez köthetőek. A fejezet áttekinti a romániai falvak fejlődésének történetét (kollektivizálás, hetvenes évek erőszakos falvasítása és iparosítása, majd a falvak urbanizálása), majd áttér a falvakhoz párosított negatív elemek bemutatására. A falvakat olyan negatív elemekkel párosították, mint az alacsony szintű műszaki felszereltség; a nem megfelelő infrastruktúra; a kevésbé diverzifikált gazdaság; a nem mezőgazdasági munkahelyek alacsony száma; az alacsony modernizációs szint; a gyenge vízellátási szolgáltatások; a lakosság csökkenése és elöregedése; a szociális alapellátások alkalmatlansága vagy hiánya. Az európai falvak főbb jellegzetességeit Ion Păun Optiman (1997) alapján mutatják be, kiemelve a gazdasági struktúrát, a foglalkoztatási jellegzetességet, a családi magántulajdont, és nem utolsósorban a vidéki idill ismertetését sem hagyják ki.

A mezőgazdasági tevékenységek egyaránt hatással lehetnek a klímaváltozásra. A klímaváltozások az emberek direkt vagy indirekt cselekvéseikhez köthetőek. A szerzők egy leírással próbálják meg magyarázni a klímaváltozást előidéző faktorokat. Megnevezik a gázkibocsátás okozóit: iparosítás, urbanizáció, szállítás és közlekedés. Azért, hogy a szerzők hangsúlyozni tudják a klímaváltozás várható hatásainak

súlyosságát, realista jövőképet tárnak az olvasók elé: a kibocsátott gázok 2030-ra 40%-ra növekedhetnek; a száraz és a félszáraz területek 2080-ra 60 millióról 90 millió hektárra növekedhetnek; és ugyanerre az évre az éhínség által sújtott személyek száma elérheti a 600 milliót.

A szerzők kitérnek a nemzetközi problémák ismertetésére is, amelyekkel a szegényebb országok küzdenek: olyan államok, mint Szudán vagy Etiópia ki vannak szolgáltatva a nagyobb hatalmaknak. Nagyobb külföldi vállalatok legújabbban felvásárolnak területeket a fejletlen vagy fejlődő országokban. A gondot az okozza, hogy ezzel megfosztják a lehetőségetől a fejletlen országok lakosait.

Zárásképpen az európai gazdasági modell célkitűzéseiről ejtenek szót, továbbá olyan politikát fogalmaznak meg, amely hasznos lehet a fenntartható fejlődésre vonatkozóan. Ilyen politika volna: a mezőgazdasági piacok szabályozása; a helyi termékek védelme, mezőgazdasági ágazatonként; a mezőgazdászok szakmai felkészítésének támogatása; mezőgazdasági kutatások a fennálló problémák kiküszöbölése; a mezőgazdaságra szakosodott intézmények támogatása; támogatásokhoz való könnyebb hozzáférés; és nem utolsósorban a termelés és a gazdasági csere által megkövetelt infrastruktúra biztosítása.

A szerzők a könyv megírásához román, angol, illetve francia nyelvű szakirodalmat használtak fel. Román nyelven íródott kutatások képezik a szakirodalom több mint felét. Mindez valószínűleg annak tulajdonítható, hogy a legtöbb mű Teodor Rusu kutatásaihoz fűződik. A felhasznált források (pár kivétellel) a 2000-es években jelentek meg. Mezőgazdasági, biológiai, ökológiai, területrendezési, kémiai, talajtani, fejlődéstörténeti és vidékfejlesztési témákból szelektált könyvek láthatóak a bibliográfia jegyzékben. Továbbá több internetes oldal forrásait is felhasználták, mint a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Minisztérium hivatalos oldala, a Környezetvédelmi és Klímaváltozási Minisztérium hivatalos oldala, az Európai Bizottság hivatalos oldala, Románia Vidékfejlesztési Programjának hivatalos oldala, Nemzeti Stratégia a Fenntartható Fejlődésért hivatalos oldala.

Összefoglalásként elmondható, hogy a könyv bepillantást nyújt a vidékfejlesztés hazai és európai világába, részletesen bemutatva a stratégiákat és a hozzájuk kapcsolódó elemeket. Nyugodtan kijelenthető, hogy a kötet egy átfogó és alapos munka eredménye. Ami a könyv tagolását illeti, nem a témák alapján történt, hiszen nem lehet azt mondani, hogy a négy fő fejezet négy különböző témát takarna. A fejezetek egyesben tartalmazznak történeti, biológiai, talajtani bemutatásokat. Az írás nyelvezete – a szakzsargont

leszámítva – könnyen érthető. Szociológus hallgatóként elmondhatom, hogy a könyv tanulmányozása után érezhető volt, hogy a célcsoportot inkább az agrártudomány szakértői képezik, mintsem az elméleti tudományoké. Amit mindenképp hasznosnak tartok, az a programok ismertetése és a romániai helyzet-elemzés. Bátran ajánlom azok számára, akik el szeretnének mélyedni a vidékfejlesztés világában.

Makó Tünde

Fejlesztéspolitika

Czibere Ibolya – Kovách Imre (szerk.): Fejlesztéspolitika – vidékfejlesztés. Egyetemi Kiadó, Debrecen 2013.

A Czibere Ibolya – Kovách Imre szerkesztőpáros 2013-ban közreadott tanulmánykötetében a projektelés folyamatáról, annak elméleti és konceptuális háttéréről, az adott projektek gyakorlati tapasztalataiból származó írásokat válogatott gondosan össze. A kötetben a szerkesztők egy-egy tanulmánya mellett külföldi (Christopher Ray, Stefan Sjöblom, Kjell Andersson) és magyarországi (Ferge Zsuzsa, Darvas Ágnes, Csürös Gabriella) társadalom-, illetve vidékutatók tanulmányai olvashatók.

A szerkezetileg két nagy fejezetre (*A projekteltett fejlesztéspolitika; A működő projekt*) és egy összefoglalóra tagolt kötetet a szerzőpáros bevezetője nyitja a projektelés során felmerülő dilemmák kapcsán, ezt követően az első rész elméleti fogódzkodat biztosít az olvasó számára, amit egy empirikus-gyakorlati tapasztalatokon alapuló fejezet követ, betekintést nyújtva néhány működésben lévő projektbe, mint az EU LEADER programja, a vidéki Finnország innovációs paradoxona, egy gyerekprogram kistérségi szerveződése, gazdaságpolitikai együttműködés az EU-ban vagy az EU kohéziós politikája 2014–2020-ban. Ennek az írásnak a keretében azonban az első fejezet elméleti részét tárgyaljuk.

A szerkesztői bevezetőben több utalást is találunk a projekt formában történő erőforrás-elosztás

társadalmi következményeire, minthogy a forrásokhoz való hozzájárás nem biztosított minden társadalmi csoport számára, a projektelés egyben új társadalmi különbségek forrása is: csak azok indulnak és/vagy maradnak versenyben, akik rendelkeznek a C. Ray által megjelölt ún. *intellektuális tulajdonnal* (9.), bizonyos speciális tudáskészlettel és hatalommal (bővebben erről Ray *Kultúra, intellektuális tulajdon és terület alapú vidékfejlesztés* című tanulmányában olvashatunk). Az újfajta társadalmi rend kihívásaira az EU a LEADER-projekt bevezetésével felelt, mely ugyan központi költségvetésű program, helyi, alulról jövő kezdeményezéseket és területek közötti kapcsolatokat támogat, lehetővé téve több szereplőcsoport (egyéni vállalkozók, helyi közigazgatás, civil szféra) részvételét a döntéshozásban és a projektek életbe-éltetésében. Ray egyik fő kérdésfelvetése a TCP-k (térségek vagy nemzetek közötti együttműködési projektek) kapcsán, hogy a neoendogén logikában szerveződő rendszer hierarchiára való hajlama állandósul-e, vagy a résztvevők képesek lesznek a struktúra (és általa saját jövőbeni jólétük) befolyásolására. A szerző által vizsgált időszakban ugyanis, 1997 és 2000 között a helyi akciócsoportok (HACS), illetve az EU országai és régiói között jelentős különbségek mutathatók ki. Véleménye szerint a rendszernek

Vita Emese (1989) – településfejlesztésben alkalmazott szociológia szakos mesteri hallgató, Babes–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Szociológia és Szociális Munkás Intézet, emese_v89@yahoo.com

két nagyobb kihívással kell szembenéznie, egyik a LEADER+ program, mellyel minden vidéki terület számára lehetővé válik a LEADER-ben való részvétel, másik az EU további (keleti) bővítése – az új tagok számára a LEADER kezdeményezések elérhetővé tétele mellett fontos megérteniük az EU neoendogén fejlődési elveit, továbbá helyt kell állniuk extralokális (páneurópai) szinten is, véli C. Ray (37.)

Sjöblom Stefan *Bevezetés: A projektésített közszféra felé – A projektésítés jelensége* című írásával tett kísérletet a projektek fejlődési útjainak rendszerezésére, melyről meglehetősen összetett képet kap az olvasó. A projektek meghatározásakor egyik lényeges tulajdonságnak azok ideiglenességét emeli ki, inkább jellemző rájuk, hogy egy tartós struktúrába, anyaszervezetbe ágyazódnak - ami leginkább a közszektorban érzékelhető -, s szerinte pontosan eme ideiglenes jelleg konceptualizálása hiányzik továbbra is. Sjöblom a konceptualizáció során négy fontos dimenzióra hívja fel a figyelmet, (1) az idő, (2) a feladat, (3) a szervezetek összetétele, (4) az átalakulás. A projektésítéssel szemben gyakorta támasztott elvárás, hogy a projekt maga alkalmas eszköz a bürokratikus rendszer feloldására, amit szerzőnk ebben a tanulmányában megkérdőjelez, továbbá racionalista visszásságnak nevezi a 20. századi projektmenedzsment alapjait (a projekt [kül]önálló rendszer, és amennyiben időben megfelelően tervezett, környezetétől függetlenül bárhol implementálható) az olykor sikertelen projektek példájára hivatkozva. A sikertelenség okát egyrészt a tisztázatlan célrendszerben, másrészt a nem megfelelő időmenedzsmentben és a kooperáció hiányában, harmadrészt pedig a támogató környezet vagy politikum ellenállásában látja.

Barabás Eszter – Kézy Béla – Komádi Mónika Önkormányzatiság és *projektésítés* munkájában egy határon átnyúló (Magyarország-Románia) önkormányzati szervezetfejlesztés területén végzett kutatási eredményeit foglalja össze, konkrétan az uniós önkormányzati fejlesztések adaptálhatóságának példáján vázolja az élhető település modelljét, melyhez olyan szükséges erőforrásokat kapcsolnak, mint a munkalehetőségek, infrastruktúra, jól működő (gyors, hatékony és modern) önkormányzat,

közösségi élet, szabadidős lehetőségek, környezeti fenntarthatóság. Korábbi hazai és nemzetközi tapasztalatok alapján a szerzők egyetértenek abban, hogy a szervezetfejlesztés túlmutat a szervezeti struktúra reformációján, emellett elengedhetetlen egy racionális működési folyamat, optimalizált költségvetés, fokozott humán erőforrás- fejlesztés, illetve a folyamatos hatásvizsgálatok, feedbackek.

Czibere Ibolya tanulmánya az előzőekhez hasonlóan a projektek egyre növekvő jelentőségét hangsúlyozza a köz- és civil szférában, elterjedésük civil, társadalmi és hatalmi sajátosságaira is rávilágít. A szerző a projektek általános jellemzőinek vázolása mellett bemutatja a különböző projekttypológiákat, utóbbi részben számos hazai és külföldi szerzőre hivatkozva nyújt átfogó képet a lehetséges felosztásokról; projekteredmények tartalma alapján elkülönít beruházási, kutatási és fejlesztési, valamint szervezetfejlesztési projekteket (111–112.), a projektteljesítésben részt vevő szereplők szerint belső, külső és vegyes projekteket nevez meg. A projektfinanszírozás általános jellemzőinek bemutatásakor történeti vonatkozásban is tárgyalja a finanszírozás során felhasznált erőforrások oki tényezőit, majd a különböző érdekcsoportok projektkörnyezetre gyakorolt és projektben betöltött szerepére tér ki. A projektmenedzsmentben valamennyire jártas olvasó számára már ismert lehet a szervezeti modellek Görög Mihály által kidolgozott hármas felosztása (lineáris-funkcionális, projektre orientált, mátrixstruktúra), amelyhez szorosan kapcsolódnak a különböző projektvezetési stílusok és módszerek, amivel Czibere tanulmányát zárja.

Christopher Ray soron következő tanulmánya a kultúragazdaság fogalmát ismerteti, amely röviden a helyi és extralokális (EU és egyéb nemzetközi testületek tevékenysége) források kiaknázását jelöli. A területalapú vidékfejlesztés elmélete mindenkélett a *helyi* sajátosságokra, kulturális erőforrásokra alapoz, mint a helyi konyha, népművészet, kézművesség, történelmi helyszínek, tájegységek, melyek a helyi *kulturális identitás* révén járulnak hozzá adott terület felértékelődéséhez. A kultúragazdaság koncepciójában a hangsúly ezenfelül a szereplők hálózatára is vonatkozik, akik akár extralokális szinten,

fogyasztóként próbálják érvényesíteni cselekvési képességeiket. A kultúragazdaság konceptualizációja során Ray négy működési elvet azonosít, amelyek a területalapú vidékfejlesztésben egymást nem kizáróan alkalmazhatók. Az első ilyen a helyi/regionális kultúra áruba bocsátása. Itt elsősorban a történelmi és környezeti elemek mellett közvetlenül értékesíthető, reklámozható helyi sajátosságokra kell gondolnunk, mint a helyi élelmiszerek, konyha vagy kézművesipar termékei (114.). A második működési mód a térség új identitásának konstruálását, a helyi termékek vagy akár turisztikai helyszínek „eladását” jelenti a térségen kívüli szereplőknek. A harmadik típusban főként helyi szereplőket (közösségek, cégek, hivatalos szervek) céloznak meg, a hangsúly az egymásnak való eladáson van. A negyedik működési mód (a fentiekkel párhuzamosan is) a helyi önállóság magas fokára épít, így a közösség a bevett gyakorlatoktól eltérő, önálló kezdeményezéseket valósíthat meg, amely feltételezi a helyi kultúra (inkább a helyi tudás és etika forrása, és kevésbé a gazdaság fellendítője) egy új, tágabb definiálást, amelyet a szereplők többsége elfogad, és tiszteletben tart. A kultúragazdaság egyszerűsödő lokális tudás, vagyis olyan stratégia, „aminek célja a lokális tudás átalakítása az adott terület által elérhető erőforrássá, tehát a lokális tudás létrehozása, felismerése és kiaknázása” (145.) állapítja meg Ray. A kultúragazdaság elmélete ugyanakkor nem pusztán a vidéki területek kapcsán értelmezhető, a szerző egyik következtetése, hogy az elmélet bármely terület – vidék vagy város – esetében alkalmazható, ami egyúttal jelzi a mai fejlesztési elméletek irányát a vidékiség felől a területiség fele.

Kovács Imre a projektosztályról tett főbb megállapításairól már írásunk elején röviden szóltunk. Eredetileg a Szociológiai Szemlében (2007/3–4: 41–59) közölt tanulmány kibővített és átdolgozott változata az új osztály képződésének körülményeit és következményeit vizsgálja, valamint azoknak a hatalmi pozícióknak a sajátosságaira fókuszál, amelyet az projektosztatással bekövetkező változások eredményeztek. C. Ray fogalmával élve a projektosztály egy sajátos szellemi tulajdont birtokol, mely révén közvetítő funkciót tud betölteni a redistribúciós és

piaci struktúrákban, és a közvetítő szerep osztályhelyzetű fő sajátossága. Kovács, Szelenyi (2000) által vezetett és egyéb kutatásokra hivatkozva állítja, hogy a projektosztatás a „társadalmi egyenlőtlenségek egyik meghatározó formájának tekinthető” (165–165.) a projektekhez való hozzáférés hiánya pedig a marginalizálódás mellett a szegénység forrása is. A projektosztályon belül ugyanakkor folyamatos a be- és kifelé irányuló mozgás az egyes projektektől függően.

Darvas Ágnes – Ferge Zsuzsa *Gyerekesély programok kistérségi alkalmazása* a „Legyen jobb a gyerekeknek” elnevezésű, 2007-ben indított (2032-ig tartó) generációs program alapján szól a gyakorlat dilemmáiról és tanulságairól, a megvalósítás folyamataira, elvi kérdéseire koncentrálva. A program prioritása a mélyszegénységben élő gyermekek és családjaik arányának jelentős csökkentése egy generáció alatt. Az elvi kérdések és dilemmák egyrészt komplexitás köré épülnek, és felölelik a cselekvési szinteket, az időtávokat, a cselekvési területeket, szektorokat, szereplőket, a programban részt vevő szakmákat és intézményeket, másrészt az együttműködés nehézségei köré, mint pl. a lokális együttműködési nehézségek. További dilemma volt, hogy kiket szolgáljon pontosan a program, mindenkit vagy csak a szegényeket, univerzális legyen, csoportos vagy egyéni, anyagi vagy nem anyagi feltételekhez kötött, s ezek milyen előnyökkel vagy hátrányokkal járnak. A romák integrációját a program szintén kulcskérdésként kezelte, akiket aktív szereplőkként próbálták bevonni, több-kevesebb sikerrel, lévén, hogy több külső körülmény is ellenük szólt (pl. döntéshozatalból való kizártság, a nem roma lakosság egyet nem értése, előítéletesség). A szerzők tapasztalata, hogy az előítéletesség – intézményi és társadalmi – mint nem pusztán magyar sajátosság nagyban gátolja a gyermekszegénység felszámolását. A projekt fenntarthatóságát alapvetően a belső források hiánya akadályozza, de legalább annyira fontos a kívülről érkező szakmai segítség helyi szinten való elfogadottsága és a velük való kooperációs hajlandóság. A kötet második fejezetében (Működési tapasztalatok, fejlesztési irányok) a Darvas–Ferge szerzőpáros a széchenyi kistérségbeli gyerekesély-program megvalósítási tapasztalatit

külön tanulmányban írják le, több kutatási naplódé-
zettel tűzdelve, amelyek kitűnően érzékeltetik a fel-
merülő konfliktusokat, nehézségeket, amelyek mint
az előző tanulmány kapcsán már megjegyeztük, a
szemléletbeli eltérésekből származtak. Minden aka-
dály ellenére az eredmények fényében a projekt si-
keresnek tekinthető, a negatív tapasztalatok pedig a
társadalompolitikai programok korlátaira irányulnak.

A vázolt tanulmányok többsége alapján elmond-
hatjuk, hogy a projektek immár a fejlesztési politika

domináns elosztási formái, és jelentős változásokat
generáltak a gazdasági, társadalmi és hatalmi di-
menziókban. A projektmunkák menedzseléséhez
újfajta szaktudás és szemléletmódváltás szükségelte-
tik, mely révén a szereplők jó eséllyel megőrizhetik
versenyképességüket. Aki tehát tudományos szakmai
részletességgel kíván tájékozódni a projektesítés el-
méletről és gyakorlatáról, megfelelően tájékozódhat
a tanulmánykötetben fogalt írásokból.

Vita Emese

Contents

Iván Bélyácz: Financial Crisis, Random Walk, Market Efficiency	1
Gyula Horváth: Two Elements of the New Regional Development Paradigm in East-Central Europe: Institutional Decentralisation and R&D	21
József Benedek: The Regional Development and the Territorial Cohesion in Romania in the Perspective of the Programming Period 2014-2020.....	36
György Kocziszky: Analysis of the Impacts of Fiscal and Monetary Interventions to the Regional Development	48
Zoltán Bankó: Between EU-Standards and Central-European Realities: Legislation of Part-Time Employment in Hungary.....	58

Workshop

István Kapronczai: The Hungarian Agriculture after the EU-Access	69
Emese Balla: Estimation of the Role of the Agricultural Sector in Central and Eastern European Countries Applying Input-Output Analysis.....	83
Boróka Júlia Bíró: Modernization of the Romanian Agricultural Holdings through the Implementation of Rural Development Measure 121.....	100
Katalin Takács György – István Takács: Role of Personality in Economic and Social Cohesion of a Community – Notes Based on a Case Study about a Transylvanian Village	107
Izabella Mária Bakos – Tamus Antalné – Katalin Takács György: Regional Differences in Rural Development Support in Romania and Hungary	118
Bíborka Eszter Bíró: The Situation of the Non-Reimbursable Funds Allocated for Micro-Enterprises through the Regional Operational Programme in the Romanian North-West-Region for the 2007-2013 Programming Period.....	131
Szilárd Madaras: Falling behind or Catching up? Current Problems of Economic Development in Harghita County.....	139
Balázs Heidrich – Nick Chandler: Ivory Towers are Falling? The Analysis of the Changing Social and Economic Role of Higher Education Institutions Using the Case of a Business School.....	153
Lehel Györfy: The History of Student’s Successful Participations at International Business Case Study Competitions from Cluj-Napoca.....	170
Erika Kulcsár: Education Marketing in the Higher Education Service Providers	182
András Györbíró – Kinga Borzási – Mária Dalma Hámos – Nóra Alice Györbíró: The Potential Effect of the Hungarian Higher Education in Transylvania on the Economic Development of the Region from the Perspective of the Labor-Force Training	187
Tibor Toró: Majority-minority Relations at the Beginning of the 20th Century. Ethnic Relations in Arad and Temes Counties Based on Census Data	194
Kokoly Zsolt: Criteria for Establishing Jurisdiction over Media Broadcasters in the European Union	218

Hunor Kádár: Evolution of the Harmonization Process of EU Member States' Penal Legislation Systems.....	229
János Székely: Common Observable Tendencies in the Transformation of the Appeals System in the Civil Procedure of Several European Jurisdictions	240
Zoltán Hajdú: Fundamentals of the Establishment and Development of modern Hungarian Cities and their Analyses in the Hungarian Scientific Literature in the Era of Dualism	255

Review

Bella Hegyi: To live in the Country	272
György Kocziszky: The History of the Hungarian Bank Association	274
Tünde Makó: Rural Development	276
Emese Vita: Development Policy	279

Cuprins

Bélyácz Iván: Criză financiară, mers aleatoriu, eficiența pieții	1
Horváth Gyula: Două elemente ale noii paradigme de dezvoltare regională în Europa Centrală și de Est: decentralizare instituțională și cercetare-dezvoltare.....	21
Benedek József: Dezvoltare regională și coeziune teritorială în România în perspectiva perioadei de programare 2014–2020.....	36
Kocziszky György: Analiza mecanismului de impact al intervențiilor fiscale și monetare asupra dezvoltării teritoriale	48
Bankó János: Între standardele Uniunii Europene și realitățile central europene: reglementarea muncii parte-time în Ungaria.....	58

Atelier

Kapronczai István: Economia agriculturii maghiare în anii de după aderarea la UE.....	69
Balla Emese: Estimarea rolului sectorului agricol în țările din Europa Centrală și de Est, utilizând analiza intrării-ieșiri.....	83
Bíró Boróka Júlia: Modernizarea întreprinderilor agricole în România prin implementarea măsurii de dezvoltare rurală 121	100
Takácsné György Katalin – Takács István: Rolul personalității în coeziunea economico-socială a unei comunități	107
Bakos Izabella Mária – Tamus Antalné – Takácsné György Katalin: Diferențe regionale privind suportul pentru dezvoltare regională în România și Ungaria	118
Bíró Bórika Eszter: Situația fondurilor neranbursabile alocate microîntreprinderilor prin Programul Operațional Regional în Regiunea Nord-Vest în perioada de programare 2007–2013	131
Madaras Szilárd: Rămânere în urmă sau încadrare? Problemele actuale ale dezvoltării economice în județul Harghita	139
Heindrich Balázs – Nick Chandler: Se prăbușesc turnurile de fildeș? Analiza schimbării rolului economico-social al instituțiilor de studii superioare în baza exemplului unei școli de business.....	153
Györfy Lehel: Participări cu succes ale studenților clujeni la concursurile internaționale de rezolvare de studii de caz.....	170
Kulcsár Erika: Marketingul educațional la nivelul prestărilor de serviciu în învățământul superior.....	182
Györbíró András – Borzási Kinga – Hámos Mária Dalma – Györbíró Nóra Alice: Efectul potențial al învățământului superior maghiar din Transilvania asupra dezvoltării economice a regiunii din perspectiva formării forței de muncă	187
Toró Tibor: Relații interetnice la începutul secolului 20. Analiza relațiilor etno-lingvistice în comitatele Arad și Timiș.....	194
Kokoly Zsolt: Criteriile stabilirii jurisdicției asupra furnizării de servicii mass-media în politica audiovizuală a Uniunii Europene	218
Kádár Hunor: Analiza evoluției armonizării legislative în materia dreptului penal în cadrul Uniunii Europene	229

Székely János: Tendințe comune observabile în transformarea sistemului căilor de atac în dreptul procesual civil al unor state europene.....	240
Hajdú Zoltán: Problemele principale ale formării și dezvoltării orașelor mari maghiare, reflectate în literatura de specialitate a epocii dualismului.....	255

Recenzii

Hegyí Bella: A trăi în mediu rural.....	272
Kocziszký György: Istoria Asociației Bancare din Ungaria	274
Makó Tünde: Dezvoltare rurală	276
Vita Emese: Politica de dezvoltare	279

Tartalom

Bélyácz Iván: Pénzügyi válság, véletlen bolyongás, piaci hatékonyság	1
Horváth Gyula: Az új regionális fejlődési paradigma két eleme Kelet-Közép-Európában: intézményi decentralizáció és kutatásfejlesztés	21
Benedek József: Regionális fejlesztés és területi kohézió Romániában a 2014–2020-as programozási időszak perspektívájából	36
Kocziszky György: Fiskális és monetáris beavatkozások területi fejlődésre gyakorolt hatásmechanizmusának vizsgálata	48
Bankó Zoltán: Európai uniós követelmények és kelet-közép-európai realitások között: a részmunkaidős foglalkoztatás szabályozása Magyarországon	58

Műhely

Kapronczai István: A magyar agrárgazdaság az EU-csatlakozást követő években	69
Balla Emese: A mezőgazdasági ágazat szerepe a kelet-közép-európai országokban az ágazati kapcsolatok mérlegének tükrében	83
Bíró Boróka Júlia: Mezőgazdasági üzemek korszerűsítése Romániában a 121-es vidékfejlesztési intézkedés megvalósítása révén	100
Takácsné György Katalin – Takács István: Az egyéniség szerepe a közösségi gazdasági, társadalmi kohézióban – gondolatok egy erdélyi kistelepülésen készített esettanulmány kapcsán	107
Bakos Izabella Mária – Tamus Antalné – Takácsné György Katalin: A vidékfejlesztési támogatások területi eltérései Románia és Magyarország összevetésében	118
Bíró Bíborka Eszter: A Regionális Operatív Program mikrovállalkozásoknak nyújtott vissza nem térítendő támogatásainak helyzete Románia Északnyugati régiójában a 2007–2013-as programozási időszakban	131
Madaras Szilárd: Lemaradás vagy felzárkózás? A gazdasági fejlődés aktuális kérdései Hargita megyében	139
Heidrich Balázs – Nick Chandler: Dólnek az elefántcsonttornyok? A felsőoktatási intézmények átalakuló társadalmi és gazdasági szerepének vizsgálata egy üzleti iskola példáján keresztül	153
Györfy Lehel: Sikeres kolozsvári szereplések a nemzetközi üzleti esettanulmány-megoldó versenyeken	170
Kulcsár Erika: A felsőoktatási intézmények marketingje	182
Györbíró András – Borzási Kinga – Hámos Mária Dalma – Györbíró Nóra Alice: Az erdélyi magyar felsőoktatás teljesítményének potenciális hatása a régió gazdasági fejlődésére a munkaerőképzés perspektívájából	187
Toró Tibor: Kisebbség-többség viszonya a 20. század első évtizedeiben. Nemzetiségi viszonyok Arad és Temes vármegyében a korabeli népszámlálási adatok tükrében	194
Kokoly Zsolt: A joghatóság kérdése az uniós médiaszabályozásban	218
Kádár Hunor: A büntetőjogi jogharmonizáció fejlődésének nyomon követése az Európai Unióban	229

Székely János: A perorvoslatok rendszerének átalakulásában észlelhető közös tendenciák egyes európai államok polgári eljárásjogában	240
Hajdú Zoltán: A modern magyar nagyvárosok kialakulásának és fejlődésének alapkérdései a dualizmus kori magyar tudományos irodalomban	255

Szemle

Hegyi Bella: Vidéken lakni és élni.....	272
Kocziszky György: A Magyar Bankszövetség története.....	274
Makó Tünde: Vidékfejlesztés.....	276
Vita Emese: Fejlesztéspolitika	279